

1817.Tm.

(५९)

120
4

१२०
४

अथ

८८ भावप्रकाशः । Bhavaprakāśh.

मिश्रभावविरचितः ।

(वैद्यशास्त्रम्)

। प्रथमः खण्डः ।

निदानेमाधवस्तुत्रसूत्रस्थानेतुवाभरः स्तरीरं सुश्रुतः स्यान्निकित्सावरकोदिता ॥१॥

120

4

अथ

॥भावप्रकाशः॥

मिश्रभावप्रतीतः।

(प्रथमखण्डः)

भावप्रकाशः १ श्रीगणेशाय नमः ॥ गजमुखममरप्रवरं सिद्धिकरं विघ्नहर्तारं ॥ गुरुमवंगमनयनप्रदमि
 ॥ हृकरीमिष्टदेवतां वंदे ॥ १ ॥ आयुर्वेदागमनं क्रमेण येनामवद्भूमौ ॥ प्रथमं लिखामि
 तमहं नानातंत्राणि संदृश्य ॥ २ ॥ आयुर्वेदस्य लक्षणमाह ॥ आयुर्हि ताहितं व्याधिर्निदा
 नं शमनं तथा ॥ विद्यते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते ॥ ३ ॥ आयुर्वेदस्य निरुक्तिः
 माह ॥ अनेन पुरुषो यस्मात्तु युर्विदति वेति च तस्मान्मुनिवरैरेष आयुर्वेद इह
 ति स्मृतः ४ शरीरजीवयोर्योगो जीवने तेना^{विशिष्टः} वद्विज्ञैः कालायुः ॥ आयुर्वेदद्वारा^{परार्थस्मरणं}
^{आयुर्वेदतानि} युष्या^ए अनायुष्या^ए च द्वै^ए गुणकर्मणि ज्ञात्वा तेषां सेवनं ह्यगम्य मारोग्येण
 युर्विदति तेनैव हेतुना परस्यायुर्वेति च ॥ क्रममाह ॥ तत्रा^{विधिः} दोषप्रदुर्भावः ॥ विधा
 ताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ॥ स्वनाम्ना संहितं च क्रेलक्षणे कर्मयी मजुम् ५

इयं गुरुपारिगुणकद्वयकर्मणि दिनचर्यादि ३

शिव
 ९

अंगनीति ॥ कायवालगृहो ह्यंगशल्पदंष्ट्राजरावस्थाः तदास्वर्गद्वौ जास्तां २
अष्टावङ्गानितस्मादुक्त्रिकित्सायेषु संश्रिताः ९४

ततः प्रजापतिं दक्षं दक्षं सकलकर्मसुविधिर्ज्ञाननिधिः सांगैर्मायुर्वेदमुपादिशत् ६ अथ दक्षः
प्रादुर्भावे ॥ अथ दक्षः क्रिया दक्षः स्वैर्वैद्यो वेदमायुषः ॥ वेदयामास विद्वांसौ सूर्यो शौ सुरसः
तमौ ७ अथाश्विनी सुत प्रादुर्भावः ॥ दक्षा दधीत्य दस्रो वितेन तुः संहितां स्वीयां ॥ सकल
चिकित्सकलोकप्रतिपतिविरुद्धयेधन्यां ८ स्वयंभुवः शिरश्छिन्नं भैरवेन रुषा च तत्
अश्विभ्यां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ ९ देवासुररणे देवा दैत्यैर्ये सक्षताः कृताः
अक्षतास्तौ कृता सद्यो दस्त्राभ्यामद्भुतं महत् १० वज्रिणे भूद्भुजस्तंभः सदस्त्राभ्यां चि
कित्सितः सोमो^{गो}ऽधिपतिस्तत्रेन्द्रास्त्राभ्यामेव सुखी कृतः ११ विशीर्णदशनापूष्माने
त्रेन ये भगस्य च शशिने राजयक्ष्मा भूदश्विभ्यां ते चिकित्साः १२ भार्गवश्च वनः का
मी च छसन् विवृतिंगतः वीर्यवर्णस्वरोपेतः कृतो श्विभ्यां पुनर्युवा १३ एतैश्चान्यैश्च

भावप्र०
२

बहुभिः कर्मभिः मिषजां वशौ वभूवतुर्भृशं पूज्या विंद्रादीनां दिवौकसां १४ अथेन्द्रप्रादुर्भावः
संदृश्यदत्तयोरिंद्रकर्मण्येतानियत्नवान् आयुर्वेदं निरुद्धं तौ यया नेशजीपतिः १५ नास्यौ ससुसं
द्धेन शक्रेण किल याचितौ आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे १६ नासह्याभ्यामधीत्यैष आ
युर्वेदं शतक्रतुः अध्यापयामास बहूनात्रेयप्रमुखा न्मुनीन् १७ अथानेयप्रादुर्भावः एकदा
जगदा लोक्यगदा कुलमितस्ततः त्रितया मासमगवानात्रेयो मुनिपुंगवः १८ किं करोमि ह
गच्छामि कथं लोकानिशमयाः भवन्ति साम्यान् नैतान् शक्रेभिर्निरीक्षितुं १९ दयालु
रहमयं च स्वभावोदरतिक्रमः एतेषां दुःखतोदुःखं ममापि हृदयेऽधिकं २० आयुर्वेदं
परिष्कासि नैरुज्या यशोरिणम् इति निष्क्रियगतवानात्रेयस्त्रिदशालयं २१ तत्र
मंदिरमिंद्रस्पगत्वा शक्रं ददर्श सः सिंहसनसमासीनं सुयमानं सुरर्षिभिः २२ भा
सयंतं दिशेभासाभास्करप्रतिमं लिखा आयुर्वेदमहाकार्यं शिरोधार्यं दिवौकसां २३

हे इन्द्र तं दिवः एव राजानं सि किं तु विधात्रा हं त्रिलोकी लोकपालकः कृतः २

शक्रस्तु तं निरीक्ष्ये वयुक्तसिंहासने ययौ तदग्रे पूजयामास भृशं भूरितयस्कृशं २४ कुशलं
परिप्रच्छ सथा गमनकारणं समुनिर्वक्तुं मारे भेति जा गमनकारणं २५ देवराजं न राजा सि
दिवं एव यती भवान् विधात्रा विहितो यत्नो त्रिलोकी लोकपालकः २६ व्याधिभिर्व्यधि
ता लोकाः शोकाकुलितचेतसः भूतले संतिसंतापंतेषां हर्तुं कृपां कुरु २७ आयुर्वेदे
पदेशं मे कुरु कारुण्यतो नृणां तथेयुक्ता सह श्रोक्षोऽध्यापयामास तं मुनिं २८ मु
नीन्द्र ईदृतः सांगमायुर्वेदमधीयुः सः अभिनन्द्य तमाशीभिर्नृजगाम पुनर्महीम् २९ *
अथात्रेयो मुनिश्चेष्टो भगवान् करुणपरः स्वनाम्नां संहितो यत्रे नरचक्रानुकंपया
३० ततोऽग्निवेशं भेदं यजातूकं पराशरम् क्षीरपाणिं च हारीतमायुर्वेदमपाटयत् ३१
तंत्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशो भवत्पुरा ततो भेडादयचक्रुः स्यं स्यं तंत्राण्यत्नतः ३२ *

भावप्र०
३

आवयामासुरात्रयं मुनिवृन्देन वंदितम् शुक्लचतानितं त्रालिदृष्टो भूदत्रि नंदनः ३३
यथावत्सूत्रितं तस्मात्प्रहृष्टा मुनयोऽभवन् दिवि देवर्षयो देवाः शुक्लासाध्वितिते ब्रुवन्
न ३४ अथ भरद्वाज प्रादुर्भावः एकदा हिमवत्पार्श्वे देवादा गत्य संगताः मुनयो बहवः
स्तां अनामभिः कथयाम्यहं ३५ भरद्वाजो मुनिवरः प्रथमं समुपागतः ततोऽगिरा सतो
गर्जो मरीचिर्भृगुर्भार्गवौ ३६ पुलस्त्योऽगस्तिरसितो वशिष्ठः सपरासरः हरीतो गौ
तमः सारण्यो मैत्रेयश्च वनोपिच ३७ यमदग्निश्चर्मा गार्ग्यश्च काश्यपो कश्यपोपिच नार
दो वामदेवश्च मार्कंडेयः कपिंजलः ३८ शंखिल्यः सहकौण्डिल्यः शाकुनेयश्च शौनकः ॥
अश्वलायनसंस्कृत्यै विश्वामित्रपरीक्षितः ३९ देवलो गालवो धौम्यः कात्यायनश्च
नावुभौ कंकायनो वैजवापः कुशिको वा दशयज्ञिः ४० हिरण्यक्षश्च लौगाक्षिः शरलो
माच्यगोभिलः वैशानेसावाला खिल्पास्त्यौ वान्ये महर्षयः ४१ ब्रह्मज्ञानस्य निधयः

शिव
३

यो यमं स नियमस्य च तपसस्तेजसा दीप्ताः ह्यमाना इवाग्नेयः ४२ सुखे पविष्टास्ते त
 त्र सर्वे च कुः कथा मिमां धर्मार्थकाममोक्षाणां मूलमुक्तं कलेवरं ४३ तत्र सर्वार्थसंसि
 ध्यै भवेद्यदि निरामयं तपस्याध्यायधर्माणां ब्रह्म चर्यं व्रता युषाम् ४४ तृतीयाः प्रसूतारो
 गायत्रतत्र च सर्वतः शृगाः कार्ष्णिकरा बलक्षयकरा देहस्य चेष्टाहराः दृष्ट्वा दीन्द्रियशर
 तिसंक्षयकराः सर्वांगपीडाकराः धर्मार्थसिलकाममुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा बलात् प्रा
 णनाशुहरन्ति संति यदि ते ह्येव कुतः प्राणिनां ४५ ततोऽपि प्रशमाय कश्चन विधिः
 श्रियो भवद्भिर्बुधैः योगैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं मुनिं ते ब्रुवन् त्वे योग्यो भगवन्
 सहस्रनयनं याचस्पलं च क्रमादायुर्वेदमधीय यद्गुह्यं भयान्मुक्ता भवामो वयं ४६ इ
 त्यं समुनिभिर्योगैः प्रार्थितो विनयान्वितैः भरद्वाजो मुनिश्चेष्टो जगाम त्रिदशालयं ४७
 तत्रैव भवन्ने गत्वा सुरर्षिगणमध्यगं दृष्ट्वा नृचत्रहंतारं दीप्यमानमिवानलं ४८ दृष्ट्वा

भावप्र०
४

वसमुनिं प्रातः भगवान्मघवामुदा धर्मज्ञस्वागतं तेन मुनिं तं समपूजयेत् ४९ सोमि
 गम्य जया श्रीभिरिभिनेत्यसुरश्चरं ऋषीणां नचनं सम्पगां वयतसतमः ५० व्याधयो हि स
 मुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयंकराः तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि ५१ तमुवाच मुनिः संगमा
 युर्वेदं शतक्रतुः जीवेद्वर्षसहस्राणि देही निरुग निशम्य च ५२ सो नैत पारं त्रिस्कंधमायुर्वेदं म
 हामतिः यथावदचिरात् सर्वबुधे तन्मना मुनिः ५३ तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाज निरामय अन्या
 नपि मुनींश्चक्रे नीरजः सुचिरायुषः ५४ ते तत्रैव जिते ज्ञानैश्चक्षुषा क्रषयोऽखिलाः गुणान्द्रव्या
 णि कर्मणि दृष्ट्वा तद्विधिमाश्रिताः ५५ आरोग्यं लेभिरदीर्घमायुश्च सुखसंयुतं आयुर्वेदोक्तवि
 धिनाऽन्येऽपि स्युः मुने यो यथा ५६ अथ चरकप्रादुर्भावः यदा मस्यावतारेण हरिणो वेद उद्धृतः तदा
 शेषश्च तत्रैव वेदं संगमवाप्तवान् ५७ अथ वर्तितं तं सम्पगायुर्वेदं च लिखवान् एकदा समही
 ष्य तं दृष्टुं चर इवागतः ५८ तत्र लोकानां दैर्घ्यं स्तान्यथा परिपीडितान् स्थलेषु बहुषु व्यग्रा
 मीयमानं दृष्ट्वा तदया युक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः अनंतश्चित्तया मासरो

हेतुलिङ्गैर्बध्ना

शिव
४

जोषशमकारणं संविद्युसस्ययंतत्रमुनेः पुत्रोवभवत् ६० यतश्चरत् इवायातो न ज्ञातः केन चिद्यतः
तस्मान्नरकुनाम्नास्यैविरयातः क्षितिमंडले ६१ सभातिचरकाचार्यो देवाचार्यो यथादिवि ६२
सहस्रवदंस्पांशो येन ध्यं सोरजं कृतः अत्रियस्य मुने शिष्या अग्निवेश दयो भवन् ६३ मुने
योवहवस्ते अकृतं तं त्रं स्वकं स्वकं तेषां तं त्राणि संस्तुय समाहृत्य विपश्चिता चरकेण तमनेना
म्नाग्रं योयं चरकः कृतः ६४ अथ धन्वंतरि प्रादुर्भावैः एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि तत्र
तेन नरा दृष्ट्वा व्याधिभिर्भ्रंशपीडिताः ६५ तां दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितं दयार्द्रं हृदयः श
क्रोधधन्वंतरिमुवाच ह ६६ धन्वंतरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किं विदुष्यते यो ग्यो भवसि भूतानां मुपकारप
रो भव ६७ उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णु रभून्मत्स्यादिरू
पवान् ६८ तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये न पोभव प्रतीकाराय रोगाणां मायुर्वेदं प्रकाशय ६९
इत्युक्तं सुरशार्दूलः सर्वभूतहिते प्रया सप्तसमायुषो वेदं धन्वंतरिमुवादिशत् ७० अधीष्ट
मायुषो वेदं प्रीतिं प्राध्वन् नारिः पुरा प्रागस्य पृथ्वीं काश्याया तो वाहुजवेशमनि ७१ नाम्ना तु सो

भवत्तया तो दिवोदास इति क्षितौ बाल एव विरक्तो भूत् च चारुचमत्तपः ७२ यत्नेन प्रहता ब्र
 ह्मा तं काश्यामकरोन्नपं ततो धन्वंतरि लोकेः काशिराजो विधीयते ७३ हिताय देहिनां स्त्री
 यां संहिता विहिता मुना अयं विद्यार्थि नो लोका न संहितांतामपाटयत् ७४ अथ भुञ्जुतः
 प्रादुर्भावः अथ ज्ञान दृश विद्या मित्र प्रभृतयो विदन् अयं धन्वंतरि काश्यां काशिराजो यतु
 प्यते ७५ विश्वामित्रो मुनिः सेषु पुत्रं भुञ्जुत मुक्तवान् वत्सवा रा एसी गङ्गा विश्वेश्वर व
 ल्लभा ७६ तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजो स्तिवाह जः स हि धन्वंतरि साक्षादायुर्वेद
 विदां वरः ७७ आयुर्वेदं ततो धीष्व लोकोपकृतिहेतवे सर्वप्राणि दया तीर्थमुपकारो मता
 मखः ७८ पितुर्वचनमाकर्ण्य भुञ्जुतः काशिकांगतः तेन सार्द्धं समं देतुं मुनि सूनु शतं ययौ
 ७९ अयं धन्वंतरि सर्वे वा ए प्रस्था अमे स्थितं भगवंतं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्वहुभिस्तुतं ८०
 काशिराजं दिवोदासं ते पश्यन् विनया न्विताः स्वागतं वदन्ति स्माह दिवोदासो यशोधनः ८१

कुशलं परिप प्र३४ तथा गमने कारणे ततस्तेशु श्रुते द्वा रा कथयामासु रत्नरं ६२ भगवन्मान
 वान्दृष्ट्वा कथाधिभिः बहु व्रीडितान् क्रंदतो मीयमाणं श्रुं जातो स्माकं हृदिव्यथा ६३ आमया
 नं शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः आयुर्वेदं भवानस्मानध्यापयतु यत्नतः ६४ अंगीकृत्य
 वचस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशतु व्याख्यातं तेन ते यत्नात् जगदुन्मनयो मुदा ६५ काशिर
 राजं जयाशीर्भिरभिनंद्य मुदा न्विताः सुश्रुता व्याससिद्धार्था जगुर्जहं स्वकं स्वकं ६६ प्रथ
 मं श्रुतस्तेषु स्वतंत्रं कृतं वान्स्फुटं सुश्रुतस्य सखा योपि पृथक् कृतं त्राणिते त्रिरे ६७ सु
 श्रुतेन कृतं तत्रं श्रुतं बहु भिर्यतः तस्मात्तं सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमंडले ६८ इत्ययुर्वेद
 प्रणे त्वां प्रादुर्भावः आयुर्वेदाधि मध्या दति मति मुने यो योग रत्ना नियत्ना ल्लब्धा स्ते स्ते नि
 बंधे दधुरं रश्मि लज्जने व्याधि विधे र्नाय तत्तं मया ऊह्यं तैः सुवचनमणिभिः भावमिच्छ
 १ अकिंसा शास्त्रे जातं धकारं प्रशमयतु मिमं संविधते प्रकाशं ६९ श्रीपतिपदप्रसादादाशी

संयोगो द्विविधः॥ संयोगो समवायश्च नियमसंबंधसमवायः तस्मात् पुस्तकसंबंधः
संयोगसंबंधः २

भावप्र०

६

भ्यो भूमिदेवानां भावप्रकाशनामा ग्रंथो यंपठ्यतां सर्वैः ८० एतस्य निबंधस्य फलं चिकित्सा चि
कित्सा च पुरुषस्य पुरुषस्तु चतुर्विंशति तत्त्वजीवात्मसमवायः तस्मात् चतुर्विंशति तत्त्वानां जी
वात्मनश्च स्वरूपनिरूपणाय सृष्टिक्रममाह आत्मज्योतिश्चिदानंदरूपो निरुज्योति
स्पृहः निगुणः प्रकृतेर्योगात् सगुणः कुरुते जगत् ८२ सगुणः इष्टादिपुक्तः सत्त्वं रज
समश्चेति गुणस्ते प्रकृतिः समाः सा जगत्पि जगत्कृत् परमात्मविदन्वयात् ८३ सतः साधो
भावः सत्त्वं प्रकाशकं ज्ञानं सुखं हेतुः रजो रागात्मकं दुःखं हेतुः ताम्यतिग्लानिं प्राप्नोति रसनेने
तितमः आवरकं मोहं हेतुः ते गुणाः समाः प्रकृतिरित्यर्थः तथा सति न्यूनाधिका गुणा विकृतिः अथ
सुषुप्तमुत्पत्तिश्च नूधन्वंतरि प्रकृतेः स्वरूपविशेषमाह सर्वभूतानां कारणं मकारं सत्त्वं रजस्त
मो लक्ष्म मष्टरूपमस्मिन् जगत्संभवहेतुरव्यक्तं नामेति अस्यायमर्थः अव्यक्तं न व्यज्यते

६ शिव

यत्समवेतकार्यमुद्यते तत्समवायिकारणं यथा तंतवः पटस्य समवायिकारणं मृत्लिङ्गे घटस्य समवायिकारणं च

स्मृत्यक्तं मूलप्रकृत्यपरवर्थाय तत्सर्वभूतानां कारणं समवायिकारणं अकारणं ॥
न विद्यते भूतं यस्य तत्समं सत्त्वरजस्तमो लक्षणं समं सत्त्वरजस्तमश्च रूपं अक्षरं अक्षरं
महानुकारः पञ्चतन्मात्राणि यद्येते रूपानि यस्य तत् अपरे तु धर्मज्ञाने वैशेष्ये अर्थधर्मज्ञाना
वैशेष्याने अर्थानि यद्येते रूपानि ततः अन्ये तु मनोबुद्धिः प्रतुंकारमहाभूतान्याहुः यतः इंद्रिया
णामभूतानां च कारणतया महादयोऽपि समुप्रकृतयः एवमखिलस्य जगतः संभवतु रव्यते
मित्युपसंहारः प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यमाह उभावप्यनादी उभावप्यनंता उभावप्यलिङ्गा
उभावपिनित्या उभावप्यपरा उभावपिगताविति उभावपिनित्यौ लयं कचिदपि नया
तः उभावप्यपरो न विद्यते परोऽप्यभ्यांतावपरो तयोर्वैधर्म्यमाह एका तु प्रकृतिरनेत
ना त्रिगुणकीलधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति अन्ये तना जगत्रि

उत्तरकाव्यं स
मा ६

सर्व २

गुणतुल्यगुणत्रयात्मिका बीजधर्मिणी सर्वेषां महदादीनां विकाराणां बीजत्वेनाव
 स्थिता प्रसवधर्मिणी पुरुषेण कृता द्योभं प्राप्य साम्यमतिक्रम्य महदेहं कारादि क्रमे
 ण जगतः प्रसवित्री अमध्यस्थधर्मिणी सुखदुःखभोगभाजिनी न तु सुखदुःखभोगादु
 दासिना पुरुषस्तु चेतनायान्निर्गुणाः बीजधर्मा प्रसवधर्मा मध्यस्थधर्मा चेति निर्गुणाः ॥१४॥
 अविमानसत्त्वादिगुणः अबीजधर्मा महाप्रलये महदादीनां विकाराणां प्रकृता विव
 तस्मिन्ननेव स्यात् मध्यस्थधर्मा सुखदुःखेष्टाद्वेषादिभ्य उदासीनः प्रकृतेर्नामान्या
 तु प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्या च विकृतिस्तथा एतानि तस्या नामानि पुरुषं या समा
 म्रिता ॥१५॥ तस्या गुणानां ह सर्वं रजस्तमस्कृष्टि विज्ञेया प्रकृतेर्गुणाः तैश्च युक्तस्य
 चित्तस्य कथयाम्यखिलान् गुणान् ॥१६॥ सर्वं सतः साधोर्भावः प्रकाशकं ज्ञानं सुखहेतुः ॥१७॥

राजोरागात्मकंदुःखहेतुः तमः ताम्यतिग्लानिंप्राप्नोत्युनेनेतितमः आवरकं मोहहेतुः स
त्वादियुक्तस्य मनसो गुणानाह आस्तिक्यं प्रविभज्य भोजनमनुतापश्च पच्यं वचोमेधाबु
द्धिर्धृतिश्च कुरुणा ज्ञानं च निर्देमता कर्मा निर्दिष्टमस्पृहं च विनयो धर्मः सदैवा दरादे
ते सत्वगुणान्वितस्य मनसो जीता गुणानिभिः ११५ अस्ति धर्ममोक्षपरलोकादिकमि
ति बुद्ध्या चरतीत्यास्तिक्यस्य भाव आस्तिक्यं अनुतापः प्रकोपः धृतिः भूतप्रेतस्मरक्रोधलो
भाद्या वेशराहित्यं ज्ञानं आत्मज्ञानं निर्देमता कपटाभावः कर्मप्रविंदितं अस्पृहं निःकामञ्च
अचरजो युक्तमनसो गुणानाह क्रोधस्ताडनशीलता च बहुलंदुःखं सुखेष्टाधिका दंभः काम
कताप्यलीकचवचनं चाधीरता तुं कृतिः ऐश्वर्यादिभिर्मातितातिशयितानंदो धिक् आटनं प्रख्या
ताहिरजोगुणेन सहितस्येते गुणः श्रुतसः ११६ अलीकचवचनं मिथ्या कथनं अटनं परिभ्रमणं

शिव

नमोऽस्ति तस्मात्कीर्त्यं तावत्प्रज्ञावत्तावतिव ॥ उपायं प्रणयौर्ज्ञानं दशबुद्धिवत्तावतिव ॥ ५

सत्त्वबहुलमिति विशेषणमत्र नानुवर्तते तेनाहंकारोत्पादकं महत्तत्त्वं त्रिगुणमपिरजोबहुलं बो
ध्यं अहंकारस्परजो गुणान्वितमनोधर्मत्वात् अहंकारोऽभिमानव्यापकलक्षणः अहंकारस्त्वि
धस्तानात् सात्विकरयादि तस्य विविधस्य कार्यमाह जातानि सात्विकानि स्मात् इन्द्रियाणि स
जसात् तानि श्रोत्रं चक्षुः श्रोत्रं रसनानाशिका तथा वाग्धस्तचरणे पस्थगुदान्येकादशमनः पंच
बुद्धीन्द्रियाण्याहुः पूर्वोक्तानीतराणि तु कर्मेन्द्रियाणि पंचैव कथयंति विपश्चितः ३४ बुद्धीं
याणि बुद्धेः प्रायत्वात् कर्मेन्द्रियाणि कर्मेऽप्रयत्वात् सात्विकानां कारजातत्वादिन्द्रियाणि प्रकाश
क्षणाणि सत्त्वस्य प्रकाशकत्वात् मनोबुद्धीन्द्रियं विज्ञेः कर्मेन्द्रियमपि स्मृतं मनो धिष्ठितमेवेदमि
न्द्रियं यत्प्रवर्तते तत्रेन्द्रियाणां विषयमाह शब्दः स्पर्श अरूपं च रसो गंधो ह्यनुक्रमात् बुद्धीन्द्रियार
णं विषयाः समाख्याता महर्षिभिः ३५ वाच्यं ग्राह्यं च गंतव्यं मानं च ज्ञेयमेव च कर्मेन्द्रियाणां वि

यहिरिन्द्रियजन्मप्रसङ्गविषयसंज्ञानुभूतसंज्ञ

मन्त्र

यथाज्ञातव्ये विषये हृदः ३२ हृदः मनसः तामसा दव्यं हंकारात् तन्मात्राणि सराजसात् पं
 चाल्पसत्त्वसंबंधात् तल्लिंगाणि भवन्ति हि ४० शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं सतन्मात्रं
 गंधतन्मात्रमिति तानि तु ४१ तल्लिंगाणि मोहादिलिङ्गाणि तान्यनुभूते स्वभावादि वा
 ह्येन्द्रियाग्राह्याणि शब्दादीन्येव तन्मात्राणि तानि च योगिभिरेव ग्राह्याणि सा सामानाधिकरान्तरं
 तत्तन्मात्रं तन्मात्रेभ्यो विद्यद्वायुवह्निवारिवसुंधराः एतानि पंच जायन्ते महाभूतानि तत्क्रमात्
 तत्क्रमादेकोत्तरपरिवृज्या विर्यंदयो जायन्त इत्यर्थः तद्वथा शब्दतन्मात्रात् शब्दगुणं विद्यज्जायते
 शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्रात् शब्दस्पर्शगुणं वायुर्जायते शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्रं
 सहितात् रूपतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपगुणं वह्निर्जायते शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्रं
 सहितात् रसतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगुणं वारिर्जायते शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्रं
 सतन्मात्रसहितात् गंधतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगंधगुणं वसुंधरा जायते अथ महाभूतानां गुणानि शिव

सहस्रसहस्रौतुयौभागे प्रतिभावंव्यवस्थितौ विविकेपूतविजनेऽ
संयुतत्रसाजातिरससु व्यक्तयोमताः २

मं सगधिः २

शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं चापि चिद्द्राणि च विविकेताः विवितः कथिता एते गुणगुणविचारिभिः ५१ विविकता
भावयवांश्चिः शरीराणामावां नं शिरास्मायस्थिपेशी प्रभृतीनां जातिव्यक्तिभ्यां मिथः पृथक् स्पर्शस्वगिन्द्रियं
चापिलघुता स्पंदनंतनोः चेष्टासर्वशरीरस्य बायोरेते गुणस्मृताः ५२ रूपं नेत्रेन्द्रियं पाकः संतापस्ती
क्ष्णता तथा वरणे भ्राजिष्णुता मर्षः शौच्यं बह्वेर्गुणश्चामी ५३ रूपं लावण्यं पाकः उदराग्निना हारण
कः संतापः प्रोष्पती क्ष्णता आशुकारिता वरणे गौरादिः भ्राजिष्णुता दीप्तिः रसोरसेन्द्रियं शैत्यं स्ने
हश्च गुरुता तथा सर्वेन्द्रियसमूहश्च मुक्तं चारिगुणः स्मृताः ५४ गंधो ध्राणेन्द्रियं चापि क्राटिन्यं गौरवं
तथा वसुंधरा गुण एते गदिता गुणवेदिभिः ५५ शब्दः स्पर्शश्च रूपं चरसो गंधश्च तन्क्रमात् तन्मा
त्राणं विशेषाः स्युः स्थूलभावमुपागताः ५६ तन्क्रमात् शब्दतन्मात्रादिक्रमात् "विशेषा" अनुभवयोग्यैः
सुखदुःखमेहरूपैर्धर्मैर्विशेष्यं तद्वति विशेषाः अवक्रमेण धनप्रत्ययः तन्मात्राणि तु विशेषा
णि यतस्तान्यनुभवयोग्यैः सुखादिभिर्विशेष्यं न शक्यं ते सूक्ष्मत्वात् प्रकृतिं कारणयोगान्मताः ५

भावप्र०

९०

प्रकृतिरेव स्या महत्तत्त्वादयः सप्तशक्तेर्विकृतयः स्मृताः प्रकृतिरेव कारणमेव न तु कस्यचित् कार्या
मिहार्थः महत्तत्त्वादयः सप्त महानहं कृतिः पंचतन्मात्राणि त्रिशक्तेः प्रकृतेर्विकृतयः कार्या
हि इंद्रियाणां सभूतानां कारणान् महर्षिभिः महत्तत्त्वादयः सप्त प्रोक्ताः प्रकृतयोपि च तथा स
ति प्रकृतिर्महानहंकारः पंचतन्मात्राणि चैतद्यद्वै प्रकृतयः दशेंद्रियाणि चित्तं च महाभूतानि
पंच च एतानि सृष्टिं जानन्निर्विकाराः षोडश स्मृताः विकाराः कार्याणि एवं चतुर्विंशतिभि
स्तैः सिद्धैव पुर्णैः जीवात्मानि यते निष्कौं वसति स्यात्तदूतवान् अत्र शब्दादीनां नियदा
दिमहाभूतगुणानां धर्मिभ्योऽभिन्नतया पृथक्कं निरस्यन् उक्तानां तत्त्वानां उपसंहारमाह
चतुर्विंशतिभिरिति तानि च प्रकृतयोऽष्टौ विकाराः षोडशेति महत्तत्त्वादिप्रकृत्यादीनां भावाः
नियतेः शुभाशुभकर्मणः निर्धनः प्रायतः स्यात्तदूतवान् मनोदूतयुक्तः स देही कथ्यते

अधीनो निष्प्रायतो स्वप्नं दोग्ध्रं क्लोषसाविधमरः ९

शिवः
९०

संयुक्तस्यैतु योभाजो प्रतिभावं व्यवस्थितौ विविक्तं पूतविजनेऽ
संयुक्तं तत्र सा जातिरसंयुक्तं यो मताः २

मं सगृहिः २

शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं चापि चिद्द्राष्टु च विविक्तं ताः विवृतः कथिता एते गुणा गुणविचारिभिः ५१ विविक्तता
शरीराणामावांशं शिरस्माद्यस्थिचैरी प्रभृतीनां जातिव्यक्तिभ्यां मिथः पृथक् स्पर्शस्वगिन्द्रियं
चापिलघुतास्यं दन्तनोः चेष्टा सर्वशरीरस्य बायोरेते गुणा स्मृताः ५२ रूपं नेत्रेन्द्रियं पाकः संतापस्ती
क्ष्णता तथा वर्णभ्राजिष्णुता मर्षः शौच्यं बहेर्गुणाः श्री ५४ रूपं लावण्यं पाकः उदराग्निना हारण
कः संतापः प्रोष्ण तीक्ष्णता प्राशुकारिता वर्णगौरादिः भ्राजिष्णुता दीप्तिः रसोरसंन्द्रियं शौच्यं स्ने
हश्च गुरुता तथा सवेद्रिव समूहश्च मुक्कं वारिगुणाः स्मृताः ५५ गंधो धातौन्द्रियं चापि क्राटिन्यं गौरवं
तथा वसंधरा गुणा एते गदिता गुणवेदिभिः ५७ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च तन्मात्रं तन्मा
त्राणं विशेषाः स्युः स्थूलभावमुपागताः ५८ तन्मात्रं शब्दतन्मात्रादिक्रमात् विशेषाः अनुभवयोग्यैः
सुखदुःखमोहरूपैर्धर्मैर्विशिष्टं तद्वति विशेषाः अत्र कर्मणि धनप्रत्ययः तन्मात्राणि तु विशेषा
णि यतस्तान्यनुभवयोग्यैः सुखादिभिर्विशिष्टं न शक्यं तस्मिन् प्रकृतिं कारणयोगान्मताः ५

पापपुण्यसुखदुःखादिभिः व्याप्तो वक्ष्यमानस्य कृत्रिमैः कर्मबंधनैः सः जीवात्मा तस्य देहे नः शरीरजीवा-
त्सु नोः संयोगकारणेन मनसा संयोगे ये ये गुणाः उत्पद्यन्ते तानाह इष्टाद्वेषसुखासुखानिविषय-
ज्ञानं प्रयत्नो मनः संकल्पश्च विचारण स्मृतिरथो बुद्धिः कलाविज्ञता प्राणस्योपरि यापनं गुदवसा-
द्याधोऽधः प्रेरणं नेत्रोन्मेषनिमेषकृत्यकरणे साहज्यजीवे गुणाः ६० इष्टसुखहेतुरभिलाषः द्वे-
षोदुःखहेतुर्मनः प्रवृत्तिः सुखं प्रीतिः असुखमप्रीतिः विषयज्ञानं शब्दादिज्ञानं प्रसन्नः कार्योत्तमैर्-
मनःशेषात्मकं तस्य कर्म संकल्पः विचारण ऊहापोहाभ्यां वस्तुविमर्शः स्मृतिः पूर्वानुभूतस्मरणस्य
स्मरणं बुद्धिर्निश्चयः कालाविज्ञता शिल्पशास्त्रादिवोधः प्राणस्य हृदयस्थस्य वायोः उपरि याप-
नं सुखादिप्रतिनयनं गुदवसाद्याधोऽधः प्रेरणं अपानस्थाधः प्रेरणं नेत्रोन्मेषनिमेषौ नेत्रयोः उन्मी-
लननिमीलयोः कृत्यकरणे साहः कार्यरंभे सामर्थ्ये नोत्साहः जीवे मनोयुक्तस्य जीवात्मनो रमी इष्टा

भावप्र०

११

दयोगुणाभवंतीत्यर्थः ६६ इति श्रीलटननतनय श्रीमन्मिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे सृष्टिप्रकरणे प्र
 थमम् १ ॥ चिकित्सायां शरीरे स्थितकृतः सशरीर्ययोस्तद्यते तद्वाधयितुं गर्भोत्पत्तिक्रममाहु
 गर्भोत्पत्तिभूमिस्तुरजस्यलास्त्री ततो रजस्यलाभावमाह द्वादशा द्वादशरादूर्ध्वमापंचाशत्समाः स्त्रियः
 मासिमासिभगद्वादशत्प्रकृत्यैवार्तवसवेत् प्रार्तवश्चावदिवसा दत्तुर्वोऽशरात्रयः गर्भगृहणयो
 ग्यस्तु स एव समयः सतः सर्वासामेव चतुर्वर्णस्त्रीणां सर्ववर्णसंमतः पूर्वोक्तसमयः गर्भोत्पत्ते
 तु विशेषः तस्या स्नानदिवसा दूर्ध्वं द्वादशरात्रावधि ब्राह्मणः दशरात्रावधि क्षत्रियायाः
 अष्टरात्रावधि वैश्यायाः षड्रात्रावधि शूद्राः गर्भधारणे शक्तिः अथ रजस्यलायानियमान्याह ॥
 प्रार्तवश्चावदिवसा अहंसा ब्रह्मचारिणी शयीत दर्शय्यायां पश्येदपि पतिं न च करे शरीरे
 पलेवा हविष्यं अहमाचरेत् अश्रुपातं न खल्वेद मभ्यंगमनुलेपनं नेत्रयोरुजने स्नाने दिवा
 स्नापं प्रधावने अयुश्चाशु अवहं हसनं बहुभाषणं श्रौयांसं भूमिस्वननं प्रवृत्तं च विवर्जयेत् ॥

मुक्तं दुलया
 नोपाकर

प्रकृत्यैव

११
 ११

लोमनाशकोरोगः खलतिः
स्मरुहितश्चमरः ५

भाग्यवसात् १

एतस्यानियमो वर एवेदोषा नाल् आज्ञानाद्वा प्रमादद्वा लौत्पाद्वा दैवैतश्च वा सानेत्कुर्यो नि
विद्वानिगर्भो दोषो सदा पुयात् एतस्योरोदनाङ्गर्भो भवेद्विकृतलोचनः नखच्छेदेन कुनखी ।
ग३ कुक्षीलम्पेतो भवेत् अनुलेपात्तथा स्नानाद्दुःखशीलो जनाददृक् स्वापशीलो दिवा स्नायात् ॥
बलः स्यात्प्रधावनात् अयुश्च शब्दश्च वणाद्धिरः खलु जायते तालुदंतौ वज्रिहासु ^{शामः} शाबो हस
नतो भवेत् प्रलापी भूरिवचनात् उन्मत्तस्तु परिश्रमात् खलतिः भूमिस्वननात् उन्मत्तो वा तसेव
नात् अथ रजस्वला कुर्युं ततः अतुर्थे दिवसे स्नाता सद्धसनादिभिः भूषिता सुमनाः पश्येद्भर्तारं
समलंकृतं पूर्वं पश्येत् तु स्नाता यादृशं नरमंगना तादृशं जनयेत् पुत्रं ततः पश्येत्पतिं प्रियम् ॥
प्रियमिति भर्तार्यनासने पुत्रा दिवसपि पश्येत् अतुर्थे दिवसे पिरजो निवृत्तौ स्त्रीपया संगेऽत्र
नतुरजो निवृत्तौ यत आह प्रवतत्सलिलेक्षिप्रं द्रव्यं गच्छ यथा तथा वततिरते तु क्षिप्रं

कीर्त्यमधो ब्रजेत् अथमर्त्तस्य तत्र गर्भाधाने निषिद्धं विहितं च कालं तयोः फलं चाह आयुः
क्षयमयात् भर्ता प्रथमे दिवसे तथा द्वितीयेऽपि दिने रह्ये सजेदनुमतीं स्थियं तव यः श्राद्धितो गमो
जायमानो न जीवति श्राद्धितो यस्तृतीयेऽपि स्थित्या युर्विकलांगकः अतश्च चूर्णवर्णी स्यादष्ट
मीदशमी तथा द्वादशी चापि यारत्रिः तस्यां तां विधिना भजेत् विधिना गर्भाधानोक्तविधिना आ
त्रोत्तरोत्तरं विद्यादायुरा रोग्यमेव च प्रजाः सौभाग्यमैश्वर्यं च तन्वाभिगमात् फलं युग्मा युग्मरात्री
एव फलमाह युग्मा सुपुत्रा जायंते स्त्रियोऽयुग्मा सुरात्रिषु तत्र दंपत्योः संभोगे यादृक् पुमान् युक्तस्तौ
दगुण्ये स्नातश्चंदनलिपुंगः सुगंधसुमनोन्वितः भुक्तैश्च सुवसनः सुवेषः समलंकृतः तांबूलव
दनस्तस्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः पुत्रार्थं पुत्रवोनारी मुषेयाऽशायने शुभे तत्र योग्यपुत्रवमाह अथा
शीतो धृतिः क्षुब्धः सव्यथांगः पिपासितः बालो बद्धोऽन्यवेगार्त्तस्य जेद्वोगी च मे युनः ॥ तत्र याद

पुत्रीवादि वेग पीडितः १

भुक्तैश्च सुवसनः सुवेषः समलंकृतः तांबूलव
दनस्तस्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः पुत्रार्थं पुत्रवोनारी मुषेयाऽशायने शुभे तत्र योग्यपुत्रवमाह अथा

श्रीस्त्रीयोग्यातादृश्यते पुरुषस्मगुणैर्युक्ता विहितन्यूनभोजना नारीकृतमतीपुंसासंगे
तसुताविनी॥ तत्रायोग्यास्त्रीमाह रजस्यलाव्याधिमतीविशेषाद्योनिरेगिणी॥ बयोधिकानिष्कामा
मलिनागर्भिणी तथा एतासांसंगमातपुंसां वैगुण्यनिभवंति हि॥ तत्र रजस्यलादिनवयं यावदुत्तरे नि
षिद्धा॥ यत्तुक्तं॥ प्रथमेतन्निजां गली द्वितीये ब्रह्मघातिनी॥ तृतीये रजकीपुंसाय यावज्ज्यतयांग
ना॥ व्याधिमतीयवर्ज्या॥ तत्र स्त्रीणां व्याधयः प्रदरादयः तद्युक्ता निषिद्धा॥ तत्रापि विशेषा
तुव्योनिरेगिणी॥ गर्भवतर एकममाह॥ कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः॥ गर्भसंजायते
नार्याः सजातोवाल उच्यते॥ गर्भो शुद्धः॥ प्रशुद्धस्तु गर्भः॥ प्रशुद्धशुक्रशोणितयोरपि दंपत्येर्भवति॥ यत
प्रातः॥ दंपत्योर्कुटुम्बकृतत्वात् शुद्धशोणितशुक्रयोः॥ यदप्यंतयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुटुम्बितं॥ कुटुम्बसंजा
तं यस्य तत्कुटुम्बितं॥ अत्र तारकादिह्यदित च प्रत्ययः॥ यत्तु व्यातादिदुष्टरेतसः प्रजात्पादनेन स

मर्था इति सुश्रुतः ॥ तत्र शुद्धप्रजोत्पादनेन समर्था इति बोधव्यं ॥ रोगादिनाऽशुद्धास्तु प्रजावातादिना दुष्ट
 शुक्राऽपि जनयन्ति जन्मांधवधिरपंगवादि संभवात् ॥ क्रतौ स्त्रीपुंसयोर्योगे मकरध्वजवेगतः ॥ मेद्रे
 योन्यपि संघर्षात् शरीरोष्णविलाहतः ॥ पुंसः सर्वशरीरस्थं रेतो द्रावयतेऽद्यतत् ॥ वायुर्मेहनमा
 गेहपातययंगनाभगे ॥ तत्संश्रुसुव्यातमुखं याति गर्भशयं प्रति ॥ तत्र शुक्रवदायाते नार्तवेन पु
 तं भवेत् ॥ गर्भशयस्य स्वरूपमाह ॥ शंखनाम्ना कुत्रियोति स्त्र्या वर्तमाना च नीतिता ॥ तस्या स्त्र
 तीये ह्यवर्ते गर्भशय्या प्रतिदिता ॥ यद्यारोहितमस्य मुखं भवति रूपतः तत्संस्थानं तथा रूपं
 गर्भशय्या विदुर्बुधाः ॥ प्रथमार्थः ॥ गर्भशय्यायाः मुखं रोहितमस्य स्येव भवति ॥ प्रथमं रोहितमस्य
 स्थितिर्जले भवति ॥ तथा पितृशयपक्वाशयमध्ये गर्भशय्यायाः स्थितिर्भवति रूपमपि तस्येव
 भवति ॥ यद्यारोहितस्य मुखं स्वल्पमाशयस्तु महानित्यर्थः ॥ शुक्रार्तवसमाश्लेषो यदेव खलुजा

श्रीस्त्रीयोग्यातादृश्यते पुरुषस्पर्शैर्युक्ता विहितन्यूनभोजना नारीक्रतुमतीपुंसासंगच्छे
तसुताविनी॥ तत्रायोग्यास्त्रीमाह रजस्सलाव्याधिमतीविशेषाद्योनिरेगिणी॥ वयोधिकाचनिष्कामा
मलिनागर्भिणी तथा एतासांसंगमात्पुंसां वैगुण्याभिभवति हि॥ तत्र रजस्सलादिनत्रयं यावदुत्तरे नि
षिद्धा॥ यत्पुंसां॥ प्रथमेतन्निजां तली द्वितीये ब्रह्मघातिनी॥ तृतीये रजकीपुंसा यथावर्ज्या तथंग
ना॥ व्याधिमती यवर्ज्या॥ तत्र स्त्रीणां व्याधयः प्रदरादयः तद्युक्ता निषिद्धा॥ तत्रापि विशेषा
त्त्वोनिरेगिणी॥ गर्भवितर एवमाह॥ कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः॥ गर्भः संजायते
नार्याः सजातो बाल उच्यते॥ गर्भो शुद्धः॥ प्रशुद्धस्तु गर्भः॥ प्रशुद्धशुक्रशोणितयोरपि दंपत्येव भवति॥ यत
आह॥ दंपत्योर्कुटुंबात्तु दुष्टशोणितशुक्रयोः॥ यदपहंतयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुटुंबितं॥ कुटुंबं संजा
तं यस्य तत्कुटुंबितं॥ अत्र तारकादिह्यदित च प्रत्ययः॥ यत्तु व्यातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न स

ना २२

यते ॥ जीवस्तदेवविशतियुक्तशुक्रार्त्तवांतरं ॥ सूर्यं शोः सूर्यमपि तउभयस्मात्पुता यथा ॥ बहिसं
जायते जीवस्तथाशुक्रार्त्तवायुतात् ॥ आत्मासैदिनंतज्जाव्यक्तो बहून्शक्यते ॥ निदानंदैकरूपोयं मन
सापिनगम्यते ॥ एवंभूतोपि जगतो भाविनो बलवतया ॥ अविद्यासीकृतः कर्मवशोगर्भविशयं ॥
गर्भं चतुर्विंशतितुल्यं ॥ स एव वेत्तारसने दृष्टा धाता स्पृशस्यपि ॥ ओतावक्ता च कर्ता च जंतारंतोत्सृज
स्यपि ॥ दिने व्यतीते वियतंसं कुच्यं बुजं यथा ॥ क्रतौ व्यतीते तार्यास्तु योनिः संब्रयते तथा ॥ क्रतौ
रजो दर्शनात् षोडशनिशात्मेककाले यो निरवगर्भं हारं ॥ बीजं तरवायुनाभिन्ने ॥ द्वौ जीवौ कुक्षिमा
गतौ ॥ यमाविहमिधीयेते धर्मतरपुरस्सरो ॥ धर्मतरपुरस्सरो ॥ धर्मस्तदितरो ॥ धर्मस्तौ धर्म
पुरस्सरो वै योस्तौ ते न धर्मा दधर्माभ्यां भवत इत्यर्थः ॥ अधिवेदेरेतसः पुत्रः कन्यास्या दार्त्तवा
धिके ॥ न पुंसकंतयोः साम्ये यचेष्टा पारमेष्ठरी ॥ न न्येवं सति कथं पुत्रोत्पत्तिः ॥ स दैवार्त्तवस्यैव

यमौ

भावप्र०
१४

तिलकं क्लेशमास्ति क्यं जोर्द्ध किं ह्यमलोऽस्त्रियाभिः समरः ३

मद्यो बलरशनायः सद्यो बलकरं पयः ॥ पयः पीत्वा स्त्रियं गच्छेत् तां च सक्ता पुनः पिवेत् ५

वातुल्यात् ॥ बहुलं ॥ आर्तं वंच्यतु रंजलिप्रमाणं ॥ शुक्रं प्रसृतमात्रमिति ॥ वाग्भटेऽप्युक्तमात्रे
यादिभिः ॥ मज्जमेदोवसाभूवं पित्तश्लेष्मसंकुलसूक् ॥ रसो जलं च देहस्मिन् एकैकांजलिबद्धि
तं ॥ पृथक् प्रसृतं प्रोक्तमोजो मास्ति व्यरेतसां ॥ द्वावजलीतु दुग्धस्य च ह्यशोरजसस्तु ते
समधा तोरिदं मानं विंद्याच्छिद्ययावतः ॥ इति मैवं ॥ यतो गर्भाशयस्थमेव शुक्रमा र्त्तं च गर्भा
॥ तपति हेतुः ॥ शुक्रं कदाचिदहं तहर्षवशात् ॥ दुग्धादिशुक्रं तद्रव्यसेवनात् ॥ शुक्रवातुल्यात्
गर्भाशये बहु श्रेयति ॥ कदाचिद्वै मनस्यादिना शुक्रात्पत्यात्चात्प्यमिति ॥ एवमार्तवप्रपीति न दोषः
सुशुतः पुनराह ॥ वैलक्षण्यादुपरीराणा मस्यापि ह्येतद्यैव च ॥ दोषधातुमलानां तु परिमाणं न वि
द्यते ॥ इति वैलक्षण्यात् ॥ दीर्घहृत्सूक्तशदिभेदेन सा दृष्ट्या भावतु ॥ अस्यापि ह्येतत् ॥ वयो हर्षिश
तुभुक्तेष्वेव मात्रा न वस्थानात् ॥ एवता मपि संगम्य पुनर्मासा द्रुजेदसौ ॥ मासा दूर्ध्वमिति शेषः ॥ अ

शिव
१४

बोक्कगमेनेनगर्भेष्टरविद्यदृना ऊर्भयति प्रसंगः स्यात् ॥ केचि तु पुनः पुष्ट्यदर्शनेन गर्भोत्पत्तिश्च ये
मासा दूर्ध्वगच्छेत् ॥ लब्धगर्भस्तु नेवगच्छेदिति वदन्ति ॥ तत्र परिहार्यपरिहारा च सद्यो गृहीते गर्भाया
लक्षणमाह ॥ शुक्रशोणितयो यो नैरसावो यश्च मोक्षवः ॥ सक्थि सौ दः पिपासा च गन्तानिः स्फूर् जंघा पीडः २
तिर्भगे भवेत् ॥ अथ तस्या एवो ^{मासा तुर} तैरको लोने लक्षणमाह ॥ स्तनयो मुखका क्यं स्याद्रो मरा ज्यु क
मस्तथा ॥ अक्षिपक्ष्माणि च यस्या संमील्यं ते विशेषतः ॥ ६४ देये ^य यथ भुक्ता पि गंधा दुद्वि जते शु
भात् ॥ प्रसैकः सै दने चैव गभिर्णो लिंगमुच्यते ॥ तत्र पुत्रगर्भव्या लक्षणमाह ॥ पुत्रगर्भयुता यस्तु नाया
मा सिद्धि तीयेके ॥ गर्भे गर्भा शये लक्ष्यः पिंठा कारो परं अह ॥ पिंठो वर्तुला कृतिः ॥ मासि द्वितीयक इत्यस्या ग
र्भः पिंठा कारो लक्ष्य इत्यनेनैवा न्ययो नत्वग्रिम प्रोक्तेपि दक्षिणाक्षि मरुतं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणे स्त
ने ॥ दक्षिणे संपुष्टा स्यात्प्रसन्न मुखवर्णता ॥ पुनः मधेय द्रव्ये सुस्नेह्ये विमने रयः ॥ आमा दिप्र

श्रीवन्द्य पीडनं

लमा प्रोति स्वप्रेषुकमलादिच॥ कन्या गर्भवती गर्भपेशी मासि द्वितीयेके पुत्रगर्भस्थलिंगानि वि
 परीता निचे दृष्टाते॥ पेशी दीर्घा कृतिः॥ नपुंसकं यदा गर्भे भवे कर्मोऽर्बुदा कृतिः॥ पुनते भवतः पा
 श्वे पुदस्ता दुदरं मतत्॥ अर्बुदं वतुल फूलार्द्ध तुल्यं कटिने च॥ नपुंसकं विरोधानात्॥ आसेव्यं
 सुगंधी च कुंभी क प्रेक्ष्य कस्तथा॥ अमी स शुक्रा बोधव्या अशुक्रः वंड संतकः॥ तेषां लक्षणान्यात्॥ पित्रो
 स्तु सत्पवीर्यत्वा दासेव्यः पुरुषो भवेत्॥ स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजे नति प्रसंशयं॥ पित्रोः मातापि
 त्रैः सत्पवीर्यत्वा तत्सत्पुत्रा तवत्वात् आसेव्यः॥ आसेव्यं नाम मुखे यो नीतिनामंतरं॥
 स शुक्रं प्राश्येति स पुरुषोऽन्य पुरुषेण स्वमुखे मैथुनं कारयित्वा तस्य शुक्रं प्राश्य मेहने त्याजं ल
 भत इत्यर्थः॥ यः पूतियो नो जायेत् स हि सौगंधिको भवेत्॥ स यो निसे फ सौगंधिमा धाय लभते वलं
 सौगंधिक नामो सो यो नीतिनामंतरं॥ वलं मैथुने शक्तिं स्ये गुदे ब्रह्म च य्या द्यः स्त्रीषु पुंवत् प्र

दुर्गंधियो नो
 पुतिगंधिस्तु
 जंधो रसमरः

वर्तते सकुंभीक^१ ज्ञेयो गुदयो निस्तु सस्मृतः ॥ प्रवृत्तचर्योत् ॥ वृत्तचर्यममैयुनं ॥ प्रवृत्तच
यमैयुनं ॥ तस्मात् ॥ दृष्ट्वा व्यावायमन्येषां व्यावायेयः प्रवर्तते ॥ ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयो दृष्टियो नि
स्तु सस्मृतः ॥ यो भाव्यो या म तौ मोहादंगेनैव प्रवर्तते ॥ तत्र स्त्री चेद्विताकारो जायते संउसं
कः ॥ स्त्री चेद्विताकारः स्त्र्याकारः ॥ श्मश्रुरहितः स्त्री चेद्वितः ॥ समे हनो पि पुरुष शक्तिरहितः ॥
किंतु स्त्री वद्धो भूतः ॥ स्त्रे गुदे पुरुषो तरेण मैयुनं कारयति क्रतौ क्रतौ पुरुषवत् प्रवर्तते तां गना
यदि तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नर चेद्विता ॥ सा पुरुषवत् स्त्रियमा रस्य तस्या योनौ स्य यो नि
घर्षं करोति अपराऽपि गर्भप्रकृती राह यदा नार्य बुधेया तां वधस्य तौ कथंचन ॥ मुंचं ह्यो मुक्रम
न्योन्य मनस्थि तत्र जायते ॥ प्रनस्थिः ॥ प्रने सर्ये न ज ते नात्स को मला स्थि रियर्थः ॥ क्रतु स्मृता तु
यौ नारी स्य प्रेमैयुनमाचरेत् ॥ प्रार्तवं वायु रादाय बुद्धौ गर्भं करोति हि मासि मासि प्रवर्द्धत स गर्भो

वधस्य तीतु
मुनी ५ काम
यद्यो ७

मांसपिंडं

गर्भसोयोदितता श्रौति द्विः ३

प्रकरण ९

कुंभरेकुलिः प्रत्युत्तः ४ प्रज्जिरत्नतनौ श्रोणः वंगौ मुंडस्तु मुणिते यमरः ४

भावप्र०

१६

गर्भलक्षणः ॥ कललं जायते तस्य वर्जितं पैत कैर्गुणैः ॥ गर्भलक्षणः ॥ प्रकृतं गर्भलक्षणः ॥ पैत
कैर्गुणैः केशश्मश्रुलोमनखदंतशिरास्नायुधमनीरेतः प्रभृतिभिः ॥ सर्पवृश्चिककृष्णशक
तयोर्विकृताश्च ये ॥ गर्भतादृक् विधाश्चान्येते या पापकृते भृशं गर्भवातप्रकोपेण दोहदेव्याप
मानिते भवेत्कुक्षः कुलिः पंगुः मूको मिनमिए एव च ॥ पुत्राणामातुराचारचेष्टाभेदस्य हेतुमातु
आतुराचारचेष्टाभिर्योदशीभिः समन्वितौ स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोपितादृशः ॥ समुपे
यातां संयोगं गच्छेतां ॥ अथ गर्भलक्षणमाह ॥ गर्भशयगतं शुकं आवर्तं जीवसंज्ञकं प्रकृतिः सविका
राद्यतत्सर्वगर्भसंज्ञकं ॥ कालेन वर्द्धितो गर्भो यद्यंगोपांगसंयुतः भवेत्तदा समुनिभिः शरीरीतिनि
गद्यते अंगोपांगसंयुतः व्यक्तोपांगः तस्य वंगान्युपांगानि ज्ञात्वा सुश्रुतशस्त्रतः मत्सकाद्य
मिधीयंते शिष्याः श्रुतयत्नतः ॥ प्राद्यमंगं शिरः प्रोक्तं तदुपांगानि कुंतलाः ॥ तस्योतर्मस्तु पुंग
अललाटोभूयुगंतथा नेत्रद्वयंतयोरंतवर्तते द्वे कनीनिके दृष्टिद्वयं कृष्णगौलौ श्वेतभागौ च व

कृष्णमस्त्रीभुवोमध्ये तारकादृशः कनीनिकाः १

दृष्टिद्वयस्य कृष्णताराजिनर्तित्यं १

भ्याज्ज २

१६

वर्तते सकुंभीक^१ ज्ञेययोगद्वयोनिस्तु सस्मृतः ॥ प्रवृत्तचर्योत् ॥ वृत्तचर्यममैचुने ॥ प्रवृत्तच
 यमैचुने ॥ तस्मात् ॥ दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यावयेयः प्रवर्तते ॥ इत्येकः स तु विज्ञेयो दृष्टियोनि
 स्तु सस्मृतः ॥ यो भाव्यो याम् तौ मेहादं गते व प्रवर्तते ॥ तत्र स्त्री चेद्विताकारो जायते संत संत
 कः ॥ स्त्री चेद्विताकारः स्त्र्याकारः ॥ श्मश्रुरहितः स्त्री चेद्वितः ॥ समे हुने पि पुरुष शक्तिरहितः ॥
 किंतु स्त्री वद्धो भूतः ॥ स्त्री गुदे पुरुषो तरेण मैचुनं वारयति क्रतौ क्रतौ पुरुषवत् प्रवर्तते तां गना
 यदि तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नर चेद्विता ॥ सा पुरुषवत् स्त्रियमात्स्यतस्या योनौ स्य योनि
 घर्षणं करोति अपराऽपि गर्भप्रकृतीराह यदा नार्यवुपेयातां वषस्यं तौ कथं चन ॥ मृगं यो मुक्रम
 न्योन्यमनस्थितं तत्र जायते ॥ प्रनस्थिः ॥ प्रवेसर्येन तेनात्मकोमला स्थिरित्यर्थः ॥ क्रतुस्मृता तु
 यौ नारी स्वप्ने मैचुनमाचरेत् ॥ प्रार्तवं वायु रादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि मासि मासि प्रवर्द्धत सगर्भो

वषस्यं तीव्रं
 मुक्ती ७ काम
 वयो ७

संक्षिप्तः केशलोमनखाग्रान्तर्मलद्रवगलैर्विना इत्युक्तवतान्तरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थानमु
तं॥ तदपेक्षया हृदयं विशेषतः अतनावस्थानमिति कक्षयोर्वक्षसः संधीयचुण्णि समुदाहृतं क
क्षे उभे समाख्यातं तयोः स्थातान्वेक्षणे उदरं पंचमं चो गं षष्ठं पार्श्वद्वयं सप्तं सप्तद्वयं शंष्टं
तु समस्तं सप्तमं स्मृतं उपांगा निचकथ्यं ते तानि यानि हियत्नतः शोणितं ज्ञायते त्सीता
वामतो हृदया दधः रक्तवाहि शिराणां समूलं ख्यातो महर्षिभिः हृदया त्वामतो धाम्पुष्पु
सौरक्तप्रेनजः अधो दक्षिणतश्चापि हृदया दधे तस्थितिः तत्तुरंजकपित्तस्य स्थाणौ शोणितं जं
मतं अधस्तु दक्षिणे भागे हृदया त्क्लोमतिष्ठति जलवाहि शिरामूलं तस्माच्छादनं मतं॥ स्कोम
तिलकं॥ एतच्च वातरक्तजं॥ तथा च वक्ष्यमाणं॥ रक्तादनिलसंयुक्ता कालीयव्रसमुद्भवः॥
इति कालीयव्रं तिलकं॥ तिल्ली इति लोके॥ मेदः शोणितयोः सारात् पृच्छेयो युगलं भवेत् तौ

पृच्छेयमांसं हृदयं॥ हृदये स मीयेयान्मांसं तत्
पृच्छे॥ १७३ रपा इति लोके

श्रीव
१७

इत्युक्तं स्याद्विकः स्याधः वस्तिमूत्राशयस्मृतः शब्धिलीवे पुमानूतः तत्संधीपुंसिवंक्षणे २

तुः पृच्छिकरो प्रोक्तो जठरस्थस्य मेदसः उक्तः सार्द्धा स्थाये व्याप्ता पुंसां मंत्राणि स्मृतिभिः प्रख्या
मेन हीनानि यो वितोत्राणि निर्दिशेत् तैर्लुं कश्च कटीन्यापि त्रिकं वस्तिं बंधं लोके कंडरा
णं प्रोक्तस्याने प्रोद्धा कीर्य मूत्रयोः स एव गर्भस्थाधानं कुर्व्या ऊर्ध्वशये स्त्रियः शंख
नाभ्या कृतिर्यो निस्त्रावर्तसा न्यकीर्तिता तस्यास्तृतीये स्वावर्तगर्भशय्या प्रतिष्ठिता॥
वक्षणे भवतः सारात् कफा स्त्रयां समेदसां कीर्यवाति शरीराधारौ तौ मतौ योरुपावहौ गु
दस्य माने सर्वस्य सर्वस्या तुरंगुले तत्र स्युर्बलयस्ति स्त्रः शंखावर्तनिभास्तुता प्रवाहिणी भवेत्
पूर्वसार्द्धगुलमिता मता उत्सर्जनी तु तदधस्तात् सार्द्धगुलसंमिता तस्या अधः संवरणी स्यादेका गुल
संमिता अर्द्धगुलप्रमाणं तु बुधैर्गुदमुखं मतं मलात्सर्गस्य मार्गे यं पायुर्देहं विनिर्मितः पुंसः प्राचो स्म
तौ यौ तु तौ नितंबौ तु यौ तयोश्चु कुंदरे स्थातां स विद्यनी लंगमष्टमं तदुपांगा निचकथ्यं तौ ज्ञानुनीपि

गाली २

नितंबोपरिगतौ

डिका द्वयं जंघे द्वे घुटि द्वे पास्ती तले च प्रपदे तथा पादावंगुलयस्तत्र दशतासां नखा दश ॥ प्रथे देशरीर
मपरेण पियेन येन समवाधिकार एतेनोत्पद्यते तानि सर्वाण्यह ॥ प्रथे दोषाः प्रवक्ष्यंते धातवस्त
दनेतरं ॥ आहारो देर्गतिस्तस्य परिणामं च वक्ष्यते आर्तवश्चाय धातूनां मलास्तदुपधातवः आश
याश्च कलाश्चापि मर्माण्यप्यन्यसंधयः शिराश्च स्नायवश्चापि धमन्येच्छं उरस्तथा रंध्राणि भूरिश्रो
तांसि जालकूर्वाश्च रज्जवः सेवन्त्यश्चाय संघाताः सीमंताश्च तथा स्रव्यः लेमानि लेमकूपाश्च देह
तन्मयोमतः तत्र दोषस्वरूपमाह वाग्भटः वायुपित्तकफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः विकृता विकृतो देह
घ्नं हन्ति ते चर्द्धयंति च ते व्यापिनोपि हृन्नाभ्योरधो मध्योर्ध्वं संश्रयाः वयोऽहोरात्रिभुक्तानां संतमध्या
दिनाः क्रमात् दोषशब्दस्य निरुक्तिमाह ॥ धातवश्चामलश्चापि दुष्प्रेमि र्यं तस्ततः वातपित्तकफा एते
त्रयो दोषा इति स्मृताः दोषाः इत्यत्र दुष्प्रेमि र्ये इति दुष्प्रेमि र्ये धातोः ॥ दुष्प्रेमि रित्ति वाक्ये प्रवर्त्तरि चकार द्वे सं
ज्ञावा मिश्रणेन सस्त्रेण करणे च घनप्रत्ययः तै धातवो विविद्धिर्गदिता देहधारणात् ॥ यतश्चाह सुश्रुतः ॥

दोषाः ९

शिव

१२

कर्णशः कुल्यवद्विन्नं नमः श्रोत्रं १

हस्तग्रीविः ४

हृत्तनी पक्ष्माण्यप्यंगै शंसौ च कर्णे तद्भुक्तु ल्पद्वयं पालि द्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकी
र्तिता श्रोत्राधरोच्यस्तद्वि एषो मुखं तालुहनु द्वयं देताश्च दंतवेष्टाश्च रसना त्रिबुक्
गलः द्वितीयमंगं जीवातु यथा मूर्ध्नि विधार्यते तृतीयं वातु युगुलं तदुपांगान्यथ बु
वे तत्रोपरिमत्तौ स्केधौ प्रजंजो भवतस्त्वधः कपोलियुग्मे तदधः प्रकोष्ठयुगलं तथा मे
णिवंधौ तले हस्तौ तयोश्च गुलयो दश नखाश्च दश ते स्थाव्या दश च्यव्याः प्रकीर्तिताः चतुर्थ
मंगं वक्ष्यते तदुपांगान्यथ बुवे स्तनौ पुंसस्तथानार्या विशेष उभयोरयं यौवनागमेनेनार्या पीवरो
भवतस्तनौ गर्भविहा प्रसूताया तावेव क्षीरपूरितौ दृढयं न पुंउरी केन सदृशं स्या दधो मुखं जाग्रत
स्तद्वि सति स्वपतस्तु निमीलति आशयसातु जीवस्य चेतना स्थानमुत्तमं अतस्तस्मिन्तमो व्या
सु प्राणिनः प्रत्यपंतिति चेतना स्थानमुत्तमं मित्ययमभिप्रायः चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च

स्थाना न्याह ॥ कले हृदि तथा धस्ता लोहवने मेलनाशये शकले पिशरीरसौ क्रमेण पवनो बसेत् ॥ अथ ते वां
 कर्माणाह उदाने नाम यस्तु ह्यमुपेति पवनो तमः तेन भाषितगीतादिप्रवृत्तिर्कुपितस्तु सः ऊर्ध्वयत्रुज
 तान्त्रो गान्धिविधाति विशेषतः यो वयः प्राणनामा सौमुखं गच्छति देहधक् सोऽन्तः प्रवेशयत्यंतः प्राणं
 आव्यवत्वं ते प्राणैर्यैः कुरुते दुष्टो हि काश्वासादिका नृगदन् प्राणपक्काशय चरस्समाजो व
 हिसंगतः सोऽन्तः पचति तज्जां अविशेषान् विविनक्ति हि तज्जानियादि अन्तजान् रसमलमू
 त्रादीन् पचयन् करोतीत्यर्थः सदुष्टो बहिर्मां व्यादिसारगुल्मान् करोति हि पक्काशयौ लयोऽपानं
 काले कर्षति चाव्ययं समीरणः सकृन्मूत्रशुक्रगर्भात्तवान्यधः कुञ्जस्तु कुरुते रोगान् घोरान् व
 स्तिगुदाश्रयान् शुक्रदोषप्रमेहांश्च व्यानापान् प्रकोपजान् कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंघतनो
 व्यतः स्वेदासृक् स्रावण आपि पंचधा चेष्टयत्यपि गतिप्रक्षेपणैश्चोपनिमेषोन्मेषनादिकाः ॥
 प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिवद्धाः शरीरिणं प्रस्फंदने चोद्धतं नै पूरं च विवेचनं ॥ धा

संवलनं २ मारवहनं २ तहिः २ एवमकरं २

ग स पक्षे पणे त्वेपद्धिः २

शिव

१८

रणं चेति पंचैतां प्रोक्ताः न भवन्तः कुञ्जः सकुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् युगपत्कु
 पिता एते देहं भिद्युरसंशयं देहं भिन्ने कुर्युः मारयेयुरित्यर्थः अथ पित्तस्य स्वरूपमाह ॥ पित्तं मुष्णद्रव
 पीतं नीलं सलुण्णं तं सरं कटुलघुस्निग्धं तीक्ष्णमम्लं कुपाकतः पीतं निरामं नीलं सामं
 एकं पित्तं वातवन्नामस्थानं कर्माभेदैः पंचविधं ते वां पित्तानां नामान्याह ॥ पाचकं रं
 रंजकं वापि साधकालोचके तथा भ्राजकं चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः अथ पाचको दीनां स्था
 नान्याह अग्न्याशये यस्तु हृदये लोचने हृदये सति सर्वशरीरस्य पित्तं निवसति क्रमात् ॥
 अथ ते वां कर्माणाह ॥ पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निबलवर्द्धनं रसमूत्रपुरीषाणि विवेचयति
 नित्यशः पाचकं पित्तमा मपक्काशयमध्यस्थं षड्विधमहारंभोज्यं भक्ष्यं च व्यंज्यं पचयति
 ति दोषरसमूत्रपुरीषाणि पचयन् करोति चैतदग्न्याशयस्थमेवात्मशक्त्या रसरंजने हृदय
 स्थकं फलमोऽपनोदनरूपग्रहणं प्रभाप्रकाशनाज्यंगलेपनादिपाचनाद्यग्निकर्मेण

मूला

शेषाणामपि तस्थानानामनुगृहं करोति शेषाणामपि तस्थानानि यत्कृत्स्नीहादीनि भा
गेने गत्वा तत्र तत्र रसरंजनादिकर्मभिरुपकरोतीत्यर्थः कथं भूतं पाच्यं पितं शेषाग्नि
बलवर्द्धनं शेषाः अग्नयः पृथिव्यादि महाभूतगताः यत उक्तं चरकेण भौमाध्याग्नय
वायव्याः पंचोष्माणः सनाभसा इति उष्माणः अग्नयः यत उक्तं वाग्भटे दोषधातुमलादी
नामूष्मास्त्रयशासनमिति दोषधातुमलादीनामुष्माग्निरित्यर्थः रसादिधातुगता
अस्य तेषां बलवर्द्धनं यथा गृहे स्थापितानि रत्नानि स्वद्योतवद् दूरभास्यराणि तान्य
पि दीपज्योतिषा दूरप्रकाशकानि भवन्ति तथा अग्न्याशयस्थपाचकाग्नि तेजसा सर्वे
अग्नयो बलवंतो भवन्ति तथा च वाग्भटः अन्निस्पृष्टा सर्वेषां पक्व एव अधिको मतः त
न्मूलास्ते हि तदवृद्धिद्वयवृद्धिः क्षयात्मिका इति ननु पित्रो दग्धोऽग्निरहोऽग्निपितमेवा
ग्निरिति सदेहे उच्यते पितस्योष्मादि गुणदाहारपाचनरंजनदर्शनादिकर्म एव न

शिव.

२०

विसर्गदानविशेषैः सोमसूर्यानि लयथा धारयन्ति तत्र गच्छेत् कश्चिदपि तानिलास्तथा अत्र यथा सं
स्थो नान्वयो बोधव्यः विसर्गदानं बलस्यैव विक्षेपः शीतोष्मादीनां विविधप्रकारेण प्रेरणं म
लाग्नेते रसादीनां मन्त्रिणीकरणमताः तत्र वायोः स्वरूपमाह दोषधातुमलादीनां ने
ता शीघ्रः समीरणः रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूक्षः शीतो लघुश्चालः नेता स्थानांतरं प्रापयिता शी
प्रश्नशुकारी अन्नाद्य उत्साहे धूसनिःश्वासचेष्टावेगः प्रवर्तनैः सम्यक् गच्छावधातूनामिन्द्रिया
णामपाटवैः अनुगृह्णात्यविकृतो हृदयेन्द्रियवित्तद्वक् रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रूक्षो लघुश्च
लः स्वरो मधुर्योगवाही संयोगा दुभयार्थकृत् दातृकृत् तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसं प्रयात् वि
भागकरणद्वयः प्रधानं दोषसंगृहे पक्वशयकटोसंविद्योतोऽस्मिन् स्पर्शनेन्द्रियं स्थानं वा तस्य त
त्रापि पक्वधानं विशेषतः एको वायुः पितृवन्नामस्थानकर्मभेदैः पंचविधः तेषां वायूनां नामाभ्यात्
उदानः स दनुव्राणः समानोपा न एव च व्यानश्चैतानि नामानि वायोस्थानप्रभेदतः ॥ अथोदानादीनां

द्रवस्निग्धमधोऽं न्यपितं वह्निरतो न्ययेति तस्मात्तेजोमयं पितं पितोष्मा यः सशक्तिमान् स संव
 रतिकुक्षिस्थः सर्वतो धमनीमुखैः सकायाग्निः सकायेष्मा स पक्ता स न्यजीवनं अनन्यगतिरि
 येवं देहे कायाग्निरुच्यते ~~अन्यत्र~~ वामपार्श्वजितं नाभेः किञ्चित् सोमस्य मंडलं तन्मध्ये मंड
 लं सौख्यं तन्मध्येऽग्निर्यवस्थितः जरायुमात्रप्रद्वन्ः कान्कोसैः स्पदीपवत् तथा च मधुर
 कोसे द्रवतेजः समुदायात्मकस्य पितस्य तेजोभागेऽग्निरिति तेन पितमग्निवन्मन्यते ॥
 अतितापितो योगोलकवत् परमार्थतस्तु अग्निः पितं जिह्म एवेति सिद्धं तः अतएवाह
 रसप्रदीपे जाटरो भगवानग्निरीश्वरो न्नस्य पाचकः सौष्माद्रसानदद्यानो विवेक्तुर्नै
 व शक्यते नैभो मध्ये शरीरस्य विशेषात् सोममंडलं सोममंडलमध्यस्थं विद्यात्सूर्यस्य मं
 डलं प्रदीपवत् तत्र नृणं स्थितो मध्ये हताशनः सूर्यो दिव्यं याति दं सेजो युक्तैर्गर्भस्तिभिः
 विशेषयति सर्वाणि पल्वलानि शरोसिच तद्वद्वरीरिणं भुक्तं ज्वलनो नाभिमाश्रितः मयूखैः

शिव
२९

पचते क्षिप्रं नानाव्यंजनसंस्कृतं स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रः प्रमा एतः सूक्ष्मकायेषु सत्त्वेषु
 सुतिलमात्रः प्रमा एतः कृमिक्रीटपतंगेषु बालमात्रो वतिष्ठत इति पुनः प्रकृतिमनुसति ॥ रं
 जकं नाम यत्पितं तद्रसं शे एतं नयेत् यत्तु साधकसंज्ञं तत्कुर्व्या कुक्षिं धृतिं स्मृतिं ॥ धृतिमेधां
 यदालोचकसंज्ञं तद्रूपग्रह एकारकं भ्राजकं कांतीकारिण्या लोपाभ्यंगादिपाचकं अथ स्ने
 षणः सतसमाह ॥ स्नेषाश्चेतो गुरुस्निग्धः पिष्टलं शीतलस्तथा तमोगुणाधिकः स्यादु
 विदग्धो लवणे भवेत् एकस्नेषावातपित्तवन्नामस्थाने कर्मभेदैः पंचविधः तेषां स्ने
 षाणां नामान्याह कपू स्येता निक्लेदनं श्रावतं वनः रसनः स्नेहः श्रापि स्नेषणः ॥
 स्थानभेदतः अथ स्नेहनादीनां स्थानान्याह आमाशये यद्दृढये कुरे शिरसि संधिषु ॥
 स्थानेष्वेव मनुष्याणां स्नेषातिष्ठत्यनुक्रमात् दोषाणां शकलशरीरव्यापिनामपि पंचपंच
 स्थानानीति ॥ बाहुल्याभिप्रायेणोक्तानि ॥ तथा च बाभटः इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यवि

उपसर्ग

नामादि

कृतात्मनां व्यापिनामपि जैनीयात्कर्मणि च पृथक् पृथक् गिति चरकश्च ते व्यापिने विह
न्नाभ्योरधो मध्ये र्हेतुं श्रया इति अथ तत्र तत्स्थाने गतस्य श्लेषः कर्मण्यह ॥ स्नेहः
स्नेहयस्य न मात्मशक्त्या परा एवपि अनुगृह्णाति च श्लेषस्थानान्युदककर्मणः अथ मर्थः
स्नेहेन स्नेहयति तेन संहतमन्त्रं मे दे प्राप्नोति अपरा एवपि श्लेषस्थानानि हृदयादीनि भागे
न गत्वा तत्र तत्र हृदयावलंबनं साधारण रसग्रहणं समस्तं प्रियतर्पणं संधि संश्लेषणं युद्ध
कर्मभिरनुगृह्णाति उपकरोति तथा च रसयुक्तात्मवीर्येण हृदयस्यावलंबनं त्रिकसंधारणं वा
पि विदधात्यवलंबनः त्रिकं शिरोवाहुद्वयसंधिः उभाभ्यां पियतः सौम्यौ तिष्ठत आंति के यतः यतोर
स्यान्विजानीतोरसनारसनौ समौ रसनारसने प्रियं रसनाक एव स्थं कफः स्नेहं स्नेहदाने
न समस्ते प्रियतर्पणः श्लेषः पर्वसंधीनां संश्लेषे विदधात्यसौ अथ दोषप्रसंगात् दूष्या न
व्याहृ त्रिदोषाः धातवस्सप्तमूल उपधातवः प्रलं मूलं यगर्भाद्या बुधैर्दूष्या उदाहृतः ॥ अथ

शिव
२२

धरणावती मेधा नि अया मिमाधी ३

खलु पित्तव्यतिरेक एव न्योग्निः तस्मादग्निरूपस्यैव पित्तस्य स्थानभेदोत्पाद्यकरं जकसाधकत्वे
च कभाजकसंज्ञाः तथा च वाग्मदः पाचकं तिलमानं स्यात्कारि न्यान्नास्य दोषता अनुगृह्णातु
विकृतं पित्तं पाको ह्यदशनैः क्षुत्तु विप्रभा मेधाधी शौर्यं तनुमार्दवैः पित्तं पंचात्मकं तत्र अपक्वमा
शयमध्यगं पंचभूतात्मकत्वे पियतैजसगुणे दयात् सक्तप्रवृत्तं पाकादिकर्मण न लेशद्वितं ॥ पच्यते
विभजते सारकिं दौ पृथक् तथा तत्र स्थमेव पित्तानां शेषाणां मय्यनुग्रहं करोति बलदानेन पाचकं नाम
तस्मात् ननु यदि पित्तग्न्ये रभेदस्तदा कथं घृतं पित्तस्य समकर्मणे दीपनं भवति तथा मत्स्याः
पित्तं कुर्वन्ति न च ते अग्निदीपकरा इति तथा पित्तं धिक्वा नीक्षणेऽग्निरियं पिकथं स्यात् तथा
समदोषः समाग्निश्चैव पिवक्तुं न युज्यते तथा प्रवृत्तिगंधमचोगं च पित्तं बहिर्यो न्ययेति अत्र
न्यते पित्तमग्नेः संतताधिष्ठानं तथा चोक्तं ग्रंथोत्तरे अग्निभिर्ननु गुरुर्युक्तः पित्तं भिन्नगुणं स्यात् *

धातुशब्दस्य निरुक्तिमाह ॥ एते सप्तस्य यं स्थित्वा देहं दधति यन्मृगं रसाः स्रग्मं समेदोऽस्थि
मज्जाशुक्राणि धातवः धातव इत्यत्र धाधातोस्तु प्रत्ययः अथ धातूनां कर्माणां ह प्रीण
नं जीवने लेपः स्नेहो धारणं पूरणं गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां कश्चित्ता निहि तत्र रसश
ब्दस्य निरुक्तिः ॥ या ए चो रसधातुर्यस्ततो भवदयं रसः स देवस्यैव तं देहं रसतीति रसस्मृतः
अथ रसस्य स्वरूपमाह सम्यक् चक्षुःस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः स तु प्रवः सितः शीतः
स्वादुः स्निग्धः प्रलोभवेत् सारं यथा गुडमधु कपुष्यवर्षूलवृग्वदरीमूलादिभावः सारो मदि
ता अथ रसस्य स्थानमाह सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलं समानमस्तत्तापू
र्वं यदमं हृदये धृतः अथ रसस्य कर्माणां ह आरुह्य धमनीर्गवाधातून् सर्वानयं र
सः पुष्पाति तदनुस्यूयैर्व्याप्नोति च तनुं गुणैः गुणैः शीतस्निग्धपोषकैः मंदवर

क्षयावच्छेधातूनां रसहा प्रसशोहितं यथा तथान्यधातुस्यः स्थिरत्वात्कारणं भवेदिति तिमिरं लिङ्गनाशः स्यात्तैजसस्य सृजः
क्षयात् आलोचकस्य पित्तस्य तत्समानगुणस्य च न्यातिवेगं नावेगं सम्यक् युतया विनिस्य तम् विहाय दुष्टतां स्वेन रूपेण स्रव
तिष्ठते प्रयत्नमनयेक्ष्य कृतानुभूतिं विनिर्दिशेत् ॥३॥

हि विदग्धस्तु कटुर्वो म्लो भवेद्रसः सकुर्याच्छुलान्नो गान् विषह संकरोत्यपि प्रचर
कस्यैवैतत्पमाह ॥ यदा रसो यक्ष्ण्यति तत्र रंजकपित्ततः रागं पाकं च संप्राप्य सन्नवेद्रक्तसंज्ञकं
रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्याधार उत्तमः स्निग्धगुरुत्वं लक्ष्यं दुविदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥ जीव
स्याधार उत्तम इति यत्प्राह जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः वीर्ये रक्ते मले यस्मि
न्क्षीणे याति क्षयं क्षणत इति वीर्ये रक्ते मले च शरीरारंभके वा गम्यते परिमाणमिति ॥
शुद्धे जीवो वसति न तु दुष्टे प्रवृद्धे रक्तसावणे पदेशस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् पित्तवद्भवेत् ॥ अ
म्लो भवेदित्यर्थः अथ रक्तस्य स्थानमाह ॥ यक्ष्णत्स्नीहा च रक्तस्य मुख्यं स्थानं तयो स्थितं ॥ ५
अन्यत्रापि स्थितं वा तं रक्तानां पोषकं भवेत् अथ मांसस्य स्वरूपमाह ॥ शोणितं स्वाग्निना प
के वायुना यत्तद्वर्णं कृतं तदेव मांसं जानीयात्तस्य भेदानपि ब्रुवे शोणितमिति शोणितं ॥

स्वाङ्गत्वा रस एव शोणितसंज्ञां लभते एवमग्रे रसस्यैव मांसादिभ्योऽपदेशः अथ मांसस्य
 पेशीराह ॥ यथार्थमूष्णं युक्तो वायुः स्रोतां सिदारयेत् अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा ॥
 यथार्थं यथा प्रयोजनं मांसं पेशीनां संख्यामाह ॥ मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चाशत्तानि
 हि तासां शतानि च वारिशाखा सुकथितान्यथ कोट्येव तु तेषां षड्विंशतिः कथिता मुनिपुङ्गवैः
 गीवाया रूद्धिगस्तास्तु चतुस्त्रिंशच् प्रकीर्तिताः ताः शाखागताः प्राहुः ॥ एकैकस्यापादो गुल्फ
 ल्फांतिस्तः तिस्रः स्ताः पञ्चदश १५ पादाग्रे १० दश पादोपरि कूर्श्रसंनिविष्टा दश १० गुल्फज
 लयोदेश १० गुल्फजानुनोरन्तरे विंशतिः २० जानौ पञ्च ५ ऊरौ विंशतिः २० वक्षोदश १० ॥
 एवमेकस्मिन् सक्थिनि शतं भवति एतेनेतर शाक्थिवाह च व्याख्यातौ अथ कोट्यगताः
 प्राहुः गुदे तिस्रः ३ शपू स्येका १ सेवन्या मेका १ वक्षोदश १० स्त्रियोः पञ्च ५ पञ्च ५

वस्तिमूर्द्धि २ उदरे पंच ५ नाभ्यामेका १ एहोर्द्ध संनिविष्टा उभयतः पंच ५ पंच ५ दी-
र्घाः पार्श्वयोः षट् ६ वक्षसि दश १० अक्षकंसौ प्रतिसमतात् सप्त ७ अक्षकौ प्रासुआई
तिलोके अंसौ स्कंधौ ॥ हृदि २ यकृति २ प्लीहि २ तुंडुके २ अथगीबोर्द्धगं प्राहा
ग्रीवायां चतस्रः ४ हृन्कोरहो २ कण्ठमणौ चण्डिका कयामितियावदेका १ गले एका १ ता-
लुनि २ जिह्वायामेका १ ओष्ठयोर्द्ध २ नासायां २ नेत्रयोर्द्ध ॥ गण्ठयोश्चतस्रः ४ क-
र्णयोर्द्ध २ ललाटे चतस्रः ४ शिरस्येका १ एवंमांसपेश्यः पंचशतानि भवन्ति स्त्रीणां मपि
भवन्त्येताः किंतु विंशतिरुत्तराः गर्भशये गर्भमार्गे यो नैव स्तनयोरपि एताः पंचशतानि मांसपे-
श्यः प्रथिका विंशतिर्यथा गर्भशयेति स्रः ३ गर्भदिद्र संस्थिताः शुक्रार्तवप्रवेशिन्यस्ति स्रः योनावधं
तरतो मुखे अत्रे प्रसृते दे योनावेव बहिर्निर्गते आतः पार्श्वद्वयस्थिते व तुल्ये भेदिकर्णिके इति वावत् २
स्तनयोः पंच ५ पंच ५ यौवने तासां वृद्धिर्भवति पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याप्रोक्ता मेहनमुख्यजाः स्त्रीणां मा-

संख्यामाह शल्पतंत्रेऽस्थिस्वंगानां शतत्रयमुदाहृतं तान्येवात्र निगद्यंते तेषां स्थानानि यानि च
सविंशतिशतं त्वं स्थोशाखासु कथितं बुधैः पार्श्वयोः श्रोत्रिर्लोकं वक्षः पृष्ठोदरेषु च जानीया
द्विषण्येतेषु शतं सप्तदशेतरं ग्रीवायां ऊर्ध्वगोविंद्यादस्थ्यां षड्विंशसंयुतां तानि शाखागता
न्याह एकैकस्यापादांगुल्या त्रीणि त्रीणि तानि पंचदश १५ पादतले पंचास्थि शलाकास्तदा
धारभूतमेकमस्थि एवं षट् कूर्चैश्चैरगुल्फैश्चैरपास्तीवेकं १ जंघयोर्द्वे २ जानुन्येकं १ ऊरा
वेकं १ एवं त्रिंशदेकस्मिन्स विद्युमवन्ति एतेनेतरशक्चिवाहचन्याख्यातौ अथ पार्श्वदिगा
तान्याह पार्श्वयोः षट्त्रिंशत् ३६ षट्त्रिंशत् ३६ ७२ श्लोकभगेवा एकं १ गुदे एकं १ नितंयोरेकं २ त्रिवे एकं ४
१ वक्षस्यैकं १ पृष्ठे त्रिंशत् ३० अक्षकसंज्ञकैश्चैरअथ ग्रीवोर्ध्वगतान्याह ग्रीवायां नव १ कण्ठे नव १ योऽप्युपरि ४
हृत्तोरैकं २ दंताद्विंशत् २० नासायां त्रीणि तालुन्येकं १ गंडयोरेकं २ कर्णयोरेकं २ शंस्रयोरेकं ३
शिरसि षट् ६ एतान्यस्थी निपंचविधानि भवन्ति तानि विधानि यथा तदुक्तं एतन्निष्पात्तानि रत्नकानि भवन्ति हि

बलया न्यपितानि स्यु नलकानि च कानि चिन्ति ॥ अक्षिकेशश्रुतिर्घोर्ग्रीवासुतरुणानि हि शिरःशंखकपालेषु
तात्त्विकप्रोथजादिषु कपालानि भवन्त्येषु दंतैषु रुचकानि च पाणेषु पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षो जठरयो रपि पाद
योर्वलया न्यस्यु नलकानि बुधैः पुना हस्तपादांगुलितले कूर्चैश्च मणिबंधयोः बाहुजंघाद्वयेऽपि स्थिनी
यान्नलकानि तु अथास्थ्याप्रयोजनमाह ॥ मांसा न्यत्र निवृत्तानि शिरसि स्तायुभिस्तथा अथोपात्तं वनं स्था
कुल्या नदीर्यते १ तंतिने अथ मज्जस्वरूपमाह ॥ अस्थियत्स्या गिना पक्वं तस्य सारो द्रवो ह्यनः यस्स्येद
वत एवाकभूतः समज्जेयमिधीयते अथ मज्जः स्थानान्याह स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जात्वमंतरस्थि
ता अथ शुक्रत्वात्पनिमाह ॥ रसा द्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते मेदसोऽस्थिततो मज्जा मज्जाः शुक्रस्य सं
भवः शुक्रतोऽनेन वचनेन शुक्रं मज्जा संभवमुक्तं ननु मांसं न रसः शुक्रं भवति स्त्रीणां च त्वं च भवति इति सुश्रु
तस्यैव वचनेन रसादेव शुक्रत्वात्पतिरुच्यते तदेतत्कथं गच्छते इदमेव संदेहं दूरीकर्तुं आहारादेर्गतिं परि
णमं याह याद्या मांशवमाहारः पूर्वप्राणानिलेरितः माधुर्यं फेणभावं च घट्टं स्योपिलभेत सः आह
रस्युत्र आहीयत इत्यहं ॥ अकर्तृस्त्रिकारके संज्ञायामिति सूत्रेण कर्मणि घञे सप्तविधः तथान्य॥

आहार्यं वृद्धिं भोज्यं भक्ष्यं चर्यं तथैव च लेह्यं चोष्यं तथापेयं तदुदाहरणमिति भोज्यं श्रोतव्यं
 पादि भक्ष्यं श्रोतव्यं कर्म उक्तं चर्यं विविधं धानादि रसालादितु लिख्यते चोष्यं मासं फलद्वयादि पीयते
 पानकं पेयः आमाशयमाह-परकः नाभिस्तत्रांतरं जेतोशुभं समाशयं बुधा इति अत्र विशेषमाह
 उरोरक्ताशयस्तस्मादधः श्लेष्माशयस्मृतः आमाशयस्तु तदधस्तदधो दहनाशय इति प्राणानि
 लेरितरति हृदयादि ह्येन प्राणनाम्ना वायुना मुखे गतेनांतः प्रवेशितः तथा च सुश्रुते यो वा
 युः प्राणनामासौ मुखे गच्छति देहधक सोऽन्तः प्रवेशयत्यंतः प्राणं आद्यं बलवत इति तमाहार
 मामाशयस्थः क्लेदनेनामा कफः क्लेदयति क्लेदनात्संभृतं भिनत्ति य उक्तं च सुश्रुते क्लेदने
 क्लेदयत्यन्तं संभृतं यं भिनत्ति पित्त इति स आहारः घट्टसोऽप्यमाशये माधुर्यं लभते आमाशयस्थस्य मधुरस्य क
 फस्य खेगात् उक्तं च श्लेष्माणः रूपं श्लेष्माश्चेतोरुः स्निग्धः पिष्टिलः शीतलस्तथा तमोगुणा
 धिकः स्यादुर्विदाघोलवणं भवेदिति केन भावं च लभते जठराजलतेजसा यत आहारकाग्रतः सं
 धुहितः समानेन पच्यमाशयस्थितं श्रोतव्यं जित्यथा वा ह्यः स्थालीस्यं तोयतं दुलमिति ॥०

 शिव
 २६

वृद्धिं वृद्धिं मयसस्तस्मात् फलमंतर्गता हिताः अस्यायमर्थः पुंसं मेहनमुख्योऽथ सितः मांस
 पेश्यः पूर्वमुक्ताः स्त्रीणां मेहनमुख्यभावात् फलं गर्भाशयं प्रादुर्हति गयदाशस्वात् स्त्रीणां
 मासपेश्यस्त्रिभिर्हिना निपंचशतानि तथा च भोजः पंचपेशीशतान्येव स्त्रीवर्ज्यं विद्धि भूमिप आ
 तश्च तिस्रो हीयंते स्त्रीणां शेषं सिमुख्योः अथ मांसं पेशीनां कर्माणाह शिरास्नायस्थिपर्व
 णिसंधयश्च शरीरिणां पेशीभिः संवतान्येव बलवन्ति भवन्ति हि अथ मेदसः स्वरूपमाह यन्मांसं
 स्याज्जिना पक्वं तन्मेद इति कथ्यते तदतीव गुरुस्निग्धं बलकार्यं निवृत्तं अथ मेदसः स्थानमा
 ह मेदो हि सर्वभूतानां मुदरेऽस्थिषु स्थितं अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्थितो भवेत् अथास्थः
 स्वरूपमाह मेदो यत्स्याज्जिना पक्वं वायुना भाति शेवितं तदस्थिसंज्ञां लभते ससारः सर्वविग्र
 हे अभ्यंतरगतैः सारैर्यथा तिष्ठति भूतहाः अस्थिसारैस्तथा देहाधियंते देहिनां ध्रुवं तस्मा
 द्धिरं विनष्टेषु ह्युज्जोसेषु शरीरिणां अस्थीनि विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा ॥ अथास्था

न७
भाव१०

न४

जैतिकः तत्र पाचक पित्तस्थे नाग्निनोत्तजिते शरीरवर्तिभूमागग्निनाहारवर्तिभूमागः पच्यते पक्वो
भूमागः स्वकीयान् गुणानमिव र्द्धयति एवं जलादिभागः प्रविपच्यते तथा च सुश्रुते पच्यभूतात्मके दे-
हेष्वाहारः पच्यभौतिकः विपक्वः पच्यधासम्यग्गुणस्यानमिव र्द्धयेदिति गुणशेदनात्र गुणिनः पृथिव्या
दयः उच्यते तैर्गुणान् शरीरवर्तिनः पार्थिवीदीनभागानमिव र्द्धयेदियर्थः एवमहोरात्रेण पक्वस्राहरो
मिष्टः पटुश्च मधुरो भवति अम्लस्त्वम्लो भवति कटुतिक्तकषायश्च कटुर्भवति उक्तं च मिष्टः पटुश्च म-
धुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः कटुतिक्तकषायान् विपाकं जायते कटुरिति एवं विपक्वस्याहारस्य सारो रसः
शेषो ग्राहणीस्थो मलद्रवः मलद्रवश्च जलभागः शिराभिर्वसिनीतो मूत्रो भवति उक्तं च आहारस्य रसः
सारः सारहीनो मलद्रवः शिराभिस्ताज्जितं नीतं वसि मूत्रं लमा मुयात् शेषं किं ह्येव तस्य तत्पुरीषं
मिजयते समानवायुना नीतं तत्तिष्ठति मलाशये तत्र मलाशया लयेनापानवायुना प्रेरितं मूत्रं मे-
धुं भगमागेण पुरीषं गुदमागेण शरीरादुत्थितं उक्तं च मूत्रं क्षुपस्थमागेण पुरीषं गुदमागेतः
अपानवायुना क्षिप्तं वाह्यं शरीरितः उपस्थशिष्टो भगंय रसस्तु समानवायुना प्रेरितो धमनी

शिव
२७
भाव१०

तेषु तेषु धातुषु ४

मागेण शरीरारंभकस्य रसस्य स्थानं हृदयं गच्छाते न स तमिश्रितो भवति उक्तं च रसस्तु हृदये याति
समानमसुते रितः स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातून् विवर्द्धयेत् केचारेषु यथा कुल्याः पुष्पतिवि-
विधौषधीः तथा कलेवरे धातून् सर्वान् विवर्द्धयेत् रसस्तु तत्र तत्र विधाभिव्यते उक्तं च परके स्थ-
ला एवं शमलैर्भेदैः तत्र तत्र विधारसः संस्थूलो शरीरं स रश्मस्तन्मलो याति तन्मले अयमर्थः स्थू-
लो शस्ते याति यथा स्थितः तिष्ठति सूक्ष्मोऽस्त्वशः परं द्वितीयं धातुं याति तन्मलः रसादिमलः तत्र
मलं शरीरारंभके ते च जातु मलं यतीत्यर्थः यथा लौकिकाग्निना इक्षुरसः पच्यते तथा शरीरारंभक-
स्य रसस्य अग्निनाहाररसः पच्यते पच्यमानः सः पचाहोरात्रान् सार्द्धं देउमेकं यथा वत् प्राक्तनरस-
धातावेव तिष्ठति उक्तं च सुश्रुते सखसुरसस्त्रीणि त्रीणि कला सह आनि पच्यदशकला एवैकस्मि-
न्धातावेव तिष्ठति इति अत्र कलानां विंशतिर्मुहूर्तैः स पच्यदशकलात्मकः तथा च भोजः धातोरसाद्यै मज्जते
प्रत्येकं क्रमतो रसः अहोरात्रान् स पच्यदशकला दं उच्यते इति प्रत्येकमेकस्मिन्नेकस्मिन्निह्यर्थः
ततो यथा पच्यमानादिक्षुरसः तन्मलो निर्गच्छति तथा पच्यमानादाहाररसा

२८
भा. प्र.

मलो निर्गच्छति सर्वैः उक्तं च सुश्रुते कफः पित्तं मलं खेषु प्रस्येदो न स्वरो मयं नेत्रविद्वत्सु च स्नेहो
धातुनाक्रमशो मलाः खेषु मलः कर्णदि श्रोते मलः स च कफः प्राणानिलप्रेरितो धमनी मार्गेण शरीरारं
भक्तैः केदनाख्यं कफं गत्या पुष्पाति ततः सारभूतस्याहारस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलं सूक्ष्मं च तत्र सूक्ष्मो
भागः शरीरारंभकरसं पौषयन् सकलं शरीराधिष्ठानेन नानावायुना प्रेरितो धमनीभिः संचर
न् पौषण स्नेहनं ज्वरशानलोष्णकृतं संतापनिवारणदिगुणैः सकलं शरीरं पुष्पाति ततः स्थू
लो भागः प्राणवायुना प्रेरितो धमनी मार्गेण शरीरारंभकस्य रक्तस्य स्थानं यत्कृत्स्नी हरूपगत्या तेन
सहमिश्रितो भवति ततः प्राक्तनस्य रक्तस्याग्निना पुनः पच्यमानं पंचाहोरात्रात् साद्धं दंडं च या
वत् प्राक्तनरक्तधातवेव तिष्ठति ततो यथाग्निना पुनः पुनः पच्यमाना दिक्षु विकारा द्वारं वारं मलं
निर्गच्छति तथा पुनः पच्यमाना दाहाररसात् प्रतिवारं मलं निर्गच्छति तत्र रक्ताग्निना पच्यमाना मलं
तत्र पित्तं समानवायुना प्रेरितं धमनी मार्गेण शरीरारंभकं पाचकाख्यं पित्तं गत्या पुष्पाति ततः सार
भूतस्याहारस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मो भागो रजकाख्यं न पित्तो न रक्तो कृतः श

शिव
२८

पलितः

अथ संपाहारः प्राणवायुना प्रेरितस्ततः किंचित् स्वैलितः पाचकपित्तोष्ण एष मकोऽम्भो भवति उक्तं
च अथ पाचकपित्तो न विदग्धश्चास्लतां ब्रजेदिति पाचकपित्तो न पाचकपित्तस्योष्ण एततः स ए
वाहारो नाभि मण्डलाधिष्ठानेन समाननाम्ना वायुना प्रेरितो ग्रहणीं प्रति नीयते उक्तं च त
तः समानमरुता ग्रहणीं मभिनीयते ग्रहणीं लक्षणा माह षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्ति
ता आमपक्वाशयो तस्या ग्रहणीं स्पर्शयते पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं यदग्न्यधिष्ठानं तद्धा
रयति तत्र ग्रहणीं मा माशयपक्वाशयमध्यवर्ति पाचकाख्यं पित्तं अधिष्ठानेनाग्निना हारः प
च्यते सकटुश्च भवति तथा च ग्रहणीं पच्यते कोष्ठवह्निना जायते कटुरिति अथ मर्चः आहार
रो ग्रहणीं कोष्ठवह्निना ग्रहणीं स्थित पाचकपित्तस्येन बह्निना पच्यते पच्यमानः स ग्रहणीं स्थि
ते स्पकटुरसस्य पित्तस्य संयोगात् कटु भवति एतदाहारपाके विशेषमाह शरीरं पाचयतीति के
तव पंचसुभूतेषु पंचाग्नयस्तिष्ठति उक्तं च चरकेण भौमाग्न्या ज्ञेयं वायव्याः पंचोष्माणः सनाभ
साः पंचाहारगुणान् सान्स्यान्पार्थिवा दीप्त्यंति हि अत्रोष्णपदेनाग्निरुच्यते आहारो विपाच

स्थूलोभागे व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः शिराभिश्च शरीरारंभकस्य स्थीनियति ततोऽस्थिजिना
पुनः पच्यमानः पंचाहोरात्रात् सार्द्धं दंडं यथावदस्थिष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानात् तस्मात्तलो निर्ग
च्छति स च व्यानवायुना प्रेरितः शिरामार्गे राग्यांगुलिषु न स्वास्तनौ लोमानि भवंति ततः सारभूतस्य
रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च ततः सूक्ष्मो भागोऽस्थीनि पुष्पाति ततः स्थूलो भागो व्यानवायु
ना प्रेरितस्स्रोतो मार्गेऽमज्जास्थानानि स्थूलास्थ्यभ्यंतराणि याति ततो मज्जा जिना पुनः पच्यमानः
पंचाहोरात्रात् सार्द्धं दंडं यथावदमज्जान्येवावतिष्ठति ततः पच्यमानात् तस्मात्तलो निर्गच्छति तत्र व्या
नवायुना प्रेरितं शिरामार्गैः नयनयोराग्य नेत्रविट्त्वक्षुस्ते रश्मिभवति ततः सारभूतस्य रसस्य
द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मो भागो मज्जाने पुष्पाति ततः स्थूलो भागो व्यानवायुना
प्रेरितो धमनीभिः शिराभिश्च शुक्रस्य स्थाने सकलं शरीरं गच्छ शरीरारंभकेन शुक्रेण सह मिश्रि
तो भवति ततः शुक्रस्य जिना पुनः पच्यते पच्यमाने तस्मिन्मलो नास्ति सहिसहस्रधा ध्मातु सुव

हृषीकेशः
शिव
२२

उक्तं च स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सुरसादिषु न शुक्रे पच्यमानेषु पितृमनी वा क्षये मलः अन्य
अ स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मज्जा तेषु रसादिषु षड्धा तुषु जायते मलानि मुनयो जगुः यथा स
हस्राध्माते न मलं किल कां चने तथा रसे मुहुषे केन मलं शुक्रतां गते ततः सारभूतस्य रसस्य
स्य शुक्रस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मः स्नेहभागो ज्ञो जः तस्य लक्षणात्
ज्ञो जः सर्वशरीरस्य स्निग्धं शीतं स्थिरं सितं सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मत्तं बलं चेष्टापा
टवं तथा च चेष्टासु पाटवं यत्तु बलं तदभिधीयते इति यत्तु शुभ्रं रसादीनां शुक्रादीनां धातू
नां यत्परं तेजस त्वत्त्वो जस्तदेव बलमिति तेजो तेज एव अत्रायमभिप्रायः यस्माद्रसा
दीजो भवति सरसः सर्वधा तु स्थानगतत्वात् तत्तद्वत्तु वन्नन्यत इति सर्वधातूनां स्नेहो जः क्षी
रे घृतमिव तदेव बलमिति तत्कार्यकारणयो रभेदोपपत्तात् अभेदकस्य न च नि किं तौ वयाव्यं
अन्यथा गुरु शीतं मृदु स्निग्धं सार्द्धं स्वादु स्थिरं तथा प्रसन्नं विधिलं सूक्ष्मं मोजेदं गुरुं स्मृतं

चरेकेतु अष्टविंदु प्रमाणं तदीष द्रक्तं सपीतकं अजिघोमात्मकत्वेन द्विरूपे वर्तितं तु तत् बागभट्टन *
 ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रांतानां परं स्मृतं हृदयस्य मपि व्यापि देहस्थितिनिबंधनं यस्य प्रवृद्धौ देहस्य
 तुष्टिपुष्टिवत्को दयाः यन्माशे नियतो नाशो यस्मिंस्तिष्ठति वनं निःपद्यते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः
 उत्साहप्रतिभाघैर्जलावण्य सुकुमारता ततः स्थूलो भागो रसो मासेन पुंसां शुक्रं स्त्रीणां ह्यार्तव शुक्रे च भ
 वतः उक्तं च सुश्रुते एवं मासेन रसः शुक्रो भवति स्त्रीणां चार्तवं च भवतीति स्त्रीणां चेति चकारात् स्त्रीणाम
 पि शुक्रं भवति अत एवोक्तं सुश्रुते यो वितोपे श्रवयेव शुक्रं पुंसस्समागमे तन्न गर्भे स्थितिं च सुकरोतीति
 न त्रियते गर्भस्य शुद्धस्य विकृतस्य तु गर्भे स्फकारां तदपि भवति तत्र उक्तं च यदा नाय्यो बुवेयातां वृ
 षस्यैव कथंचन मुच्यंते शुक्रमन्यमानं स्थितं जायते इति एतेन स्त्रीणां सप्तमो धातु रार्तवं शु
 क्रमष्टम इति बोधितं आशया व्याधिव्यवत् स्त्रीणां गर्भोपयोगी स्यादार्तवं सर्वसंमतं तासामपि वल
 यत् शुक्रं पुष्टिं करोति हि एवं रसे एव केदारी कुल्या न्यायेन सर्वधातून् पूरयन् मासेन नवदंडो
 तरेण शुक्रमार्तवं च भवति इति सिद्धांतः एवं सति रसाद्रक्तमिति संगतमेव रक्तो मांसे ततो रक्तो

शिव
३०

शरीरं भक्तं रक्तं पोषयन् व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः संचरन् सकलशरीरगतानि राधिराणि पुष्पा
 ति ततः स्थूलो भागो व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः शिराभिश्च शरीरारंभकानि मांसानि याति ततो
 मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पंचाहोरात्रात् सार्द्धं दंडं च यावन्मांसेष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमाना
 नस्मात् मलं निर्गच्छति त व्यानवायुना ह्येते स तु कर्णवागयक ए विद्रुवति ततः स्फुरन्मृतस्य
 रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च ततः सूक्ष्मो भागो मांसानि पुष्पाति ततः स्थूलो भागो पि व्या
 नवायुना प्रेरितो धमनीभिः शरीरारंभकस्य मेदसः स्थानमुदरं याति ततो मेदसोऽग्निना पुनः
 पच्यमानः पंचाहोरात्रात् सार्द्धं दंडं च यावत् मेदस्येव तिष्ठति ततः पच्यमाना तस्मान्मलो नि
 र्गच्छति प्रत्येदरूपः स च शीतः श्रोतः स्येव तिष्ठति शरीरोष्णं ति तपश्चेत्तदा व्यानवायुना प्रेरितः
 शिरा मार्गे त्रिमूर्तेष्वोचति ति ति सा दंतक द्वा मेधे दिमलं च मेदो मलमिदं के ततः सारं भूतं स्फुर
 सस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मो भागो मेदः पुष्पाति उदरे ति ह्य व्यानवायुना प्रेरि
 तः श्रोतो मार्गेः सूक्ष्मा स्थि स्थिता न्यपि मेदं सि पुष्पाति

कृतांता स्पर्शदयः स्वप्रभावधिव्याप्तिं विरेचयंति ॥ तद्विषयः स्वगुणधिव्यात् स्निग्धत्वाद्याधिव्या
त् माषादयः स्वप्रभावस्निग्धत्वादिगुणधिव्यात् माजीकरण इति बहुवचनेन माद्यर्थानुवर्तनं तेन
वत्पुत्रं ह ए जीवनीयगण दय सा द्वे द्वे धव्याः विरेचयंति प्रभावगुणधिव्यादुपमेवरसा
द्युत्पादनपूर्वकं शुक्रं जनयित्वा प्रवर्तयंति यत आह दुग्धमाषाभल्लातफूलमज्जाफूलानि
जनकानि ति गद्यं ते रेचकानि चरेतसः ननु बालानां कथं शुक्रं न दृश्यते इत्याह बालानां शुक्रमस्य
वर्धितुसौक्ष्म्यान् न दृश्यते पुष्पाणां मुकुले गंधो यथा सन्नपि नाप्यते तेषां तदेव तासामेव पुष्टत्वात्
व्यक्तिमेति हि कुसुमानां प्रफुल्लानां गंधः प्रादुर्भवत्यथा रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने
जायते तत्र यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यातः स च व्याख्यानं च यथा पुंसां रोमराजीश्वरप्रभृतयः नारी
णां तु रोमराजीस्तानस्तन्या र्त्तव प्रभृतयः ननु अन्नरसो वृद्धस्थानुवृद्धिं कथं न करोतीत्यहं
नुवाच केवद्विमानेन वायुना रसशोषणत्वेन तथा धातुवृद्धिः स्यात् ततस्तत्रा निलं जयेत् अथ
शुक्रस्य स्वरूपमाह शुक्रं सौम्यं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतं गर्भमीजं वयुः सारो जीवस्य अ

शिव
३९

यउतमः यत आह जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः कीर्त्यै रक्ते मले यस्मिन् हृत्पितृणां ति क्षयं
क्षणात् अथ गर्भसंजननयोग्यस्य शुक्रस्य लक्षणमाह स्फुरिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगंधं
अशुक्रमिच्छंति केचित्तु तैलक्षौ द्रविमं च यत् अथ शुक्रस्य स्थानमाह यथा पथसि सर्पिस्तु गूढं
श्लेष्मोरसो यथा एव हि सकले काले शुक्रं तिष्ठति ते देहिनां अत्र सर्पिर्दृष्टांतो बहुशुक्रेऽल्पमथ नेन
सर्पिः शुक्रयोर्लोनात् रक्षुरसदृशं तत्तु सत्यं शुक्रं पुंसि अग्निपीडनेनेक्षुरसशुक्रयोर्लोभात् ॥
अथ शुक्रस्य क्षरणमाह अंगुले दक्षिणे पार्श्वे वस्ति द्वारस्य पाप्यधः मूत्रश्रोतः पथे शुक्रं पुंस
वस्य प्रवर्तते वृद्धवामोऽप्याह सप्तमीशुक्रधरा अंगुले दक्षिणे वस्ति द्वारस्य पाप्यधो मूत्र
मार्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्तयति इति सप्तमी कला अथ शुक्रस्य क्षरणकारणमाह
कुत्सने देहं स्थिते शुक्रं प्रसन्नी मनसस्तथा स्त्रीषु व्याप्य हत आपि हवीं तत्से प्रवर्तते स्त्रीषु व्याप्य
इतः स्त्रीषु सुरतरूपं व्याप्यामं कुर्वतः अन्यत्र शुक्रं कामेन कामिन्या दर्शनात् स्पर्शनादपि श

शुभ्रां

पार्श्वे

श्रोत्रेभिः संप्रति देहा ऊर्ध्वनी शुक्रवाहिभिः तर्ध्वलो दीर्घतरागात् संकल्पान्मनोभवान् वसौ संस्य निर्व्याति स्थूलानि मृगिबो दकमिति १

असं सवेत् २

३२

भावप्र०

इसंश्रवणाध्यानात्संभोगात्प्रवर्तते अथ तवस्यैस्वरूपमात् स्त्रीणां रस एव मासेनार्तवमवतीत्यु
क्ता पुनराह सुश्रुत एव रसादेवरजस्त्रीणां मासिमासि ध्रुवं भवेत् तद्वर्षाद्वादशाध्वं याति पंचाशतक्षरं
मासेनोपचितं काले धमनीभ्यस्तदार्तव ईवद्विवर्णं कृष्णं वायुयोनिमुखं नयेत् गर्भगृहाणयोगस्यार्तस्य २ व ३
लक्षणमाह शशास्त्रकप्रतिमं यथा यद्वा लक्षारसोपमं तदार्तवप्रशंसति यद्वा सोनविरंजयेत् अर्तव
स्य वर्णद्वयाभिधानं वातादिप्रकृतिभेदेन वर्णभेदात् यद्वा सोनविरंजयेत् यद्वा सोलज्जने प्रक्षालितं सद्वा
संस्पृजति न तु विकृतं रक्तं कुर्यात् केतुस्त्रीणां रजोदर्शनात् षोडशविंशस्त्रिंशद्विंशतिर्भवमात्तव गृहीतगर्भा
णां स्त्रीणां मातृव्यवहानां श्रोतसां गर्भेण वरोधादार्तवं न स्रवति किंतु तदेवाधः प्रतिहतमूर्द्धमागत
मुपचीयमानमपराभवति अपराश्रावैरहति लोके शेषं चोर्ध्वतरागात् पयोधरोयाति तस्माद्गर्भिण्यः पी
के श्रायतपयोधरा भवन्ति अथ धातुव्यतिरिक्तान् गुणानाह अतिरिक्तगुणारक्ते वहेमं सितु पाथिवाः
मेदस्य पिभुवस्त्वस्मिन् पृथिव्यज्जलतेजसां मज्जि शुक्रे यस्य मस्य मूत्रे बुशिवे नो गुणः भुवस्त्वात्तवैल
ज्जोः रसेक्षीरे तथांभसः अथ धातुनां भलाः कफपित्तमलः खेषु प्रस्येद न स्वरोमच नेत्रविट्त्वक्षुयस्ते

पानादि ४

मेदस्य पांभुवः द्विः २

अधिकान् ३

शिय
३२

आहारोऽन्नततोऽन्ने च्युरसहस्रं पगच्छति शोणितं कृतकीयेति यतु येमं सतां नृणां मेदस्त्वं पंचमेव वहेकोकसत्वे तु ससमे मज्जतां शुक्रतां याति नियमादक्षमे
वति ततो हि पच्यपच्यमाप्ता तासां भुवं नृणां संपरावेण शुध्यति प्रदुष्यति यथा तवः ५५

पतेरनंतरं मांसं जायते रसादेवेत्यर्थः मांसा मेदः प्रजायते इति मांसादनंतरं मेदः प्रजायते रसादेवेत्य
र्थः मेदसोऽस्मिन् मेदसोऽग्रेऽस्मिन् जायते रसादेवेत्यर्थः एवं ततो मज्जा मज्जः अग्रे शुक्रस्य संभवत्य
र्थः रसः शरीरे त्रिधा संपरति तथा चोक्तं रसः शरीरे शब्दा विज्जलसेतानवत्रिधा संपरत्यनुरूपेण
नियमेव हि देहिनां अस्यायमभिप्रायः पुरुषास्तीक्ष्णा मयो मध्यमा मयो मंदो मयश्च भवन्ति *
तत्र तीक्ष्णानीनां रसः शब्दं संतानेन वज्जीध्रं संपरति मध्यमा मनीनां मज्जि संतानेन वज्जीध्रं संपरति मंदो मनीनां जलसंतानेन वज्जीध्रं संपरति तेन मासेन रसः शुक्रं भवतीति यदुक्तं तन्मध्यमा
नीनां धिरूयोक्तं दीर्घानीनां तु रसः किंचिन्मूत्रेन मासेन शुक्रं भवति मंदो मनीनां किंचिदधिकेन मासेने
तिसिद्धांतः तर्हि वाजीकरणेनामौषधीनां किं प्रयोजनमिहाह वाजीकरणेनौषध्यस्त्वप्रभावगु
णो ध्यात् विरेचयंति ताः शुक्रं विरेके द्रव्यवन्त एव वाजीकरणः यामिरेषधीभिः पुरुषः शुक्राधिक्या
त्स्त्रीषु वा जीवसामर्थ्यं प्राप्नोति इति वाजीकरणः स्वभावगुणो ध्यात् तत्र काश्चिदौषध्यः स्वप्रभा
वाधिक्यात् काश्चित्स्वगुणधिक्यात् काश्चित्स्वप्रभावगुणधिक्यात् तत्र संकल्पपादलेपविशि

यास्तयः जरागर्भाशयः प्रोक्तः पित्तपक्वाशयं तरे स्तनौ प्रसिद्धौ तावेव बुधैस्तन्याशयौ मतौ अथ कला
स्वरूपमाह स्नायुभिस्तु प्रतिधन्तान् संततो अजशयुण स्नेहमाण वेदितं अपि कलाभागांस्तु
तान्विदुः तथा च सुश्रुते कलाकांक्षादिसारवत् यथा तिसारं कांक्षेयुश्चिद्यमानेषु दृश्यते तथा कलाहि
मांसेषु चिद्यमानेषु दृश्यते कलाधात्वाशयं तरमयोदा धात्वाशयं तरेधातोः यः के दस्तु धिनिक्षति
देहोष्माणविपक्वस्य साकलेयमिधीयते ताः सप्त आद्यामांसधरानामद्वितीया रक्तधारिणी मेदोध
रातृतीया तु चतुर्थी स्नेहधारिणी पंचमी तु मलेधतेष्वदीपिते धरा मता रेतो धरा सप्तमी स्यादिति सप्त
कलाः स्मृताः अथ मर्माणि सन्निपातः शिशस्नायु संधिमांसास्थि संभवः मर्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्रा
णः खलु विशेषतः सप्तोत्तरशतं संति देहे मर्माणि देहिनां तान्येकादशमांसेऽस्युरक्षावस्थिषु सं
ति हि संधीनां विंशति स्तानि स्नायूनां सप्तविंशतिः चत्वारिंशत्तथैकं च शिर मर्माणि तत्र तु द्वात्रिं
शतिः शक्थियुगे तावदेव भुजद्वये द्वादशो रसिकुक्षौ च पृष्ठदेशे चतुर्दश ग्रीवाया उर्ध्वभागे तु स
प्तत्रिंशन्मतानि हि मर्माणि हतानि संति पंचधा भवन्ति तान्माह सद्यंप्राणतराणि स्युर्मर्माण्येकोनविं

शिव
३३

जीलिमर्माणि २

शक्तिः मर्मदेशास्त्रयस्त्रिंशत्सुः केलांतरमारकाः चत्वारिंशच्चत्वारि वैकल्पं जनयन्ति हि मर्माद्वैकं रुजाकारि
विशल्पं च त्रिकं मतं तद्यथा अंगठकान्यधिपतिः शंस्रैकं ठ शिरः गुदं हृदयं वसिनाभ्योऽस्योद्यं
ति हतानि चेत अंगठकानि ध्राणश्रोत्राक्षिजिह्वा संतर्प्य कानां शिरा मुखानां शिरसो मध्ये संयोगस्थानं
तानि चत्वारि शिर मर्माणि चतुरंगुल प्रमाणानि हतानि संतः सद्योमास्का नि अधिपतिः मस्तकस्या
न्येतरं संधिशिरयोः सन्निपात उपरि द्वादशमावर्तः सः एकः संधिमर्मेदं मर्द्धंगुल प्रमाणं सद्योमास्कं शं
स्योभ्रुवोरंतो परिकर्णललाट मध्ये तौ द्वौ अस्थिमर्माणि अर्द्धगुले सद्योमारके कण्ठशिरः मातृका
ग्रीवाया उभयपार्श्वयो अतस्तु अतस्तुः शिरास्ता अर्द्धो शिर मर्माणि चतुरंगुलानि सद्योमारकानि
गुदं प्रसिद्धं एवं मांसमर्म चतुरंगुलं सद्योमारकं हृदयं स्तनयोर्मध्यमा माशय द्वारमेकं शिर मर्म चतु
रंगुलं सद्योमारकं वसि नाभी पृष्ठकटी मुखगुद वंक्षणां शोफसां मध्ये वसितं गुलं एकद्वयो ह्यधो
मुखः स्नायु मर्मेदं चतुरंगुलं सद्योमारकं नाभिः प्रसिद्धा शिर मर्मेदं चतुरंगुलं सद्योमारकं वक्षो मर्मा
णि सीमंतास्त लक्षि प्रेक्ष वस्तयः चतुस्रो पार्श्वजौ संधी कटी कतलौ च ये त्रितं वा विति चेतानि कालांतर

वाक् २

हराणितु वक्षोमर्माणि सौनमूलस्तनरोहितापलापापसांवा स्तनमूलेस्तनयोरधस्ताङ्गुलंयाव
त द्वेशिरामर्माणि च्छंगुलेकपूर्णाकोटतया कालांतरमारवे स्तनरोहितं स्तनयोः उपरि च्छंगुलंया
वत् द्वेषांसमर्माणि रक्तपूरितकोटतया कालांतरमारवे अपलाकोऽंशकुर्योरधस्तात्पार्श्वयोः
परिद्वेशिरामर्माणि अर्द्धगुले रक्तेन पूर्यतां गतेन कालांतरमारको अपलाको उरसु भूतो नाश्वो
वा तव हे शिरामर्माणि अर्द्धगुले वातपूर्णकोटतया काशश्वासाभ्यां च कालांतरमारवे सीमंताः
सिरसि पंचसंधयः संधिमर्माणि चतुरंगुला उन्मादभयपित्तनाशैः कालांतरमारकाः तलानि मध्यां
गुलिमनुक्रम्य हस्तास्य मध्यंतले एवमपरस्परहस्तास्य पादयोश्च चारितलानि मांसमर्माणि अर्द्ध
गुलानि रुजाभिः कालांतरमारकाणि क्षिप्राणि अंगुष्ठांगुल्योर्मध्ये क्षिप्रं तत्र हस्तादयोर्द्वे पादयोर्द्वे
एवं च चारि स्नायुमर्माणि अर्द्धगुल्यान्याक्षेपक्रेण कालांतरमारकाणि इन्द्रवस्तवः प्रकोटयोर्मध्ये
द्वौ जंघयोर्मध्ये द्वौ एवं च खोरोमांसमर्माणि च्छंगुलाः शोणितक्षयेन कालांतरमारकाः वृहद्व्यो
स्तनमूलादुभयतः पृष्ठमूलं यावत् सिरामर्माणि अर्द्धगुले शोणितानि प्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैः ॥

य४

शिव
३४

हो धातूनां क्रमशो मलाः नेत्रजिह्वाकपोलानां जलं च रसजं मलं इत्येके खेषु मलः कर्णादिश्रोतस्सु मलः
रसनादंतकक्षामेच्छादिमलमपि मेदोमलमित्येके नेत्रविट्स्त्रेपास्नेहश्च मज्जा मलः शुक्रस्य मलमेव
नास्ति सहस्रधा धातुसु वर्णस्येव अचोपधातवः वज्रितानां प्रसृतानां धमनीभ्यां सानैगतात् रसा
देव हि जायेत् सान्यं स्तनयुगाशयं शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सावसापरिकीर्तिता मेदसं स्ताप्यमानस्य
स्नेहो वा कथिता वसा शार्कधरेतु स्तन्यं रजो वसा स्नेहो दंतः केशास्तै वन्यं ओजश्च स पधातूनां
क्रमात्सोपधातवः अथाशयाः उरोरक्ताशयस्तस्मादधः श्लेष्माशयः स्मृतः आमाशयस्तु तदधः
स्तल्लिजं चरको वदत् तद्यथा नाभिस्तनोतरं जतोरुत्तरा माशयबुधाः इति आमाशयादधः पक्वाश
यादूर्ध्वं तु याक्ला गुरुणी नाभिकासैव कथितः पायकाशयः ऊर्ध्वं मग्नाशयो नाभेर्मध्यभागे च
वस्थितः तस्योपरितिलं ज्ञेयं तदधः पचनाशयः पक्वाशयस्तु तदधः स एतुमलाशयः तदधः कथि
तो वस्तिमहिमूत्राशयो मतः अशयानुक्रमस्तु चाग्नौ नोक्तः स यथा आशयः सप्तविज्ञेयाः रक्तस्या
धः क्रमात्परे कफमपि तवाताना माशयामलमूत्रयो रिति पुरवेभ्यो धिका आन्ये नारी मा माश

गुल्फोर्मध्ये तयो रूढमधश्च एवं चत्वारः स्नायुमर्मणि वैकल्पकरास्तत्र पादयोर्मर्मणि वेपनेभवतः विटपे
 द्वे वक्षः एवमणयोर्मध्ये स्नायुमर्मणि एकांगुले वैकल्पकरे तत्र स्नायुमल्पश्रुतावा कूर्पसौ कूर्पनीतो
 द्वौ संधिमर्मणि व्यंगुलौ वैकल्पकरौ तत्र बाहुमध्ये संकोचः कुकुदरे नितंबकूपकौ द्वौ संधिमर्मणि अर्द्धा
 गुले वैकल्पकरे तत्र स्पर्शज्ञानमधः कायेनेष्टापधा तश्च कक्षधरे वक्षः कक्षयोर्मध्ये द्वे स्नायुमर्मणि ए
 कांगुले वैकल्पकरे तत्र पक्षाघातः विधुरे कर्णपट्टेऽधः संश्रिते किं चिन्निम्नाकारे द्वे स्नायुमर्मणि अ
 र्द्धांगुले वैकल्पकरे तत्र वाधिर्यं कृकाटिके शिरोग्रथियो रभयतः संधी द्वे संधिमर्मणि अर्द्धांगुले वैकल्पक
 रे तत्र शिरः कंपः अंसौ स्वंधौ स्नायुमर्मणि अर्द्धांगुलौ वैकल्पकरौ तत्र बाहुसोमं अंशफलके पट्टे परिपट्टवंशमु
 भयतस्त्रिकसंबंधे ग्रीवाया अंशद्वयस्य संयोगे यत्र तत्रिकं अस्थीमर्मणि अर्द्धांगुले वैकल्पकरे तत्र वाहो
 रान्यताशेषश्च अपांगो नेत्रयोरंतौ शिरामर्मणि अर्द्धांगुलौ वैकल्पकरौ तत्रांध्यं दृष्ट्युपधातो वा नी
 ले मन्ये च कंठनाभी मुभयतश्च तस्यो धमन्या द्वे नीले द्वे मन्ये तत्र एका नीला एका मन्या एकस्मिन्
 र्ध्वे अन्या नीला अन्या मन्या अपरस्मिन् र्ध्वे द्वे शिरामर्मणि व्यंगुले वैकल्पकरे तत्र मूकता विकृता

शिव
३५

अतिद्विः २

स्वरताऽरसग्राहिता च पूरे ध्राणमार्गमुभयतः अभ्यंतरः शिरामर्मणि अर्द्धांगुले वैकल्पकरे तत्र
 गंधाज्ञाने आवर्तौ भ्रुवोरुपरि निम्नयोः संधिमर्मणि अर्द्धांगुलौ वैकल्पकरौ तत्रांध्यं दृष्ट्युप
 धातो वा गुल्फो द्वौ मणिवंधौ द्वौ तथा कूर्च्छा शिरांसि च रुजाकराणि जानीया दष्टा वेतानि कुट्टि
 मान् गुल्फोऽपुष्टिके संधिमर्मणि व्यंगुलौ रुजाकरौ तत्र रुजापादस्तंभः खंजतावा मणिवंधौ
 तस्य प्रकोष्ठसंधी संधिमर्मणि व्यंगुलौ रुजाकरौ तत्र हस्तयोः क्रियाराहित्यं कूर्च्छा शिरांसि गु
 ल्फसंधेरध उभयत एकस्मिन् र्ध्वे द्वे द्वे द्वितीये एवं चत्वारि स्नायुमर्मणि एकांगुलानि रुजाकरा
 णि तत्र रुजाशोफश्च उत्क्षेपो स्थापनी चैव विशल्यं द्यं त्रिकं संत उत्क्षेपो शंसयो रूपरिक्शया
 च तस्नायुमर्मणि अर्द्धांगुलौ तयो विद्वयोः सशल्यो जीवेत्याकात्यं तितशल्यो वा उद्धृतशल्य
 स्तुम्रियते अतएव विशल्यमुद्धृतशल्यं हंतीति विशल्यं मर्म स्थापनी एका भ्रुवोर्मध्ये शिरामर्म
 दमर्द्धांगुले विशल्यं सपरात्रांतरे हन्तुः सद्यः प्राणहराणि हि कालांतर प्राणहरं पक्षमासे
 च मारकं सद्यः प्राणहरं चांते विद्धं कालेन मारयेत् कालांतर प्राणहरं ते विद्धं तु दुःखदं ॥ ॥

अन्ते मर्म समीपे मर्मोपधिष्यति हि ये विकार मूर्च्छांतिका ये विविधानराणां प्रायेण ते कृद्भूतमात्र
वैति वैद्येन यत्नैरपि साध्यामानाः अथ संधयः ते द्विविधाः चेष्टावन्तः स्थिराश्च शाखा सुहृन्वाः
कृत्वा च चेष्टावन्तो भवन्ति हि शेकास्तु संधयः सर्वे स्थिरास्तैस्तैरुदाहृताः कथिता देहिनां देहे
संधयो द्वे शते दश शाखास्तु तेऽष्टषष्टिश्च कोट्येकोनषष्टिकाः ग्रीवाया ऊर्ध्वदेशे तु त्र्यशीतिर
स्ते प्रकीर्तिताः प्रथमं परिगण्य ते तेषु शाखा गता रतु एवैकस्योत्पत्तादां गुल्यां त्रयस्त्रयोदशवंगुले
तेन च तु देश गुल्फजानुवन्क्षणे व्येकैक एवं सप्तदशैकस्मिन्संविद्यन्ति भवन्ति एतेनैतत्संविद्यवाह
नव्याख्यातौ एवमष्टषष्टिशाखास्तु अथ कौटुम्भिकानां त्रयस्त्रयोदशवंगुले चतुर्विंशतिरष्टवंश
तावन्त एव पार्श्वयोरष्टावुरसि एवमेकोनषष्टिः कोट्ये अथ ग्रीवायां त्रयः
कोट्येनाशीषु हृदयलोमपुष्पसनिवद्धास्तथा दश द्वात्रिंश दंतमूले व्येकैक एतन्मूलासा
यो चैकैकः द्वौ द्वौ वर्ममंडल गण्डकर्ण शंखेषु द्वौ द्वौ संघौ द्वावुपरिष्ठाद्भुवोः शंखयोश्चापरिष्ठात्

शिव
३६

कालांतरमारके पार्श्वसंधी जघनपार्श्वयोः संधी शिरामर्मणी अर्द्धगुलेशो लित पूर्णकोट्युतयाका
लांतरमारके कटीकृतसोत्रे त्रिकसंविधाने उभयतः श्रोत्रिकांडलक्षीकृत्य स्थिनी अस्थिमर्म
णी अर्द्धगुलेशो लित क्षयात् पांडुविवर्णं रूपं कृत्वा कालांतरमारके नितंबौ प्रसिद्धौ द्वौ
स्थिमर्मणी अर्द्धगुलावधः कायशेखरे दोर्वल्पेन च कालांतरमारके लोहिताक्षालि जगत्वीकृत्वा विट
पंकुपराः ककुदरे कक्षधरे विधुरे सरकृत्वा अस्त्रं सफलकं पांशौ नीले मध्ये फले तथा वैकल्पकार
णान्याहुः रावर्तौ द्वौ तथैव च लोहिताक्षालि ऊर्वे र्द्धमधोवक्षणे संघे लोहिताक्षं तत्र द्वे वाहोर्द्ध
ऊर्वे र्द्धं तानि चत्वारि शिरामर्मणी अर्द्धगुलानि वैकल्पकारणानि तत्र शो लितक्षयेन पक्षाघातः
संविद्यसादोवा आणयः जानुन ऊर्ध्वमुभयोः पार्श्वयोस्त्रंगुला एकस्मिन् जानुनि द्वे अपरस्मिन् द्वे
एवं च तस्रः स्नायुमर्मो अर्द्धगुला वैकल्पकार्यस्तत्र शो चामिव द्विः संविद्यसंभ्रम जानुनी जंर
द्योर्द्धः संधी संधिमर्मणी अर्द्धगुले वैकल्पकरे तत्र खंजता ऊर्वोः द्वे ऊर्वे मध्ये द्वे प्रगंडयोर्मध्ये एवं
चतस्रः शिरामर्मोपेकां गुत्यो वैकल्पकर्यस्तत्र शो लितक्षयात् संविद्यशेखः कूर्वाः पादयोरंगुला

सत्रमिदं

राभिः प्रोक्ष्यते सदा प्रणालिभिः शिरःशमः कुल्याभिः क्षौत्रधान्यवत् अत्र प्रणालिभिः कुल्याभि
 रित्रि दृष्टान्तद्वयं स्थूलसूक्ष्मशिराभेदात् प्रसारणकुंचनादिक्रियाभिः सततं तत्रैशिरा
 एवोपकुर्वन्ति ताः स्युः सप्तशतानि तु यथा कुमदले साक्षादृश्यं ते प्रतताः शिराः तथैव देहिनां दे
 हेवर्तते सकले शिराः नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणः प्राणन्ताभिरूपाश्रिता शिराभिरावृता ना
 भिश्चक्रनाभिरिवा रूकैः ॥ तथैव तासां खलु मूलशिराश्च द्वाविंशत् तासां दशवातवहाः दशश्लेष्मवहाः
 दशपित्तवहाः दशरक्तवहाः तासां खलु वातवहानां वातस्थानगतानां संपन्त्यसप्ततिशतं १०५ भवति तावन्त एव पित्त
 तवहाः पित्तस्थानगतानां श्लेष्मवहाः श्लेष्मस्थानगतानां रक्तवहाः यकृत्सीतगतानां एवं शिरासप्तशतानि भवन्ति
 तत्र वातवहाः एकस्मिन् सविध्यविपैर्विंशतिः एतेनेतरसंस्थित्यव्याख्यायां विशेषतः कोष्ठे चतुस्त्रिं
 शत् तासां श्लेष्मणामुदमेच्छाश्रिताश्चैव द्वे द्वे पार्श्वयोः षट्पदे तावन्त देहदशवक्षसि एकपार्श्वे शिरा
 त्रै एतुर्ध्वं तासां चतुर्दशग्रीवायां चतस्रः कर्णयोः नवजिह्वायां षड्भासिकायां अष्टौ नेत्रयोः एवं वातवहा

नां संपन्त्यसप्ततिशतं भवति एषः विभागः पित्तवहानां मपि विशेषस्तु पित्तवहाने त्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे एवं
 रक्तवहाः श्लेष्मवहास्तु षोडश ग्रीवायां कर्णयोर्द्वे एवं शिराणां सप्तशतानि व्याख्यानां क्रियाणाम्
 प्रतिधातममोहं बुद्धि कर्मणं करोत्यन्यानुणं आपित्वाः शिराः पवनश्चरन् क्रियाणां प्रसारणकुंच
 ननादीनां अमोहं बुद्धि कर्मणं बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्ध्या स्येव विषये श्रुतानेन करोतीत्यर्थः अ
 न्यानुणान् रसादिव्यापनद्वारा शरीरपोषणदीन् यदा तु कुपितो वायुः स्याः शिराः प्रतिपद्यते तदा
 स्य विविधारोगाः जायन्ते वातसंभवाः भ्राजिष्णुता मन्त्ररश्मि मग्निदीप्तिमरोगतां करोत्यन्यानुणं आ
 पिपित्तमात्मशिराश्चरन् अरोगतां वैजिह्वारोगानुत्पत्तिं अन्यानुणान् मेधा बुद्धि दर्शनशस्यादीन्
 यदा तु कुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः शिराः तदा स्य विविधारोगा जायन्ते पित्तसंभवाः स्नेहं मेघेषु संधीनां
 स्थैर्यमवलमरोगतां करोत्यन्यानुणं आपि वत्सासः स्याः शिराश्चरन् अरोगतां श्लेष्मिकारोगानुत्प
 तिं अन्यानुणान् बलपुष्ट्यादीन् यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्याः शिराः प्रतिपद्यते तदा स्य विविधारोगा

जायते स्नेहसंभवाः धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयं स्वशिरासु चरद्वेकं कुर्वन्त्यान्तु एतानि
अन्त्यान्तु एतानि पुष्पादीनां यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः शिराः तदास्य विविधा रोगा जायते रक्तसंभ
वाः तत्राह कृतवताः पूर्यते वायुना शिराः पिता दुष्प्राग्नीलाग्नीता जौर्ध्वं स्फिरा कफात् अ
सकृद्वहास्तु तारताः स्युः अनाद्युष्मा शीतलाः अथ स्वायवः तत्र स्वायोः स्वरूपमाह मेदसः स्नेहमा
दाय शिरास्नायुत्वमाप्नुयात् शिराणां हि मृदुः पाकः स्वायूनां तु ततः स्वरः ॥ तीक्ष्णः ॥ स्वायवो बंधनानि स्युर्देहमां
सास्थिमेदसां संधीनामपियतास्तु शिराभ्यः सुदृढा स्मृताः नौर्यथा फलकास्तीर्णवंधनैर्वतुभिर्द्युता नि
युक्ता गन्धसलिले भवेद्भारसहभरं एवमेव शरीरे स्नेहयावतः संधयस्मृताः स्नायुभिर्वतुभिर्वद्धा सो न
भारसहानराः फलकैः काष्ठपटैः प्रास्तीर्णव्याप्राशतानि न वजायते शरीरे स्नायवो नृणां तां संधि
वरणं वृमः शिष्याः अणुतयत्नतः शास्त्रासुषट्शतानि स्युः कोष्ठे त्रिंशच्छतद्वयं ग्रीवाया ऊर्ध्वदेशे तु स्वायूनां
सप्तति स्मृताः तत्र शरका गता प्राह एकैकस्यां पादांगुल्यां षट्षट्तास्त्रिंशत् तावन्तु एव तलकूर्जेषु तावन्तु

मोक्षः

शिव
३२

पंचशीर्षकपाले व्योको मूर्द्धि इति कण्ठमणैर्घण्टिकेति प्रसिद्धे एते संधयो द्वविधा भवन्ति ते
यथा कोरोल्लखलसामुद्राः प्रतरस्तूनसेवनी काकतुं उं मंडलं च शंखावर्तोऽष्टसंधयः कोरो
गर्तः कलिकेयने उल्लखलप्रसिद्धः समुद्रः संपुटः समुद्र एव सामुद्रः अत्र स्वायवोऽहं प्रतरं
यनेनेति प्रतरावेलकः तूनस्य तूनीरस्य सेवनी स्थितिस्तूनसेवनी काकतुं उं काकमुखं मंडलं
प्रसिद्धं शंखस्यावर्तः शंखावर्तः एते यथानामा कृतयः संधयो भवन्तीत्यर्थः एषा मंगुली मणि
बंधगुल्फजानुकूर्परिषु कोराः संधयः कक्षा वक्ष्मादंतेषु ल्लखलाः अंशवी उ गुदभगनिते
वेषु सामुद्राः ग्रीवा एव वंशयो प्रतराः शिरः कटीकपालेषु तूनसेवन्यः हन्वोरुचयतः काकतुं
उत्थाः कण्ठहृदयलोमनाङ्गेषु मंडलाख्याः ओत्र अंगटकेषु शंखावर्तः अस्यां तु संधयो
ते केवलाः समुद्राहताः पेशी स्नायु शिराणां तु संधि संख्या न विद्यते अथ शिराः संधिवंधनका
रिणो दोषधातुवहाः शिराः नाभ्यां सर्वा एव द्वास्ताः प्रतन्वन्ति सप्तततः शरीरं सकलं जेतस्मि

भावप्र०

३८

सातरक्षिः ६

तासामध्ये द्वे द्वे वातपित्तकफ शोणितरसान्वतः ताः दश द्वे द्वे नवहे अत्राश्रिते द्वे तोयवहे द्वे वसिं गते
 मूत्रवहे द्वे शुकस्य प्रादुर्भावाय द्वे तद्विसर्गाय ते एव नारीणामार्तवप्रादुभावाय ते विसृजते अत्रेष्टू
 त्नां च प्रतिवक्षे पुरीषं विसृजतः अष्टावन्त्यास्तिर्जगताः स्वेदमर्षयन्ति एता अत्रिंशत् एताभिरधो
 नामोः पक्वाशय कठीमूत्र पुरीषवस्तिगुदमेष्टे संवर्षीनिधायन्ति चात्मेतेषु तिर्यग्जातानां तु यतस्त
 एणमेकैकस्यां शतधा सहस्राधो नरोत्तरं विभज्यते तास्तु संख्येयाः ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं
 निवर्द्धमाततं च गवाक्षितं गवाक्षकांश्चैव निरुक्तकृतमित्यर्थः तासां मुखानि रोमलानि
 येर्मुखैः श्वदे अवंति रसं चापि संतर्प्य यं संतर्वति अतैरेवाभ्यंगपरिषेकावगाहनालेपनवीर्या
 णि लघ्विपक्कान्यतः प्रवेशयन्ति तैरेव स्पर्शशुभमशुभं वा गृह्णन्ति यथा स्वभावतः स्वानि मणालेषु
 विशेषेण धमनीनां तथा स्वानि रसो यैरभितश्चरेत् पंचाभिभूतास्तु पंचैकैः पंचेन्द्रियं पंच
 सुभावयन्ति पंचेन्द्रियं पंच सुभावयित्वा पंचत्वमायांति विनाशकाले अस्यायमर्थः धमन्यः कथं भू

शिव
३८

पंचेन्द्रियं पंचेन्द्रियाणि पंचेन्द्रियाणामनः

ताः पंचाभिभूताः पंचम्यः आकाशादिमहाभूतेभ्यः अभिसंभूता नूता उभयात्मकं मनश्च यस्य तं पञ्चेन्द्रि
 यं जीवात्मानं पंचसुरेन्द्रियाधिष्ठानेषु श्रोत्रादिषु पंचैकैः पंचवाक्परा पञ्चयेनेनैकैर्देवभावयन्ति
 प्रापयन्ति पंचेन्द्रियं पंचानामिन्द्रियाणामाहारः पंचेन्द्रियं श्रोत्रादितदुपलक्षितं कर्मेन्द्रियं मनश्च पंच
 सुशब्दादिषु बुद्धीन्द्रियविषयेषु तदुपलक्षितेषु हस्तादिवापारेषु कर्मेन्द्रियविषयेषु संतव्ये मनो
 विषये च भावयित्वा प्रापय संयोज्येति यावत् विनाशकाले पंचत्वं आकाशादिभावं प्राप्नोति प्रा
 पुवंतीत्यर्थः अथ कण्ठः मह्यः स्नायवः प्रोक्ताः कण्ठस्तास्तुषोऽश्वा प्रसारणकुं पनयो
 दृष्टं तासां प्रयोजनं च तस्मिन् हस्तयोः स्तासां त्वयः पादयोः स्मृताः ग्रीवायामपि तावत् स्तावयः
 पृष्ठसंगताः तत्र पादहस्तगतानां कण्ठराणां नखाः प्ररोहाः ग्रीवात्रिवंधिनीनामधोभागगतानां प्ररो
 हो मेष्टेः पृष्ठनिवर्द्धानां प्ररोहानि तं वमूर्च्छैरुवक्षोऽक्षस्तनपिण्डाः अथ रंध्राणि नेत्रावणन
 सान्द्रादिरंध्रे प्रकीर्तिते मुखमेहनपायनामेकैकं रंध्रमुच्यते दशमं सस्तो वमूर्च्छैरंध्राणि तिनृणां विदुः स्त्री

एतन्मन्यनिचकीणि सानयेर्गर्भवत्यनि अथ चोक्तं सि मनः प्राणान्नपानीय दोषधातूपधातवः धातूनां च
मलामूत्रं मलमिच्छादयसन्नो संवरति हि यैर्मागैस्तानि श्रोतां सिसंजगुः बहुनितानि संख्यायश्च शक्येते तेवभा
वितुं अथ जालानि निरंतरं धुनिकरकलितानि समुहितानि च जालानि वजालानि जालानि तु शिरास्ता
युमांसास्त्रा मुद्रवन्ति हि तानि चत्वारि चत्वारि सर्वाण्येव तु षोडश तानि मणिवधगुल्फसंश्रिता नि पर
स्परनिवद्धानि परस्परसमाश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिदं शरीरं अथ मर्थः
एकस्मिन्मणिबंधे एकं जालं शिरायाः अपरं स्नायोस्तृतीयमांसस्य चतुर्थमस्त्रः एवं चत्वारि जालानि ए
तेनेतरमणिवंधगुल्फैश्च व्याख्यातो गवाक्षितं विरचितं निरंतरजालाकारं रंध्रानि करपरिकल्पितमित्यर्थः
अथ कूर्वाः कूर्वाः स्फुटस्फोटौ तु तावन्तौ पादयोरपि ग्रीवाया मेक एकस्तु मेखे सर्वे पिषट् स्मृताः कूर्वा
अपिशिरास्ता युमांसास्थिप्रभवा स्मृताः अथ रज्जवः षड्वंशस्योचयवमहयोमांसरज्जवः चतस्रोमां
सपेशीनां बंधनं तत्प्रयोजनं अथ सेवन्तः सेवन्तः सप्ततासां तु भवेयुः पंचमस्तावे एकशेषसिजिब्या यामे

शिव
४०

अथारिशतद्विः २

एवजं पाया दशजानुनिचत्वारिंशद्विः दशवंधाणे एवं सार्द्धं शतमेकस्मिन्मणिविषयनिभवंति एतेनेवेतर
संविषयकार्त्तव्याख्यातो अथ कोष्ठगता प्राह षष्टिः कठ्यं तावन्तः पार्श्वयोः अशीतिः षष्टे त्रिंशदुरसि
अथ ग्रीवोर्ध्वगता प्राह षड्विंशत् ग्रीवायां चतुस्त्रिंशन्मूर्द्धि एवं स्नायूनां नवशतानि भवंति अथ धम
न्यः धमन्योनामितो जाता अतुर्विंशति संख्याया दशोर्ध्वग दशाधोगा शेषास्तिर्यक् पश्चाः स्मृताः
तत्रोर्ध्वगः शङ्खस्पर्शरूपरसगंध प्रश्वासोऽश्वास उर्ध्वमिदं शतं तदुत्तु सितं कथितं रुदितं जीतादि विशेषान्न
मिनेव हंसः शरीरधारयेति प्रश्वासः अंतं प्रविशद्वायुः उश्वासः उर्ध्वगश्चैवायुः अतास्तु हृदयंगता
स्थिधा जायंते तास्त्रिंशत् तासां मध्ये द्वे द्वे कातपितकफशोणित रसान्वतः ता दश अष्टाभिः शङ्ख
रूपरसगंधान्मृत्तुतातिपुरुषः काम्यं भावते काम्यं स्पृशति काम्यं स्पर्शति काम्यं जागर्ति द्वे च श्रुवादि
न्यौ द्वे स्तन्यं स्थिष्यवतः एतास्त्रिंशत् एतामिदं दरपार्श्वे षष्टोरः स्फंधग्रीवावाहवो धार्यते चाल्यते
अधोगास्तु व्यातमूत्रपुरीषशुक्रार्तवादीन्मध्यो बहन्ति तास्तु पित्तशयंगता स्थिधा जायंते तास्त्रिंशत्

शिव

दन्तामधिकानं स्थूलसूक्ष्मसममीख्याता विद्वद्वादे स्थितिः अस्मा साक्रीति द्वयप्रमाणं अत एवोक्तं शङ्खधरेण
 स्थूलाक्रीदि द्विमात्रयेति सप्तपितृन्ः समुदिता विंशतितमभागेन षट् यवप्रमाणः षट् यवप्रमाणं तु शङ्खधरेण
 दन्तुल्यं यदुक्तं उदरेच्छङ्खधरेण प्रमाणं सवगात् विधेयं इति एतत्प्रमाणं मांसलेषु स्थूलेषु यो धव्यं
 नेतुललाटसूक्ष्मगुल्फादिषु अथ लोमानिलोमकूपकाश्च अस्थोमलानिरोमाण्यसंख्यानि भवन्ति
 हि संति यावन्ति लोमानि तावन्तो लोमकूपकाः अंगप्रसंगविर्देतिः स्वभावादेव जायते संनिवेशश्च गत्रा
 णात्मात्रास्तेकारणान्तरं निवृत्तिः सिद्धिः स्वभावात् ईश्वरात् सन्निवेशोरचना विशेषः अंगप्रसंग
 विवर्तौ ये भवन्सु गुणगुणाः ते ते गर्भे स्प विज्ञेया धर्मा धर्म निमित्तजाः दन्तानां पतनं जन्म पुनः
 पातेत्यसंभवः तलेष्वनुद्भवो लोमानामेतत्सर्वं स्वभावतः गर्भो मांसि मांसियादु भवति तदात् गर्भो
 शये निपतितं यादन्तु कृतं तथा त्वं तादृगेव द्रवीभूतं प्रथमे मांसि तिष्ठति मरुत्पितृकपैस्तत्स्यैः
 पच्यमानो द्वितीयके कलैलस्य महाभूतसमुदाय घनो घनो भवेत् अत्र मरुत्कपू योरपि पाकतेतुलं

परमेश्वरात्

शिव

कललोगर्भशयः ७

तयो रप्युष्णोऽधिकरणत्वात् यत्तु उक्तं चरके भोमाप्या ~~अथ~~ गनेय वायव्याः पञ्चोष्णः सनाभसा
 इति तृतीये मांसि शिरसो हस्तयोः पादयोस्तथा पिंडकापं य सिध्यन्ति सूक्ष्मा अवयवास्तनोः सर्वान्यंगान्युपा
 गानि चतुर्थेऽसुः स्फुरानि हि हृदयं व्यक्तिभावेन व्याज्यते येतनापि च तस्मात्तु चैर्गर्भस्तु नात्रावस्तु त्रिवा
 षति तत्र द्विर्हृदया यत्स्यान्तरी दोर्हृदि नीमता दोर्हृदा वज्रयाकु कुं कुलिं संजं च वामनं विकृताक्षम
 नक्षं वा पुत्रं नारी प्रसूयते यतः स्त्री दोर्हृदं प्राप्य वीर्यवंतं निरायुषं पुत्रं प्रसूयते तस्मात्तस्यैवां धि
 तमर्पयेत् इति याचनि सौ यान्यान्मो कुमि प्रतिगर्भिलि गर्भवाधमयानां स्तान् भिषगा हृदयदा
 पयेत् भो कुमुपभो कुमि यर्थः सा प्राप्य दोर्हृदा पुत्रं जनयेत्तदुणा न्वितं अलव्यदोर्हृदा गर्भे लभे
 तात्मनि चापयं येषु येष्विंद्रियायेषु दोर्हृदे सा वैर्भाविता प्रसूयते सुतं सार्ति तस्मिं तस्मिं स्तदि
 द्विजे सार्तिव्यथा सहितं दोर्हृदि विशेषफलमाह राजसं दर्शने यस्य दोर्हृदं जायते स्त्रियाः अर्थवंतं
 महाभागं कुमारं सा प्रसूयते दुर्बलपटु कौशेयभूषणदिषु दोर्हृदात् अलंकारैश्चिह्नेषु पुत्रं ललितं सा

प्रसूयते आश्रमे संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते देवताप्रतिमायां तु प्रसूयते पार्षदोपमं आश्रमे तप
 श्चिंतं आश्रमे दौर्हृदात् पार्षदोपमं प्रमथोपमं दर्शनेष्वा लजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते रत्नाक्षं लो
 मसंशूरं मरिषाभिषदौर्हृदात् वराहमं से स्वप्नालुं सरं न जनेत्युतं मृगमोक्षं जंघालं वि
 क्रोतं वनचारिणं अतोऽनुलेषु यानारी दौर्हृदं विदधाति हि शरीराचारशीलैः सासमानं जान
 यिष्यति पंचमेमानसं षष्ठे बुद्धिश्चाति प्रबुध्यते सर्वाण्यंगान्युपांगानि भ्रंशं व्यक्ता निस
 र्गमे ओजो ह्यमे संवरति माता पुत्रौ मुहुर्नृमात् तेन तौ म्लाने मुदितौ स्यातां जातो न जी
 वति न जीवत्युद्धमे जातः तत्रौ जेन स्थिरं यतः तथा नैकं तभागत्वा द्वापयेत्तद्वलिततः नै
 कं तावभागस्य बालेषु रुद्रादराः यदुक्तं कुमारतंत्रे अष्टमे मासि नैकं तावमांसौ दनं व
 लिंदापयेदिति नैकं तावराक्षसाय बालग्रहाय नवमे दशमे मासि नारी बालं प्रसूयते
 एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः गर्भे यदेवं प्रथमं भवति तदा तु शिरो भवति चां

शिव०
४२

सीतिकाः २

का विधेः न ताः क्वचित् अथ संघाताः चतुर्दशस्थानं संघाताः तेषां त्रयो गुल्फजानुवंक्षेण एतेनेतरसंविधा
 यव्याख्यातौ त्रिकशिरसो रेवैकः अत्र तु त्रिकपदेन वातुग्रीवास्थिसंघात उच्यते अथ सीमंताः चतुर्दशैव सी
 मंताः क्वचित्तामुनिपुंगवैः संघातसेवितयेसु सीमंतास्ते प्रकीर्तिताः ये अस्थिभिः अथ सन्तः क्षीरस्य पच्यमानस्य यथा
 संतानिका भवेत् पच्यमानस्य शुक्रस्य रजसश्च तथा सन्तः पूर्ववैमासिनी तासां सिद्धस्थानं च सामंता अत्र
 मासिनी भ्राजकेन पित्रेनावभासमानात् परिणोहकविस्तारितस्य व्रीहे विंशतिः भागेषु द्वादशभागः प्रमा
 णं तस्याः व्रीहिरत्रयवः सा सिद्धमपमकं टकयो रधिष्ठानं द्वितीया लोहिता ज्ञेया तिलकालकूजमभूः
 सायवसोऽशभाग प्रमाणं तिलकालकूजं शृङ्गानां मधिष्ठानं तृतीया तु भवेद्भूतास्थानं चर्मदल
 स्पसा सायवद्वादशभाग प्रमाणं चर्मदलाऽजगत्त्रिकमशकानां मधिष्ठानं ताम्रा चतुर्थी विज्ञेया लि
 का सञ्जिभूमिका यवाश्च भाग प्रमाणं पंचमी वेदनी नाम्ना सर्वकुक्षोऽन्वा स्मृता सा व्रीहिः पंचमाग प्रमा
 णं षष्ठी तु रोहिणी नाम्ना ग्रंथिगंडा पची स्थितिः सा व्रीहि त्रिभाग प्रमाणं ग्रंथ पची गल गंडमाला बुद्धिप

यादु०

इन्द्रियाणि सर्वोत्पिभवन्ते ता निष्पासनाः दुःखादिकमिह्यादिशब्देन जानाया नि जन्मादिकमुच्यते आस
नः आत्मसंनिवर्षा देवनद्यात्मनो जायेते आत्मनो निर्विकारात् प्रकृतिभावानुपपत्तेः गर्भस्यैव वि
विधौ प्रकारकं तदाह ॥ अग्निकोमोमहीवायुनभस्सखरजस्तमः पंचेन्द्रियाणि भूतात्मा गर्भसंजीवयं
ति हि अग्निरत्र पाचक भ्राजक आले चकुरंजक साधकानां तथा पंचभौतिकानां तथा सप्तधातुग
तामग्नीनां शक्तिरूपतयाऽवस्थितो वाचो धिदैवत्वं प्राप्तो बोधव्यः स च पाकादिकर्मणो जीवयति ।
सोमश्च पंचात्मक श्लेष्मरसशुक्रादीनां सोमात्मकानां भावानां रसैर्नेन्द्रियस्य च शक्तिरूपतयाऽ
वस्थितो मनसश्चाधिदैवत्वं प्राप्तो बोधव्यः स च सौम्यधातोरोजः प्रभतेः पोषणेन पवनपाचक
संशुष्कभागस्यार्द्रता विधानेन जीवयतीति शेषः महीच जलेन क्लिन्न स्यापि कटिन विधानेन
वायुर्दोषधातुमलादीनां संस्कारणे नोऽङ्गुस निश्वासाभ्यां च नमोऽनिलानले विदारित स्रोत
सामूह्यैर्धस्तिर्यगवकाशादानेन संवर्द्धनात् सखरजस्तम इति मनोरूपतया परिणते जी
वात्मनः शरीरं तदग्रहण मोक्षण हेतुरिति तदपि जीवयति सखरजस्तमश्च मनोरूपतया

शिव
४३

शेषराशेः द्विशती
शदे २

पंचेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक् नेत्रजिह्वा ध्राणनि शब्दादिग्रहण कर्मणो भूतात्मा कर्मैरुखः सखा शेष
स्यैव कर्मैराशेरागतं श्रमेतन्महेतुरिति जीवयति अपरं गर्भस्य जीवने पाच माह गर्भस्य नामि
नाडी तु नाडी रसवहा स्त्रियः संलग्नातेन गर्भस्य वृद्धिर्भवति नियतः निश्वासेऽङ्गुस संक्षोभस्य प्राणा
भोधिगच्छति मातुर्निश्वासितोऽङ्गुस संक्षोभस्य प्रसंभवात् संक्षोभं संयत्तनं माता निश्वासादिका
यायाञ्छेष्टाः करोति तासां गर्भोपिकरोतीत्यर्थः गर्भवृद्धे हेतुमाह गर्भस्य नामि मध्ये तु ज्योतिष्णा
नंधुर्वस्मते तदा धमति वातश्च देहसो नास्य वृद्धेते उष्माण सहित आपि दारयत्यस्य मारतः ऊ
र्द्धं तीर्यगधस्ताश्च स्रोतां सिनयथा तथा यथा दारयति विस्तारयति तथा देही वृद्धेते इति पूर्वण
न्वयः दृष्टिरोमकूपानामवृद्धिमाह दृष्टिश्च रोमकूपाश्च न वृद्धेते कदाचन ध्रुवाभ्योता निमर्त्या
नामिति धन्वनेनोर्मतिं नखकेशानां सदा वृद्धिमाह शरीरे दृष्टीयमाणेपि वृद्धेते द्वाविमौ सदा
समावंप्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः प्रकृतिं कृत्वा कारणं कृत्वा रति स्थितिं मय्यादि अत्रैत
नान्ये गान्याह चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेंद्रियः केशलोमनस्वर्गांतर्मलद्रवगणैर्वि

प्रनशते

ना गर्भस्थि वातविण्मूत्रोत्सर्गः करणकारणमाह वातात्म्यादयोगाच्च वायोः पक्वशयस्य च
वातमूत्रपुरीषाणि गर्भस्थेन प्रमुञ्चति अयोगादीव योगात् गर्भरोदने कारणमाह जरोयुगा
मुखे घन्ने कंटे च कपूर्वे दिते वायो मणि वरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदति अथ गर्भवती कृष्णक
याति गर्भिणी प्रथमादन्तः प्रवृष्टा भूविता शुनिः भवेत् शुक्ला वरधरा गुरुविप्रावने रता भो
ज्येतु मधुरप्राये स्निग्धं दृढं द्रवंचलं घृ संस्कृतं दीपनीयं तु नित्यमेवोपयोजयत् गुर्विणी न तु
कुर्वति व्यायाममपतर्पणं व्यायामेन सेवेत न कुर्यादति तर्पणं रात्रौ जागरणं शोकं यान
स्मारोत्तं तथा रक्तमोक्षं वेगरोधं न कुर्यादुत्कटासनं दोषाभिर्या तैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्र
पीड्यते ससभागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते मलिनो वीरुताकारो हो नो गी न स्पृशेत्की
यं न जिघ्रेदपि दुर्गन्धं न पश्येन्नयना प्रियं वच्चांसि नापि शृणुयात् कर्णयो रप्रियात्वे च नान्तं प
युषितं शुष्कं भुञ्जीत क्वचित् न च चैत्यं शमशानं वृद्धं अभावं आच्य यशस्करान् वहिर्निष्का
कृमि एको धं शून्या गारं च वर्जयेत् नोद्यै र्यूयात् न तत्कुर्यात् येन गर्भो विनश्यति तैलाभं

गर्भोत्तर

शिव
४४

स्नेहशयस्थानं चैवः २

गस्पूवमिष्टा रौनकः शिरस्येवोप जायते प्रधाननीक्षि याणि यत्तद्वदयं जायते पूर्वक
तकी यो विदन्मुनिः बुद्धेः अमनस आ पियतस्तत्स्थानमीरितं पाशशर्ज इति प्राह पूर्वना
सिसमुद्भवः प्राणैर्यवस्थितो देहं वर्द्धयत्तु संयुतः पालिकां भवेत्पूर्वं मां कं डे यो वदन्मुनिः देहिनां सक
लाश्चेष्टा पालिकां दद्यात्ततः प्रथमं जायते केष्टं ततः सर्वाणि संभवः एतत्तु कथयामास गौतमो पुत्रिपुंगवः ॥
सर्वान्पि गन्तुं वागति युगपत्संभवन्ति हि सूक्ष्मत्वात्तो पलम्भं ते मत्तं धन्वंतरे रिदं आश्रयान् पुपूले
भवन्ति युगपन्मांसा स्थिमज्जादयो लक्ष्यं तेन पृथक् पृथक् लघुतया पुष्पास्त एव स्फुटाः एवं गर्भसमु
द्भवे लवयवा सर्वे भवन्ते कदा लक्ष्णाः सूक्ष्मतया न ते प्रकटता मायाति वृद्धिं गताः १ मज्जादयाः श्लादि
शब्देनैव केसरमज्जां कुरवन्ता निगृह्यन्ते अथ शरीरे पितृज मा तत्तत्सजा त्मजा भागा उच्यन्ते तत्र
केशाः अश्रु च लोमानि नखादन्ताः शिरास्तथा धमन्यः स्नायवः शुक्रे मेतानि पितृजा निहि मांसाश्च कृम
ज्जामेदांसि यस्तस्मात्तन्नामयः तृदयं च गुदेऽपि भवन्ते तानि मा ततः शरीरोपचयो वरणं बलं
देहस्थितिस्तथा रसादन्ता नि जायन्ते भिन्नजो मुनयो जगुः ज्ञानं विज्ञानमायुश्च सुखदुःखादिवन्तथा

शिव
४५

कलमः फिलिस्व्या तो जायते सवह छुदे॥ सरेति दिः २

अकालेन्यातिमार्गं तथा साध्यं च भोजनं विषमं शनं यद्युक्तं सन्निध्याहार उच्यते ॥ असक्तं कुरुते कर्म शक्तिं तुल्यं करोति न मिथ्यावितारं विदुः कश्चित्
भा.प्र. ४६ मुनिपुंगव ॥ १५

भा.प्र. ४६

४६

भिराहारैर्विवर्धयेत्तैस्तथा देहे दोषाः प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति मिथ्याहारवितारिणा दुष्कावाता
दयः स्त्रियः दूषयन्ति पयस्तेन शरीरव्याधयोऽशिशोः अथ दुष्टस्तन्यस्य लक्षणमाह कषायसलिलप्ला
विस्तन्यमासूतदूषितं पितादम्लं च कटुकं राज्ञो भसि च पीतिकाः कफदुष्टं यत्तु तोये निमज्जति च
पिष्टं लं दं जेतुं द्विलिंगं स्यात्त्रिलिंगं सन्निपातिकां अथ दुष्टस्तन्यस्य शोधनविधिमाह धात्री
क्षीरविशुध्यं मुद्रयूषरसाग्निनी भाङ्गी दासव्याः विष्णुपिवेत्सातिविवास्तथा पाठामूर्वाक्षभनिंबदा
सशुटी वृलिंगकैः सारिवा मत्स्यपितार्यैः कथं सान्यविशोधनः मत्स्यपिताकटकी पटोलानि वा सनदास
पाठा मूर्वागुडूरी कटु रोहिणी च सनागरा च कथितं च तोये धात्रीपिवेत्स्तन्यविशुद्धिहेतोः अथ शूद्रस्य
स्तन्यस्य लक्षणमाह नीरेस्तन्यं यदेकीकृतं दविवर्णं मतं तु मातृ पाण्डुरं तनुं सै तं च दुग्धं शुद्धं मादिशेत् स
अथ धात्रीलक्षणं पिताथ यदि कालस्य विदध्या दुपमातरे सुविचार्य गुणानुदोषान् कुर्व्यात्कात्री तदी
दृष्टीं सवर्णमध्यवयसं सप्रशीलं सुदितं सदा शुद्धदुग्धं वतुक्षीरं सवत्स मतिवत्सत्वं स्वाधीना
मत्स्यसंतुष्टं कुलीनां सज्जनात्मजां वै तवेन परित्यक्तं निजपुत्रदृष्टीं शिशो अथ निविद्धं धात्रीमातुः ॥ ४६ ॥

गोदूर्तनेन नास्यं करयेदपि नाम ह्यस्तारं कुर्यान्नाद्युर्जशयनासनं एतं सुनियमान् स
र्वा न्यत्मा कुर्वीत गुर्विणी अथ प्रसवमासा नाह नवमे दशमे मासि नारी गभं प्रसूयते एकादशे
द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः अथ स्तनिकारलक्षणेः अष्टहस्ता यैतवारु चतुरहसा विशीलकं प्राचीधारमु
द्वारं विदध्यात्स्तनिकारं अथा सन्नप्रसवाया लक्षणमाह जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबंधने स
लेजघने नारी विज्ञेया प्रसवोत्सुका आसन्नप्रसवायास्तु कटी पृष्ठं तु सव्यं भवेन्मुहुः प्रवृत्तिश्च मूत्रस्य
च मलस्य च अथा सन्नप्रसवाया उपचारमाह तैलेनाभ्यक्तं गन्तं तां सुस्ताता मुष्मकारिणा यवागूं पायये
त्कोष्ठां मात्रया च तसंयुतां कृतोपधाने मृदुनि विस्तीर्णेशयने शनैः आभुग्ने सक्थी चोत्ताना नारी
तिष्ठेद्यथा न्विता आभुग्ने सक्थी संकोचितीरुः अथ जनयित्री राह ॥ चतस्रः शंकिनीया असावने
कुशलाहिताः वृद्धाः परिचरेयुस्तां सम्पक्वद्विन्ननखाः स्त्रियः अथ जनयित्री कृसं अपसृमं तैलेन समभ्या
ज्य समेततः एकतुता सुसुभगे प्रवाहस्वेतितां वदेत् अव्यथा माप्रवाहिष्य प्रवाहेया व्याथा यदि प्रवा

क्षीरमेव सात्त्विकं भवति नक्तान्नादिकं आस्त्यन्यत्राप्येति पथः यावत्स्त्रियः सान्यस्य समंततोभावेन
 प्राप्तिर्भवति मात्रया यावत् सान्यपानस्य योग्यता तावदित्यर्थः अथ कालस्यान्वेषणसमयः यथो
 कविधिना कालमासिषष्टेऽष्टमेपि वा अन्नसंप्राशयेत्किञ्चित् ततस्तद्वर्द्धयेत्क्रमात् अथ काल
 स्यपरिचर्याविधिः कालसंकेसु खंदद्यान्नञ्च नंतर्जयेत्कश्चित् सहस्रकोधयेन्नैव नायोग्यमुपवेश
 येत् अयोग्यं उपवेशनासमर्थं नाकृष्यस्थापयेत्कोडे नक्षिप्रं शयने क्षिपेत् रोदयेन्न क्वचित्कार्यं
 विधिमावश्यं विना प्राचणको विधिः भेषजदाने तैलाभ्यंगो हर्तनादिः तन्निमित्तमनुवर्तेत तं स
 दैवानुमोदयेत् संसेवितमना एवं नियमेवाभिवर्द्धते वातातपतडिदृष्टिधूमानलजलादितः
 निम्नोन्नत्यनत आपिरक्षेद्वालं प्रयत्नतः कालस्य स्वभावतः हिता न्याह अभ्यंगो हर्तने स्नाने नेत्र
 योरंजने तथा वसनं मृदुयत्तथा मृदुनुलेपनं जन्मप्रभृतिपथ्यानि कालस्यैतानि सर्वथा
 कालस्य कवलादेः समयमाह कवलं पंचमाद्वर्षादष्टमान्तस्य कर्मच विरेकः षोडशाद्वर्षाद्विंशते
 त्रैवमैयुजं कवलः गण्डूषः नस्येनासिकायां हितं कालादेरवधिमाह सुश्रुतः वयस्त्रिविधं बाल्यं
 मध्यमं कर्द्धकं तथा ऊन षोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते त्रिविधः सोपि दुग्धाशी दुग्धान्ताशीत

शिव
४७

थान्नाभुक् दुग्धाशीवर्षपर्यंतं दुग्धान्ताशीशरद्वयं तदुत्तरस्यादन्ताशी एवं कालस्त्रिधामतः म
 ध्ये षोडशसप्तत्येर्मध्यमः कश्चितो बुधैः चतुर्धर्ममप्राहुर्येवास्त्रिंशतो मतः चत्वारिंशत्समाया
 वत्तिष्ठेद्दीर्घादिपूरितः ततः क्रमेण क्षीणः स्याद्यवज्ञवतिसप्ततिः वीर्यादि ह्यादिशब्देन रसादि
 सर्वधा बिंद्रियवलोत्साहाः उच्यन्ते क्षीणः सर्वधा बिंद्रियवलोत्साहो हीनः ततस्तु सप्ततेरुर्द्ध्वं क्षी
 णधातुरसादिकः क्षीयमात्तं द्रियवलः क्षीणरेतादिनेदिने बलीपैलितरकालियुक्तः कर्मसु
 चाक्षमः काशश्वासादिभिः क्लिष्टो वृद्धो भवति मानवः बाल्ये विवर्द्धते स्लेष्मापित्तस्यान्मध्यमेऽ
 धिकं कर्द्धकं वर्द्धते वायुर्विवाह्यैतदुपक्रमेत् उपक्रमेत् प्रिकित्तिस्ते तत्रांतरे तु बाल्ये वृद्धि
 शब्देर्मध्याह्नदृष्टिः शुकविक्रमो बुद्धिः कर्मन्द्रियं चेति जीवितं दशतो हसत् अथ प्रकृतिलक्ष
 णानि सप्तप्रकृतयो नृणां वातापित्ताक्तफातृया संसर्गसंनिपात अभवति भिन्नतामते शुकेशो
 लितसंयोगे यो दोषस्तु कठो भवेत् प्रकृतिर्जायते तेन तस्याः लक्षणमुच्यते वाग्मरेखात्रेयादयः शुक्रा
 स्यामिणी नो ज्य चैव गर्भाशयात्तु यः स्यादोषोधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधा दिता सोपि दोषः स्याभावा

लोमशाश
कोरोमः

भाचप्र०
४८

पितृकपूर

वस्थितः ननु दुःखः दुष्टेन तु मुक्तशक्तिरित्योर्दुष्ट्या शुद्धगर्भासंभवात् जागरूकत्वकेशश्च स्फुरति
तं धिक्करकेशः शीघ्रगोवतुवागूक्षः स्वप्ने वियतिगच्छति एवंविधोयः सत्तेयोवातप्रकृतिको
नरः पितृप्रकृतिको यादृक् तादृशोऽप्यनिगद्यते अकालपलितो गौरः क्रोधी स्वेदी च बुद्धिमान् व
हुतुक्तमनेत्रश्च स्वप्ने ज्योतीं विपश्यति एवंविधो भवेद्यस्तु पितृप्रकृतिको नरः श्यामकेशः क्षमः
स्थूलो बहुवीर्यो महाबलः स्वप्ने जलशया लेकी जलेष्वाप्रकृतिको नरः दृश्यते प्रकृतौ यत्र रूपं
दोषद्वयस्य तु तं संसर्गं ज्ञानी यात् सर्वलिंगैस्त्रिदोषजं वाग्मदेतु प्रायस्त एव पवनाध्युषिता
मनुष्याः दोषात्मकाः स्फुरितधूसरकेशा गत्राः शीतद्विषश्च धृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टाः सौहार्ददृष्टि
गतयेति वतु प्रलापाः स्वल्पचिन्तनं जीवित निद्रासन्नशक्तिवलज्जैरवाचः नास्ति कावतु
भुजः सविलासा गीत हास्यमृगया कलिलालाः मधुराम्लपटुका सात्मकां द्वाकृशदीर्घाकृतयः
सशक्यानाः नदद्यान् जितेन्द्रिया नचायाः न च कांता दयिता वतु प्रलापा नेत्राणि चैवां स्वरधू
सराणि च तान्य चारुणि मृतोपमानि उन्मीलितौ नीव भवंति सुप्तौ शैतद्रुमानो गगनं प्रयंति ॥

शिव
४९

शोकाकुलाक्षुधार्ता च श्रान्ता व्याधिमती सदा अयुश्चा नितरां नीचा स्थूला तीव्रभशंकुश गर्भिणी ज्वरिणी च
पिलं यो न्न तपयो धरा अजीर्णे भोजिनी चापि तथा पण्यविवर्जिता अशक्ता क्षुद्रकायेषु दुःस्वास्ती चिन्त
लापिका एतास्तं स्तनपात्रेन शिशुभैव तिसामयः अथ बालस्य स्तनपानविधिः तत्र माता प्रशस्तो
न्यातवस्त्रापुरोमुखी उपविश्या सने सम्पक् दक्षिणस्तनमंयुना प्रक्षाल्येव तपरिश्चाव्य मंत्राभ्यामभि
मंत्रितं उदङ्मुखं शिशुं क्रौञ्चशनैराधाय पाययेत् माते सुपलक्षणे धात्री च दैवतपरिश्चाव्य अथ
धात्रेण सुपमाहसुभुतः आश्रयितं स्तनं बालः पिवेत् स्तने न भूयसा पूर्णश्रोतावमीका स्रष्टा सैर्भवेति
पीडितः अथ अभिमंत्रणमाह क्षीरनीरनिधिस्तु स्तनयोक्षीरपूरकः सदैव सुभगो बालो भवेदे
षमहाबलः पयोऽमृतसंफीला कुमारस्तो शुभानने दीर्घमायुरका प्रातु देवाः प्राप्स्याम तं यथा
मंत्रौ च पित्रा अथ येन ब्राह्मणेन वा पाटनीयौ यावन्मंत्रपाठस्तावन्मात्राधात्र्या वा दक्षिणत
स्तनदक्षिणस्तनस्पर्शकार्यः जनन्याक्षीरभावे धात्र्या आत्मभेप्रकाशमाह क्षीरसात्म्यतया क्षी
रमाजगव्यमथापि वा दद्यादास्तान्पय्योपै बालेभ्यो वीक्ष्य मात्रया क्षीरसात्म्यतयेति यतः शिशोः

दीर्घदीर्घ

महंगः समसुविभूतः चरुदेहो बहोजोरतिरसयुक्तपुत्रभयः धर्मोत्पावदति न निदुरं च यौतु प्रदूने
वत्तिदृष्टं चिरं च वैरं समद्विरद्वेद्रुत्पयानो जलदं भोधि मदंगशंखदोषः स्मृतिमानमियो
गवान्विजितेन च वात्ये पतिरोदने नलोतः तितेकसायंकदुको स्मरुक्षमत्पेसभुं केवलवां स
याचि रक्तंतसुस्मिधविशालदीर्घ सुव्यक्तशुक्तासितपद्मलाक्षः अत्माहारः क्रोधपानाशने
व्यः प्रातो वि तो दीर्घसूत्री वदान्यः हृदगंभीरः स्थूलवक्षाक्षमावा न्नोयेनिद्रालुर्दीर्घदीर्घ
रोजः ऋजुर्विपश्चित्सुभगः सुलज्जो भक्तो गुरुणा स्थिरसौ हृदश्च स्वप्ने सप पांशुवितुंगमालानू
तोयाशयान् पश्यति तोयदोश्च ब्रह्मरुद्रं प्रवरुण तादृश्यं हंसगजाधिपैः श्लेषप्रकृतयस्तुत्यासा
यासिंहाश्च गोवधैः ननु प्रतिहेतूनां मध्ये योधिकः स स्वव्याधीन वचनवरोती सा शंकात् विष
जातो यथा कीटो न विवेकप्रकाधते तद्वत् प्रकृतये मर्त्यं शकुवंति न वाधितुं एतौ द्वौ न जावकीषदर्थो
तेन विवेकविषजदादिना इव त्रयाधते न तु भ्रंशं तथा च प्रकृतयः प्रकृतिहेतवो देवाः वाधि
तुं न शकुवंति करचरणस्फुटितलस्येदनिद्राधिव्यादिना इव द्वाधितुं शकुवंत्येव न तु ज्वरादिभिः शिवः

४८

प्रकोपोवात्यवात्यभावो वा ह्ययो वा नोपजायते प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुवः ॥ इति
श्रीमिश्रलक्षनतनयश्रीमन्मिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वालप्रकरणे तृतीये ३ ॥ अथ देशाः ॥
भूमिदेशस्त्रिधा नूपो जंगले मिश्रलक्षणेः तत्रानूपस्य लक्षणमाह नदीपल्लवशैलाद्यः कुल्लोत्प
लकुलैर्युतः हंससारसकारंडचक्रावाकदिसंवितः सरोवराहमहिषरुहो हिकुलाकुलः प्रभृतदु
मशष्पाठो लालशस्यफूलान्वितः अनेकशालिकेदारकुदलीक्षुविभूषितः अनूपदेशो ज्ञात
व्यो वा तश्लेषामयार्तिमान् जंगललक्षणमाह आकाशशुभ्रउच्चश्च स्वल्पपानी यपादपः श
मीकरीरविल्वैर्केपीलु कर्कधुसंकुलः हरिणैर्लक्ष्यैष त गोकर्णखरसंयुतः सुस्वादुफूलवा
न्देशो वा तलो जंगलस्मृतः तंत्रांतरेतु बहूदकनगोनूपः कफमारुतरोगवान् जंगलो ल्या
वुशस्वीचपितासकमारुतोत्तरः साधारणलक्षणं संप्ललक्षणोपेतो देशः साधारणो मतः
समाः साधारणो यस्मात्सीतवर्णो मारुतः समतोनेने दोषाणां तस्मात्साधारणो वरः सुभृतः
गुहीतर्ह्यवस्य उचितेवर्तमानेन नास्ति दुर्देशजं मयं आहारस्य प्रवेष्टादौ तद्देशस्य कृते सति वरुणमयात्

सरेति

* यस्य देशस्य योजं तु-तज्ज्ञो तो रौषधं हितं देशादप्यत्र वसतस्तु तुल्यगुणमौषधं स्वदेशे नि
* चितादोषाः अन्यस्मिन्कोपमागताः चलवतस्तथा नस्युर्जलजास्पलजास्तथा अथदिनादि
* चर्याः मानवेन विधिना स्वस्थसिद्धिर्न सर्वदा तमेव करयेत्वेको यतः स्वास्थं सदेष्टितं
* त्वदिनचर्यानिशाचर्या मृतुचर्या यद्येदितां च्याहं रत्नपुत्रवत्स्वस्थः सदातिष्ठति नान्यथा ॥
* तत्र स्वस्थस्य लक्षणमाह सुश्रुतः समदोषः समाग्निरसमधातुसमक्रियः प्रसन्नात्मोद्विग्न
* मनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते क्रियात्रकर्मतेन समक्रियः शरीरानुरूपं कर्मजात्मा त्रशरीरं सु
* त्वनिशर्तुभुक्तवयसदोषाणां वद्वेः कथं समदोषता उच्यते अहोरात्रप्रथमादिभागे ततः दोषव
* र्णः स्वस्थवतोक्तविधिरनुत्पद्यते समदोषतेति समदोषः किंच यत्समत्वं हि दोषस्य मिश्र
* मिः सर्वथा व्यति न तत्स्वास्थ्यं विना यत्तु शक्यमल्पेन हेतुना एतेन समदोष स्वस्थदोषाणां लक्ष
* णमल्पोपेक्षं समदोषः स्वस्थः समदोषः तत्रदिनचर्यामाह ब्राह्मणमुहूर्तः ॥ तत्रकोसौ ब्राह्मण
* मुहूर्तः इत्याशंक्या माह ॥ रात्रेः पञ्चमयामस्य मुहूर्तयिस्त्रतीयकः स ब्राह्मण इति विज्ञेयो विहित

४-आ-य-र

शिव
५०

यज्ञोत्तरस्मादिति द्विः २

अवासञ्जाले ततरंगनीरकान्ता द्विः ५

शुद्ध

भूतः द्विः ३

अधन्या मत्सराध्याताः स्तोनाहो हृदपिंडिकाः अज्जालो हृदधातुकाकोलकाश्चवातिकाः पित्तं
वह्निर्वेत्ति जंयस्तैर्दस्मात्पित्तो द्रिक्ततीव्रतश्चो बुभुक्षुः गौरो र्वांगस्ताम्रहस्तांघ्रिचक्षुः शरीरमा
नीपिङ्गकेशोऽल्परोमा दयितमाल्यविलेपनमणनः सुचरितः सुविराजितवत्सलः विभवसा
हसबुद्धिवलान्वितो भवति भीष्ममतिर्द्विषतामपि मेघावीशिचिलितसंधिवंधमंसो नारीणां
मनमिमतोऽल्पशुक्रकामः आवासः पलिततरंगनीलिकानां भुंक्ते न्नं मधुरकषायतिक्तैर्नीतं धा
मैर्द्वेषी स्वेदनः पूतिगंधिर्भूर्युश्चारः क्रोधपानशनेर्ष्यः सुप्तः पश्येत्कलिकारान् पलाशान् दि
ग्दहोत्का विद्युदवर्जनलांश्च तनूनि पिङ्गात्रिचलानि चैवं तन्वल्पपद्मानि हिमप्रियाणि ॥
क्रोधेन मयेन रवेऽभ्यासारागं व्रजं याशु विलोकां च नानि मध्यायुको मध्यवलाः पंडिता क्लेशभी
रवः व्याघ्रर्षकपिमाजोरिषक्षोल्काश्च वैतिकाः श्लेष्मासोमः श्लेष्मलस्तोनसौम्यो गृह्णति स्त्री
गधश्लेष्मसंध्यास्थिमोसः क्षुत्तृदुःखक्लेशधर्मैरतृप्तो बुध्यायुक्तः सालिकः सयुसंधः प्रियगु
दूर्कशरकोउदर्भगौरोचनापप्रसुवर्णवर्णः प्रलंबबाहुः प्रधुपीनवक्षः महाललाटो घननीलकेशः

वक्रुः द्विः

कुरः

मूत्रनिर्गतात् विनामः शरीरस्य नम्रता बंधनानात् बंधनस्यावर्धनवत्पीडा नवेगिनोऽन्यकार्यः स्या
नवेगानीरयेद्वलात् कामशोकभयक्रोधान्ननोवेगान्विधारयेत् गुदादिमलमार्गाणां शौचं का
तिवलप्रदं पावित्रकरमायुष्यमलक्ष्मीकलिपापहृत् प्रक्षालनं मत्तपाण्डोः पादयोः शुद्धिका
रणं मलममहरेद्व्यं चक्षुष्यराक्षसापहं दंतकाष्ठविधिः भक्षयेदंतधवनं दशगुलमायतं
कनिष्ठिकाग्रवत्स्थले मज्जमं चितथा ब्रह्म एकेकं चर्षयेदंतं मृदुना कुञ्चयेन्न तु दंतशोधन
नूणेन दंतमंसाभ्यवाधयन् क्षौद्रत्रिकटुकातेन तैलसिंधुभवेन वा नूणेन तेजोव्याश्रयं
नान्निहं विशोध्ययेत् तेजोवती तेजवल्कल इति प्रसिद्धं लेके मधूकोमधुरे श्रेष्ठः करंजकटु
केतथा निवस्यात्तिरुके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा समयं च समालोक्य दोषं च प्रकृतितथा
यद्यो जितैः रसैर्वीर्यैर्गुणैर्द्रव्यं प्रयोजयेत् तेनास्पा रसवैरस्य गंधं जित्वा स्यात्ता गदाः रुचिर्वैशद्य
लघुता न भवति भवति हि शर्करीयं वटेदीप्तिः करंजे वित्तयो भवेत् पूक्षे चैवार्थसंपत्तिर्वदव्या
मधुरोध्वनिः खदिरे मुखसौगंधं बिल्वेतु विपुलं धनं उदुवरे तु वाक् सिद्धिरामेत्तरोग्यमेव

दंतशुद्धिः
शिव
५१

दूरा

चकंदवेच धतिर्मधा चंपके दृढवाक्श्रुतिः शिरीषे कीर्ति सौभाग्ये अयुरारोग्यमेव च अपामार्गे
धतिर्मधा प्रज्ञाशक्तिसाया ध्वनिः दाडिम्यं सुंदराकारः ककुभे कटुजे तथा जातीतगरमंदारे दुः
स्वप्नं च विनश्यति गुंजा कतल हिताले केतक श्रेष्ठं दूरः खर्जूरं नारिकेरं च सप्तैते तण्डुला
काः तण्डुलासमुत्पन्नं यः कुर्यादंतधावनं नरश्चां उल्लोचिनिः स्यात्कावङ्गानपश्यति ॥ अथ दं
तधावनं वज्रं रोगेषु नखादेद्वलतालो जित्वा दंतगदेषु तत् मुखस्य पाके शोवे च श्वासकाश
वमिषु च दुर्बलो जीर्णभुक्तश्च हि क्वा मूत्रमदा न्वितः शिरोरुजार्तस्त्रवितः श्रांतं पानं क्लृप्तान्वितः
अर्द्धी कर्णशूलोचनेत्ररोगी न वज्रं वीर्ययेदंतकाष्ठं तु दृढमययुतोपि च अजीर्णभुक्तः न जी
र्णभुक्तं यस्य सः जिह्वा निलेखनं हैमं राजतं ताम्रं जंतथा पाटितं मृदु तत्काष्ठं मृदु पत्रमयं तथा
तत्काष्ठं दंतशोधनयोग्यं काष्ठं दशगुलं मृदुस्निग्धं तेन जिह्वा निलेखितं सुखं तत्र जिह्वा मलवैर
स्पृष्टा गंधज उताहरं इति दंतधावनं गुणगुणाः अथ रंजकः रंजकमयकुर्वति शीतेन पयसा
मुतः कफतृष्णामलहरं मुखं तः शुद्धिकारकं सुखं कद्वं रंजकः कफरुचिमलापहः दंत

निर्वली द्विः ६

ततोभजेत द्विः ७

जा उपहरा विमुखत्वा चकारकः विषमूर्ध्नि मदातीनां शोषिणं रक्तपित्तिकानाम् कुपिताक्षिम
 लक्ष्मीण रूक्षाणां सनपृषते ससुखे ह्योदकगंडूषः मुखप्रक्षालनं शीतपयसारक्तपित्तजित्
 मुखस्य पित्तिकाशोषनीलिकाव्यंगनाशनं कुर्याद्वापिक दूलेन पयसा स्पृशेत् शोधनं कफघ्नं
 हरं स्निग्धं मुखशोषविनाशनं इति मुखप्रक्षालनं कवलम् कटुतैलादिनस्या च निद्राभ्या
 सेन योजयेत् प्रातः स्नैष्णलमध्याह्ने पित्तं सायं समीरणे सुगंधवदनाः स्निग्ध निःश्वना वि
 मेलं द्रियाः नवली पलितव्यंगभावे युने स्पृशीलिनः इति नख ॥ अथांजनं सौवीरमंज
 नं निरुद्धितमक्षोः प्रयोजयेत् लोचने भवतस्तोनमनो ज्ञेयं हृदयदर्शनी सौवीरश्वेतसुरमा
 इति लोके प्रसिद्धं श्रोतं जनं मते श्रेष्ठं विशुद्धं सिंधुसंभवं दृष्टेः कुंडू मलहरं दातुं क्लेदरुजापहं अ
 क्षोरूपवहं चैव सह ते मारुता ॥ तपो नेत्ररोगन जायंते तस्मादंजनमाचरेत् श्रोतं जनं
 कृष्णसुरमा इति लोके प्रसिद्धं विशुद्धं शोधनं विनापि सिंधुसंभवं रात्रौ जागरितः श्रोतं रक्षति
 तो भुक्तवांस्तथा ज्वरातुरः शिरः स्नातो नाक्षोरं जनमाचरेत् अथ केशकल्पने पंचरात्रान्न

सिंधुनीमा
 पर्वतः तत्र
 संभवं २

शिव
 ५२

तः संप्रकोधने ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते प्रबुधस्मरेत् ॥ मंत्रैः प्रसाधने स्नानं दंतधावनमंजनं ॥ पूर्वार्त्त एव कुर्वी
 त देवतानां च पूजनं यतो निराशा गच्छेति देवाः पितृगणैः सह न स्नातः स्नातुकामो वा भक्ष
 येत् दंतधावनं ॥ मलिनं दध्यै तैले सलिले मलिनं घृते तथैव रुधिरं मूत्रे स्वरूपं नावलोक
 येत् ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्धे तस्वस्थो रक्षार्थमायुषः तत्र सर्वादिशं यथं स्मरेत् अमधुसूदनं द
 ध्यात्वा दर्शसिद्धार्थं विल्वगोरोचनास्रजं दर्शनं स्पर्शनं कायं प्रवेष्टुं न सुखी वहं स्वमानं
 घृते पश्येत् यद्विद्धे तन्निरजीवितं आयुष्यमुवति प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनं तदं वृजना ध्यानोदरगौ
 रवधारणं आदिशेन वातमूत्रादीनां ग्रहणं आद्योपशूलौ परिकीर्तितं संगपुरीषस्य तथोद्धवा
 तः पुरीषमास्पादयवा निरेति पुरीषवेगे मितुते नरस्य परिकीर्तिका गुदे परिकर्तने वत्पीडा पुरीषस्य
 संगः मलनिरोधः ऊर्ध्वं वात उरु वात हृत्वा वातमूत्रपुरीषाणां संगे ध्यानं क्लेशो रुजा जटरे वा तजा
 यो रोगस्युर्जा तनिगृहात् वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रशिरोरजा विनामो वंक्षणाहः स्यात्लिंगं

संजायते स्वेदो बलार्द्धं तु तदा दिशेत् भुक्तवान्कृतसंभोगः स्वासीकाशी केशः क्षयी रक्तपित्तीक्ष्णी शो
 धीनतं कुर्यात् कदाचन अतिव्यायामतः काशो ज्वरश्चर्दिः श्रमः क्रमः तस्माद्वयः प्रतैमको रक्त श्वासः २
 पित्तं जायते अथाभ्यंगगुणाः अभ्यंगं कारयेन्नित्यं सर्वेच्छेदेषु पुष्टिदं शिरः श्रवणपादेषु तं चि
 शेषेण शीलयेत् सार्वपिंगंधतैलं यथैतत्तैलं पुष्पवासितं अमृद्रव्ययुतं तैलं न दूष्यति कदाचन ॥
 गंधतैलं गंधद्रव्याणां अपूर्वादीनामग्नियोगेन निष्कासितः स्नेहः अभ्यंगो वा तत्कफहृत् श्रम शिरसि वलं सुखं निद्रा वर्णमदुल्लस्यः कुरुते दृढपुष्टिकृत् अभ्यंगः शीलितो मूर्द्धि सकलेंद्रियतर्प
 णः दृष्टिपुष्टिकरो हंति शिरोभूमिगतानादान् केशानां वृत्तां दार्ढ्यं मदुतां दीर्घतां तथा कृष्णतां कु
 रते कुर्यात् शिरसः पूरितामपि कर्णरोगानमलं न च मन्त्राहनुग्रहः नोऽत्रैः श्रुतिर्न वाधियं स्यात्
 नित्यं कर्णपूरणत् रसादौः पूरणं कर्णे भोजने प्राक् प्रशस्यते तैलादौः पूरणं कर्णे भास्करं मुपागते ॥
 पादाभ्यंगस्तु तत्स्थेयं निद्रादृष्टिप्रसादकृत् पादसुप्तिश्रमसंभसंकोचस्फुटनं प्रणुत् व्यायाम
 शुभवपुष्पं पञ्च संमर्दितं तथा व्याधयो नोपसर्पन्ति वै न ते यमिवोरगाः लोमकूमशिराजालध शिव
 ५३

मनीभिः कलेवर्षैरं तर्पयेत् बलमाधत्ते स्नेहे युक्तो बगहने अङ्गिः संसिक्तमूलानां तरुणं पल्लवा
 दयः वर्द्धते हितथान्दणं स्नेहसंसिक्तधातवः अथाभ्यंगवर्जनम् तरुणज्वरी ह्यजीर्णचिनाभ्य ५
 केव्यः कथंचन तथा विरक्तो वा तश्च निरुक्तो यश्च मानवः निरुक्तः दतो निरुक्तं च स्तिर्यस्मै सः पूर्वकोः
 कृच्छ्रताव्याधेरसाध्यमथापि वा शेषेण तदहः प्रोक्ता वह्निसाददयोगदाः पूर्वयोस्तर्पणज्वरिणो जी
 र्णिनिश्च अथ उद्धर्तनगुणाः उद्धर्तनं कफहृत् रं मेदोघ्नं शुक्रदं परं वल्यं शोणितकृत् कान्तिलकृत् प्रसाद
 मदुल्लस्यत् मुखलेपा दृढं चक्षुः पीनो गणस्तथाननं कांतमयंगपि उक्तं भवेत् कमलसंनिभं ॥
 अथ स्नानगुणाः दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमोजो बलप्रदं कण्ठमलश्रमस्नेदतस्मात्तद्दाहपापनु
 त् वा ह्यैश्वर्यैः शीतादौ रूक्षां तर्पति पीडितः नरस्य स्नानमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः शी
 तेन पयसा स्नानं रक्तपित्तप्रशान्ति कृत् तदेवोष्णतोयेन वल्यं वातकफपहं शिरस्नानमच
 क्षुब्धमयुष्मनां वृत्ता सदा वातश्लेष्मप्रकोपे तु हितं तश्च प्रकीर्तितं अशीतेनां भसा स्नानं पयः
 पाण्डनं नवाः स्त्रियः एतद्धिमानवे पयं स्निग्धमल्पं च भोजनं हरिश्चंद्रस्यैतत् यः सदा म ॥

* स्नानं करोति स विनिश्चितं बली पालितं निर्मुक्तो जीवेत् वर्षशतं नरः अथ स्नानं वक्ष्ये स्नानं ।
 * ज्वरेति सौरे च नेत्रकर्णविलासिषु आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गहितं अथ तनुमार्जनं ।
 * गुणः स्नानस्यानंतरं सम्यक् वस्त्रेण तनुमार्जनं कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूखर्गदोषनाशनं अथ
 * वस्त्रधारणगुणः कौशेयं त्रिवस्त्रं च रक्तवस्त्रं तथैव च वातश्लेष्माहरं तनु शीतकाले विधार
 * येत् कौशेयं पट्टवस्त्रं आरक्तवस्त्रं च मेध्यं तु शीतं पित्तघ्नं कषायं वस्त्रमुच्यते तद्वारयेत् दुष्प्र
 * काले तत्रापि तपुशस्यते कषायं कौकुटी इति लोके प्रसिद्धं कषायं रागरक्तं वा इति कषायवस्त्रगुणः
 * शुक्लं तु शुभं वस्त्रं शीतातपनिवारणं नवोष्णं नववाशीतं तनुवर्षासु धारयेत् यशस्यं काम्यमा
 * युष्यं श्रीदामानंदवर्द्धनं लुच्यं वशीकरं रुच्यं नवं निर्मलमेव रं श्वेतवस्त्रगुणः काम्यं कामोद्दीप
 * नं अथ मलिनवस्त्रगुणः कदापि न जनैः सद्भिर्धौर्ग्यमलिनमेव रं तनु कण्डूकुम्भिकरं ग्लान्यल
 * क्ष्मीकरं मतं अलक्ष्मीप्रशोभादारिद्र्यं च अथानुलेपनगुणः कुंकुमं चंदनं चापि कृष्णागरवि
 * मिश्रितं उष्णकाले कपूध्वंसि शीतकाले तद्विष्यते चंदनं च न सौरेण काले केनचमिश्रितं सुगंधिपरमं शीत

श्रीमदानंदः

शिव
५४

संप्रसाधनं येति द्विः १

संप्रसाधनं

स्वस्मिन् केशरोमाणिकल्पयेत् केशश्मश्रुनखादीनां कर्तनं संप्रधावनं वैदिकं धन्यमायुष्यं शौचं कान्तिकरं परं
 संप्रधावनं शोभाजनकं उत्पाटयेत् तु लोमानि नाशयान्न कदाचन तदुत्पाटनतो दृष्टेर्दौर्गत्यं हरया भवेत् अथ
 कौकलीगुणः केशपाशेषकुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनं केशप्रसाधनं केशं रजो जंतु मलापहं अथादर्शगु
 णः आदर्शलोकनं प्रोक्तं मांगल्यं कान्तिकारकं वैदिकं बलमायुष्यं पापलक्ष्मीविनाशनं अथ व्याधा
 मगुणः लाघवं कर्मसामर्थ्यं विभक्तं घनगत्राता देवक्षयोऽजिह्वद्विप्रव्याधामादुपजायते व्याधा
 मादुलगात्रस्याद्याधिर्नास्ति कदाचन विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते भवन्ति शीघ्रं नै
 तस्य वली शिथिलतादयः न चैने सत्सक्रम्य जरा समधिरोहति न चास्ति सदृशं तेन किंचित्
 स्थौल्यं पक्वकं स स रगुणमाधते वलिनं स्निग्धभोजिनं वसंते शीतसमये नितरां सति तोमतः
 अन्यदापि च कर्तव्यो बलार्द्धनयचावलं अथ बलार्द्धस्य लक्षणं हृदयस्थो यदा वायुवक्रं शीघ्रं
 प्रपद्यते मुखशेषं चलमते तद्वलार्द्धस्य लक्षणं किंवा ललाटे नाशयान्न गत्रसंधिषु कक्षयोः यदा

र्यान्मागल्पदर्शनं तस्यप्रदक्षिणंनियं आयुर्धर्मविवर्द्धनं लोकेऽस्मिन्मनु-लान्यद्वौ ब्राह्मणोर्गोहं
 ताशनः हिरण्ये सर्पिरादित्यं प्रापो राजा तथा वृमः अथ पादुकारो ह एगुणः पादुकारो ह कुं कुर्यात्पू
 र्वं भोजनतः परं पादरोगहं रं वृष्यं च सुखं च ^{प्रमिथनं} बोहितं अथ चतुर्द्धा च शरीरे जायते नियं वांछा
 नृणं चतुर्विधा च मुखा च पिपासा च सुषुप्ता सुरत स्पृहा भोजनेऽपि विघाता तस्या दंगमद्देति निःश्रमः तं
 द्रा लोचन दोर्वल्य धातु दाहो वलक्षयः विघातेन पिपासायाः शोषः कं एषा स्योर्भवेत् श्रवण स्या च *
 रोधश्च रक्तशोषो हृदिव्यथा निद्रा विघाततो जंभा शिरो लोचन गौरवं अंगमर्द स्या तं द्रा स्या दन्ता पाक्
 एव च शरीरे जायते नियं देहि नो सुरत स्पृहा ^{प्रमिथनं} अथ चोद्या नो ह मे दे वृद्धिः शिथिलता तमोः ^{प्रमिथनं} अथ च ॥
 कोमजे चित विभ्रंशस्तं द्रा लस्य मभोजनम् हृदये वेदना चास्य गोंत्रं च परिशुष्यति आयुश्च तोमं द जरा
 वपुर्वर्णवत्त्वान्विताः स्थिरोपचितमंसाश्च भवंति स्त्रीषु संयताः अथ च मुक्षिते दोषाः च मुक्षितो नयः
 स्मृति तस्याहारं धनयात् मंदी भवति कायाग्निर्यथा चाग्नि निर्धनः आहारं पचति शिखी दोषानाहु
 रवर्जितः शिखी अग्निः आहारं पचति आहारं विना दोषान्पचति दोषक्षये धातून्पचति धातुक्षये
 प्राणान्पचति ~~अथाहारस्य गुणः~~ आहारः प्रीणनः सद्यो वलक्क देहधारणः स्रष्टा युः शक्तिवर्तोतः

नोः ७
 त्रमे १७

भासनां धातुसंख्या

नाभोजनेन कायाग्निर्द्वियतेनातिभोजनात् ॥ यथा विरंधनो बहिरत्सो वांती स्यता चतः ॥ भोजने हीनमात्रं तु न वलोपचयोजसे सर्वेषां वात
 तरो मणो हे तुतां च प्रवदते ॥ ५४ ॥

शिव-
 ५५

जनसमूहेन कार्यं यदा तत्र जनसमूहे आहूति निहतिं च करोति तदा श्रिया शोभया हीनो भवति ॥ ७४ ॥

यः

सर्वं शोभा विवर्द्धनः यच्चोक्तगुण संपन्न मुपसेवेत भोजनं वीचार्य दोषकालादीन्कालयोरुचयोरपि उभ
 यो कालयो प्रातः सांजं तथा च प्रातः स्यात् मनुष्याणां भोजने श्रुतिबोधितं नंतरा भोजने कुर्यात् अग्नि
 होत्रसमो विधिः श्रुतिबोधितं वेदवचनेन बोधितं ज्ञातं प्रातः प्रथमया मादुपरि द्वितीयया मादवाक् त
 यान् याममध्येन भोक्तव्यं यामयुग्मेन लंघयेत् याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्मं हलंक्षयेत् ~~अथ च~~ क्षुर
 तं भवति पक्षे घुरसदोषमलेषु च काले वा यदि वा काले सोन्न काल उदाहृतः रसादीनां पाकज्ञानमाह ॥
 उक्तं मुक्तिरुत्साहो वेगे त्सगे योचितः लघुता क्षुत् पिपासा च यदा कालः समोजने स्थानमाह ॥ *
 आहारं तु रक्कुर्यात् निहतिं रमपि सर्वदा उभाभ्यां लक्ष्युपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते श्रियः निहतिं रमलम्
 ओत्सर्गः ~~अथ च~~ आहार निहतिं विहारयोगः सदैव सद्भि विजने विधेया इति येषां दृष्टिभोजने
 निवारिण्याता नाह हीनक्षी एक्षुधातीनां नीचपाखंडशोणिणं कुरुता हि शुनं दृष्टिर्भोजने नैव शोभना येषां
 दृष्टिः शुभया ता नाह मातपित सुहृत् वेद्यः पाककृतं सर्वहिणं सारसस्य च कोरस्य भोजने दृष्टिरुत्तमा भाजन
 माह दोषदृष्टिदं पच्यं हेमभोजनभाजनं रोच्यं भवति चापुं पित हृत् कृत्वा त हृत् कांश्यं बुद्धिप्रदं रच्यं

आमोत्पत्तिः

वीजा ती ५:३

२६५ नाशने

कायेष्वन्यत्रितः

रक्तपित्तप्रसाधने पित्तलंघनकृत् रूक्षमुष्णं कृमिकृपप्रणुत् आयसेका नपात्रे च भोजने सिद्धिकारकं शोचपां
 दुहृदं वल्यं कामलापहमुतमे शैलजे मृगमये पात्रे भोजने श्रीनिवारकं दारुद्र्ये विरोधे रूक्षिदं श्लेष्मकृदि
 य पात्रं पत्रमयं रूक्षं दीपने विषपापनुत् अथ जलपात्रमाह जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदेहितं पवित्रं शीतं
 लंपात्रं घटितं स्फटिकेन यत् कांचेनेनान्वितं तद्वत् तथा वैदूर्यसंभवं भोजनाग्रेसदापथ्यं लवणद्रव्यमक्षणं
 अग्निसंदीपनं रूक्षं जिह्वाबुडविशोधनं ननु लवणस्य पित्तजनकत्वाद्वा द्रव्यस्य कटुत्वेन पित्तलंघनं कुमु
 क्षितस्य वृद्धपित्तस्य कथं प्रथमं लवणद्रव्यमक्षणमुच्यते उच्यते लवणसंघवं ज्ञेयं चंदनं रक्तचंदनं
 मिति च चनात् लवणमत्र संघवं तत्रिदोषघ्नं यत्तत्रोत्तमं गुणं येष संघवं लवणं स्यादु दीपनं पाचनं लघु
 स्निग्धं रूक्षं हिंसं वृद्धं सूक्ष्मं नेत्रं त्रिदोषघ्नं अद्रव्यं कटुकं मपि न पित्तविरोधी मधुरपाकिह्यत् तत्रै
 व अद्रव्यं कायेदिनी गुर्वीती क्षणे ह्या दीपनी च सा कटुकामधुरापाके रूक्षा वातकफापहा अथवा प्र
 न्यदपि लवणमाद्रव्यं न पित्तविरोधी संयोगस्तथा वात् संयोगस्तत्पंचैता दशं भोजनस्य पूर्वलवण
 द्रव्यमक्षणं बोधकं च चनमेव प्रमाणं यति भोजनादौ दृष्टिदेखविनाशाय ब्रह्मदीनस्मरेत् तद्व्याख्या

शिव
५६

लक्ष्मिणा

मुष्णकाले तदिच्छते घनेसारः कर्पूरः कालकं ह्रीवेरं चंदनं धुसलेवेतं मृगनाभिसमायुतं नचोष्णं नचवासी
 ते वरकाले तदिच्छते धुसले कुंकुमं मृगनाभिः कसूरी अनुलेपस्त्वामूर्च्छा दुर्गंधं मदाहजितं सौभाग्य
 तेजस्त्वर्णं प्रीत्येजावलवर्द्धनः स्नानेन हीनलोका नामनुलेपपिनो हितः अथ मातृधारणगुणः
 सुगंधिपुष्पपत्राणां धारणं कान्तिकारकं पापरक्षोभहृदं कामौजः श्रीविवर्द्धनं अथ भरणधारणगुणः
 भूषणैर्भूषयेदंगं यथा योग्यं विधानतः शुचिसौभाग्यसंतोषदायकं कांचनं स्मृतं ग्रहदृष्टिहृदं पुष्टिकरं
 दुःस्वप्ननाशनं पापदौर्भाग्यशमनं रत्नाभरणधारणं माणिक्यंतरले स्सुजायममलं मुक्ताफलं शी
 तगो महीयस्य च विदुमो निगदितं सौम्यस्य गारुत्मकं देवेभ्यस्ते च पुष्करागमसुराचार्यस्य वज्रेश
 ने नीलं निर्मलमन्ये अगदितं वैदूर्यं गोमेदके अथ वस्त्रादिधारणगुणः वासः सगंधरत्नानां
 धारणं प्रीतिवर्द्धनं रक्षोघ्नमर्थमोजस्य सौभाग्यकरमुतमे अथ मंगल्यधारणगुणः सततं सिद्धमेव
 स्य महोषध्यास्तैव च रोचना सर्षपादीनां मंगल्यादीनां च धारणं आयुर्लक्ष्मीकरं रक्षोहरं मंगल
 देशु भूमि हिंसादिभयविध्वंसि वशीकरणकारणं अथ मंगल्यदर्शनगुणः ततो भोजनवेलायां कु

यस्य नमस्मादुच्यते विपर्ययं अस्य ध्मा न्नं वलं हंति शीतं शुष्कं च दुर्ज्जरं अतिक्लिन्नं ग्लानि करं युक्ति
 युक्तं हि भोजनं अति दुता शिना हारो गुणान्दोषान्ने विन्दति भोज्यं शीतं मह्यं च स्याद्विलंबित
 मध्यमः गुसत्रिविधं तन्निवारयन्नाह मंदानलो नरो द्रव्यं मात्रा गुरु विवर्जयेत् स्वभावतश्च
 गुरुयत् तथा संस्कारतो गुरुः मात्रा गुरुस्तु मुक्तदिः मासादिः प्रकृतेर्गुरुः संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्त
 मित्युपलक्षणं अहारं षड्विधं योष्यं पेयं लेह्यं तथैव च भोज्यं भक्ष्यं तथा च व्यं गुरु विद्या द्यद्योत
 रं योष्यं इक्षुदाडिमादि पेयं पानकं शर्करोदकादि लेह्यं रसात्मा क्वचित्तादि क्वचित्ता कठी इति लोके
 भोज्यं भक्त सूपदि भक्ष्यं लघु क मण्डकादि च व्यं चिपिटं च एकादि स्वभाव संस्कार गुरुणः स्वभाव
 लघु नश्च भक्षस्य भोजन परिमाणमाह गुरुण मर्द्ध सौ हिंसं लघूनां तत्पिरिष्यते अथ मर्ध्यः मास सं३
 पिष्टान्नादिभिरर्द्ध सौ हिंसं कर्तव्यं मुक्तदिभिः स्वाभा विव्या मात्राया तृप्तिः कर्तव्ये सार्थः द्रवो द्रवो
 तोरश्चापि न मात्रा गुरुरिष्यते द्रवः पेयादिः द्रवो तोरः ॥

शिव
५३०

तत्रा च व्यधिकं शोदनादि मात्रातो अधिकं पिमात्रा गुरुं नैमंतव्यः पेयस्य सर्वतो लघुत्वात् उक्तं
 च सुश्रुते पेयलेहादिभक्षणां गुरु विद्या द्यद्योत रमिति द्रवाद्यपि शुष्कं तु सम्यगेवोप
 पद्यते विशुष्क मन्ने मभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति अथ मर्ध्यः शुष्क मपि श्रोतो रोधकं रसमपि द्रवा
लं सम्यक् पाकं याति केवलस्य शुष्क स्यान्नस्य दोषमाह विशुष्क मन्ने मियादि अपक्व मन्ने किं
 भवति इत्यपेक्षया माह पित्रैर्कृत मसंक्लिन्नं विदाह मुपै गच्छति पित्रैर्कृतं अक्षीला वद्रुतं अ
 संक्लिन्नं असम्प्रा गा र्द्धं विदाह मुप गच्छति विदग्धं भवतीत्यर्थः शुष्क दीनं वै गुणमाह ॥
 शुष्कं विरुद्धं विष्टं भि वृत्ति व्यायाममावहेत् शुष्कं चिपिटं दिविरुद्धं क्षीरमस्यादि विष्टं भि व
 एक मसूरादि वृत्ति मांयं कुर्यात् न भुक्तानरदैश्चिह्नान निशयां न वा वरु न न जलां तरितान्नादिः
 सत्कूनयानेव वलात् पुनर्दानं पथकपानं सामिषं पेयं साजि कि दंत चरे देन युष्मे च सप्त सत्कृषुवर्ज
 येत् सुश्रुतः शतूनामा शुजी जेत् मृदुल मबलेहिका विममा सनस्य लक्षणाह वरु सौव मबले

१

वाते ज्ञेयं विषमशनं अलस्य गौरवाद्योपशब्दं अकुरुतेऽधिकं हीनमात्रं ततोऽकार्ष्यं करोति च बलक्षयं अ
 धिक् प्रसन्नं अकाले भुक्तं स्वदेवमाह अप्राप्तकाले भुंजानो ह्यसमर्थं तनुर्नरः तान्ता न्याधीनवाप्नोति।
 मरणं चाधिगच्छति अप्राप्तकालः कालादति प्राक् भुंजानः असमर्थशरीरो भवति तथा सति तान्ता न्या
 धीनशरीरो व्यथा विषूचिकालसकविलं बिकादीन् प्राप्नोति तेषामधिक्ये मरणमपि प्राप्नोति कालेऽती
 ते ह्यतो जंतोर्वीर्येणोपेतं तेन ले कृच्छादिपच्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा कुक्षेर्भोगद्वयं भोज्यौ
 तृतीये वारि पूरयेत् वायोः संचारणाद्यैश्चतुर्थमवशेषयेत् रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोप
 तर्जिता न तथा स्यादुमाप्नोति ततः सेव्यां वुनं तरा प्रसंबुपानान्नविषयतेऽन्तमनं वुपानाश्च
 स एव देवः तस्मान्नरो वह्निर्विवर्द्धनाय सुहृद्भुक्त्वरि विवेदभूरि भुक्तं स्यादौ जलं पीते काश्चिदंदा
 ग्निदोषकृत् मध्ये जिह्वोपनं श्रेष्ठमने स्योत्पक्वप्रदं अन्नं समस्थूलकृशाभुक्तमध्यांतप्र
 थमाम्बुपा इति वाग्भटः भुक्तं भोजनं त्रिवित्तु न च क्षीयात् क्षुधितो नपि वेज्जले त्रिवित्तु न च

शिव
५२कलाप्रोगे नमं
अति०

अन्नं ब्रह्मरसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः शक्तिं संयित्वा भुंजाने दृष्टिदोषो न विद्यते ॥ न वाधते ॥ अंजनी
 गर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणं दृष्टिदोषविनाशाय हनुमंतं स्मराम्यहं भोजनकर्ममाह अस्मीयात्
 तन्मना भूत्वा पूर्वतु मधुरं रसं मध्ये मल्लवगैः पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् फलान्यादौ समश्नीया
 द्वादिमादीनि बुद्धिमान् विनामोक्षफलं तद्वत् वर्जनीया च कर्केटी मृणालविशशालककंदेक्षुधु प्रभृती
 नपि पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्ता कदाचन मृणालं पत्रनालं विशंभसी उशालकं कंदं प्रसीधं गुरुविष्टमयं द्रव्यं
 तं तूलात्पृथुको नपि न जातु भुक्तवाग्व्यादेत् मात्रं स्वादे दुभक्षितः घृतपूर्वसंमक्षीयात् कटिने प्राकृततो मधु
 अने पुनर्द्रवाशी तु वलं सोयेन मुंचति अथ मयः प्राकृष्टं पूर्वकटिने संमक्षीयात् यथा काश्चादिवा सितः ॥
 प्रथमं सव्यं जनां घृतपूर्वशेठिकां भुंजते ततो मधुसर्पूणादिकमोदनं भुंजते अंते पुनः द्रवाशीति भोजनं
 ते दधितं कदुग्धादि भुंजते यत्तत् स्यादुत्तरं तद्धिविदध्यादुत्तरं चरं भुक्त्वा यत्प्राच्यते भूयसा
 दुत्तं स्यादुभोजनं स्यादन्नस्य गुणमाह सौमनस्यं बलं पुष्टिं मुत्साहं रसना सुरवं स्यादुसंजन

नितोपितस्य वृद्धिनाशयति पितृवृद्धिनाशनेन कफस्यापि वृद्धिरपक्षीणाभवति क्षीणाकूपवृ
द्धिरग्निमांसादीन् व्याधीन उत्पादयितुं न शक्नोति ननु शत्रोर्नाशनेन शत्रुहंतुर्वृद्धिदृश्य
तेन तु क्षीणता तत्कथं कफः क्षीयत इति उच्यते बलवद्भुविनाशनेन शत्रुहंतुः क्षीणता च दृ
शते तथा च नाशनात् प्रयत्नीकस्य स्वयं च क्षीयते तथा बहिसंतप्तलोहस्य तप्तानाशये ज्वलं ननु
भोजनावसानसमये भुक्ताः कटुतिक्तकषायरसाः कफं समयिष्यंति वातस्य वृद्धिं विधास्यंति इति चेत् तन्न
कटुादीनां क्षीणशक्तिकत्वात् तथा च यदेकं नाशयेत् दोषं तत्रात्मं वर्द्धयेत् कुतः नाशनादेकदो
षस्य यतस्तत्क्षीणशक्तिकमिति वस्तुतः य एवरसः प्राचुर्येण भुक्तस्यैव स वेरिणा वशाभवति यत्
आहसुश्रुतः जग्धाः सर्वे पि गच्छंति बलिनो वश्यं तौरसाः यथा प्रकुपिता दोषा वशं यांति बलीयस इति
बलिनः रसस्य बलीयसः दोषस्य एवं भुक्ता समाचरेत् दूधं ग्रहणपूर्वकं भोजने दंतलग्नानि निर्वृ
त्त्य च मनश्चरेत् दंतं तरगतं चान्ने शोधनेनाहरेद्भुजैः कुर्यादनिर्वृत्तं तद्धि मुखस्यानिर्गन्धतां दं

शिव
५८

तलग्नमनिर्वृत्तं लेपं मन्ये तदंतवत् न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्ने निर्वृत्तं प्रति आयमजलयुक्ता
भ्यां पाणिभ्यां च क्षुभी सृशेत् भुक्ता पाणितले दृष्ट्वा च क्षुषो दद्यात्ते यदि अचिरेणैव तद्धारितिमिरा
लिव्यते इति भुक्ता च संस्मरेन्निष्ठमगस्मादीन् सुखा वतान् विष्णु रन्तस्तथैवान्ता परिणामश्च
वेयथा सत्येन तेन मङ्गलं जीर्णं यन्नेमिदं तथा अगस्तिरग्निर्वेदुवानलश्च भुक्तं ममान्ते जरय
त्यशेषं सुखमेतत्परिणामसंभवं यक्ष हरेण्यं मम चारुदेहं अंगारकमगस्तिं च पावकं सूर्यम
ग्निं यश्चेता संस्मरेन्निष्ठं भुक्तं तस्याशु जीर्णं इत्युच्चार्य स्निह्यते न परिमर्ज्यं तथोदरं अना
यासं प्रदायीति कुर्यात्कर्मा एतद्विदितः जाग्रतुतिवेन्न तु स्वप्नात् भुक्तमात्रं स्पृष्टुं स्वप्नाच्छु
ज्जिं कुपितः कफ इति वचनात् जीर्णे न्ने वर्द्धते वायुविदग्धो पित्तमेधते शुकमात्रे कफश्चापि
क्रमेण भोजने परि विरुद्धे विनित्ये किंचिदपक्वे भुक्तमात्रे संजातस्य कफस्य प्रतीकारमाह
धूपेनापो हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तैः पूजकपूरकस्तूरी लवंग सुमनः पूलैः पूलैः कटुव

धूपेनाः

वायैः वा मुखवैशद्यकारिभिः तांबूलपत्रसहितैः सुगंधैर्विचक्षणैः धूम्रैः अगुर्वादिधूम्रैः प्राचो
 रुक्मं दूरीकृत्य हृद्यैर्मनोहरैः कषायकटुतिक्तकैः फलैः कर्पूरकस्तूरीलवंगदिभिः पूजैः क्रमु
 कैः सुमनाः फलैः जातीफलैः एलाहरीतक्यादिफलैः रते सुप्तौ स्थिते स्नाने भुक्ते वा ते च संगरे स
 भायं विदुषां राज्ञां कुर्यात्तांबूलचर्वणं प्रत्युषसि भुक्तसमये वरयुवतीनां च संगमे निधने वि
 दूष्य सभायां तांबूलं यो न खादेत् स पशुः प्रभाते पूजामधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा निशायां शू
 र्णमधिकं तांबूलं भक्षयेत् सदा अथ तांबूलचर्वणं गुणैः तांबूलमुक्तं तौ दृष्टो ह्यं रोच्यं न तु वरं
 सरं तिक्तं क्षारोष्णं कामरक्तपित्तकरं लघु वृष्यं स्त्रीष्यं दौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहं मुखवै
 शद्यसौगन्ध्यकान्तिसौख्यकारकं हनुदंतमलध्वंसि जिह्वेन्द्रियविक्षेधने मुखप्रसेकशमने ग
 लामयविनाशनं नवं हतदेवमधुरं कषायानुरसं गुरु विलासजननं प्रायः पत्रशाकगुणैः स्मृतं
 वंगदेशे द्रवंपाणं वरं कटुरसं सरं पाचनं पित्तजनकं मुष्णकफहृत् रं मतम् पूर्णपुराणमकटुक्षुत्त
 कंतनुपांडुरं विशेषाद्गुणवद्देव्यमन्यद्दीनगुणैः स्मृतं अथ क्रमुकगुणः पूर्णगुरुहिमेरुस्तं क

शिव
६०

गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ननु शिष्टं भोजनं ते दुग्धं पिबन्ति तत्कथमुच्यते यतस्त्रिधा विप्रकृतस्य भोजन
 कालस्य प्रथमो भागो वातस्य द्वितीयं पित्तस्य तृतीयं कफस्य अतएव ह अस्तीयाया तन्मना भूत्वा पूर्वं
 तु मधुरं रसं मध्येऽम्लं लवणै पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् अस्यायमभिप्रायः भोजने पूर्वमुक्तो मधुरो रसो वु
 भुक्षितस्य वातपित्तयोः समको भवति भोजनमध्ये भुक्ता वम्ललवणौ पित्ताशये च वह्निवर्द्धिं कुर्वतः भोज
 नार्तसमये भुक्ता कटुतिक्तकषायरसाः कफं शमयन्ति अतो भोजनावसानसमये स्पर्शकफकालव्यत
 तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुमुच्यते भवति यत उक्तं दुग्धं स्यादुरसं स्निग्धं भोजनस्य धातुवर्द्धनं
 वातपित्तहृत् वक्ष्यं श्लेष्मालं गुरुशीतलं इति उच्यते विदही न्यन्नापानानि यानि भुक्ते हि मानवः
 तद्विदहप्रशंयं भोजनं ते पयः पिबेत् अतएव ब्रह्मपुराणे कुर्यात् क्षीरं तमाहारं न दध्यं
 तं कंदान् च नेति लवणम्लकटूष्णानि विदही न्यति यानि तु तद्दोषं हर्तुमाहारं मधुरं एसमाप
 येत् इति भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरं भोजनंैव वर्द्धितः कफो लवणम्लकटुभोजनं ज

लोनाभेरुर्द्धःस्ति जंतुनां तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तप्रणवाद्यं विदोषशमनीयं द्वातूलीकातक
फापता भूशय्या बंधुलीवय्या काक्षपट्टी तु वातला अन्तःपुत्रराह भूशय्या वातला वृष्या रूपापिता
सुनाशिनो सुशय्या शयनं हृदयं पुष्टिनिद्रा धृतिप्रदं अमाविलहुरं वयं विपरीतमतो न्यथा संवातनं मां सरत्वे
कप्रसादकरं परं प्रीतिविद्राकरं वयं कफवातप्रमापतं प्रवातं रोक्ष्य वैवर्ण्यं संभक्तं द्वातूलीकातक
पासद्वयं प्रवातमतो न्यथा सुखप्रवातं सेवेत ग्रीष्मशरीरं दिवांतरा निर्वीतमायुषे सेव्यं मां रोष्ययं सर्वदा पू
र्वीविलो गुरुस्मां स्निग्धः पिता स्रद्धकः विदाही वातलाः सोति कफशोषवतां हितः स्वादुः पटुरं भिष्यं स
दीर्घुर्गो वारो विषः कृमीन् संविपात ज्वरं श्वासं मां मवातं च कोपयेत् स्वादुः भक्ष्यं द्रव्येषु वातुल्येन मे
धुररसजनकः दक्षिणः पवनः स्वादुः पित्तं रक्तहरो लघुः कीर्त्ये ए शीतलो बल्यं च सुष्ये न च वातलः
पश्चिमः पवनः तीक्ष्णः शोषणो बलहल्लघुः मेदः पित्तकफध्वंसी प्रमंजनविवर्द्धनः उत्तरो मारुतः शी
तोः स्निग्धो दोषप्रकोपकृत् क्लेदनः प्रकृतिस्थानं बलदोमधुरो मृदुः दोषप्रकोपकृत् आतुराणां श्री

अग्नेयो दाहक दूक्षो नैक्रतो न विदाहकृत् वायव्यस्तु भवेति कोटेशानः कटुकस्मृतः विष्यकवायुरना
युष्यः प्राणिनां वतुरोगकृत् अतः तं नैव सेवेत् सेवितं स्थानं न शर्मणे व्यजनं स्थानं लोदाहस्ते दमर्ष
अमापतः तालवृत्तमवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः वंशव्यजनजः सोऽहो रक्तपित्तप्रकोपनः चामरो व
स्त्रसंभूतो मयूरो वेत्रजस्तथा एते दोषजितां वाताः स्निग्धाः हृद्याः सुपूजिताः दिवा स्वापनं कुर्वीत यतोऽ
सौख्यात्कफावहः ग्रीष्मवर्जेषु कालेषु दिवा स्वापो विविध्यते उन्निद्रो हि दिवा स्वापो न सिध्यति येषां शरीरे
एवं वातादयः प्रकुण्ठन्ति तेषां मत्स्यपतां दिवा व्यायामप्रमदाध्वं वाहनं रतं मज्जंता नती सारिणः शू
लश्वासवतस्तथा परिगतज्जुहिक्का मरुत्पीडिता न्हीणान् हीणकफां हि शून्मदततं वृक्षान् र
सा जीर्णितो रात्रौ जागरिता न्तरा निरशान्का मं दिवा स्वापयेत् दिवा वायदिवारात्रौ निद्राः
पक्षोऽकारप्रकोः सात्मीकृता तु यैः न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां चोपजायते स्वपतां दिवा जाग्रतां रात्रौ भोजनं नंतरं नि
द्रा वातं हराति पित्तहृत् कफं कुरेति वपुषः पुष्टि सौख्यं ततो तिष्ठे शयनं पित्तनाशाय वातनाशाय मे

हृन्वमनेकपूनाशय ज्वरनाशयलंघनं आसीनं घृणितं यत्तु नापि व्योदिनरुह्यं अपरान
 व्युदरेण संस्थापनहेतूनात् शङ्खान् स्पर्शंश्चरुपाणि रसाग्धान् मनःप्रियान् भुक्तवान्
 प्रियेवेत्तेनान्नं साधुतिष्ठति उदरे इति शेषः अन्नस्योदरे स्थितिहेतूनात् स्पर्शंश्चरुपाणि
 रूपं रसो गंधो जलुगुणितः भुक्तमप्रयतं चान्नमतिहास्यं च वामयेत् अप्रयतमपवित्रं अन्यदपि
 वर्जनीयमात् शयनं चासनं सौमित्रं न भजेन्न द्रव्याधिकं नाग्न्यतपोन प्लवनं न यानं न पिवाहने
 प्लवनं वातुभ्यां जलप्रतरणं यानं मार्गचलनं वाहनं प्रस्थादि व्यायामं च व्यवयं च धावनं यानमे
 व च युष्मन्मते च पाठ्यं च मुहूर्तं मुहूर्तं भुक्तवोऽस्ते जेतुं परिवर्जनीयं प्रजीर्णस्य हेतूनात् अस्ते बुधा
 नात् विषमासनाच्च संधारणत्वं प्रविपर्ययात् च कालेपि सात्त्विकं लघुवापि भुक्तमन्नेन सम्यक् परि
 पाकमेति दृष्ट्या भयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन रुग्देन्यनिपीडितेन प्रक्षेपयुक्तेन च सेव्यमानमन्नेन
 सम्यक् परिपाकमेति संधारणत्वं अधोवातमलमूत्रादीनां अध्वसनलक्षणमात् अजीर्णमुच्यते

शिव
६२

अर्णेना न्वितं प्रथमतो भुक्तं पणं ४

वायं कपपित्तनुत् मोरुनेदीपने रुग्मास्ये वैरस्य नाशनं पूजं त्या दृढमध्यं यत् स्थिन्नं वा पित्तदोषनुत् सरसं गुर्वप्रियं
 देत द्रुमं वह्निनाशनं अथ कस्य गुणः खदिरः कफपित्तघ्नश्च अर्णवातवत्तासनुत् संयोगतस्त्रिदोषघ्नं सोमन
 सं करोति च मुखवैशद्यसौगंधकांति सौख्यकारकं आयुरग्रे यशमूले लक्ष्मीमध्ये व्यवस्थिता तस्मादग्रे त
 चामूले मध्यमार्गस्थवर्जयेत् पणमूले भवेद्व्याधिः पणमूले पापसंभवः अर्णवैत्रं हरयायुः शिराबुद्धि वि
 नाशिनी अर्णवैत्रं विषोपमं पीकं द्वितीयं मेदि दुर्जरं तृतीयं न तु पातव्यं सुधातुत्वं रसायनं तांबूलं नाति से
 वेत न विरिक्तो बुभुक्षितः देहदृक्केशदेताग्निं ओत्रवर्णवल्लहयः शोषः पित्तानिलासं स्यादतितांबूल
 भक्षणं तांबूलं नैव सेवेत् क्षीरं पीत्वा हि मानवः पांडुत्वं दंतरोमं च नेत्रो रोगं च येन करोति मुखशोषं
 च तांबूलमिति भक्षितं तांबूलं न हितं दंत दुर्बलं क्षणरोगिणं विषमूर्ध्नि मदातीनां क्षतिनां रक्तपित्तिनाम्भु
 कोशतपदंगेत्तु च नैस्ते न तु जायते अन्नसंधातशैथिल्यं ग्रीवाजानुकटी मुखं भुक्तो पयिशतस्तु देश
 यानस्य तु पुष्टता अयुश्चक्रममा एतस्य मृदुर्धावतिधावतः चक्रममा एतस्य दशतं शनैर्गच्छतः श्वासा
 नदौ समुत्तानस्ताम्र द्विः पाश्चेत्तु दक्षिणे ततस्तद्विगुणं चापेव आत्सव्या द्यथा सुखं वामदिशायामन

नकारं नेत्रमायुष्मन्पादशो गृह्णतु सुखप्रचारमोजस्ये बलं च परिकीर्तितं वादाभ्यामनुपा न ह्यं ×
 सद्यैकमहं नृणं मनोरोगमनायुष्यमिन्द्रियममदृष्टिदं ध्वजस्य धारणं वर्जितपवातरजोपहं ×
 हिमघ्नं हितमक्षणे अमंगल्यमपि कीर्तितं सद्योत्साहबलस्थैर्यधैर्यकीर्तयिवर्द्धनं श्रवणं ×
 भक्तं चापि भयघ्नं दण्डधारणं ऊर्ध्वाधरादनसंयुक्ता शिविका सर्ववत्तभा श्रमामोरोहणं ×
 नृणं त्रिदोषशमकं मतं वातश्लेष्मजघातीनामहिताभ्रमकुत्तरिः पिता बिलाकरोत्सीलक्ष्मणः ×
 पुष्टिवर्द्धनः घोटकारो ह्यं वातपित्तान्निश्रमकं मतं मेदोवर्णकफघ्नं च हितं तद्वलिनां परं श्रम ×
 पः स्येदमूर्ध्वासकृपितं हृष्टमात्मा श्रमान् दातुं विवर्णतां कुर्यादेताश्चाप्यपोहति वृद्धिर्दृष्ट्या हिमा
 वत्कानिद्रालस्यविधायिनी भयापहामोहकरी कुहतिः कफवातला कुहतिः कुहिरा इति लोके श्रमिः
 वातकफश्लेष्मशक्तिवेपथुनाशनः श्रमामिष्यं दशमनोरक्तपित्तप्रकोपनः सद्यश्लेष्मकरोधूमो ने
 त्रयो रहितो भृशः ॥

शिव
६३

मकरादिसेवितं न
लं न वि शत ७

शिरोगोरवृक्कृष्णापि वातं पित्तं प्रकोपयेत् अथाचारः मैत्री सज्जिरसज्जि श्रम कुर्यात्सत्सुतु सर्वथा सं
 संगं साधुभिः कुर्यादसत्संगं परित्यजेत् सत्सुतु सर्वथा सज्जनेषु मनोवाक्कर्मभिः सेवेत् देवभू
 देवचरैश्चैव न पातिषीन् विमुखा नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत कानपि गुरूणं संनिधौ तिष्ठेत्
 देवविनयान्वितः पादप्रसारणदीनितत्र नैव समाचरेत् अपकारपरेऽपि स्यादुपकारपरः पुमा
 न् आत्मवत्सकलान्यपश्येत् वैरिणो दूरतो वसेत् न किंचिदात्मनैः शत्रुं नात्मनैः कस्यचिद्विपुं
 प्रकाशयेन्नापमानं न च निस्ते हतां प्रभोः नात्मानमुदके पश्येन्न नग्नः प्रविशेज्जलं तथा नाज्ञा
 तगंभीर्यं न हि सौ प्राणि सेवितं कले हितं मितं सयं संवा दमधुरं वदेत् भुंजीत मधुरं प्रायः स्नि
 ग्धं कले हितं मितं नरात्रोदधिभुंजीत् न च निल्ले वणं तथा न मुह्यत्सर्वं नाक्षौद्रं न चाप्यद्यत
 शार्ङ्गं शं जनस्याशयमालक्ष्य येषां परितुष्यति तंतद्येव नुवर्तेत पराराधनपंडितः नैकः सुखी
 न सर्वत्र विश्वस्तो न च शंकितः नोद्यमादिरमेतच्छास्त्रं कापि हेता कीर्त्येत् फले न तु

हेतौ प्रकृतहेतावद्यमेकलेधनादौ वेगं न धारयेत् किंचिन्मनोवेगान्विधारयेत् न पीड
येदिन्द्रियणि न चैतान्यति लालयेत् वर्णीतपादिषु छत्री देत्री रात्रटकीषु च सोपानत्
कस्तानुरक्षेत् विचरेद्युगमात्रदृक् संग्रहे तु स्तचतुष्टयमात्रां भूमिपश्यन् नदीन्तरे
नकातुभ्यानाग्निसंक्षेपमभिव्रजेत् संदिग्धनावं वृष्टं च नारोहे दृष्ट्या न कं दुष्टग
जघोटकादिना संवृतमुखकुर्व्यात्समायां सुविचक्षणः कासं हासंतयो क्रूरं जंभण
सबधुं तथा नसिकं नविकुक्ष्मीयान्नासितोत्कटकः क्वचित् नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेन्न
नखे नलिखेद्रुवं समार्जनीरजो नैव देहे दध्यात्कदाचन न नखे न तलं छिद्यान्नोधि
को ब्राह्मणं स्पृशेत् नोपरते न चोद्यंते न स्तयांते दिवाकरं सर्वथा न समीक्षेत् न जले प्र
तिविंबितं न क्षेत स तंतं स क्षमं दीप्तमेध्याप्रियाणि च पौरंदरं धनुर्नैव दर्शयेत् कमपि क

मितां ३

शिव.
६४

मितां कोर्षः त्वं भोजनं प्रकृतं नाले मुक्ता ६५

यत्तु तदध्वस न मुच्यते तन्नरि कारयन्तात् प्राग्युक्ते तु न ले मंदे द्विरहो न समाहेरत् अस्यायमर्थः प्रात
भुंक्ते अजीर्णं सति अहमेव पुनर्न भुंजीतेत्यर्थः रात्रौ पुनस्तथा पिसति भुंजीतेव यत आतु सुश्रुत एव
प्रातराशे लजीर्णं तु सायमाशे न दुष्यतीति पूर्वभुक्ते विदग्धे न्ने भुंजानो हंति पावकं अस्यायमर्थः
पूर्वभुक्ते रात्रिभुक्ते न्ने विदग्धे किंचिन्नचित्पक्वे किंचिदपक्वे प्रातर्भुजानः पावकं हनीत्यर्थः यत आ
ह सायमाशे लजीर्णं तु प्रातर्भुक्ते विषोपसमिति सायमाशजीर्णे भोजने पाचमात् भवेद्यदि प्रातर
जीर्णं शंका तदा भयान्नागरसंधवाभ्यां विचरन्ति तां शीतजले न भुक्त्वा भुनक्त्यं शीको मितं मन्त्रका
ले प्रायः इत्यभय किं न्नाहिले सेवेत्कामिनीं अवशो यदि सेवेत् तदा ग्रीष्मवसंतयोः अवशः
अजितेन्द्रियः ^{स्मृतिः} अस्यावर्णकफस्थो ल्यसौ कुमार्यसुखप्रदा अह्नावर्णकफस्थो ल्यसौ कुमार्य
विनाशनः यत्तु यं कमनं नातिदेह पीडा करं भवेत् तदा युर्वलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनं ३
क्षीयं कंति कृत्स्ने श्यं रंजो वातकफपहं लघुतद्व्यस्यते यस्मा कुरु पिताक्षिरौ गुरुत उपा

का ५

भावप्र०

६५

कुर्व्यादवस्थायेनिलंकपू तमोभयावहं मोहदिशो हजनं भवेत् पितृहृत्कृत्कृत्कामव
 हनं लोमकृत्कृतत् शत्रोभोजनं कुर्व्यात्प्रथमप्रहरांतरं किंचिदूनं समस्तीयात् दुर्जरं तत्रवर्जये
 त् शरीरे जायते नित्यं देहिनां सुरतस्पर्शा अथवा कान्ते मेहो वद्विः शिथिलता तनोः कालेति गीयते ना
 रीयावद्धर्षा लोकोऽश ततस्तु तस्मिन्नेया द्वात्रिंशत् त्वत्सरावधिः तदूर्ध्वमधिरूढा स्यात्पंचाशदूर्ध्व
 रावधिः वद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतो तस्य वर्जिता अधिरूढा प्रौढा निदाघशरदो कालादिता विषयिणे
 मता तस्मिन्नीति तस्मिन्नेया प्रौढावर्षावसंतयोः नित्यं कालासेव्यमाना नित्यं वद्धेते वलं तस्मिन्नेया सये
 वद्धिं प्रौढेष्टावयते जरां सदोमं संनवं चान्नं कालास्त्रीक्षीरभोजनं घृतमुष्णोदकं स्नानं स
 द्यः प्राणकशालिषट् पूतिमांसे स्त्रियो वद्धा कालार्कस्तस्मादधि प्रभाते मेथुनं तिद्रासद्यः प्राण
 हराणिषट् प्राणशोद्धात्रवलकाजी कालार्कः कल्पार्कः वद्धेति तस्मिन्नेया तस्मिन्नेया सवका प्रुयात्
 वयोधिकं स्त्रियंगत्वा तस्मिन्नेया स्थविरायते आयुष्मन्तो मंदजरा वपुर्वर्णवला न्विताः स्थिरोपचित

य६

शिव
६५

गायः स्वप्नं ते विमुच्यते स्मिन्काले इति कोसर्गः ५

करोऽ

शङ्खनामनेदिः ५

मांसाभ्रवन्ति स्त्रीषु संयताः सेवेतकामतः कामं वत्ता द्वाजी हंते हि मे प्रकामं तु निवेवेत मेथुनं शिशिरागमे
 अहा हसंत शरदोः पक्षाद्वर्षा निदाघयोः सुश्रुतस्तु त्रिभिः त्रिभिरहो मिर्हिसमेयात् प्रमदं नरः सर्वेष्व
 तुषु घर्षेषु वृष्टौ पक्षाद्वर्षे दुधः समेयात् समागच्छेत् घर्षेगीको शीतेरात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसंते तु
 दिवा निशि वर्षासु वारिदध्यांते शरत्सु सरसः स्मरः नोपेयात् पुरुषो नारी संध्योर्नैव पूर्वसु गो
 संमेषां रवे च तस्या मध्यं दिने पितृ विहारं भाव्यं च कुर्व्याद्देशेति शयसंवते रम्येष्टां घ्राण
 नागारे सुगंधे सुखमारुते देशे शुकजनासन्ने विवतेति नृपाकरे श्रूयमात्मव्यथा हेतुवचने नरमे
 तन स्नातः चंदनलिप्तांगः सुगंधसुमनो न्वितः भुक्तवप्यः सुवसनस्सुवेषसमलंकृतः तांबूलवदनः
 पत्न्या मनुरक्तोऽधिकस्मरः पुत्रार्थं पुरुषो नारी मुपेयाद्भयने भुमे अस्मिन् शीतोऽधितिः शुक्रान्स्वयं
 गं पिपासितः कालो वद्धोऽन्यवेगार्तस्स जेदोगी च मेथुनं रोगी मेथुनं सेवर्द्धनीय रोगयुक्तः भाव्यं रूपं गु
 णवेतां तुल्यशीलां कुलेऽर्कं अभिकामो भिकामानु हृदो वृद्धा मलंकृतां सेवेत प्रमदं युक्ता वाजी
 करणं हितः रजस्वला मकामोऽन्यमलिना मप्रियां तथा बर्णवद्धां तथा व्याधिप्रप्रीडितां हीनां गी

गर्भिणीं देव्यां यो निरोगः समन्वितो स गेः गुरुपत्नी च तथा प्रवृत्तिता मपि नाभिगच्छेत्पुमान् नारीं भू-
 रि वै गुणशंकया रजःस्वलां गतवतो नरस्या संयतात्मनः दृष्ट्वा युस्तेजसां तु निरधर्मश्च ततो भ-
 वेत् लिङ्गिनीं गुरुपत्नीं च स गेः त्रामय पर्यसु वृद्धं असंध्योऽपि गच्छेत्तोजीव नक्षयः लिङ्गिनी
 प्रवृत्तिता नारी गर्भिणी गर्भपीडा स्याद्वाधिता यां बलक्षयः हीनो जीमलिनो देव्यां दूषा मां बंधा
 मसं वृते देशे भिगच्छेत्तरेतः स्त्री एं ग्लानं मनो भवेत् गर्भिणीं गर्भवासदिवसाद्दितीये मासि
 गर्भस्थिते इति निश्चये यथोक्तं नष्टा दिलाभाभावे वा तृतीये पि मासि पुंसवने कृते नाभिगच्छेत्
 त यतः पुंसवना नंतरं श्राव्याः ततस्सु जे नदी स्नानं देवस्या तो दकं तथा भर्तु शय्यां मता पयां
 तथैवाभिषेकं जने श्रम्य च आमिषस्याशनं यत्नात्प्रमदा परिवर्जयेत् देवरा मनदीयानं प्र-
 योगे पुत्रवस्य वेति क्षुधितः क्षुधपितस्म मध्याह्ने तृषितो बलः स्थितस्सु तानि शुक्रस्य वायोः
 कोपं च विंदति व्याधितस्य राजा पीडा मूर्ध्नि सु श्रुता यते प्रष्टुषु आर्द्धरात्रे च वातपित्तप्रकु-

शिव
६६

गर्वनता उच्यते केशव

स्थाती ३

गर्भिणी ३

कचित् नेष्ट्रे दलवतां युक्तं नभारं शिरसा वहेत् शत्रुने नै दयेत् केशव हस्ते न धुनुया-
 न्नेच न गच्छेत् पूज्योर्मध्ये दंपत्यो रंतरं एव रिपो रन्ने न भुंजीत् गणिकान् न मपि क्वचित्
 प्रतिभूर्ने भवे क्वपि न च साक्षी वथा भवेत् स्या जी नो धारयेज्जातु व द्युतं दूरात्परिसृजेत्
 विश्वासं नाचरेत् स्त्री एं ताः स्वतंत्राश्च नाचरेत् रक्षणीया सदा यत्नो द्यो वने तु विशेष-
 तः न भिन्ने शयने स्वप्या न्ताने क विवरे पित्तं नै के देवा लये नै व रात्रौ ततले पित्तं एवं दि-
 नानि गमयेत्सदा चारपरस्सदा ततो रात्रि प्रयुक्तानि कुर्व्यात्कर्मणि मानवः इष्ट्या चारं स-
 मासेन भावितं यः समाचरेत् स विंदा दायुरा रो ग्यं प्रीतिं धर्मं धनं यशः श्रम्य सं ध्यायां
 निविष्टानि कर्माणि एतानि पंच कर्माणि सं ध्यायां वर्जयेद्दुष्टः प्राहारं मैथुनं निद्रां स-
 पाचं गतिमध्वनि भोजनं ज्ञायते व्याधि मैथुना कर्म वै कृतं निद्रायां निःश्वता पाटा दायुर्ह-
 निर्गते भयम् अथ रात्रि चर्या जे ह्ना शीता स्मरानंद प्रदातु पित्तं दहति ततो हीनं रा-

वलंदिः

भसः प्रसृतीरद्वोरवावमुदितेपिवेत् इति सलिलस्यात्र पर्युषितस्य गृहं भोजनवनानुरोधात्
 आशः शोथगृहं एषा ज्वरजटरजराकोष्ठमेदोविकाराभूवाद्यानां स्रपितं प्रवणं गलशिरः श्रोणिः
 शूलक्षिरोमः येनान्येवातपित्तसतजकफरूताव्याधयः संतिजतास्तान्भ्यासयोगादपहरति पयव्यीतमं
 तेनिशयाः विगतघननिशीघ्रे प्रातरुत्थाय निशं पिवति खलुनरो यो घ्राणं रंध्रेण वा रिसंभवति मतिपूर्णः
 अक्षुधातार्थं तु ल्येवलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः निःशीथोऽत्र निशं धकारः पातव्यं नासयानीरं प्रस
 तित्रयमात्रया व्यंगवली पलितघ्नं पीनसवैश्वर्यकासशोथहरं रजनीक्षयेभ्युनस्यं रसायनं दृष्टिसं
 जननं स्नेहपीतेश्वेतेशुद्धावाध्याने स्तिमितोदरे हि क्वायं कफवातो ल्येव्याधौ तद्वारिवारयेत्
 तद्वारिना सोपयं अथर्तुचर्चा च यकोपसमायस्मिन् दोषाणां संभवति हि ऋतुषट्कं तदुक्तं तं रवे समाधिः
 राशिषु संक्रमात् ग्रीकोमेव वक्ष्ये प्रोक्तः प्रावट्मिथुनवर्कटौ सिंहकन्धे स्मृता वषातुल्यश्चिक्क
 कौशरत् धनुर्गर्होचहेमंतौ वसंतः कुंभमीनकौ मेघवधोरविण संक्रांतौ एवं मिथुनवर्कटाविष्णुदि

समाधिः

शिव

६७

उत्तरायणमातुनं मघादने नृणां बलं दक्षिणायनमाख्यातो विसंज्ञेति वलीशशी २

- १ अथेतु शिशिरः पुष्पसमयोग्रीकोवर्षशरद्धिमः माघादिमासयुगैस्युः ऋतवः षट्क्रमादमीगंगा
 २ यादक्षिणेदेशे वदेव तुलभावतः उभो मुनिभिराख्यातौ प्रावट् वर्षाभिधावत् उत्तरायणमाघा
 दौ सौ परैः दक्षिणायने आद्यमुष्णं बलहरं ततो न्यद्वलदं हिमं हेमंतः शीतलः स्निग्धः स्वादुजट
 रवहिकृत् शिशिरः शीतलो तीव्ररूक्षो वाताग्निवर्द्धनः हेमंतः स्वादुप्रायेण द्रव्येषु स्वादुरसः
 जनकः एवं मन्वात्रपि व्येधव्यं वसंतो मधुरः स्निग्धः श्लेष्मावृद्धिकरः कासः ग्रीको रूक्षोऽतिकटु
 कः पित्तकृत् कफनाशनः वर्षा शीता विदहि न्यो वह्निमं व्याधिलप्रदाः शरदुष्णविनाशकः शीतलः
 धमवलावहा नयप्रकोपोपशमावायो ग्रीष्मादिषु त्रिषु वर्षादिषु च पित्तस्य श्लेष्माणः शिशिर
 दिषु न्नीयते लघु रूक्षा मिश्रौषधीभिः समीरणः तद्विधस्तद्विधेदेहे कालस्योष्णान्नकुप्यति
 तद्विधो रूक्षो लघु रूक्षतद्विधेरूक्षेलद्यो न अद्रिरलविपाका मिश्रौषधीभिः श्रुता दृशं पित्तं याति
 नयं नोपनतु कालस्य शैत्यतः तादृशं अलविपाकं न्नीयते स्निग्धशीतामिरुदकौषधिभिः कफः तुल्यः

तद्विधः लघु रूक्षपदार्थः ॥ तद्विधेदेहे विपाकोः कोपनयातिक्रमात् कालस्य शैत्येन कालस्य प्रधानत्वेन न कुप्यतीति २५

पिकलेदेहवास्कन्नलान्नप्रकुप्यति तुल्यपिकलेस्तिग्धशीतलेन देहेस्कन्नत्वात् देहे शुष्कत्वात् हिमे
 यातिसंभितं वायुः श्लेष्मा च कीयते स वायुः शिशिरे कोपं यासेवोपतुतं कफः हेमने संचितः श्लेष्मा शि
 शिरे लुपति कीयते शीतस्निग्धगुणद्वयेः शैत्यात्स्कन्नो न कुप्यति स्कन्नः कृष्टिनी भूतः इतिकालस्य
 भावोपमाहारादिवशात्पुनः च यद्येवं तिसद्व्योपि दोषाः काले विशेषतः च यकोपशमाः पूर्वा
 न्हे वसंतस्य लिङ्गमध्याह्ने ग्रीष्मस्य अपराह्णे प्रादुषः प्रदोषो वा र्षिकं शारदमर्द्धरात्रे प्रह्नु
 षसि हेमंतमुपलक्षयेत् एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षादोषोपचयप्रकोपोपशमैः
 जानीयादिति सुश्रुतः सद्योपि दोषाः काले विशेषतः च यकोपशमान्दोषा विहारहारसेवनैः स
 मानैर्यासु कालेपि विपरीतैर्विपर्ययं दोषा विहारहारसेवनैः समानैः तुल्यैः क्रतुचर्यादयो
 ग्यैरिति यावत् विपर्ययं काले वैपरीयं चमलक्षणां ग्राह्यं सुश्रुतः स्वस्थानस्थस्य दोषस्य वृद्धिः
 स्यात्सद्योकोपितापितावभासितावहृमंदता च गगौरवं आलस्यं च यहेतौ तु द्वेषश्च यलक्ष

शिव
६८

व्यतः तीर्थं धानावयो नैवा दुष्टयो नैव तथैव च उपदेशस्तथा वायोः कोपः शुक्रसुखक्षयः
 उद्धारिते मूत्रिते चरेत सश्च विधारणे उत्ताने च भवेत्क्षीघ्रं शुक्राश्मर्यास्तु संभवः सर्वमेतत्सुजे
 तस्माद्यतो लोकद्वयादितं शुक्रतूपस्थितं मोहान्नसंधार्यं विशेषतः स्नानं सशर्करं क्षीरं मधु
 मैक्षवसंस्कृतं वा तोमांसरसः स्वप्नो व्यवायां ते हिताश्चामी शूलका सज्वरश्वास काश्यपां द्वाप्रय
 क्षयाः अतिव्यवायात्जायंते रोगाश्चाक्षेपकादयः रात्रौ जागरणं कृत्वा कफपू दोषविघातं जित्
 निद्रा तु सेविता काले धातुसात्म्यमंतर्द्रितां पुष्टिं वर्णवलेत्सातुं वृद्धिं दीप्तिं करोति हि यो लेछि श
 यनसमये मधुमिश्रं कीजपूरदलचूर्णं सद्यो ग्राह्यं वातप्रसरति रोधात्सुखं स्वपिति सवितुरस्य
 काले प्रसृतीः सलिलस्य पिवेदद्यौ रोगजरापरिमुक्तो जीवे हृत्सरशतं सागं अस्य जलपानस्यो
 पक्रमकालो रात्रे चतुर्थप्रहरे प्रवेशः तथा च भोजः पिवति पर्युषितं जलमन्येति मिरिणी चरमप्रवृ
 रेयदि एतज्जलपानकालमर्यादा सूर्योदयाति संनिहित प्राक्कालः तथा च तत्रांतरांशं

प्राण्यं दिवापदमेवं निशपदं च चंद्रः कर्पूरः इक्षवः शालयो मुद्राशरो मक्षयितं पयः शरद्येता निप
 यानि पदोलेनेंदुरश्मयः प्रातर्मौजनमम्लमिहलवण नभ्यंग धर्मश्रमान गोधूमैक्षवशालि
 मावपिशितं पिष्टं नवान्नं तिलान् कसूरी म्वरकुंकुमागुरुयुता मुष्णं वृशौ च नलं स्निग्धं स्त्रीषु
 सुखं गुरुस्त्ववसनं सेवेत हेमंतके तुल्यो दीनपयोधरो चतुर्भुक्तैलं सुखे हं जलं द्विस्त्रिभो
 जनमौषधामयमहो हेमतकाले हितं शिशिरे शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालं विशेषतो न रैस्तत्र
 हेमतस्य मत्तो विधिः कतिनस्पमथाभयां च मधुना व्यायाममुद्धर्तनं संसेवेत मधौ कफघ्नकवलं
 शूल्यं पलं जंगलं गोधूमान्वहृत्ते दशालिसहितान्मुद्रान्यवा न्वष्टिकां तले पंचदनकुंकुमार
 गुरुकुतं रूक्षंकुटुलं लघु मिष्टमम्लं दधि स्निग्धं दिवा स्वप्नं च दुर्जरं अवैश्याय मपि प्राज्ञो
 वसंते परिवर्ज्येत् स्यादु स्निग्ध हिमं लघुद्रवमयं द्रव्यं सैरेलां सितं सत्कुक्षीर दशंगुला
 निशितया शालिरसं मांजनं शीतांशुं शयनं दिवामलयजं शीतं पयस्यानकं सेवेतोऽपि दिने स

काये हि संतको वि
 निमिः ६

शोस ८

उर्ध्वकं २

शिव
 ६८

जन्मोत्तरकृतं पापं व्यधितुं पणवाधते तद्गतिरौषधेर्दानैर्जपतो मसुराचनैः २ *

जेन्न कटुकं तीक्ष्णम्लधर्मश्रमान् कतुल्येषु य एतैस्तु विधिभिर्वर्तते नरः दोषान् तु कृतान् नैवल
 भते सदा च न ॥ पूर्वर्तुं प्राप्तुं संतानभावी नो विधिमाचरेत् कृतोर्लक्ष्मणसंयोगादृतुसंधिर्यतो
 भवेत् ॥ इति कतुः ॥ ॥ इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमन्मिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे दिनादिच
 र्या प्रकरणे चतुर्थे ४ ॥ अथ व्यापेर्लक्षणं तत्र बाभटः रोगस्तु दोषवेद्यं दोषसाम्यमरोग
 ता रोगदुःखप्रदातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते न रोगिनादि चर्या प्रियो निवर्तते निशुशः स एवलभते रोगे
 ततः पथ्यं समाचरेत् तेन स्वाभाविका केचित् केचिदांशवः स्मृताः मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः
 केपिकायिकाः तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः क्षुतिपासा सुषुप्ताजरा मयु प्रभृतयः अथवा
 स्वस्वभावादुत्पन्ने जाताः स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् तेन जन्माध्यायः प्राजंतवोऽपि दाता
 दिजनिताः अथवा जन्मोत्तरभाविनः मानसाः कामक्रोधलोभमोहमयाभिमानदैव्यपैशुन्यवि
 षादेव्यास्यमात्सर्यप्रभृतयः अथवा उन्मादपस्मारमूर्च्छाभ्रमतमः संन्यासप्रभृतयः कायिकाः वि

पाण्डुरोगप्रभृतयः कर्मजाः कथिताः केचिदोषजाः संति यापरे कर्मदोषोद्भवाः अन्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्युः
 ताः तत्र कर्मजा व्याधयः यस्याक्तनेदुःखं कर्मप्रबलं केवलभोगनाशं प्रायश्चित्तनाशं वा ततो जा
 ताः न तु दुष्टकृतादिदोषेण जनिताः तत्र यथा यथा शास्त्रं निर्णिता यथा व्याधिः त्रिकल्पिताः ननु
 संयोगेति चेत्तदा सो ज्ञेया कर्मजा बुधैः दोषजाः मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः ननु मिथ्या
 हारविहारिणामपि प्राक्तनसुकृतेनैव रूपं दृश्यत एव ततो दोषजेष्वपि प्राक्तनदुष्कर्मैव कारणं त
 त्कथं दोषजा इति उच्यते दोषजेष्वपि वस्तुतः आदिकारणं दुःकर्मवर्तेत एव किंतु तत्र मिथ्या
 हारविहारदूषितादोषा हेतुवदृश्यं ते इति दोषजा इत्युच्यते इति समाधिः कर्मदोषोद्भवाः स्युः
 त्पदोषागरीयांसो ज्ञेया कर्मदोषजाः अत्र कारणं दुष्कर्मप्रबलं यतो दोषात्मैव व्याधेर्गरीयत्वं
 तत्कर्मक्षयादेव क्षीणं भवति दोषास्तु स्यात्प्रापि निदानत्वेन प्रोक्ता दृश्यं त एवेति दोषाणां कारणं
 तामन्यत इति कर्मदोषोद्भवाः कर्मक्षयात्कर्मकृतादोषजाः स्वस्वमेव जैः कर्मदोषोद्भवा यानि कर्म
 दोषक्षयात्कारणं दोषजा स्वस्वमेव जैरिति दोषजेष्वपि आदिकारणं दुष्कर्म तद्दोषजार्थं द्रव्यक्षयादिज

७१

शिव
७०

एवं संयोगोपहृतादोषालभंते ते तसंगतिं ते तूतरासु गतिषु भवंति बलवन्तराः वक्ष्ये सुप्रबला वायुस्तैः
 मिष्टादयस्त्रयः रसासेवाधिशेषेण पवनस्योपशान्तये मिष्टादयस्त्रयः मधुराम्ललवणः भवेद्वर्षासुव
 पुषः स्निग्धं यद्विशेषतः तत्क्षेत्रशान्तये सेव्या अतिक्लृप्तादयस्त्रयः कट्टादयस्त्रयः कटुतिक्तकषायाः
 स्पेदनैर्मर्दनैः सेव्यं दध्युष्णं जोगलामिषं गोधूमाशालयोमाषाः जलं कौपं जलं छतं नभजेत्पूर्वप
 वनं वृद्धिं घर्महिंसं श्रमं नदीनीरं दिवा स्यात्पंरूक्षं नित्यं च मैथुनं सार्व्विः स्यादुक्कषायतिक्तकर
 साय उशीतलं पल्लघुक्षीरं स्वच्छसितेक्षवः पदुरसः स्वल्पं पलं जोगलं गोधूमायवमुद्गशालि
 सहितानादेयमंशुदकं चंद्रश्चंदनमिंदुरादिरजनौ माल्यं पटो निर्मलः विश्रामः सुहृदांगणेषु
 मधुरावाचः सरः क्रीडनं पिता न च विरेचनं बलवतो युक्तं शिरौ मोक्षणं एतान्यत्र च नावसानं
 समये पश्चात्निमुच्ये दधि व्यायामा म्लक दूष्णी तीक्ष्णदिवसस्य प्रदिमं यातपं अंशुदकं लक्ष्मण
 ए दिवारविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरं शुभिः ज्ञेयमंशुदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहं अत्र समग्रदिवस

दिव

क्रियाभिर्जायते शरीरेधातवः समाः सा चिकित्सा विकाराणां कर्मैतद्विषयं मते या ह्युदीर्णं समयति नान्यं
 व्याधिं करोति च सा क्रिया न तु व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् क्रियायात्र चिकित्सा तथा चामरसिंहः आरंभे
 निःकृतिः शीघ्रा पूजनं संप्रधारणं उपायः कर्मवैद्या च चिकित्सा च न च क्रिया इति अथ चिकित्सा विध्युः ^{धातुको क्रिया किं}
 पदशः ज्ञातमात्रचिकित्साः स्यान्नेोपेक्षोऽस्मत्तया गदः वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोपि विकरोत्यप्ये रो ^{मानभवति}
 गमादौ पशेद्येततोऽन्तरमेषधं ततः कर्ममिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वसमाचरेत् अथ मर्षमिषक्
 आदौ रोगं पशेद्येत विचारयेत् ततोऽन्तरमेषधं विचारयेत् ततः पश्चाद्द्रोणं विचारयेत् नंतरं सा
 नपूर्वसावधानेन ह्यवज्ञया कर्मचिकित्सा मौषधदानादिरूपं समाचरेदित्यर्थः रोगज्ञाने चिकित्सा
 करणे दोषमाह यस्तुरोगमविज्ञाय कर्मण्यारभते मिषक् अथौषधविधानज्ञः तस्य सिद्धिर्यदृष्टया
 स्थैरतया सिद्धिर्भवति नापि भवतीत्यर्थः अन्यथा औषधं केवलं कर्तुं योजानातिनाशमयं वैद्यकर्म
 सचेत्कुर्यात् च धमर्तेति राजतः रोगज्ञाने भेषजज्ञाने चिकित्सा करणे दोषमाह यस्तु केवलं रोगज्ञाने
 भेषजे च्यविद्यमानः तं वैद्यं प्राप्य रोगी स्यात्तथा नौर्न विदुं विना नाविकं कर्तुं धारं विना यथा नौः

शिव
७९

निश्चयेत्

संकेते पतति तथा सरोजीत्यर्थः अन्यथा यस्तु केवलं शास्त्रज्ञः क्रिया स्वकुशले मिषक् समुह्यतुरं प्रा
 प्य प्राप्यभीतरिका हवम् रोगौषधयोर्ज्ञाने गुणमाह यस्तुरोगविशेषज्ञः सर्वभेषज्यकोविदः दे
 शकालविभागज्ञः तस्य सिद्धिर्ने संशयः आराधितो रजं ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सिकः भेषजानां वि
 धानेन ततः कुर्याच्चिकित्सितं चिकित्सितमिषत्रभावेतः विकाराणां मकुशलो न जिहीयात् ^{या १}
 कदाचन न हि सर्वविकाराणां नाम तो सि ध्रुवा स्थितिः न जिहीयात् न लजेत् ध्रुवानियं ^{विषयमेव}
 ता नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मान्नास्माच्चिकित्सिकः अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गं व्याधिमुपा
 चरेत् येन कुर्वेत् साध्यानां चिकित्सां ते मिषग्वराः अतो वैद्यैः अमः कार्यः साध्या साध्यपरीक्षणं
 रोगज्ञानोपायोऽग्रे वक्ष्यते शीते शीतप्रतीकारमुद्येतूष्णविचारणं कृत्वा कुर्यात्क्रियां प्राप्तां क्रि
 यां काले न ह्यपयेत् अत्राप्येव क्रिया काले प्राप्ते वा न क्रिया कृता क्रिया हीनातिरिक्ता च साधे
 ष्यपि न सिध्यति अथ मर्षः काले चिकित्सा चरेत् अत्राप्येव अनागतं या क्रिया चिकित्सा यथाज्वरे

विषयमेव

यज्ञेत्

स १

कृतासाधनसिद्धयति १

जीर्णतामप्राप्ततएवकषायदानक्रियानसिध्यति याक्रियाचिकित्सावसरेप्राप्तेनकृता अर्थात्
पश्चात्कृता यथादोहकथं चित्तांतेपश्चात्कीर्णतानुलेपनादिक्रिया यथाबाविषेसद्यएवक्रि
यानकृतापश्चात्विषेशरीरेप्रतिव्याप्तक्रियानसिध्यति तथाहिनातिरिक्ताचक्रियासाध्येष्वपिनसिध्यति॥
अतिरिक्तांतीनांचक्रियांवर्जयन्नाह॥ विकारेऽन्तेमहत्कर्मक्रियालघ्वीगरीयसि द्वयमेतदकौशल्येकौ
शल्यंयुक्तकर्मता क्रियायास्तुगुणलाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् पूर्वस्यां शांतवेणवांनक्रियासंक्रोहितः॥
भिन्नरूपमिस्तुक्रियाभिः सांकर्यमपिनदोषाय यतःप्रातः क्रियाभिस्तुत्यरूपाभिर्नक्रियासंक्रोहितः ता
भिस्तुभिन्नरूपभिः सांकर्यं नैवदुःष्यति अतएवेतं लघनंवाल्मुकस्येदो नस्यंनिहीयनंतथा अवले
होजनंचापि प्राक्प्रयोज्यंविदोषजे ज्वरतिशेषः नचैकांतेनसंदिदेशास्त्रेनिविशते बुधः स्वयमप्य
त्रभिषजातर्कणीयाचिकित्सा यतःप्रातः उत्पद्यतेचसावस्या दोषकालवलेप्रति यस्यांकार्यमकार्यं
स्यांकर्मकार्यंविवर्जितंस्यात् कर्मकार्यं कर्तव्यं भवतीत्यर्थः अथचिकित्सायाफलमाह कचिदर्थः कचि

तु

कर्तव्यं

त्रिदिने ३

दश २

शिव

७२

अध्यायः

नितदुःखभोगेनकटुतिक्तकषायार्थं हृद्यभक्षणदिजनितदुःखभोगेनचक्षयंयांति शेषादंष्ट्रा
हेतवोदोषास्तस्वस्वभेषजैः क्षयंयांति इत्यर्थः साध्यायाव्याससाध्याश्रव्याधयस्त्रिविधास्मृताः
सुखसाध्या कष्टसाध्या द्विविधः साध्युच्यते याव्यलक्षणमाह यापनीयं तुतंविद्याक्रियाधारय संभयति ३
तेहियं क्रियायां तुनिवृत्तायां सद्योमश्रविनश्यति प्राप्ताक्रियाधारयते सुखिनं याव्यमातुरं
प्रपत्तिव्यदिवागारं संभोयत्तेनयोजितः साध्यायाव्यमायांति याव्याश्रव्यासाध्यातां तथा ह्यंति
प्राणनसाध्यास्तु नराणामक्रियावतां अक्रियावतांचिकित्सा रहितानां अथोपप्रवस्यलक्षण
माह योगरंभकदोषस्य प्रकोपादुपजायते योऽन्यो विकारः स बुधैरुपप्रवदहेतुः अथारिक्लक्षण
माह रोगिणे मरणेयस्मादवश्यं भाविदृश्यते तल्लक्षणमरिक्लस्या द्रष्टव्यं पित्तदुष्यते अथचिकित्सा लक्ष
णमाह याक्रियाव्याधिरिति साचिकित्सा निगद्यते दोषधातुमलानांच साम्यकृत्सैव रोगहृत् या
साम्यकृत्सैव रोगहृत् क्रियाचकर्म व्याधिर्हीयते अनया इति व्याधिरिति करणेयं युक् तथाच याभिः

७३

कोध

यितव्यः अथ अयम्मानसत्त्वानसाधोद्रव्यवानमित्रवानपि चिकित्सेभिषजरोगी वैद्यवा
 व्यकुलस्तिकः आयुर्वेदे अस्तिमतिर्यस्य सञ्जास्तिकः अथ चिकित्साः चण्डः साहसिकोभीरुः
 कृतघ्नो व्यग्र एव च शोकाकुलो मुमुर्षुश्च विहिनः करणैश्च यः वैरी वैद्यविदग्धश्च अक्षुणी नश्च
 शंकितः भिषजामभिधेयास्युर्नोपक्रम्याभिषकुमिधाः एतानुपचरन्वैद्यो बहुन्दोषानवाप्नुयात् न च
 डोषं तकोपैशीलः साहसिकः अविचारकारी भीरुर्भयशीलः कृतघ्नो वैद्यकृते मकारलोपकः व्यग्रो
 व्याकुलचित्तः विहीनः करणैः नेत्रादीं द्रियशक्तिरहितः वैरी नचिकित्साः कदाचिद्रोगोद्वेगे
 उपवादमयात् वैद्यविदग्धो वैद्ये पूतः तथा च सुश्रुते सनसिध्यति वैद्यस्तु गृहे यस्य न पूज्य
 ते शंकितो वैद्यविश्वासरहितः भिषजामभिधेयाः वैद्यवचनाभिधायिनः भिषकुमिधा वैद्यतुल्या ए
 ते नोपक्रमाः नचिकित्साः अथ दूतलक्षणं यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः कथ्यते स च यादव
 समुचितस्तद्गता निगद्यते दूताः सुजातयोः व्यंगपटवो निर्मलावराः सुस्थिनोऽश्ववृषा रुणाश्च

शिव
७३

अथ वैद्यकृतानामासः सर्वत्र प्रियदर्शनः उक्तिहेतुसमायुक्तः एवं वैद्यो विधीयते १ क्रोधपातस्य मातृस्य मायासादि विवर्जितं जितेन्द्रियं संपादितं शीलशौच
 दयामानं कुलीनं धार्मिकं सौम्यं सुसंगं सन्नेस्थितं अलुब्धमशक्तं स्निग्धं कृतं प्रियदर्शनं मेधाविनमविभ्रान्तमनुरक्तं हितैषिणं पटुप्रगल्भं
 निपुणं सफलं वर्जितं ॥ ५४ ॥

भूपुष्पफूलेयुताः सुजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशि संगताः भिषजंसमये प्राप्ताः रोगिणः सुखहेतवे स
 जातयः रोगिणः समानजातयः यस्यां प्राणमरुद्वाति सनाडी जीव संज्ञिताः अथ दूतस्य जात्रायां शकुन
 विचारः वैद्यान्नाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते न सैव शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तं तु सुखावहं प्र
 दीप्तमग्निः दूतो रोगी चरितुं हस्तो वैद्यं न पश्येत् तथा च रिक्तहस्तो न पश्येत् राजानं भिषजं गुरुं दै
 वं पुत्रं मित्रं फलेन फूलमादिशेत् अथ वैद्यलक्षणं चिकित्सं कुरुते यस्तु स चिकित्सक उ
 च्यते स च यादवः समीचीनः तादृगत्र निगद्यते तत्रोपि जितं शस्त्रार्थो दृढकर्मा स्वयंकृती लघुहृ
 स्तः शुचिश्चरः सज्जोपकारभेषजः प्रसूतं न मतिधीमान् व्यवसायी प्रियंवदः स सुधर्म
 परो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते दृढकर्मा दृष्टापरेण कृतानि चिकित्सा येन सः स्वयंकृती स्वयं
 चिकित्सायां सुकुशलः लघुहस्तः सिद्धिप्रदस्तः अथ निषिध्यो वैद्यः कुचेतः कर्कसस्तव्योगा
 मीणः स्वयमागतः पंचवैद्यो न पूज्यते धन्वंतरिसमाप्रपि कर्कशः अप्रियवादी स्तब्धः साभिमा

तेन प्रतिउत्तम
मतिः ४

नः ग्रामीणः व्यवहारचतुरः अथ वैद्यस्य कर्मणि व्याधेस्तत्परिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः एतत्
 वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः अस्यायमर्थः व्याधेः सम्पक्वपरिचयो वेदनायाः शान्तिकरणं वैद्य
 स्य कर्म न तु वैद्य आयुषः प्रभुरित्यर्थः अपरे लेखे व्याख्यायते व्याधेस्तत्परिचयो वेदनायाः शान्तिक
 रणं च एतदेव वैद्यस्य कर्म वैद्यत्वं न किंतु वैद्य आयुषः प्रभुः आगंतु कर्म सुशतहरणम् तथा
 सुशुते धन्वतरिः तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्वागतवस्मताः एकोत्तरं सुशते मथर्वाणः प्रचक्षते ॥ अथमर्थ
 अथर्वाणः अथर्वज्ञानेनाथर्वतुल्याः मयुनेकात्तरशतं प्रचक्षते तत्रैको मयुः कालकृतः काल आयुषो तेश
 रीरिणामवश्यं संतर्ता सर्वैरुपायेर्निर्कारयितुमशक्यः सवस्त्रादीनाम्यायुषो ते संतरति यत आह लिंग
 पुराणे कर्त्तव्यं प्रतिमहादेवः ममापि ग्रसते कालः कुतः पुत्रं स्यादिति तेन कालेन संयुक्तः संहराय
 नियुक्तः सो वश्यं भावी शेषाः शतं मयुः अगंतवः आगंतु रूपहेतुजन्माः कार्यकारणयोरभेदोपपा
 रात् आगंतवो हेतवो यथा विषमक्ष ए मजीरेऽसंतमधिकं भोजनं च दुर्देशज जलपाने तथातिव
 लवैरिव्याघ्रवनमृद्विमनमातंगदिभिर्दुःखं दं दशैकेन कीडने मयुश्च दक्षा ग्रासैर्हं वातुभ्यामहा

शिव
७४

कर्मः कुचिन्मैत्री कचिदशः कर्मोभ्यासः कचिच्छेति चिकित्सा नास्ति निष्कला आयुर्वेदोदितं युक्तिं कु
 र्वाणं बहिताश्रये पुण्यायुर्वेदिसंयुक्ताः नीरोगा अभवन्ति ते नैव कुर्वीतलोभेन चिकित्सां पुण्यवि
 क्रयां ईश्वराणं वसुमतां लिप्से तार्थं तु वचने चिकित्सितं शरीरं यो न निःक्रीणति दुर्मतिः स य
 त्करोति सुकृतं तत्फलं भिषगश्नुते न देशो मनुजैर्हीनो न मनुष्या निरामयाः ततः सर्वत्र वैद्या
 नां सुसिद्धा एव वचयः अथ चिकित्सायां संगानि रोगीदूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यं तु सेवकः स
 दौषधं चिकित्साया इत्यंग निबुधा जगुः तत्र रोगिणे लक्षणमाह रोगेयस्यास्ति रोगी स स चिकित्स
 तु तादृशः यादृशश्च चिकित्सोऽपि वक्ष्यमाणे निशम्यतां तत्र चिकित्सः विजप्रकृतिवर्णभ्यां पु
 तः सत्त्वादिसंयुतः चिकित्से भिषज्ज रोगी वैद्य भक्तो जितेन्द्रियः सत्त्व्यसनाभ्युदयक्रियादिष्ववि
 ललताकरं तेन युक्तः चक्षुषा शति "चक्षु रूपलक्षिते नान्ये नापीन्द्रियेण" चिकित्सः रोगान्मोच

नैव सुख

संयतः

मन्त्रीयस दुद्धिदनेन मयुहेतुभ्यो निषिद्धविहोभ्यो न च ति विचारयति तत आगंतु मयुको निवारयितुं शक्य
 नत्व वर्यभाविनः **आयुर्विचारः** मिषगादोपरीक्षेत रजस्य युः प्रयत्नतः यत आयुर्विविस्तीर्णं विवि
 त्सी सफलमवेत् **तत्र दीर्घायुको लक्षणानि** सौम्या दृष्टिर्भवेत् यस्य श्रोत्रं वक्त्रं तथैव च स्यादुगंधं विजा
 नाति ससाधो नावसंशयः पालिपादो न यस्यो शौदाहस्य तरो भवेत् जिह्वासुको मला यस्य सरो गी न विन
 स्थति स्येदही नो ज्वरो यस्य स्यासो न सिद्धया सरत् कूटं न कफहीनः स्यात् सरो गी जीवति धुव यस्य नि
 द्रा सुखेन स्यात् शरीरः शरीरः सौदामं भवेत् इंद्रियाणि प्रसन्तानि सरो गी नैव न स्थति अथ स्य स्यायु
 यो लक्षणानि शरीरं शीतलं यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् तद्विद्वत्समासेन व्यास तश्च निबोधमे प्रहेति
 विविधान् शङ्खान् विपरीतं प्रहेति वा न प्रहेति च यो कस्मात् न वदंति गतायुषं यस्तूष्णीमिव ग
 ह्नाति शीतमूष्णं च शीतवत् उष्णं चोत्तिमात्रं यो भृशं शीतेन कं पते तमपि गतायुषं वदंतीत्यन्यथ
 प्रहारं नैव जानाति योगे दृष्टव्यथापि वा पांशुने वा वक्त्री लानि यश्च गच्छति मम्यते वर्णन्यथा वा

शरीरशीतयोर्थस्य
विः

मलमूत्राद्युत्सर्ग
प्रहारः

शिव
७२

अन्तरसप्रधानं द्रव्यमक्षरं रसान्तरं जानाति १

राज्यो वा यस्य गात्रे भवंति हि स्नानानुलिप्तं यं वापि भजंते नीलमाक्षिकाः विपरीतेन गृह्णाति रसान्
 यश्चोपयो जितान् यो वा रसान् संवेति तं गतायुः प्रवक्षते सुगंधं वेति दुर्गंधं दुर्गंधं च सुगंधं वत् गृह्णा
 तियो न्यथा गंधं शोते दीपे निरामयः रात्रौ सूर्यं ज्वलंतं वा दिवा वा चंद्रवर्चसं दिवा ज्योतींश्च यश्चापि ज्वलि
 तानीव पश्यति दिवा वा चंद्रवर्चसं सूर्यं च नित्यं ज्योतींश्च न क्षत्राणि विद्युत् च तोसितान् मेघान् गगने
 निर्घने च नान् विमानयानां सादृश्यं संकुलमंबरं यश्चानिलं मूर्तिमंतं प्रतेरिष्टं वलोकते धूमनी
 तारवा सोमिराद्यतो यश्च मेदिनीं प्रदीपमिव यो लोकं यो वा पुनर्मिवांभसा मूमिमष्टपदाकारं लेखमिव
 अपश्यति यो न पश्यति कृक्षाति यश्च देवी मरुंधतीं ध्रुवमाकाशगंगं च तं वदंति गतायुषं आदर्शमु
 निघर्मे वा ध्यायं यश्च न पश्यति पश्येत्पेकां गहीनां वा विकृतां वा न्यसत्तां श्वका कंकगृध्राणां
 प्रेतानां यश्च रक्षसां आतुरो लभते मयुस्य स्थो व्याधिमवा मुयात् ही श्रियो नश्यतौ यस्य तेजो ज्ञातुं स
 तिः प्रभा अकस्माद्यं जंते वा स पशुरसंशयः प्रभात्र प्रतिभा यस्या धरोष्टः पतितः क्षिपुश्चोर्द्धं तथो नरः ३

युतकीकफल
काकारमित्यर्थः

युक्तानि

उभौवाजां ववाभासौ दुर्लभं तस्य जीवने आरकादशनायस्य शवा वास्यः पतंति वा खंजन प्रतिमावापितं
गतायुषमादिशेत् कृष्णतथा नुलिता च त्रिंशत्सूना नयस्य वै कर्केसा वा भवेद्यस्य सोऽग्निराद्विजहा
रुन् कुटिलास्युटिता वापि शुष्का वा यस्य नाशिका अवस्मृर्जति भग्ना वा स न जीवति मानवः अव
स्मृर्जति स्य सवोगे नोऽत्रैः शङ्करोतीत्यर्थः संक्षिप्ते विषमे स्तब्धे स्रष्टे ध्वसे च लोचने स्यातां च प्रसृत्य
स्य सगतायुर्न रोधुवं केशः सीमंति नो यस्य संक्षिप्ते विनते भुवौ लुनेति वाक्षिपक्ष्माणि सोऽग्निराद्या
तिमृद्येवे लुनेति पतंति नादुरयन्ममाश्चो स्थेनधारयति यः शिरः एकाग्रदृष्टिर्मूर्छात्मा सद्यः प्राण
व्यस्यंति उत्थाप्यमानो बहुशः संमोहाद्यो पण्डिति बलवान् दुर्वलो वापि तं पक्वं विषमादिशेत् निद्रा
निरंतरं यस्य योजा गतिनिरंतरं मुह्येद्वा वक्तुं कामस्तु प्रमा र्ण्येयः स जानता उत्तरोक्षान् योलिष्टा दुक्
शंश्चकरोति यः प्रेतैर्वा भाषते सायं प्रेत रूपं तमादिशेत् उत्कंरा नृसा पादादिविषेपान् स्वप्नः सरोमकूपेभ्यो
यस्य रक्तं प्रवर्तते पुस्तकस्य विषादस्य ससद्यो जीवि चितं सजेत् सम्यक् चिकित्समानस्य विकारो यो धिर
वर्तते प्रक्षीए बलमांसस्य लक्षणं स्याद्गतायुषः ॥

तरंगिणीतरणं मेकाकिनो शब्दो दुर्गमार्गमनमिष्टादिप्रागंतु हेतुजामयको दुर्निमित्त भाविभावा
नो बलवत्तादायुषिसस्य पिमारयंति यथा मल्लिदीपिका तैलवर्तिका च द्विषु विद्यमानेषु वाद्यादी
पंनाशयति तथा च यथा सस्य तैलादो दीपनिर्वापयेन्नरुत् एवमायुष्यो नोपि हिंसंतां तु मयवः ॥
किंतु प्रागंतु निमित्तानि निवारयद्भिस्ते निवारयितुं शक्यते यत आतु सुश्रुते धन्वतदिः दोषागंतु निमित्तो
भ्योरसमंत्रविशारदो रक्षेतां नपतिं निहं यत्ना द्वैद्यपुरोहितौ अयमर्थः वैद्यपुरोहितौ वैद्यमंत्रिणौ न
पतियत्ना द्रक्षेतां कुतः दोषागंतु निमित्तेभ्यः दोषानि निषिद्धाहारवितारदुषिता वा तपि च कफशोण
त्पादकाः प्रागंतवः निषिद्धाहारवितारा अतिबलवैरि विग्रहादयः ते निमित्तानि येषां तेभ्यः शतमयुष्यः
ननु वैद्यपुरोहितौ कथं शतमयुष्यं निवारयितुं शक्नुवन् तत्राह यत सौरसमंत्रविशारदो प्रथमं वैद्यो दिने च
यो रात्रिचर्या क्रतुचर्यां क्तारविताराभ्यां वा तपि च कफप्रधातुमलान् समानेव रक्षति ततो रस
हेत्या द्रसैर्मसुं जयादिभिः निषिद्धाहारवितारदूषितदोषजनितान् विकारान्मसुहेतून् अपहरति ॥

॥ १॥ ॥ २॥ ॥ ३॥ ॥ ४॥ ॥ ५॥ ॥ ६॥ ॥ ७॥ ॥ ८॥ ॥ ९॥ ॥ १०॥ ॥ ११॥ ॥ १२॥ ॥ १३॥ ॥ १४॥ ॥ १५॥ ॥ १६॥ ॥ १७॥ ॥ १८॥ ॥ १९॥ ॥ २०॥ ॥ २१॥ ॥ २२॥ ॥ २३॥ ॥ २४॥ ॥ २५॥ ॥ २६॥ ॥ २७॥ ॥ २८॥ ॥ २९॥ ॥ ३०॥ ॥ ३१॥ ॥ ३२॥ ॥ ३३॥ ॥ ३४॥ ॥ ३५॥ ॥ ३६॥ ॥ ३७॥ ॥ ३८॥ ॥ ३९॥ ॥ ४०॥ ॥ ४१॥ ॥ ४२॥ ॥ ४३॥ ॥ ४४॥ ॥ ४५॥ ॥ ४६॥ ॥ ४७॥ ॥ ४८॥ ॥ ४९॥ ॥ ५०॥ ॥ ५१॥ ॥ ५२॥ ॥ ५३॥ ॥ ५४॥ ॥ ५५॥ ॥ ५६॥ ॥ ५७॥ ॥ ५८॥ ॥ ५९॥ ॥ ६०॥ ॥ ६१॥ ॥ ६२॥ ॥ ६३॥ ॥ ६४॥ ॥ ६५॥ ॥ ६६॥ ॥ ६७॥ ॥ ६८॥ ॥ ६९॥ ॥ ७०॥ ॥ ७१॥ ॥ ७२॥ ॥ ७३॥ ॥ ७४॥ ॥ ७५॥ ॥ ७६॥ ॥ ७७॥ ॥ ७८॥ ॥ ७९॥ ॥ ८०॥ ॥ ८१॥ ॥ ८२॥ ॥ ८३॥ ॥ ८४॥ ॥ ८५॥ ॥ ८६॥ ॥ ८७॥ ॥ ८८॥ ॥ ८९॥ ॥ ९०॥ ॥ ९१॥ ॥ ९२॥ ॥ ९३॥ ॥ ९४॥ ॥ ९५॥ ॥ ९६॥ ॥ ९७॥ ॥ ९८॥ ॥ ९९॥ ॥ १००॥

पिकरतव्यता यतश्चात् तावत्प्रतिक्रियाकार्यं यावद्भूयसि मानवः कदाचिद्दैवयोगेन दृष्टारिक्ते
 पिजीवति इतीतुयस्यासाध्यत्वं संदिग्धं तं प्रयुक्तं येकां ह्यसाध्यता शास्त्रोक्तानुभवेन च विनिश्चिता ते
 पुनर्न चिकित्साः यत उक्तं सदेव्यो स्ते न ये साध्या नारभं ते चिकित्सितुं इति अथ प्रवृत्तं सर्वे प्रवृत्तम
 पेक्ष्यं ते रोहि प्रभृतयो यतः विना वित्तनमेष ज्यं चिकित्सां गंतो धनं अथ परिवारकस्य लक्षणं
 स्तिग्धो जुगुप्सुर्वलवान् युक्तो व्यापिजरहासो वेद्यवाक्यकृद्दृष्ट्यांतो युज्यते परिवारकः स्तिग्धः प्रीति युक्तः
 अजुगुप्सुः अनिदकः अथ मेघजस्य लक्षणमाह वैद्यो व्याधिं हरेद्येन तद्व्यं प्रोक्तमौषधं तथा दृष्टमवश्यं
 स्यान्नोगं तादृशं जुवे तत्रौषधियहणे परिभाषा शार्ङ्गधरात् अत्रास्तदेशो संज्ञातं प्रशस्तेऽहं निबोधतं अ
 ल्यमात्रं वक्रगुणं धवणरिसान्वितं दोषघ्नमसानिकरमधिकं न विकारियत् समीक्ष्य काले दत्तं चने
 षजं स्यात्पुणवहं आग्नेया विंध्रो लाद्याः सोम्यो हिमगिरिर्मतः अतस्तदोषधानि स्युरनुसूयाणे
 हेतुनिः आग्नेया अधिकान्न्यंशाः सोम्यः अधिकसोमांशः औषधषणव औषधानि अत्र स्वार्थे

॥ १॥ अनेन संवेण सर्वे धि मभि सं भुंजी त शो ॥ १॥

भूतप्रेतपिशुनाश्चरक्षांसिविविधानि च मरणमिमुखं जंतुमुपसर्पति नित्यशः तानि भेषजवीर्याणि
 प्रतिघ्नंति जिघांसया तस्मान्नोद्यः क्रियां सर्वाः भवं सेवगतायुषाः दानधर्मे येन स्त्रियादुराचारागु
 रुणास्त्राभिलंघिनः अधर्मज्ञानिः क्रियाश्च ते भवंति गतायुषः न न्यायुषिसति चिकित्सायाः साफू
 ल्यमुक्तं आयुश्चेदस्ति तदा तदेव जीवने हेतुः किंचिच्चिकित्साविधानेन तत्रोच्यते आयुषिसति
 चिकित्सायाः फलं वेदना निग्रहः उक्तं च आयुष्यान्पुरुषो जीवेत्स व्यथो भेषजं विना भेषजेन
 पुनर्जीवेत्स एव हि निरामयः किंच आयुषिसयुषि रोगी चिकित्सां विनोत्थातुं न शक्नोति यतश्चा
 तु चरकः सद्युष्यायुषि नोपायं विनोत्थातुं क्षमो रजी दर्शितश्चात्र दृष्टांतः पंचमैजो महागजः किंच
 चिकित्सां विना आयुष्या न व्यवसीदति किंच दुःखं प्राप्नोति यतश्चात्र स एव सति चायुषि नष्टः स्यात्स
 मर्थे च चिकित्सितः यथा सद्युषिते तादौ दीपो निर्वर्ति वा यथा अत एवोक्तं साध्या यद्यप्यसाध्यांति
 याव्यागङ्गं ससाध्यतां घ्नंति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावतामिति चिकित्सायाश्चिन्तायुषो

20
1875

20
1875

भा. क.
७८

वालंफलंतुविल्वस्यपकमारुगवधस्यच अंगेनुकेजटायाद्यानागोऽनुकेखिलंसमं पात्रेऽनुकेमृदःपात्रं
कालेऽनुकेत्वहर्मुखंनवान्येवहियोज्यानिद्रव्याण्यविलकर्मसु विनाविडंगकलान्यांयुडधान्याज्यमा
क्षिकैः धान्यंअन्नं पुराणंतुप्रशस्तंस्यान्नांवलंकाजिकंतथा शुष्कंनवीनंअंयुयोऽयंसकलकर्म
सु आर्द्रतुदिगुणंयुज्यादेष्टःसर्वत्रनिश्चयः गुडूचीकुटजोवासाकृष्णाण्डप्रशतावरी अश्वगंधासंह
चरोशतपुष्पाप्रसारिणी प्रयोक्तव्यासंदैवाक्षिदिगुणानैवकारयेत् सहचरःकुरंतकः पीतपुष्पकट
सैला वासानिधिवयरोलकेतकवलाकृष्णंडकैःपीचरीवर्षाभूकुटजाश्वकंदसाहितासाप्रतिगंधामृता
मांसनागवलाकुरंतकपुरोहिंवाक्षकचैतवंगहीयात्परशान्यमूनिनपुनःकु यतिदिनागानिच ऐंकी
इंद्रवारुणी वरीशतारवरी प्रतिगंधार्गधप्रसारिणी नागवलागुलसकरी कुरंतकःपीतपुष्प
कटसरैया पुरोगुगुलुः घृततैलंचयानीयंकषायंअंजनादिकं पक्काशीतीकृतंतंततसर्वस्यादि
पोषमं अथप्रव्याणांपरीक्षा सूक्ष्मास्थिमांसलापथ्यासर्वकर्मणिपूजिता क्षिप्तंभसिनिमजेत्या

क्षिप्तंभसिनिमजेत्या

७८

प्रतानेत द्विः ३

मलातक्यनयोयमावारहमूर्ध्वकंदोवाराहीकंदसंज्ञकः सौवर्चलंतुकाचानंसैधवंस्फटिकप्रभं सुव
र्णलविकंजेयंस्वर्णमाहिकमुत्तमं ओद्रपुष्पप्रतीकाशामनोफाचोत्तमाप्रता श्रेष्ठंशिवाजतुजोयंय
क्षिप्तंनवीशीर्ष्यते तोयपूर्णेकांशपयात्रेप्रनातेनविवर्धते कर्पूरस्तुवरःस्निग्धः एलासूक्ष्मफला
वरा श्वेतचंदनमत्यंतसुगंधिगुरुपूजितं रक्तचंदनमत्यंतलोहितंतुवरंमतं काकतुण्डनिभःस्नि
ग्धोगुरुश्रेष्ठोगरुमृतः सुगंधिस्तुल्यचसुरदासुवरंमतं सरलंस्निग्धमत्यंतसुगंधिचगुणावहं
अतिपीताप्रशस्तातुजेयादारुनिशाबुधैः जातीफलंगुरुस्निग्धंसमंशुश्रेतरधत्वं मृदीकासोत्तमा
जेयायास्याजेस्तनसंनिता करमर्दकफलाकारामध्यमासाप्रकीर्तिता टीका गोस्तनसन्निभामुनु
का दारवश्चिलोके करमर्दकफलाकारा करौदीहायश्चिलोके खंडंतुविमलंश्रेष्ठंचंद्रकांति
समप्रभं गत्यान्यशदशंरुच्यंगंधेमधुवरंमतं अथस्वानावृतोहितानि शालीनांलोहितःशालीः
षष्टिकेषुचषष्टिका रक्तधान्येष्वपियवोगोधूमःप्रचरोमतः शिंबीधान्येवरोमुजोमसरश्चाडकी

भा.क.
७८

तथा रसेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैधवः दाडिमामलकं प्राज्ञास्वर्जरं वयस्त्वक्कं राजादनमातुलुंगं फ
लवर्गेषु शस्यते टीका परूषकं फालसा इति लोके राजादनं खिरनीलतिलोके मातुलुंगं विजोरा
इति लोके पत्रशाकेषु वास्तुकं जीवंती पीतिका वरापटोलं फलशाकेषु कंदशाकेषु सर्रां एणकु
रंगो हरिणो जंघालेषु प्रशस्यते पहिणां तिन्निरि लंबो वरो मत्स्येषु रोहितः हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः
कलतमो मतः कुरंगस्ताम्र उद्दिष्टो हरिण कृतिको महान् जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यमाज्येषु गोतवः
तेलेषु तिलजंते लमे सवेषु सितामता अयस्वभावाद्दहितानि शमीशुमाधानी यमत्रौ लवणेष्वापरं
त्यजेत् फलेषु लकुवंशाके सार्षपं न हितं मतं गोमां संयाप्य मांसेषु न हितं महिषा मेषा मेषीयः
कुसुमस्य तैलं त्याज्यं च फालितं इक्षुरसः परियको यो र्वनः फालितं तदि लो आराव इति लोके अ
यसंयोगविस्मानि मत्स्यमानूय मांसे च दुग्धयुक्तं विवर्जयेत् कपोतं सार्षपस्नेहं नृजितं परिवर्जये
त् मत्स्यानि होर्विकारेण तथा लोके एव वर्जयेत् सक्तं मांसं यो युक्तान् उल्लेखं विवर्जयेत् उल्लेखं ७८

वित्तमपि न तारं विद्या न रविषोपमं ॥ तद्वेधाय भिन्नं स्थायो सो जनावसरे न ये ॥ ११ ॥ कालं केमेण स दोषा विरुद्धा हरसे वने नितुं तिमानं तस्माद्विरुद्धमशने सजेत् ॥ २५ ॥
॥ व्याधिनिद्रिय दोषं त्वं मरुतं वा प्रयच्छति विरुद्धमशने तस्माद्भुजेद्येदात्तवान्तरः ॥ १३ ॥ २५

ए अनुसूयाणिसदृशानि अन्येष्वपि प्ररोहंति वनेषु पवनेषु च गन्हीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सु
वासरे आदित्यसन्मुखो मोनी तमस्तुत्य शिवं हृदि साधारणधराप्रभं गन्हीयादुत्तराश्रितं साधार
णधराप्रभं सप्तमूर्तिमवंधं उत्तराश्रितं तस्मादुत्तरदिग्भवं वलीककुक्षितानूयस्मन्नानोरवरमार्ग
जाः जंतुवन् हिमव्यातानौषधः कार्यसाधकाः शरद्वखिलकैर्यार्थग्राह्यं सरसमो वधं विरेक
वमनार्थं तु वशं तांते समाहरेत् वशं तमध्ये समाहरेत् संगृहीयात् अतिस्थूलजटायास्तुतासांश
ह्यास्त्वचोभुवं गन्हीयात्सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् अन्येष्वेधां महंति मूलानिकाष्ट
गर्भाणि पानितुं तेषां तु वल्कलं ग्राह्यं स्वमूलानि सर्वशः न्यग्रोधादेस्त्वचो ग्राह्याः सारः स्याद्विजा
कादितः तालीसादेस्तु यत्राणि फलं स्याद्विफलादितः कविमूलं कवित्कंदः कवित्पत्रं क
वित्फलं कवितुष्पं कवित्सर्वं कवित्सारः कवित्त्वक् चित्रकं सर्रां निंबो वासा च त्रिफला क
मात् धातकी कंटकारी च खदिरः हीरपादयाः कवित्रिवं स्पृशीयात् फलानां वेत्त्वामपि ।

भा. प्र.
८०

ते अर्कपरादिपयसोद्यन्तावेतसोमतः चोष्करानावतः कुसुंतथा लंगल्यनावतः स्थेण्यकस्पवानावेनि।
षलिर्देयतेगदः वज्रानावेतुवैकांतमित्युक्तं रसदर्पणे चविकागजपिप्पल्योपिप्पलीमूलवत्समं गदं कु
सुं अनावेसोमराज्यास्तुप्रपुष्पाटफलं मतं यदि न स्याद्धारुनिशातदा देयानिशाबुधैः सोमराजी वाकु
बी प्रपुष्पाटफलं चक्रमर्दफलं रसांजनस्यानावेतुसम्यक्दर्शी प्रपुष्पते सोराष्ट्रानावतो देयास्फु
टिकातप्तुणाजनेः सोराष्ट्री सोरवीमाटी इतिलोके स्फटिकाफटकरीतिलोके ताम्रपत्रकानावेस्व
र्णतालीप्रशस्ते माङ्गानावेतुतालीसंकटकारीजयायवा रुचकानावतो दद्यात्तद्वर्णपांशुपूर्वकं अ
नावेमधुयष्ट्यास्तुधातर्कीचप्रयोजयेत् रुचकं चोहारइतिलोके पांशुलवणं खारिअथवारैहइ
तिलोके अम्लवेतसकानावेतुक्रंदातव्यमिष्यते प्राज्ञायदिनलभ्येतप्रदेयं काश्मरीफलं तयो
रनावेकुसुमं मधूकस्यमतंबुधैः लवंगकुसुमं देयं नखस्यानावतः पुनः कस्तूर्यनावेकं कोलं
क्षेपणीपंविडुर्बुधाः कंकोलस्याप्यनावेतुजातीपुष्पविडुर्बुधाः सुगंधमुस्तकं देयं कपर्पूरानाव

८०

तोबुधैः कपर्पूरानावतो देयं ग्रंथिपणे विरोधतः कुंकुमानावतो दद्यात्कुसुमकुसुमं नर्चः श्रीखंडचं
नानावेकपर्पूरदेयमिष्यते अनावेत्वेतयोर्वैद्यः प्रक्षिपेत्तद्वचं दनं रक्तचंदनकानावेत्तनवोशीरं वि
डुर्बुधाः मुस्ताचातिविषानावेत्तिवानावेत्तिवामता अनावेतागपुष्पस्यपक्षकेशरमिष्यते मे
दाजीवककाकोली कहिदं देयिवासति वरीविदार्यश्चगंधावाराहीश्चक्रमास्तियेत् वरीशता
वरी वाण्डाश्चतथानावेचर्मकारालुकामता वाराहीकंदसंज्ञस्तुपश्चिमेगृहिसंज्ञकः शुष्को
वीइतिलोके वाराहीकंद एवान्येश्चर्मकारालुकामता अन्येसमवेद्देशे वाराहश्चलोमवान्
मल्लातकासहत्वेतु रक्तचंदनमिष्यते मल्लातानावतश्चित्रं नल्लेहोरनावतः सुवर्णानावतो
वेद्योमाहिकं प्रक्षिपेद्बुधः श्वेतंतुमाहिकं ज्ञेयंबुधैरजतवद्भुवं माहिकस्याप्यनावेतुप्रदद्या
त्त्वर्णगौरिकं सुवर्णमथवारोप्यमृतं यत्र नलभ्यते तत्रलोहेन कर्माणि निषकुर्वादिचक्षुः
कांतानावेतीहृणलोहं योजयेद्देहसत्तमः अनावेमौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् मा

तत्र हंसं द्वितीयं ह्येव रसः ॥ प्रव्यासो गुणः ॥ कायाग्निपाकजो विशिष्टो गुणो बीज्यः ॥ जडराग्निप्रव्यासो कोत्तरभावी रसो विपाकः ॥ प्रव्यासो गुणः प्रभावाः ॥ ६४ ॥
स्याद्गुणस्तु पुनः ॥ अस्लकः नुके ० पटुस्तु त्वणे ० कटुः पुषणे ० राजिकेति ० हरितक्यां कषायः ॥ ते च प्रव्यास्य प्रव्याधर्मी रस्यर्थः ॥ न च ह्येव रस्य विस्तृतो तत्समस्तो पतिरिति वाच्यं
तस्मिन्निद्योगेन प्रव्यासः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ क्षरणं तद्विशेषो रस इत्यादि ॥ तत्सद्वदितस्मिन् त्वणे एवांतरभावात् त्वणवर्गायावत् ॥ ६४ ॥

भा.प्र. ८१
धुयत्रनलन्येतेतत्रजाणुडोमतः मत्स्यंज्यमावतोदद्युर्निष्कृतः सितशर्करां असंनवेसितायास्तुबुधैः।
खंडं प्रयुज्यते क्षीराभावे रसो मोक्षो मासुरो वा प्रदीयते अत्र प्रोक्ता निवस्तु निया नितेषु च तेषु च येष्य
मेकतराभावे परं वैद्येन जानताः रसवीर्यविपाकाद्यैः समं प्रव्यं विचिंत्य च पुज्यातदिधमन्यच्च
प्रव्याणां तुरसादिवित् योगेयदप्रधानं स्यात्तस्य प्रतिनिधिर्मतः यत्तु प्रधानं तस्यापि सहशानैव
गृह्यते आधेरयुक्तं यद्रव्यं गणोक्तमपि तस्य जेतु अनुक्तमपि युक्तं यत्तु योजयेत्तदसादिवित्
अशतं पदार्थं पंचकमाह प्रव्ये रसो गुणो वीर्यविपाकः शक्तिरेव च पदार्थाः पंचतिष्ठंति स्वं
स्वकुर्वंतिकर्म च तत्र रसाः तत्र वाग्भटः रसाः स्वादु लवण तिक्तोषण कषायकाः षट्
व्यमाश्रितास्ते च यथा पूर्ववत् लावहाः कृष्णः कटुः तत्राद्यामारुतं मंत्रि त्रयस्तिक्तादयः कफं
कषायतिक्तमधुराः पित्रमन्ये च कुर्वन्ते ये रसाः वातशामना भवंति यदि तेषु वै रोक्ष्यन्ता च च शोत्वा
निनते हन्युः समीरणं ये रसाः पित्रशामनाः भवंति यदि तेषु वै रोक्ष्ये ललघुता चैव न ते तत्क

अने उषणुलवणस्ताः वा तपितकफान् कुर्वते यथाक्रमेण २

मोचुनाक्षौप्रपायसंस्कारान्वितं रंभाफलं त्यजेत् कंदद्विविल्वफलान्वितं दशाहमुषितं सपिः कांश्चि
मधुघृतं समं कृतान्नं च कषायं च पुनरुलीकृतं त्यजेत् एकत्र वक्रमांसा निविरुध्यंते परस्परं मधुस
पिर्विंसा तैलयात्रीयानियथा तथा अथ नेषज्यग्रहणो संकेतः लवणं सैधवं प्रोक्तं चंदनं रक्तचंदनं
चूर्णलिहाशवस्त्रेहाः साध्याधवलचंदनैः कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचंदनैः अंतःसंमाजुन्नि
याह्यजमोदाजवानिका वहिःसंमाजुनिसेव विज्ञातव्या जमोदिका पुयः सपिः प्रयोगो तु गव्यमेव हि
गृह्यते सरूपसोगोमयजलमूत्रं गोमूत्रमुच्यते अथ प्रतिविधिः चित्रकानावतो दंतीहारः शिखरि
जोऽथवा अनावेधन्वया सस्यप्रक्षेप्या तु डुरालभा शिखरी अया नागः तगरस्याथ नावेतु कुष्ठं दद्या
क्षिषा वरः मूर्खनिवेत्तु चोयाद्या निगिनिप्रनवा बुधैः अहिंसाया अनावेतु मानकंदः अकीर्तितः
अनावेत्तु क्षणायास्तु नीलकंठ शिखामता नीलकंठ शिखा मयूर शिखा वक्रलानावतो देयं
कल्हारोत्पलपंकजं नीलोत्पलस्यानावेतु कुमुदं देयमिष्यते जाती पुष्पं नयत्रा स्त्रिलंबांतत्र दीप

वक्षस्यजलदः कयोलगलदाहकृत् अतिभुक्तस्यलवणस्यगुणः सोऽतिभुक्तोऽक्षियाकासविन्न
कोष्ठतार्तिकृत् वक्षीयलितखासित्यकुष्टवीसर्पवृद्धप्रदः कोठोवरटीद्वाराकृतशोथवत् पलितं
केशशुक्लता खालित्यशिरसिकेशनाशः अथकटुगुणः कटुरुक्षश्चवीक्षणविशदेवातपि
वृक्तं श्लेष्महृद्यधुराग्रेयः कृमिकण्डुविषायहः सूक्ष्मसन्पहरश्चापिमेहस्थोल्यापकर्षकृत्
अस्रदोनासिकास्याक्षिजिह्वेक्षेकोमतः दीपनः पाचनोत्तमोनाशिकाशोषणोन्मृशं ले
दमेदोवसामजाहसन्मूत्रोपशोषणः शीतः प्रकाशकोरुहोमेधोवर्धोविवंधकृत् आग्नेय
ः अधिकामंशः मेधोमेधापेहितः अतिभुक्तस्यकटुरसस्यगुणः सोऽतिभुक्तोऽतिदाहमु
खतात्त्वोष्ठशोषकृत् कंठादिपीडामूर्च्छाविट्कंयदोवलशुक्रहृत् अथतिकरसगुणः ति
क्तः शीतः वृषामूर्च्छाज्वरमित्तकफान्जयेत् कृमिकुष्टविषोः केशदाहस्कगदायहः रुच्यः वमनोपस्थितः २
स्वपमरोविषुः कण्टस्तन्यस्यशोधनः वातलोऽपिकरोनाशशोषणोत्तमोल्यापकर्षकृत् अन्ये ८२

हृत्तदोमंशस्यकीवर
८२

धुवस्तुधुरुविमुत्पादयति स्वयं अरोविषुः यथानिदः स्वयं नरोच्यते अन्येषु वस्तुधुरुविकरोति अति
भुक्तस्यतिकरसगुणः सोऽतिभुक्तः शिरः शूलमन्यास्तंभश्चमार्तिकृत् कंयमूर्च्छाविषाकारीवलशु
क्रहृत्प्रदः अथकषायगुणः कषायोरोयंशोयाहीस्तंभनः शोधनस्तथा लेखनः पीडनः सौम्यः
शोषणोवातकोपनः कफशोणितपित्तघ्नोः शीतोल्घुर्मतः त्वक्प्रसादनश्चामस्यस्तंभनोवि
शदोमतः जिह्वायांजाज्वरकृत्कण्ठस्रोतसां च विवंधकृत् रोपणः व्रणस्यस्तंभनोवाणो शोध
नोव्रणस्य लेखनोव्रणचुत्सन्नमांसस्य शोषणोव्रणमेहादीनां पीडनोहृदयस्य वातकारित्वसो
म्यः सोमादुत्पन्नः अतिभुक्तस्यकषायस्यगुणः सोऽतिभुक्तोऽतिदाहानहृत्पीडाक्षेयणादिकृत्
मधुरादीनामपरोपिविशोषाः मधुरं श्लेष्मलं सर्वमृते शालैः पुरातनात् मुक्ताजोधूमतः क्षौद्राक्षि।
तायाजं प्रक्षामिषात् अम्लं पित्तकरं प्रायोविनाशार्थं च दाडिमी लवणं प्रायशो देविनेत्रयोः से
धुं विना प्रायः कटुं तथा तिक्रमहृत्प्यवातकोपनं शुक्लकलारसो नानियरोलममृतां विना च

भा.प्र.
८३

रकोऽपि विष्यतीनागरं हव्यं कटुवाह्यमुच्यते प्रायशः स्तननं प्रोक्तं कथायमनयां विना सामान्येन
निर्दिष्टा गुणाः षट्संज्ञाः रसानां योगतस्तस्यादन्यदेव गुणोदयः संयोगादि यतां याति सममाज्येन मा
हिकं अमृतत्वं विषयाति सप्यदृष्टस्य वैयथा अथ गुणाः लघुर्गुरुस्तथा स्निग्धो रूक्षस्तीक्ष्ण इति क्रमात्
ननो नूवारिवातानां च हेरेते गुणाः स्मृताः अथ लघ्वादिगुणवतां गुणाः लघुपथ्यं परं प्रोक्तं कफघ्नरी।
अथाकिंच लघुप्रथं एवं गुर्वादि तथा चोक्तं गुर्वादयो गुणाः प्रथमे एषि व्यादौ रसाश्च ये रसेषु व्यपदिश्यं
ते साहचर्योपचारतः गुरुवातहरं पुष्टि श्लेष्मक विरपाकिंच स्निग्धवातहरं श्लेष्मकारि च प्यं वलावहं
रूक्षं समीरणकरं परं कफहरं मंतं तीक्ष्णपित्तकरं प्रायो लेखनं कफवातहृत् सुश्रुतेषु गुणाः एते
विंशतिस्तान्नुवेष्टव्यं गुरुर्लघुः स्निग्धरूक्षौ तीक्ष्णः स्लक्ष्णः स्थिरः सरः पिच्छिलो विशदः शीतक
लश्च मृदुकर्कसौ स्थूलः सूक्ष्मो द्रवः शुष्कः आशुर्मदिः स्मृता गुणाः तत्र गुरु लघु स्निग्ध रूक्ष तीक्ष्ण
ण उक्ता एव स्युः स्नेहं विना पिस्मात्कविनोऽपि हि विकराः स्थिरो वातमलस्तनी सरस्तेषां प्रवर्तते वि

८३

र्मकारिणः ये रसाः श्लेष्मशमनाः सवंति पदितेषु वै स्नेहगोरवशैत्यानि न ह्यन्युः कफं सदा तत्र
धुररसस्य गुणाः मधुरो हिरसः शीतो धातुस्तन्यवलप्रदः चक्षुष्यो वातपित्तघ्नः कुप्यत्स्यो ह्यमलक
मीन् बालहृक्षतस्तीक्ष्णवर्णकेशेन्द्रियोजसां प्रशस्तो हं हणः कंठ्यो गुरुः संधानं कृन्मत्तः विषघ्न
ः पिच्छलश्चापि स्निग्धः प्रीत्या धुषोर्हितः अथाति युक्तस्य मधुररसस्य गुणाः सोतियुक्तो ज्वरस्वा
सगलगराउर्बुद्धमीन् स्थोल्याग्निमांश्च मेहांश्च कुप्यन्निदः कफामयान् अथान्तस्य गुणाः
रसोऽम्लः पाचनो रूक्षः पित्तश्लेष्मप्रदो लघुः निरवितो लोवहिः शीतः केदनः पवनापहः स्निग्ध
स्तीक्ष्णः सरः शुक्रविवंधामाहृष्टिहा हर्षणो रोमदैतानामक्षिन्नविनिकोचनः लेखितो लेखनः
वहिः शीतः स्पर्शो शीतः विनिकोचनः संकोचनः अथाति युक्तस्य अम्लस्य गुणाः सोतियुक्तो
ध्रमं कुप्यन्निदुदाहतिमिरज्वरान् करुपारादुखवी सप्यं शोथविस्फोटकुपकृत् अथ लवण
स्य गुणाः लवणः शोधनो रूक्षः पाचनः कफपित्तदः पुंस्त्ववातहरः कायशोथिन्यमृदुकारक

संक्षिप्तमेतत्ते १३:३

चित्तसंतुल्योवत्यः संधानः श्लेषमनोगुरुः संधानो नमस्य केदलेदकरः ख्यातो विशदो ब्रह्मरोपणः श्री
 तसुल्हादनः स्तनी मूर्च्छा तृप्ते ददा हनुत् उल्लो नवति शीतस्य विपरीतश्रयाचनः लहादनः सुरजन
 कः रक्तातिप्रवत्यादीनां स्तननः मूर्च्छा तृप्ते ददा हनुत् पावनो वृणादीनां मृडक कर्को प्रसिद्धौ स्थू
 लः स्थूल्यकरो देहे स्त्रीतसामवरोधकत देहस्य सूक्ष्म छिद्रेषु विशेषतस्सूक्ष्ममुच्यते प्रवः केदकर
 रो व्यापी शुष्कस्तद्विपरीतकः आशुराशु करो देहे धावत्यंतसितैलवत् मन्दः सकलकार्येषु शि
 थिलोऽप्योपिकथ्यते अथ गुणप्रस्तावा दीपनादयोगुणा सलक्षणाः लिख्यते पचेन्नामं वह्निक
 द्दीपनंतद्वयामिसिः वह्निकदहिदी तिक्तत ननु यद्वह्निकरोति प्रदीपयति तदा संकथं न
 पचेदित्याशंकायामुच्यते दीपनं प्रयं वा वत्तं वह्निं प्रदीपयति यथान्नेनोक्तमिच्छामुत्यादयति
 नत्वामं यक्षं क्षमः यथा सूक्ष्मदीपाग्निरुद्योतं करोति ननु बृहत्स्याली स्थान्त एतानोदनं क
 र्त्तुं क्षमः पचत्यामं न वह्निं च कुप्यद्विन्नद्विपाचनं नागकेशरवदिद्या विन्नो दीपनपाचनः ननु

भा.प्र.

८४

यद्वह्निर्नदीययति तदमंकं यं पचतीत्याशं कायामाह याचनं वह्निर्दीति मकुर्वणमप्यामं पचति यथा
प्याधानीस्योद्गारसमूहोऽनं पचति ननु दीपवत्सर्वतः प्रदीपयतीति न शोधयति यद्दोषान् समानो दीरय
त्यपि समीकरोति संवृत्तो नृशमनंतदृष्ट्या मृता यद्व्यं दोषान् शोधयति तोर्ध्वोर्ध्वमार्गान्यापातयति समा
न्वेषान्नो दीरयति न वर्धयति शमनं च तत्कृत्वा पाकं मलानां यद्वित्वा बंधमधोनयेत् तच्चानुलोमं न ज्ञेयं
यथा प्रोक्ता हरीतकी मलानां अपक्वा नं वातपित्तश्लेष्माणं बंधं वायुबंधं नित्वा अधोनयेत् मलान्य
धः पातयति पक्कं यं पदयत्कैवं श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकं नयत्यधः संसर्गं तद्व्याप्या कृतं मौलिकः प्रसन्नतासू
मलादिकं आदिनाष्टात्कफपित्ते कृतमालः धनवहेरश्नितिलोके मलादिकं मवर्धयद्वं वा पिंडितं मलैः
नित्वा धः पातयति तद्देदनं कटुकीयथा अवर्धं शिथिलं वर्धगाढं मलैः दोषैः तत्रापि वातैः वज्रत्वं
माधिक्यबोधनार्थं तैः पिंडितं गुटिकीकृतं विपक्वं यदयुक्तं वा मलादिप्रवृत्तां नयेत् रेचयत्यपि तद्देयं
रेचनं तद्व्यायथा रेचयत्यपि अधः पातयति वृष्टता यन्निलर अपक्वं पित्तश्लेष्माणं च यमूर्ध्वं नयेत्

८४

यत् वमनंतद्विविज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ऊर्ध्वं न येत् मुखमार्गेण वहिः कुर्यात् मदनस्य फलं मपन
फलं स्थानादहिर्नयेत् ऊर्ध्वं मधो वामलसंचयं देहे संशोधनं तस्या हेव दाली फलं यथा देवदाली सौमेश्च बंदल २
इति च दीपनं पाचनं यस्याऽसत्त्वं देवशोषकं ग्राहितं च यथा शुंठी जीरकं गजपिप्पली रोह्या तत्रैस्या
कषायत्वात् त्रिषु पाकेष्वयं वेत् वातकृत् स्तनं तस्या दद्यात् कसकं दुंदुको वातकृत् प्रतिलोमवात
कृत् स्तनं अधोगतिं मलादीनां वत्सकं कोरैश्च दुंदुकं सोनापावा श्लिष्टान्कफादिकान् दोषानु
मूलयति यद्वलात् छेदनं तद्यथा क्षाराः मरिक्वा निशिला जतु क्षारा यवक्षारादयः धातुमलान्वादेह
स्य विशोध्योत्तेरवयेच्च यत् लेखनं तद्यथा क्षौद्रं नीरमुलं पचायवाः उत्तेरवयेत् कशी कुर्यात् लेख
नं कशीकारकं क्षौद्रं मधु यवा इन्द्रयवाः यस्माद् द्रव्यान् वेत्स्त्रीषु हर्षो वाजीकरं हितं यथा म्व
गंधामुशली शर्करा च शतावरी हर्षेरितुमुत्साहः यस्माच्चुकस्पृहदिः स्याच्चुकलं हितं च्यते यथा
नागवलाद्याः सुर्वीजं च कपिकच्छुरं दुग्धमायाश्च न छात फलमज्ञायत्तानि च एतानि जनकानि

जा.प्र.
८५

मेधनेः ४

सुःखकानिरेतसः जनकानिप्रभावात् शुक्रमुत्यादकानि स्त्रीस्मरणकीर्तनदर्शनसंभाषणाच्छीघ्रमे
वरसाद्युत्यादनपूर्वकं शुक्रं जनयंति रेचकानि आधिकात्यवर्तयंति च प्रवर्तिनी स्त्रीशुक्रस्य रेचनं
दृहतीफलं जातीफलं स्तननं स्यात्कालिगंदयकारि च स्त्रीस्मरणदर्शनसंभाषणकीर्तनस्पर्शनचुं
वनालिंगननिधुवनैः समस्तैर्वस्त्रैश्च शुक्रस्य प्रवर्तिनी प्रवर्तिकारिणी रेचनं दृहतीफलं दृहकं
कारीफलमपि शुक्रस्य रेचनं प्रवर्तकं कालिगं कलिंदफलं रसायनं तु तद्देयं पञ्चरात्राधिनारायणं
यथा मृतारुदंती च गुग्गुलुश्च हरीतकी पूर्वमाय्या खिलं कायं ततः पाकं च गच्छति चैण पत्रसमं पत्रं
शिकाचैव तथा म्लिका शिशिरेजलविह्वलं प्रवर्ततीति रुदंतिका व्याधितदृष्ट्या लंगाफेनं चाहिस
मुद्गवं अन्यद्रव्यं पक्वं सद्गुणं करोति व्याधितुश्चायकमेव स्वगुणैः सकलशरीरं व्याप्य पाकं याति
अहिसमुद्गवं फेनं अफीम संधिवधांस्तु शिथिलान्पत्करोति विकारितं विशोष्यो जम्बुधातुन्यो
यथा क्रमुककोप्रवौ धातुभ्यः सकलशरीरस्थेभ्यो वीर्येभ्यः ओजउयधातुविशेषं विशोष्य क

मुकं प्रगं बुद्धिं पतियद्दृष्यं मदकारित इत्युक्ते तमोगुणप्रधानं च यथा मद्यं सुरादिकं मदकारि माद
 कं अवापि च विकारि स्यात् श्लेषमच्छेदि मदावहं आग्नेयं जीवितहरं योगवाहिविषं स्मृतं अवा
 पिसकलकायगुणव्यापनपूर्वकया कगमनशीलं विकारि ओजः शोषणपूर्वकसंधिवंधशि
 थलीकरणाशीलं मदावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकं आग्नेयं अधिकात्म्यं योगवा
 तादयः वैच्छिद्याग्नौ रवाप्रव्यं रुद्धारसवहाः शिरः धत्ते यग्नौ रवं तत्पादनिष्पद्यथा दधि गो
 हि संघीगुणग्राहकं विमंजद्वयं दृष्टं तो वत्सना नशक्नुकादिः निजवीर्येण यद्रव्यं स्रोतोभ्यो दोषसं
 चयं निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मस्तिं वक्त्रा दोषावातादयः वैच्छिल्याग्नौ रवाप्रव्यं रुद्धारसव
 हाः शिरः धत्ते यग्नौ रवं तत्पादनिष्पद्यथा दधि गो रवं शरीरि विदाहि द्रव्यमुद्गारमालंकुर्या
 त्परावर्षा हृदि दाहं च जनयेत्पाकं गच्छति तच्चिरात् गृह्णाति यो वा वाहि द्रव्यं संसर्गिवस्तु गुणान्
 पवं मानयथैतन्मधुजलतेलाभ्यमूतलोहादि आयवीर्यं च रक्त्वाहवीर्यं तु क्रियते येन यक्रिया

भा.प्र.
८६

सावीर्यक्रियते किं चित्सर्वावीर्यपुताहिताः तत्र वाग्मटः उल्लङ्घितगुणोत्कर्षाद्बुधेर्वीर्यविधास्मृतं य
त्सर्वमभिधोमीयं दृश्यते नुवनत्रयं अथ तद्गुणाः उल्लंघातकफोहन्यासितं नुतनुतेतरं शीतं वात
कफातकानुकुरुते पित्तहृत्परं अन्यत्र तत्रोल्लंघनमत्तद्व्यानिस्वेददाहाश्रुयाकतां शमन्वातकफ
योः करोति शिशिरं पुनः न्हादनं जीवनं स्तनं प्रसादं रक्तपित्तयोः अथ विपाकाः जातरेणाग्निना यो
गाद्यङ्गदेति रसांतरं रसाणां यरिणा मन्ते स विपाक इति स्मृतः मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः
कटुतिक्तकषायारण्यपाकः स्यात्प्रायशः कटुः तथा च वाग्मटः विधारसानां पाकः स्यात्तवाधम
कटुकात्मकः प्रायः यदेन त्रीहि स्यात्तस्माद्गुरम्लविपाकतः शिवा कषायमधुरपाका शुभिक
टुकामधुरपाकेत्यादि अथ विकानां गुणाः श्लेष्मत्कृन्मधुरः पाको वातपित्तहरो मतः श्लेष्मत्तुकु
स्तेपित्तं वातश्लेष्मगदापहः कटुः करोति पवनं कफं पित्तं च नाशयेत् विशेषावरसतो विपाकानां
निदर्शितः अथ प्रभावः रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावज्ञं दंती रसाद्यैस्तुल्यापि चि

भा.ने.४

अकस्य विरेचनी मधुकस्य च मृदीका घृतं क्षीरस्य दीपनं प्रभावस्तु यथा धात्री लघु च स्पर्शसादिभिः
 समापि कुरुते दोषतृणस्य विनाशनं क्विन्नु केवलं प्रव्यं कर्म कुर्यात्प्रभावतः ज्वरं हन्ति शिरोवक्त्रा
 सह देवी जटायथा तथा नोषधियोगेषु फलं प्रति स्वभाव एवाप्रयणीयो ननु तत्र रसादिरूपहेतुवे
 चारः कर्तव्यः यत आह सुश्रुतः श्रीमामास्यान्यवित्या निप्रसिद्धानि स्वभावतः आगमेनोपयोग्या
 निनेष जानि विवक्षाणेः प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः नोषधहेतु निर्विद्वान्परीक्षेत क
 दाचन विरुद्धगुणसंयोगेनैव सात्त्विकं हि जीर्यते रसं विपाकं स्तोवीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति इतिर
 सगुणवीर्यविपाकप्रभावानां स्वरूपाननिधाय कुत्र प्रत्ये के रसादयः संतीति बोधयितुं तत्र प्रव्य
 गतानरसगुणवीर्यविपाकप्रभावानाह तत्र प्रथमं हरीतक्या उत्पत्तिनामलक्षणमुणाह
 दक्षप्रजापतिं स्पृश्य मश्विनी वाक्यमूचतुः कुतो हरीतकी जाता तस्यास्तु कति जातयः रसाः कते
 समाख्याताः कति चोपरसाः स्मृताः नामानि कति चोक्ता निर्विद्वानासांचलक्षणं केच वरणागु

भा.प्र.
८७

णाः केचकाचकुत्रप्रयुज्यते केनप्रयेणसंयुक्ताकांश्चरोगान्वयोहति प्रसमेनंतयथापृष्टमावन्कु
महसि अश्विनोर्वचनंश्रुत्वादक्षोर्वचनमब्रवीत् दक्षोवाच यथातविंदुर्मेदिन्यांशक्रस्यपिबतोऽमृतं ततो
दिव्यात्ममुत्पन्नासप्तजातिर्हरितकी हरीतक्यनयापथ्याकायस्यापूतनामृता हेमवत्यवपाचापिचेत
कीश्रेयसीशिवा वयस्याविजयाचापिजीवंतीरोहिणीतिच" विजयारोहिणीवैवपूतनाचानयामृता
जीवंतीचेतकीचेतियथ्यायाःसप्तजातयः" अलावुहनाविजयास्तनासारोहिणीस्मृतः पूतनास्थिम
तीसूत्माकथितामांसलामृतापंचरेव्यानयाप्रोक्ताजीवंतीस्वर्णवर्णिनी त्रिरेषाचेतकीज्ञियासप्ताना
मियमाकृतिः विजयासर्वरोगेशुरोहिणीत्रणरोहिणि प्रलेपेपूतनायोज्याशोधनार्थेऽमृताहिता अ
क्षिरोगेनयाशस्ताजीवंतीसर्वरोगहृत् चूणार्थिचेतकीशस्तायथायुक्तंप्रयोजयेत् चेतकीद्विविधाप्रो
क्ताश्चेताकृत्स्नस्वर्णतः षडंगुलापताशुक्लाकृत्स्नत्वेकांगुलास्मृता काचिदास्वाऽमात्रेणकाचिदंधे
ननेदयेत् काचित्स्पर्शनिदृष्टान्याचतुर्धनिद्वयेच्छिवा चेतकीयादयच्छायामुपसर्प्यतियेन नि।

८७

२

दंतैतत्सहस्रणादेवपुत्रपुत्रिमृगादयः चेतकीवृद्धताहस्तेयावन्निष्ठतिदेहिनः तावन्निष्ठेतवेगैस्तुप्रभावात्तत्र
 संशयः नृपाणांमुकुमाराणां कुर्यानांनेषजद्विषां चेतकीपरमाश्रिताहितासुषविरेचनी सप्तानामपे
 जातीनांप्रधानाविजयासमता सुषप्रयोगासुलभासर्वरोगेषुशस्यते हरीतकीयंचरसाऽलवणातुवर
 परं रूक्षोष्णादीपनीमेध्याश्चाडुपाकारसायिनी चक्षुष्यालघुरायुष्याहंणीचानुलोमनी श्वासकास
 प्रमेहाशःकुष्ठशोयोदरकमीन वैस्वर्षग्रहणरोगविवंधावियमज्वरान् गुल्माधानव्रणच्छर्दिहि
 क्काकंठहृदामयानै कामलांशूलमानाहंणीहानंचयकृन्नाद्या अशमंरीमूत्रकल्लं वमूत्रौघातंचनाश
 येत् स्वादुतिक्तकषायत्वात्पित्तकृत्कफहृत्सा कटुतिक्तकषायत्वादम्लत्वादातहृत्तिवा पित्तक
 कटुकाम्लत्वादातकृत्कथंशिव प्रनावौदोषहंतृत्वंसिद्धंयत्प्रकाशयते हेतुनिःश्लिष्यबोधार्थेन
 पूर्वक्रियतेधुना कंमैन्मिंलंगुणोःसम्पदंष्टमाश्रयनेदतः यतस्ततोनेतिवित्यंथात्रीलकुचयोर्ध्या
 पण्यायामुजनिस्वाडुःस्नायावम्लोव्यवस्थितः दंतैतिक्तस्त्वचिकटुरस्थिस्थस्तुवरोरसः नवास्निग्धघ

॥ श्रीकृत्यगुणसंसेधवयुतांमेघावनकावरेतुल्यशर्व्वरयाशरदिमलयासुग्यातुषारागमे॥ पिण्ड्याशिरीरेवसेतसमेक्षोद्रेणसंयुज्यतां
राजतुंक्ष्वहरीतकीमेवगरां नश्यंतुतेशत्रवः॥१॥२॥

भा.प्र.
८८

पृष्ठ ४

मातृतागुर्वीक्षिताचयांभसि निमज्जेत्सासुप्रशस्ताकथितानिगुणाचसा नवादिगुणयुक्तत्वंतथैकत्रधिक
र्षता हरीतक्याः फलेयत्रद्वयंतच्छेष्टमुच्यते चर्वितावर्धयत्यग्निपेषितामलशोधिनी सिद्धासंग्राहिणी
पथ्यानृष्टप्रोक्ताविदोषनुत् उन्मीलिनीबुधिवर्लेपियाणां निर्मूलिनीपित्तकफानिलानां विसंयिनी
मूत्रशकंमलानां हरीतकीस्यात्सहभोजनेन अन्नपाककृतान्दोषान्वातपित्तकफोद्भवान् हरीतकीहरत्या
शुभ्रकस्योपरियोजिता लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सार्करा एतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान्मुडान्किता
सिद्धासार्कराशुंठीकणामधुगुडेः क्रमात् वर्षादिष्वभयाप्रात्रपारसायनगुणेष्विणा अध्वातिस्विन्नोव
लवर्जितश्चरुः कश्चोऽलघुनकर्षितश्च पिच्छाधिकोऽग्नवतीचनारीविमुक्तस्करत्त्वमयांनखादेत् नव
ज्वरीतिदिः अथविनीतकस्य नामानिगुणाश्च विनीतकस्त्रिलिङ्गः स्यात्तद्वः कर्षफलस्तुसः कनिष्ठमोक्ष
तवास्तथाकलियुगालयः विनीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् उलंवीर्येहिमस्पर्शनिवनं कक्षा
मात्रानं सत्तनेत्रहितं केरपंकमिवैश्वर्यमाशनं विनीतमज्ञातवृक्षैर्दिकफवातहरीलघुः कषायोमद

सेधिता २

८८

कृत्वा यथात्रीमज्ञापितदुणा अथामलकमाख्यातंधात्रीनिष्कफलामृता हरी
तकीसमंधात्रीफलं किं तु विशेषतः रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं च व्यंरसायनं हंति वातं तदमलत्वात् विषं माधुर्यं
शैत्यतः कफं रूक्षकषायत्वात् फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित् यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं न वृत्तितादृशं तस्य
तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् अथ त्रिफलालहणानामगुणाश्च पथ्या विनीतधात्रीणां फलेः
स्या त्रिफलासमेः फलत्रिकंच त्रिफलासावराच प्रकीर्तिता त्रिफलाकफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरी सरा
चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी अथ शृंगी नामानि गुणाश्च शृंगी विश्वाच विश्वच नागरं वि
श्वनेषजं ऊषणं कटु तप्तं च शृंगवेरं महोषधं शृंगी रुच्या मवातघ्नी याचनी कटुकालघुः स्निग्धोला
मधुरापाके कफवातविबंधनुत् तस्या स्वयं विमिश्रैः सञ्जलकाशहृदामयान् हंति स्त्रीपदशोफाश्चात्रा
नाहोदरमारुतान् आग्नेयगुणान् पिष्टंतोषांश्च परिशोषयत् संग्रन्हाति मलं तनुग्राहि शृंग्यादिकं यथा
अत्राह कंक्षितं विबंधनेदनी यावुसाकथं ग्राहिणी भवेत् सिद्धांतसाहस्रं शक्तिर्विबंधने देस्यायुतो नमल

भा.प्र.
८८

पातने अथार्द्रकस्य नामानि गुणाश्च आर्द्रकं शृंगवेरं स्यात्कटु तप्तं तथा र्द्रिका आर्द्रिकानेदिनी गुर्वीतीत्यो
लादीपिनी तथा कटुकामधुराया केरूला वातकफापहा ये गुणाः कथिताः शुंभ्यास्तेपिसंत्पाद्र्द्रके गु
णाः शीतनाग्रे सदापथ्यं लवणाद्र्द्रकं नक्षणं अग्निसंदीपनं रुच्यं जिह्वा कंठविशोधनं कुष्ठेषां द्वाभये
कृच्छ्रे रक्तपित्ते त्रयोद्वारे दाहे निदाघशरदौ नैव पूजितमाद्र्द्रकं पिप्पली नाम गुणाश्च पिप्पली नामाधिक
लावे देही च यला कणा उपकुल्यो घणा शौंडी कोला स्यात्तीक्ष्णा तंडुला पिप्पली दीपनी हृष्या स्वादुपा
कारसायिनी अत्युला कटुका स्निग्धा वातश्लेष्महरी लघुः पित्तलारे विनीहंति श्वासकाशोदरज्वरा
न् कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शः स्त्रीहरः सलाममारुतान् आर्द्रकं फप्रदा स्निग्धा शीतलामधुरा गुरुः पित्तप्रशम
नी सातुशुष्का पित्तप्रकोपिनी पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदः कफविनाशिनी श्वासकाशज्वरहरी हृष्या
मेधामिवर्द्धनी जीर्णज्वरेऽग्निमांद्ये च शस्यते गुडपिप्पली कासाजीर्णरुक्मिष्ठासहत्याण्डुकमिरेण
नुत् द्विगुणाः पिप्पली चूर्णतिगुडोन्नतिषजां मतः अथ मरिचस्य नाम गुणाः मरिचं वलिजं कल

८९

मूषणं घर्मपत्रनं मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजित् उष्णं पित्तकरं सूक्ष्मं श्वासशूलकुमीनहरेत् त
दार्द्रं मधुरं पाकेनात्युष्णं कटुकं गुरुं किंचितीक्ष्णं गुणं श्लेष्मप्रकोपि स्यादपित्रलं अथ त्रिकटुनो लक्षणानि
मगुणाः विश्वोपकुल्या मरिचं त्रयं त्रिकटुकथ्यते कटुत्रिकं तु त्रिकटुशूषणं श्लेष्ममुच्यते शूषणं दीप
नं हंति श्वासकासत्वगामयान् गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदः श्लेष्मपदपीनसान् अथ पिप्पली मूलनामगु
णाश्च ग्रंथिकं पिप्पली मूलं मूषणं चटकाशिरः दीपनं पिप्पली मूलं कटुलं पाचनं लघु सूक्ष्मं पित्तक
रं नेदी कफवातोदरापहं अनाहलीहगुल्मघ्नं कृमिश्वासहयापहं अथ चतुर्गुणस्य लक्षणगुणाः
शूषणं सकणामूलं कथितं चतुर्गुणं श्लेष्मस्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुर्गुणो च व्यनामगु
णाश्च नैवेद्यं तु चविका कथिता सातथोषणा कणामूलं गुणं च व्यंविशेषाद्गुदजापहं च व्यं
तु चविका चाथ विवराजं तु कललः चविका वक्रुति कोलादीपनीया च नीलघुः कफपित्तहरी चैव
किंचिद्वातप्रकोपिणी जायते दक्षिणे देशे सा चाहेति प्रकीर्तिता निगुंडी यत्र वतर्पणं परादीया हि

भा.प्र.
९०

मागता पचनेद्योरुचिकरीविशेषानेदनाग्निनी अथाजपिप्यत्यानामगुणाश्च चविकायाःफलं
प्राज्ञैःकथि तागजपिप्यली कपिवल्लीकोलवल्लीश्रेयसीचिसरश्मसा गजकृष्णाकटुवतिश्लेष्म
नुत्तवह्निवर्दिनी उल्लानिहंत्यतीसारश्वासकंठामयकृमीन् अथवित्रकनामगुणाः वित्रकोऽन
लनामावपीठोव्यालस्तथोषणः वित्रकःकटुकः पाकेवह्निरुत्पाचनोलघुः सूक्ष्मलग्नाणीकुष्ठशो
थार्शःकृमिकाशनुत् वातश्लेष्महरोग्राहीवातार्शःश्लेष्मपित्तनुत् अथपंचकोलस्यलक्षणगुणाः
पिप्यलीपिप्यलीमूलचव्यवित्रकनारैः पंचभिःकोलमात्रंयत्पंचकोलंतदुच्यते पंचकोलंरसेपा
केकटुकंरुचिकमृतं तीक्ष्णोष्णपाचनंश्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत् गुल्महृद्दीपनं हृद्गलघ्नं पि
त्रकोपनं अथषड्द्वयस्यलक्षणगुणाः पंचकोलंसमरिचंषड्द्वयमुदाहृतं यंचकोलगुणंत
सूक्ष्ममूलंविषाघ्नं अथयवानीनामगुणाः यवानिकोग्रांधाचब्रह्मगन्धिमोदिका सैवीकादीप्य
कोदीप्यातयास्याद्यवसाकया यवानीपाचनीरुच्यातीक्ष्णोष्णाकटुकालघुः दीपनीचतथातिका

पितृलाशुकशूलहृत् वातश्लेष्मोदरनाहगुल्मघ्नीहृत्कमिप्रणुत् अथद्वितीयज्वानीनामगुणा यवानीय
ज्वानीस्यावोहारोजंतुनाशनः चोहारस्तुगुणाः पोक्ताविशेषात्कमिनाशनः अथाजमोदनामगुणाः
अजमोदप्रवराम्बाचमधूरोदीप्यकस्तथा तथाजहलकुशाप्रोक्ताकारवीलोचमस्तकः अजमोदकर
दुस्तीक्ष्णादीपनीकफवातनुत् उष्णविदाहिनीहृत्तृष्णवलकरीलघुः नेत्रामयकमिच्छर्दिहिध्मे सेना
वस्तिरुजोहरेत् अथसुरासानीयवानीगुणा पारसीकयवानीतुयवानीसहस्रागुणैः विशेषात्पाचनी
रूक्षाग्राहिणीमेहिनीगुरुः सुलजीरकः कलजीरकः लो^{मोशी}जीरकः नामानिगुणाश्च जीरकोजरणोऽजाजीकरणा
स्यादीर्घजीरकः कलजीरः सुगंधिश्चतथैवोद्गरशोधनः कालाजाजीवुसुरववीकालिकाचोपकालि
कां पृथ्वीकाकारवीपृथ्वीपृथुः कल्लोपकुं विका उपकुंजीचकुंजीचवहजुरिकइत्यपि जीरकत्रि
तयंरूक्षं कटुसंदीपनंलघु संग्राहिपित्तलंमेधंगन्नाशायविशुद्धिकृत् ज्वरघ्नपाचनं वल्यं हृष्यं रुच्यं क
फापहं चक्षुष्यपवनाधानगुल्मक्षर्दितिसारनुत् अथधानानामगुणाः धन्याकंधान्यकंधान्यधानाधा

नेयकं तथा कुनटीधेनुकाचत्राकुस्तुवरवितुन्नकं धान्याकं तुवरं स्निग्धमवृष्यमूत्रलं लघु नीलकण्ठं
वीर्यवदीपनं चाचनं समतमं ज्वरघ्नं रोचनं ग्राहि स्वादुपाको विदोषनुत् तलादाहवमिन्वासका समश्लेष्मिप्रण
त आर्द्रतुतद्रुणं स्वादुविशेषास्त्रिनाशनं अथ सोवाशौकतयोनिमिनिगुणाश्च शतपुष्पाशताकाचमधु
रकारवीमिसिः अतिच्छत्रासिताच्छत्रासहिताच्छत्रिकापिव चत्राशालेपशालितो मिश्रेयामधुरा मिसिः
शतपुष्पालघुस्त्रीहिणपित्तकृद्दीपनीकटुः उष्णज्वरनिलम्होषमज्जणशलाहिरोगहृत् मिश्रेयाश्चद्रुणाप्रो
क्ता विशोषाघोनिश्लानुत् अमिमांघ्रहरीहृद्यावृषविट्कमिश्रुकहृत् रूक्षोष्णयाचनीकसवमिश्रेषा
निलान्दरेत् अथ मेथीवनमेथीलयोर्गुणाः मिश्रेयामिश्रि यालीनौशादीश्रीतश्रीवामता मेथिकावा
तशामनीश्लेष्मघ्नीज्वरनाशिनी ततः स्वल्पगुणावन्यावाजिनां सातु प्रजिता अथ चंद्रसूर्यगुणाः चंद्रसूरं
हितं हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणां असृग्वातगदघ्नीवलपुष्टिविवर्धनं अथ चारिदना मेथिकाचंद्रसूर
रं च कालाजाजीयवानिका एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्वीजमिति स्मृतं तच्चूर्णं नक्षितं नित्यं निहंति पचनामयान

चंद्रसूरनिनेके

अजीर्णशूलमाधानं पार्श्वशूलं कटिव्यथा अथ हिं गुगुणाः सहस्रवेधे जवुकं वालिकं हिं गुरामवं हिं गृक्षं पा
चनं रुच्यं तीक्ष्णं वातवलासनुत शूलगुल्मोदरानाहकमिधं पित्रवर्धनं अथ वचानामगुणाः वचोयगंधाषड्
ग्रंथागोलोमीशतयर्विका सुप्रयणं चिमंगल्यजटिलोयचलोमसा वचोयगंधाकटुकातिकोष्ठावतिवहि
कत विवंधधानशूलघ्नीशकृन्मूत्रविशोधिनी अयस्मारकफोन्मादभूतजंतुनिलानहरेत् अथ खु
रासानीव व पारसीकवचाशुक्लाप्रोक्ता हैमवती तिसा हैमवत्युदिततद्वलहंतिविशेषतः अथ महा
क्षरीवचायस्यालोके कुलिजन इति नामांतरं सुगंधायुगंधावविशेषात्कफकाशानुत् सुस्वरत्वक
रीरुच्याहत्कंतमुरवशोधिनी अथ रासुगंधाः स्थूलग्रंथिः तथाः लोके महानरा इति नाम स्थूलग्रंथिः सु
गंधान्याततोहीनगुणास्मता अथ चोवचिनी गुणाः दीपांतरवचाकट्टीतिकोष्ठावहिदीपिहत् विवंधा
धानशूलघ्नीशकृन्मूत्रविशोधिनी वातव्याधानयस्मारमुन्मादंतनुवेदना व्यपोहतिविशेषेण फिरो
गामयनाशिनी अथ हैवेरद्वयंतनमध्ये प्रथमं फलं मत्स्यसदृशं द्विप्रगंधं द्वितीयममृष्यफलसदृशं मत्स्य

भा.प्र.
९२

गंधतयोर्नमिनिगुणाश्च हपुषावपुषाविस्त्रपरम्पत्यफलीसता मत्स्यगंधास्त्रीहहंत्रीविषघ्नीध्वान्तना
शिनी हपुषादीपिनीविक्रामहस्तातुवरपुरुः पित्रोदरसमीराश्रीग्रहणीगुल्मशूलनुत् पराप्येतद्गुणाप्रो
क्तास्तेनेदोदयोरेषि अथवायुविडंगः पुंसिलीवेविडंगंस्यात्कृमिघ्नोजंतुनाशनः तंडुलश्चतथावेल्ल
ममोवाचित्रतंडुला विडंगः दुतीक्ष्णोऽसंस्त्रं वल्हिकरं लघुः शलाधमानोदरश्लेष्मकृमिवातविवंध
नुत् अथतुंवुरुफलम् तुंवुरुर्वहनेदोहिपश्चिमाएवितीरुजः पत्रैश्चवकुलाकारैः कलापसदृशै
ः फलैः तस्युष्यं तुंवुरुस्त्रव्यातंकषायंकटुयाकिंच व्यातमुखं मरिचवत् तुंवुरुः सौरभ सौरोवनजः
सानुजोऽंधकः तुंवुरुः प्राथितं तिकंकटुयाकेपितत्कटुः सूक्ष्मोऽदीपनं तीक्ष्णोऽसंस्त्रं लघुविदाहि
च वतश्लेष्माक्षिकणोष्णशिरोरुग्दृजकमीन् कुष्ठशलाकविश्वासघ्नीहस्तुष्टाणिनाशयेत् अथ
वंशरोक्ता स्यादंशारेचनावंसीतुगादी तुगाद्युभात्वकक्षीरीवंशजाशुभ्रावंशक्षीरीचवेणकी
वंशजाहंहराह्य्यावल्पास्वादीचशीतला तृणाकाशज्वरश्वासक्षयपित्तास्रकामलाः हरेत्कुष्ठं

९२

ब्रह्माणां कषाया वातकृत् जित् अथ समुद्रफेनना- समुद्रफेनः फेणश्च दिंडीरो ध्वीकफस्तथा
समुद्रफेनश्चुष्योलेखनः शीतलः सरः कषायो विषपित्तघ्नः कण्ठककफहृत्पुः अथाह्व
वर्गस्पलक्षणा गुणाः जीवकर्षणकोमेदोका कोल्योक्रद्विके अष्टवर्गोऽष्टनिर्द्रव्यैः कषित
श्वरकाक्षिः अष्टवर्गो हिमः स्वाङ्घ्रिहृणः शुक्रलोगुरुः मग्नसंधानकृत् तन्पवला सवलवर्धनः
वातपित्तास्रतृदाहज्वरमेहक्षयप्रणुत तज्जीवकर्षणकयो रूत्यलिलक्षणा नाम गुणानां हजी
वकर्षणकोमेदो हिमादि शिरवरोद्भवो रसोनकंदवत्कंदोनिः सारो सूक्ष्मपत्रको जीवकर्षणका
कारो कषमो हृषशृंगवत् जीवको मधुरः शृंगोऽस्वांगः कूर्चशीर्षकः कषमो हृषमो धोरो विषा ५१
णी प्राक्षत्यपि जीवकर्षणको वल्यो शीतो शुक्रकफप्रदोः मधुरो पित्तदाहस्रकार्षवातक्षया
यहो अथ मेदामहामेदयो रूत्यलिलक्षणा नाम गुणाः महामेदा सिधः कंदो मोरगाद्रौ प्रजायते म
हामेदावनो मेदो स्वादित्पक्वं मुनीश्वरैः शुक्रार्द्रकनिभः कंदो लताजातः सुयाण्डुरः महामेदा निघो

भा. प्र.
७३

ज्ञेयो मेदा लक्षणमुच्यते शुक्लकंदो नखच्छेद्यो मेदो धातुमिव सवेत् यः समेदेति विज्ञेयो जिज्ञासतत्परैः
 कुम्भैः शाल्यपर्णीमणिच्छिद्रामेदामेदो त्वं ध्वरा महामेदावसुच्छिद्रा विदंती देवतामणिः मेदो युगं गुरुः
 स्वादुः कृष्णस्तन्यकफा वहं हंहरां शतिलं पित्त रक्त वात दाय प्रणुत् अथ काकोली हीरका कोल्योरु
 त्यन्ति नाम गुणाः जायते हीरका कोली महामेदवस्यते यत्र स्यात् हीरका कोली ककोली तत्र जायते
 पीवरी सहशः कंदः सहिरः प्रियगंधवान् साप्रोक्ता हीरका कोली काकोली लिंगमुच्यते यथा स्या
 त हीरका कोली काकोल्यपि तथा भवेत् एषा किं विद्म वेत्कृष्णामेदो यमुनयो रपि काकोली वामस्यो
 ली च वीरा कायस्थिका तथा सा शुक्ला हीरका कोली वयस्याः हीरवल्ली काः कथिता हीरणी धारा
 हीरशुक्ला पयस्विनी काकोली युगलं शतं शुक्रलं मधुरं गुरु हंहरां वात दाहा स्रपित्त शोष ज्वरा
 महं अथ हि हिष्ठ्योरु त्यन्ति लक्षणानाम गुणाः कश्चिद्विद्वक् कंदो दो नवतः कोशायामले श्वेतलोमा
 न्वितः कंदो लता जालः सरंध्रकः स एव कश्चिद्विद्वक् मेदमप्येतयोर्बुवे वृक्षग्रंथि समा कश्चिर्वा मा

७३

वर्तफलाचसा वृद्धिस्तुदक्षिणावर्तफलाप्रोक्तामहर्षिनिः कदियेगिपंसिधिलक्ष्म्योहमेरुपाकयाश्मे क
 दिवल्याविदोषधीशुक्रलासधुरागुरुः प्राणेश्वर्यकरिमुखरिक्तपित्तप्रणाशिनी वृद्धिर्गर्भप्रदाशीताहं
 हणीमधुरासता हृष्यापित्तास्रत्रामनीहतकासहयायहा राज्ञामप्यष्टवर्गस्तुयतोयमतिदुर्लभः तस्मा
 दस्यप्रतिनिधिं हृष्यात्तुल्यं निषकं मुखमसदृशः प्रतिनिधिः एतस्यप्रतिनिधिमाह मेदजीवककाको
 लीकृद्धिर्द्वेपिवासति वरीविदार्यश्चगंधावाराहंश्चक्रमातक्षिपेत् मेदमहामेदस्थानेशतावरीमूलं
 जीवकर्षनकस्थानेविदारीमूलं काकोलीदीर्घकाकोलीस्थानेश्चगंधामूलं कृद्धिस्तुदस्थानेवारा
 हीकंदंगुणेस्तुल्यं क्षिपेत् अथज्येष्ठीमधु जलज्येष्ठीमधु यष्ठीमधु तथायष्ठीमधुकंलरीतद्वाराशो
 यविषक्षद्विदक्षामा^{ना} निक्षयायहा अथकंवीला कांपिलः ककशाश्चंद्रोरकांगोरोचनोपिव कां
 पिलः कफपित्तास्रकमिगुल्मोदरत्रणान् हंतिरेचीकटुलक्ष्म्यमेहानाहविषाश्रमनुत् अथधन्व
 हेरा आरावधोरजहृ^{स्त} शम्पाकश्चतुरंगुलः आस्वनव्याधिघातकृतमालमुपर्णिकाः कर्णिका
 कंतका ॥ अथनलीतकंततुप्रवेतोयेमधूलिका ॥ यक्षीतिमागुरुः स्वाक्षीयक्षुब्धबलकरो कृत ॥ सुस्निग्धा शुक्रला केश्या
 स्वयंपित्तनिना स्रजित् ॥ ४ ॥

रोदीर्घफलः स्वर्णगः स्वर्णभूषणः आरग्वधोगुरुः स्वादुः शीतलः संसर्गोत्तमः ज्वरहृद्गोपितास्त्रवा
 तौदौर्वर्तः शूलनुत् तत्फलं संसर्गं संसर्गं कुष्ठपित्तकफापहं ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठशुद्धिकरं परं अथ
 कटुकी कटुविकटुकातिक्ता कृष्णनेदा कटुं नरा अशोकामत्स्यशकलाचक्रांगीशकुलादनी मत्स्य
 पिता कंडरुहारे हिणी कटुरो हिणी कटुकी कटुकापाके तित्ता रूक्षा हिमालयः नेदिनी दीपिनी ह
 द्याकफपित्तज्वरापहा प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकमिप्रणुत अथ चिरायता किरात तित्तः
 केरातः कटु तित्तः किरातकः कांड तित्तो नार्य तित्तो नूनिं वो रामसेनकः किरातको न्यो नैपालः
 सोर्ध तित्तज्वरांतकः किरातः सारको रूक्षः शीतलः स्तित्त कोलघुः सन्निपातज्वरश्वासकफपि
 तास्रदाहनुत् काससोथतया कुष्ठज्वरत्रणकमिप्रणुत अथेन्द्रयवनामगु० उक्तं कुटजवीजं तु
 यवमिन्द्रयवंतया कलिगं वापिका निगंतया नद्रयवं स्मृतं इति कीवेमरः प्राह क्वचिदिन्द्रस्य ना
 मेव न केतदनिधायिकं फलानां नद्रजवास्तस्य तथा नद्रयवा अपि इति धन्वंतरिः प्राह ऐन्द्रयवं विदो

ग्रं संग्राहिकटुशीतलंज्वरातीसारकासारः कमिवीसर्पकुएनुत् दीपनंगुदकीलास्रवातास्रमश्ल
जित् अथमयनफल मदनश्चूर्नः पिंडीरावः पिंडीतकस्तथा करहातोमरुवकः शल्यकोविषपु
ष्पकः मदनीमधुरस्तिक्तोवीर्येक्षितोलेखनोलघुः वांतिकदिप्रधिहरः प्रतित्रपायत्रणांतकः रूह
ः कुष्ठकफानाहृशोथगुल्मत्रणापहः अथरासना रास्नायुक्तरसारस्यासुवहारसनारसा एला
पर्णविपुरसासुगंधाश्रेयसीतथा रास्नामपाचनीतिक्तागुरुल्लाक्यकवातजित् सोथश्वाससमीरास्र
वातश्लोदरापहा कासज्वरविषाशीतिवातिका मयहिभ्रहत अथरास्नाभेदनायइतिलोकेना
कुलीसुरसानागसुगंधागंधनाकुली नकुलेष्टाभुजंगाक्षीसर्पंगीविशनाशिनी नाकुलीवुवरा
तिक्ताकटुकोष्ठाविनाशयेत् भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्वरकमित्रणान् अथमाचिका यश्चि
मदेओमोआइतिलोकेप्रसिद्धोत्तविशेषः माचिकाप्रस्थिकाचष्टा तथावांवालिकां विका मयू
रविदलाकेशीसहस्रावालमूलिका माचिकाम्लारसेयाकेकषायाशीतलालघुः पक्वातीसार

मा.प्र.
९५

पित्तास्रकफकंठमयायहा अथतेजवती तेजवल्कलश्च तेजस्विनीतेजवतीतेजोधातेजनीतथा
तेजस्विनीकफश्वासकासास्यामयवातहृत् पचन्मुष्णकटुस्तिक्तारुचिवह्निप्रदीपिनी अथतुमजिनी
मालकंगुनीश्चित् ज्योतिष्मतीस्याक्वटनीज्योतिष्काकंगुनीत्वि पारावतयादीयर्णालताप्रोक्ताकु
कुंदनी ज्योतिष्मतीकटुस्तिक्तासराकफसमीरजित् अत्युष्णवामनीतीक्ष्णवह्निबुद्धिस्मृतिप्रदाश्च
यक्रुत कुष्ठरोगाक्षयंवायं पारिभ्रंतथोत्पलं कुष्ठमुलंकडुस्वादुशुक्रलंपित्तलंलघुः हंतिवातास्रवीस
र्षकासकुष्ठमरुत्कफान् अथकुष्ठमेदपुष्करमूल उक्तं पुष्करमूलं तु यौष्करं पुष्कराक्षयं यच्च
पत्रं त्वकाशमीरं कुष्ठमेदमिदं जगुः यौष्करं कटुकं तिक्तमुलं वातकफज्वरं हंति शोथारुचिश्वास
निशोषाल्पाश्वशूलनुत् अथचोक पटुमर्णी हेमवती हेमदीरी हिमावती हेमाक्षायी तडग्धाचव
नूलंचोकमुच्यते हेमाक्षरेचनी तिका माहि न्युत्केशकारिणी कृमिकण्डुविषानाहकफपित्तास्रकु
ष्ठनुत् अथकाकंडाशृंगी शृंगी कर्कटशृंगी च स्यात्कुलीरविषाणिका अजशृंगी च वक्राचक कर्कराया

९५

चकीर्तिता शृंगीकषायतिक्तोष्णकफवातहृयज्वरान् श्वासोर्ध्वातदृक्कासहिभ्मारुचिवमीहरेत् अथ
कायफलं कटुफलं सोमवल्कश्चकेदुर्घ्नः कुंनिकापिच श्रीपर्णिकाकुमुदिकामफामप्रवतीतिचक
टुफलसुवरस्तिकः कटुवार्तिकफज्वरान् हन्तिश्वासप्रमेहार्शः काष्ठाकराणामयारुचीः अथभार्ग
भार्गीनृगुप्तवायभीफंजीव्राह्मणयष्टिका ब्राह्मणपंगारवल्लीचिरवरशाकश्चहंजिका भार्गीरुहाकटु
स्निग्धासुयोष्णायाचनीलघुः दीपनीतुवरागुल्मरक्तमुन्नाशयेत्प्रवृत्तं शोथकासकफश्वाशपीनस
ज्वरमारुतान् हाथाजोडीगुणाः पाषाणनेदकोष्मघ्नो गिरिमिज्जितयाजनी असमनेदोहिमस्तिकः
कषायोवस्तिशोधनः नेदनोहन्तिदोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्रमहृजः योनिरोगान्प्रमेहांश्चक्षीहृत्प्रलम्ब
णानिच अथधातुर्धातकीधातपुष्पीचताम्रपुष्पीचिकुंजरा सुनिद्रावक्रपुष्पीचवह्निज्वालाचसा
सता धातकीकटुकाशीतामदकसुवरालघुः वृक्षातीसारयितास्रविषकमिविसर्पजित् अथमं
जिष्टा मंजिष्टाविकसाजगीसमंगाकालमेघिका मराटुकपर्णीमंडीरीचंडीयोजनवल्गुपिरसायन्यरु

भा.प्र.
एह

णाकालारक्तांगीरक्तयष्टिका मंडीतकीचिगंडीरीमंजूषावस्त्ररंजिनी मंजिष्ठाभधुरातिकाकस्वायास्वर
वर्णकित्त गुरुतलाविषश्लेष्मशोथपोन्यक्षिकणरुक् रक्तातीसारकुष्ठस्रविसर्पत्रणमेहनुत अथा
कुसुम स्यात्कुसुमंघनिहिशिखंस्त्ररंजकमित्यपि कुसुमंवातलंककच्छूरक्तपित्तकफापहं अथल
ला लाहापलंकपालकोयवोद्वहामयोजवु लाहावर्णहिमावल्पास्निग्धाचतुवरालघुः अनुष्ठाक
फपित्तास्रहिकाकासज्वरप्रणुत व्रणोरःक्षतवीसर्पकमिकुष्ठगदापहा अलक्तकीगुणैस्तद्विशो
षाधंगनाशनः अथहलद हरिद्राकांचनीपीतानिशारव्यावरवर्णिनी कमिष्ठाहलदीयोषित्प्रियाह
दविलासिनी हरिद्राकटुकातिकासूलोष्ठाकफपित्तनुत वण्णत्वग्दोषमेहास्रशोथपांडुव्रणपहा
अवनहलदी अरणपहनदीकंदः कुष्ठवातास्रनाशनः अथकषूरहलदी दार्वीनेदाप्रगंधाचसुर
नीदाहदारुच कर्चूरपक्षपवास्यातसुरभिः सुरनायकाश्राम्रागंधिहरिद्रायासाशीतावातलामता पि
तहन्मधुरातिकासर्वकंडुविनाशिनी अथदारुहलदी दार्वीदारुहरिद्राचपुर्न्यापार्जनीतिव कटं

एह

भा.प्र.
९७

सुर ५

रंलघु अथातिविषा विषात्वतिविषा विश्वाष्टंगीप्रतिविषारुणा शुक्लकंदोपविषानंगुणधुणवल्लभा वि
षासोष्णकटुस्निग्धाचनीदीपनीहरेत् कफपित्तातिसारामविषकासवमिहृषिन् अथश्यावलोध्रयहि
कालोघ्र लोघ्रस्निग्धस्तिरीटश्चशावरोगलघुस्तथा द्वितीयः यहिकालोघ्रः क्रमुकः स्थूलवल्कलः जीर्ण
पत्रोदहृत्यत्र यदीलाक्षाप्रसादनः लोघ्रो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत् कषायोरक्तपित्तासृग
ज्वरतीसारशोथहृत् अथलघुनः लघुनस्तुरसोनः स्यादुग्रगंधोमहोषधं अरिष्टोन्नेच्छकंदश्चपवनेष्टोर
सोनकः यदा मृतं वेन ते योजहारं सत्रमानं तदा ततो यतदिंडुः सरसोनो नवधुवि पंचमिश्चरसेर्युकोरसेनास्ते
नवर्जितः तस्मात्सोन इत्युक्तो व्याणांगुणवेदितिः कटुकश्चापिमृक्षेषुतिकः पत्रेषु संस्थितः नालेकषा
ययदिष्टो नालाग्रे लघुणः समतः वज्जितुमधुरः प्रोकोरसस्तद्रुणवेदितिः रसोनो हं हणो हृष्यः स्निग्धो लघु
चनः सरः रसेपाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मत्तः तप्तसंधानकृत्कराव्योगुरुः पित्तास्त्रहृदिदः वल
वर्णकरो मेधाहितो नेत्रोरसायनः हृष्टो जीर्णज्वरकुक्षिशूलविबंधगुल्मारु विकारसोफान् उन्नामिकु ९७

स्त्र

थानलसाहजं तु समीरणश्वासकफांश्च हंति मध्यमां संतथा स्तं च हितं लघुनसेविनां व्यायाममातयोषमति
नीरययोगुर्दं रसोनमश्वत्थुरुषसंजे देत निरंतरं अथप्याज पलाण्डुर्यवनेष्टश्चुर्गधो मुखवक्षणाः पलाण्डु
स्तुगुणैर्जेयो रसोनसदृशो गुणोः स्वादुपाकरसो नुलः कफकृत्तातिपित्तलः हरेत् केवलं वातं वलवीर्यकरो
गुरुः अथनल्लातकः नल्लातकं विधुप्रोक्तमरुष्कोरुष्करोक्षिकः तथेवाग्निमुखी नलीवीरहृत्तश्चशो
फकृत् नल्लातकफलं यकं स्वादुपाकरसं लघु कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णो लंघे दिनेदनं मेध्यं चक्रिक
रंहंति कफवातव्रणोदरं कुशार्शो ग्रहणी गुल्मशोफानाहज्वरकमीन् तन्मज्जामधुरो हृष्यो हं हणो वात
पित्तहा हंत मारुष्कं रं स्वादुपित्तघ्नं के रपममिकृत् नल्लातकः कषायो लः शुक्लो मधुरो लघुः वातश्लेष्मो
दशनाहकुशार्शो ग्रहणी गदान् हंति गुल्मज्वरश्चित्रवहिर्मांश्च कृत्तिव्रणान् अथतंगा मंगा मंगा मातुलानी
मादिनी विजयाजया मंगा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघुः तीक्ष्णो लघुः पित्तलामो हं मदवास्वन्हिव
दिनी अथपोरु तिलनेदः स्वसतिलः खारवसश्चापिसमृतः स्यात्वास्वयफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु

भा.प्र.
७८

ग्राहितिककषायंवातकृत्कफकासहत धातुनांशोषकंरूक्षंमदरूक्षाविवर्धनं मुकुमोहिकरंरूक्षं
सेवनात्युत्स्वनाशनं **अथशुक्रमीमस्यात्वावसफलक्षीरमाफुकमहिफेनकं** आपूकंशोषणं
हिश्लेष्मसंवातपित्तलं तथावसफलोद्भूतंवल्लप्रायमित्यपि **अथवावसवामाउच्यंते**वसवी
जानितेषांरवसतिलाअपि रवसवीजानिवल्यानिवृष्याणिमुगुरुस्त्रिच जनयंतिकफंतानिशमयंतिस
मीरणं **अथसैधवः** सैधवोऽस्त्री शीतशिवंमूणिमंथंवासिधुजं सैधवंलवणंस्वादुदीपनंपाचनंलघु
स्त्रिगुणंरूक्षंहिमंरूक्षंरूक्षंनेत्र्यंविदोषहत **अथसांजरि** साकंनरीयंकषितंगडारव्यंरोमकंतथाग
डारव्यंलघुवातघ्नमत्युष्णंनेदिपित्तलं तीक्ष्णंवायुपिस्त्रुसंवातिष्यंदिकटुपाकिञ्च **अथवांग** यंगं
तुयमुन्नवरामक्षीवंशिशिखंरुतत् सामुद्रंमधुरंयाकेसतिकंमधुरंगुरु नात्युष्णंदीपनंनेदिसंहारमवे
दाहिव श्लेष्मसंवातनुत्तिकमरूक्षंनातिशीतलं **अथविडलो** विडंयाकंचकृतकंतथाप्राविडमा
सुरं विडंसंहाररूक्षधःकफवातानुलोमनं ऊर्ध्वकफमधोवातसंचारयेदित्यर्थः दीपनंलघुतीक्ष्णं

७८

कटेरीपाताचमवेत्सेवयचंपचा सेवकालीयकः प्रोक्तस्तथाकालेयकोपिव पीतदुश्चहरीदुश्चपीतदस्त्वपी
तिका दावीनिशागुणाकिंतुनेत्रकर्णस्परोगानुत् **अथरसांजनं** दावीकायमजाक्षीरंपादंयत्कायदाघ
नंतदारसांजनंरव्यातंनेत्रयोः परमंहितं रसांजनंताक्ष्यंशोलेरसगर्भतुताक्ष्यंजं रसांजनंकटुश्लेष्मविष
नेत्रविकारनुत् उर्ध्वरसायनंतिक्तंछेदनंत्रणशोधकत् **अथवाकुची** अवलुजोवाकुचीस्यासोम
रजसिपणिका शशिलेखाकलफलासोमीप्रतिफलीतिच सोमवल्लीकालमेधीकुष्ठघ्नीविप्रकीर्तिता
वाकुचीमधुरातिक्ताकटुपाकारसायनी विष्टमहृदिमारुच्यासराश्लेष्मासपित्तनुत् रूक्षाहृद्याश्वासकुष्ठ
मेहच्वरकमिप्रणुत् तत्फलंपित्तलंकुष्ठकफानिलहरंकटु केशंत्वयंकुष्ठमिश्वासकासशोथास्रयां
डुनुत् **अथपुंनार** चक्रमर्दःप्रपुंनारोदुधोमेघलोचनःयायाटःस्यादेडगाजश्चक्रीपुत्राटइत्ये
चक्रमर्देलघुस्वाहूरूक्षःपित्तानिलापहः हृद्योहिमःकफश्वासकुष्ठकंडूकमीहरेत् हंत्युष्णंतत्फलं
कुष्ठकंडूदुविषानिलान् गुल्मकासरुमिश्वासनाशनंकटुकंस्मृतं वातरक्तापहतस्यशकंकफह

सौभाग्यं टंकणं तारोधातुप्रावकमुच्यते टंकणं वह्नि कूटं कफहृदातपितकृत तारवयं स्वाजिकायावा
शकश्चक्षुहारद्वयमुदाहृतं टंकणेन युतं तनुहारत्रयमुदीरितं मिलितं चोक्तगुणरुद्धिशेषाद्गुलमुदाहृतं
यत्ताश्च वज्रिखरिचिंचार्कतिलनालजाः यावजः स्वर्जिकाचेति हाराश्च कमुदाहृतं हाराण्येऽग्निना
तुल्यागुलमुदाहृतं **अथ क** कुकुरं सहस्रवेधिः स्यात्प्रसाम्भुलामित्यपि कुकुरमत्तमुलं
चक्षुषं नयाचनं परं शूलगुलमिव धामवातश्लेष्महरं सरं वमित्तलास्पवेरस्पहृत्पीडावह्निमाद्यहृतं
इति श्रीभावप्रकाशे हरितक्यादिचर्मोऽयं प्रथमः १ **अथ क** कर्पूरादिवर्गोऽभिधीयते तत्राक्षे कर्पूरस्य
नामानि गुणाश्चाह पुंसि स्त्रीष्वेव कर्पूरोऽपि तान्नो हिमवातुकः घनसारश्च प्रनामा हिमनामा पिसस्म
तः कर्पूरः शीतलो दृष्यश्चक्षुषस्तोषणो लघुः सुरभिः मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषायहः दाहक
क्ष्मास्पवेरस्पमेदोर्दोर्गन्धनाशनः कर्पूरोदिविधः प्रोक्तो यथापकप्रनेदतः यथा कर्पूरतः प्राकुर्य
कं गुणवत्तरं **अथ चिनिषा कर्पूर** विनीकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः सतः कुशकाण्डवमिहरस्त

पातिकरसश्च सः **अथ क** कसूरी मृगनाभिर्मृगमदः कथितः स सहस्रमिति कसूरिकाचकसूरीवेदमुख्या
चसास्मता कामरूपोद्भवकलानैयालीनीलवर्णयुक् काश्मीरिकपिलच्छाया कसूरीत्रिविधास्मताका
मरूपोद्भवश्चेष्टनैयालीमध्यमानवेत् काश्मीरदेशसंभूता कसूरीद्यधमामता कसूरीकाकटुस्ति
काहारोलाशुक्रलागुरुः कफवातविषच्छर्द्दिशीतदोर्गन्धशोषहृत् **अथ मुसुकदना** लताकसू
रिकातिकाखादीदृष्या हिमालघुः चक्षुष्याक्षौदनीश्लेष्मतलावस्यास्प्यरोगहृत् **अथ गौरासामाष**
नेदयादीर्गंधमाज्जरवीर्यवृष्यकृतकफवातहृत् काण्डकोटहरनेत्र्यसुगंधस्वेदगंधनुत् **अथ क**
नं श्रीखंडं चंदनं मस्त्रीनप्रश्नीलेनयणिकः गंधसारो मलयजस्तथा चंद्रद्युतिश्च सः स्वादेति कं कषेपी
तं छेदे रक्तं नोसितं ग्रंथिकोटरसंयुक्तं चंदनं श्रेष्ठमुच्यते चंदनं शीतलं रूक्षं तिक्तं मालादं नं ल
घु अमशीर्षविषश्लेष्मतलापित्तास्रदाहनुत् **अथ पीतचंदनं** कलंवर्कं तु कालीयं पीतानं हरिचं
दनं हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्यकं कालीयकं रक्तगुणं विशेषाद्यंगनाशनं **अथ रक्तचं**

रक्तचंदनमारुत्यातं रक्तगंधं चंदनं तिलपुष्पैरुक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतं रक्तं शीतं गुरु स्वादु चर्द्धितं ला
सपित्रहृत् तिक्तं नेत्रहितं हृष्यं ज्वरघ्नं विषायहं अथ वक्त्रं पतंगं तुरकसारं सुरंगं रंजनं तथा पटं रंजकमा
रुत्यातं यत्रुचं कुचं चंदनं पतङ्गं मधुरं शीतं पित्रश्लेष्मघ्नं स्वनुत् हरिचंदनवद्देहं विशेषाद्वाहनाशनं चंद
नानितुसर्वाणिसदृशानिरसादिभिः गंधेन तु विशेषोस्ति पूर्वश्रेष्ठतमंगुणैः **अथ अंगुलं कलागुरुः** अ
गुरुप्रवरं लोहं राजार्हयोगजं तथा वंशिकं रुमिजं चापिकुमिजं गंधमनार्थकं अंगुलं कटुत्वचं तिक्तं ती
क्ष्णं च पित्तघ्नं लघुकणाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् कलंगुणाधिकं तनुलोहवद्वारिमज्जाति अंगु
प्रभवः स्नेहकलागुरुसमः स्मृतः **अथ देवदारु** देवदारु स्मृतं दारुमप्रदा विप्रदा रुच मस्तदारुडुकि
लिमं किलिमं सुरस्सहः देवदारुजघुस्तिग्धं तिक्तोष्णं कटुपाकिच विवंधाधानशोथामतद्वाहिका
ज्वराक्षजित् प्रमेहपीनसश्लेष्मश्वासकंडू समीरनुत् **अथ धूपसरल** सरलः पीतवृक्षः स्यात्तथा सुरभि
दारुच सरलो मधुरस्तिक्तः कटुपाकरसोलघुः स्निग्धोष्णः कण्टकणाक्षिरोगरक्षोहरः स्मृतः कफा

लं रक्तं रुच्यं व्यापिच विवंधानाहविष्टं न हृदु गौरिव शूलनुत् अथ सौचल सौवर्चलं स्यादुचकमक्षयार्क
चतनमतं तिलकं कललवणं तत्काललवणं स्मृतं सुगंधं च तथा प्रोक्तं तत्सुगंधिकं संज्ञकमिति स्वकं
रोचकं मेदिदीपनं पाचनं परं सुस्नेहे वातनुनातिपित्तं विशादं लघु उष्णं शुद्धिदं सूक्ष्मं विवंधानाहर
लनुत् रेहं गवाप्रभृति औद्भिदं यं शूलवणं यज्ञातं धूमितस्वयं क्षारंगुरुकटुस्निग्धं श्लेष्मलं वातनाशनं
अथ काचलवणं काचं त्रिकटुपाक्षाक्षं लवणं काचसंज्ञं काचं दीपनमत्युग्रं रक्तपित्तविषर्दनं **अथ च**
णकलोनी चणकाल्लकमत्युष्णं दीपनं दंतहर्षणं लवणानुरसं रुच्यं शूलजीर्णविवंधनुत् **अथ जा**
वारवार साजीसोरा याक्यः क्षारो यवक्षारो यावश्च कोयवाग्रजः स्वर्जिकापि स्मृतः क्षारः कः पीतः सु
खवर्चकः कषितः स्वर्जिका मेदोविशेषज्ञैः सुवर्चिका यवक्षारोलघुः स्निग्धः सस्त्वमो वहिदी
पनः निहंति शूलवाताम श्लेष्मश्वासगलामयान् पांडू शोथिहणी गुल्मं म्लीहहृदयामयान् स्वर्जि
काल्पगुणात्तस्मादिशेषाद्गुल्मशूलहृत् सुवर्चिका स्वर्जिका वदो धव्या गुणतो जनेः **अथ सोहाम**

रसायनः दीपनः पिच्छिलो वृत्त्यः कफवातत्रणायहः मेदोमेहाश्मवातांश्च श्लेष्मकुशाममारुतान् पिडिकान्
 पित्रोफारोगिण्डमालाकमीनजयेत् माधुर्यस्त्रिमये पित्तकषायत्वाच्चवातहृत् तिक्तत्वात्कफजिन्नेनगुग्गु
 लुः सर्वदोषहा सनवीरुहणीवृष्यः पुराणस्त्वतिलेषणः स्निग्धः कोचनसंकाशः पक्वजंघ्र्यलोपमः नूतनो
 गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगंधिर्यस्तुपिच्छिलः शुष्कोऽगंधिकश्चैवत्यक्तप्रकृतवर्णकः पुराणः सतुविज्ञेयो गुग्गुलुर्वी
 र्यवर्जितः अम्लंतीक्ष्णमजीर्णविष्यवायं ममातयं मद्यं रोषं त्यजेत्सम्पदगुणार्थी पुरसेवकः **अथ सरल**
निर्यासगुग्गुलुः श्रीवासः सरलस्तावः श्रीविद्योदहधूपकः श्रीवासो मधुरस्तिक्तः स्निग्धोऽसुव्वरसरः
 पित्तलोवातमूर्च्छादिस्वस्रोगकफायहः रक्तोऽश्वेददोर्गंध्यपूकाकण्डुजणप्राणुत् **अथ सरल** रालस्तुशाले
 र्यासस्तथा स्र्जरसः स्र्जतः देवधूपोयक्षधूपस्तथा चैर्जरसश्च सः रालो हिमोगुरुस्तिक्तः कषायोग्राहको
 हरेत् दीपास्तस्वेदवी सप्यं ज्वरत्रण विषादिकाः ग्रहणमाभिदग्धाश्चिह्नातीसारनाशनः **अथ कुंड**
रुसुगंधप्रत्यंशुकीनिर्यास कुंडुरुस्तुमुकुंदः स्यात्सुगंधः कंदश्च यि कुंडुरुर्मधुरस्तिक्तस्तीक्ष्णस्त्व

शालयः १

अथ

लोमान

अः कटुहरेत् ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान् सिल्हाकस्तुतुल्यैः स्यादातीषवनदेशजः
 कपित्तेलंबसख्यातस्तथाचकपिनामकः सिल्हाकः कटुकः स्वादोऽस्निग्धोऽसुः शुक्रकांतिकृत् वृष्यः
 कण्डुस्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहायहः **अथ जायफल** जातीफलं जातिकोशो मालतीफल इत्यपि जा
 तीफलं सौतिक्तं तिक्तोऽलोऽरोचनं लघुः कटुकं दीपनं ग्राही स्वयं श्लेष्मानिलायहं निहंति मुखवैरस्यं
 मलदोर्गंध्यरुक्षताक्रमिकासवमिश्रासशोषपीनसहजः **अथ जायव्री** जातीफलस्य त्वग्यो
 क्ता जातिपत्री निष्ठावरैः जायपत्री लघुः स्वादुः कटुस्त्वारुचिवर्णकृत् कफकासवमिश्रासतृष्णा
 रुमिविषायहा **अथ लवंग** लवंगं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं श्रीप्रसूनकं दिव्यं नंदनपुष्पं व्रीधुष्यं वा
 रिसंभवं लवंगं कटुकं तिक्तं लघुनेत्रहितं हिमं दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशकृत् तृष्णा
 लार्हं तथा ध्यानं शूलमाशुविनाशयेत् कासं श्वसं च हिक्कां च क्षयं क्षपयति ध्रुवम् **अथ लाशलाय**
 चीपूर्वी एलास्पूलाचवकुलाष्टवीकाविपुटायिव म्रैलाहदेलाचवं प्रावालादनीपुटा स्थूले

भा.प्र.
१०२

लाकटुकायाकेरसेवमलकलघुः सूतोलाशेषमपिनासकं द्रव्यासतथापहा हस्तौ सविषवस्त्यास्य
शिरोरुगवमिकासुत अथलायवीगुजराती सस्मोयकुं चिकातुच्छाकौरंगिद्रावेडीत्रुटिः एलम्
ह्माकफश्वासकासाशोभूतकच्छूहृत् रसेतुकटुकाशीतालवीवातहरीमता अथतज लक्कचंच
वरंगास्याङ्गंवीवंतथोक्तं लवंचलघूलेकटुकस्वाडुतिकंचस्त्रकं पित्तलंकफवातघ्नकंदूमां
विनाशनं हृदस्तिरोगवातार्कमिपीनसशुक्रहृत् अथदालवीनी लकस्वादीतुतनुत्वक
स्यान्नथादारुसितामता उक्तादारुसितास्याधीतिक्वाचानिलपित्रहृत् सुरनिः शुक्रलावस्त्यो
मुखशोषवृषायहा अथपञ्च पञ्चतमालपञ्चतथास्यात्यन्तामकं पञ्चकंमधुरकिंकीदो
संपिच्छिषंतघुः निहंतिकफवातार्शोहिलासारुचिपीनसान् अथनागकेसर नागयुष्मः सतो
नागः केसरोनागकेसरः चांयेयोनागकिंजल्कः कथितः कांचनाकयः अयंयुष्मेतुलीवे ना
गयुष्मंकषायोलेरुहंलघ्वामपावनं ज्वरकंदृष्टाश्वासहृद्दिल्लासनाशनं दौर्गंधिकुण्डली

वमनायोगिनि
तिः १

१०२

निलंबेदयूकाकासालक्ष्मीत्रणायहः अथतगर कालानुसार्यतगरंकुटिलंप्रघनंतं अपरंपिण्डतगरं
दंडहस्तीचवर्हिणं तगरकयमुखंस्यात्वाडुस्निग्धंलघुसमतं विषायस्मारमूर्च्छाशिरोगदोषव्यापहं अथ
यन्माख पञ्चकंपञ्चगंधिः स्यान्नथायसंकयंसमतं पञ्चकंनुवरंतिक्शीतलंवातलंलघु विसर्पदाहविस्फो
टकुष्ठशेषासपित्रहृत् गर्भसंस्थापनंरुच्यंमित्रणायप्रणुत् अथगुगुलुः गुगुलुर्देवधूपश्चतया
युः कौशिकः पुरः कुंभोलूरवलकंलीवेमहिषाक्षः पञ्चकयः महिषाक्षोमहानीलः कुमुदः पद्मश्लेषे
हिरण्यः पंचमोक्षेयोगुगुलोः पंचजातयः भृंगांजनसवर्णस्तुमहिषाक्षश्चतिस्रतः महानीलस्तुक्त्रियः
स्वनामसमलक्षणाः कुमुदः कुमुदः स्यात्पद्मोमाणिक्यसंनिभः हिरण्यारव्यस्तुहेमाक्षः पंचानांलि
गमीरितं महिषाक्षोमहानीलोग्जेद्राणांहितापुनो हयानांकुमुदः पञ्चः स्वस्त्यारोग्यकरोयरो विशेषे
णमनुष्याणांकनकः परिकीर्तितः कदाचिमहिषाक्षश्चयतः केचिन्नृणामपि गुगुलुर्विशदस्तिक्त्रो
वीर्योलेः पित्तलः सरः कषायः कटुकः पाकेकटुकः सूतोलाघुः यरः भग्नसंधानकद्रव्यः सस्मः स्वर्गो

वमिष्कारस ५

अथसुगंधवाला बालंजीवेरवर्हिष्कोदीच्यंकेशांघुनामच बालकंशीतलंरुचंलघुदीपनयाचनं हलासारु
विवीसर्पहृद्रोणस्त्वतिसारजित् **अथवीरणा** स्याद्वीरणंवीरतरुवीरंचवक्रमूलकं वीरणंयाचनंशीतंस्तंनं
लघुतिक्तकं संमनंज्वरनुदांतिमदनिकफपित्तहृत् तलास्रविषवीसर्पकुक्षदाहव्रणायहम् **अथउशी**
रं वीरणस्यतुमूलस्यादुशीरममयंतथा अमृणालंचसेयंचसमगंधिकमित्यपि उशीरंयाचनंशीतंस्तं
नंलघुतिक्तकं मधुरंज्वरहृदांतिमदनिकफपित्तहृत् तलास्रविषवीसर्पदाहकुक्षव्रणायहं **अथ**
जटामासी जटामासीभूतजटाजटिलाचतयस्विनी द्वितीयागंधमांसीचकेशीभूतजटास्मता पिशाचीप्र
तनाकेशीभूतकेशीमुलोमसा मांसीतिक्ताकषायाचमेध्याकांतिवलप्रदा स्वादीहिमात्रिदोषास्रदा
हवीसर्पकुक्षनुत् **अथचरुचरीला** इतिच शैलेयंतुशिलापुष्पवृक्षकालानुसार्यकं शैलेयंशीतलं
हृद्यंकफपित्तहरंलघु कंडुकुयाश्मरीहाहविषहृदस्कहृत् **अथमोथानागरमोथाच** मुस्तकंनखे
यांमुस्तंविषुवारिदनामकं मुस्तंवारिधरोमुस्तामेधाख्यः कुरुविबुकः बराहोदोघनोत्तमस्तोरामक

शेरुकः ऊरुविषश्चसंख्यातोऽपरः क्रीडकशेरुकः मप्रमुस्तंचगुंदाचतथानागरमुस्तकः मुस्तंकडुहिमंया
हीतिक्तंदीपनयाचनं कषायंकफपित्तास्रतडूज्वरारुचिजंतुजित् अनूपदेशेयुक्तातमुस्तकंतत्प्रशस्यतेक्वा
पिमुनिनिःप्रोक्तंवरंनागरमुस्तकं **अथकचूरि** कचूरिबेधमुख्यश्चाविडः कल्पकः शटी कचूरिदीयनोरुच्यः
कटुकलित्करवच सुगंधिः कटुपाकः स्यात्कुयाशोत्रिणाकाशनुत् उल्लोलघुहरेत्त्रासगुल्लवातकफक
मीन् **अथकांगी** मुरागंधकुटीद्वेत्पासुरनिः शालपर्णिका मुरातिक्ताहिमास्वादीलघ्वी पिशानिलायहा
ज्वरास्रमूत्रहोष्णीकुक्षकाशविनाशिनी **अथगंधपलाशि** सुगंधप्रवृक्षकाश्मीरेप्रसिद्धं शटीयलाश्रयिडुं
थासुव्रतागंधमूलिका गंधारिकागंधवधूर्ध्वधूः प्रथपलाशिका नवेकंधपलासीतुकषायाग्राहिणीलघुः
तिक्तातीक्ष्णाचकटुकाकैलास्यमलनाशिनी दोषकाशत्रणश्वासशलहिध्माग्रहायहा **अथप्रियंगु**
गंधप्रियंगुश्च प्रियंगुः फलिनीकांतालताचमहिलाकषा गुंदागंधफलीश्यामाविष्वक्तेनागनाप्रिया
प्रियंगुः शीतलातिक्तातुवरानिलपित्तहृत् रक्तातियोगंदोर्गंधस्वेददाहज्वरायहा गुल्मतद्विषमोहघ्नी

भा. प्र.
१०४

तद्वन्धप्रियंगुका तत्फलमधुरं सूतकयायं शीतलंगुरु विवंधाधानवलकसंयाहीकफपित्तमुत अथरेणु
कामरिचमहाफला रेणुकाराजपुत्रीविनंदिनीकयिलाहिजा नसगंधापाण्डुपुत्रीसिरतोकोटीहरेणुकोरेणु
काकदुकायाकेतिकाचोलाकदुलघुः पित्तादीयनीमेध्यायाचनीगर्तयातिनी वलासवातवैकव्यतद्र
कणुविषदाहमुत अथविषु ग्रंथिपर्णग्रंथिकंचकाकपुष्पंचपुच्छकं नीलपुष्पं सुगंधं वकथितं
तेलपर्णकं ग्रंथिपर्णतिलकतीक्ष्णकद्रवदीपनं लघु कफवातविषम्यासकंडूदोर्गंधनाशनं अथग्रं
थिपर्णस्येवमेदः इषत्सुगंधं स्थोणेयं पुनरश्नितिलोकेप्रसिद्धं स्थोणेयकं बर्हिचर्हिचुकवर्हिचुकुरं
शीलरोमचुकं चोपिचुकपुष्पंचुकच्छदं स्थोणेयकं कदुस्वादुतिक्तं तिग्मं विदोषमुत मेधाचुककरं त्व
चरत्तोश्रीज्वरजंतुजित् हंतिकुण्डलस्रुतद्राहदोर्गंधतिलकालकान् अथग्रंथिपर्णस्येवमेदोमहि
उरश्नितिलोकेप्रसिद्धं निशाचरोधनहरः कितवो गणहासकः रोचकोमधुर स्निग्धः कदुःपाकेक
दुर्लभः तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हंति कुण्डकं दुःकफानिलान् रत्तोश्रीस्वेदमेदोऽरुज्वरगंधविषप्रणान् अ

१०४

सर्पकफपित्तविषायहं अथविजातवातुर्जातिकंच त्वगेलायनकेतुल्येस्त्रिसुगंधविजातकं नागकेशरसंयुक्तं
चातुर्जातिकमुच्यते तदयं रेचनं हंतीक्ष्णो लंमुखगंधहृत् लघुपित्ताग्निहृदार्पककफवातविषायहं अथकुंकुमं
कुंकुमं धुसूरं रक्तं काश्मीरं पीतं नवरं संकोचविशुनंधीरं बाल्हीकं शोणितानिधं पीतकेशरमाल्यंच हरि
चामिशिरवंमतं काश्मीरदेशजेक्षेत्रे कुंकुमं यज्ञवेदितत् सूक्ष्मकेशरमास्तुपद्मगंधितउत्तमं बाल्हीक
देशजेजातकुंकुमं पाण्डुरं नवेत् केतकीगंधयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरं कुंकुमं पारसीकेयतमधुगंधि
तदीरितं इषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरं कुंकुमं कदुकं तिग्मं शिरोरुक्त्रणजंतुजित् तिक्तं वमि
हरं वर्णं व्यङ्ग्यदोषत्रयापहं अथगोरोचना गोरोचना तुमङ्गल्या वंधागोरीचरोचना गोरोचना हिमाति
कावश्यामंगल्यकांतिदा विषालक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्वावक्षतासमुत् अथनखसुगंधं नखं नखं
अथनखं प्रियुधंतवृककारकं नखं स्वल्पं नखीप्रोक्ताहनुहृदविलासिनी नखं दयं ग्रहक्षेपवाता
स्तज्वरकुण्डलं लघुसंशुक्लं वरं पंखाडुव्रणविषायहं अलक्ष्मीमुखदोर्गंधहृत्पाकरसयोः कदुः

भा.प्र.
१०५

निर्बलाकुटिला
वधूः ६

केवलीमोया गुडतजी इति वश्यं विदुन कनामो ह्यस्य लवकमुस्ताकृतिः कुटंनटंदासपुरंवालेयं परिषे
लवं प्रवगोपुरगोनं केवलीमुस्ताकानि व मुस्तावलेलवपुटंशुकानंस्यादितुन्नकं जायंते मुस्ताकाकारं
लोवालदलसंघये नेऊसासेवालफलमिति प्रसिद्धं परिषेलं हिमंति कंकषायंकटुकांतिदं कफफिनास
वीसर्पकुष्ठकंडविषप्रणुत अथस्यकासुगंधराकविशेषः लंकोईकपूरीइतिलोके स्यकासात्रासणीदे
वीसर्पमातालतालधुः समुद्रांतावधूः कोटिवर्षालंकोपिकेत्यादि स्यकास्वादीहिमावप्यातिका निखि
लदोषनुत कुष्ठकंडविषस्वेददाहार्थज्वररक्तहृत अथययराइति प्रसिद्धं यदावतीइति व उन्नरदे
शेनवतिसुगंधप्रव्यं ययटीरजनीकलाजतुकानननीजनीस्यराजितुल्लवकवर्षिनी पर्यटीतुवरति
काशिशिरा वर्णकलधुः विषव्रणहरीकंडकफपिनासकुष्ठनुत अथनलिकाउत्तरापथेसुगंधा
प्रवालाकृतियवारीइति वकविष्यसिद्धा नलिकाविमलताकयोतत्तर एगिनी धूमन्यजनकेरी
चनिर्मथ्यासुविरानली नलिकाशीतलालध्वीचक्षुष्याकफपितहा रुद्राश्मवाततलासकुष्ठकं

जतुकलाय
सं४

१०५

कमलगुमसी इति लोके

उज्जरायहा अथप्रप्रोडरीक कुमुदकद्रव्यपिंडेरिआइतिलोकेप्रसिद्धं प्रप्रोडरीकं पौंडर्यचक्षुष्यं पौ
डरीयकं पौंडर्यमधुरंतिक्तकषायंशुक्रलं हिमं चक्षुष्यमधुरं पाके वर्णपित्तकफास्रनुत इति श्रीनिव
प्रकाशेकपूरादिवर्गोद्वितीयोऽयं २ अथगुड्यादिवर्गोविधायतेतत्रादोगुड्याउत्पत्तिर्नमानिगुणा
आह अथलंकेश्वरोनामरावणोराक्षसाधियः रामयत्नीवनाच्छिताजहारमदनातुरः ततस्तंवलवा
नरामोरिपुंजायायहारिणं वतोवानरसेन्येनजधानरणमूर्धनि हतेतस्मिन्पुंरातोरावणेवलगर्वि
ते देवराजः सहस्राक्षपरितुष्टोऽतिराघवे तत्रयेवानराः केविधाक्षसेर्निहतारणे तानीप्रोजीवया
माससंजीव्यामृतहृदिभिः ततोपेष्टुप्रदेशेषुकपिगात्रात्यरिच्युताः पीयूषविंदवो येतुतेन्योजाता
गुडविकागुड्वीमधुपर्णीस्यादमृतामृतवह्वरी चिन्नाचिन्नरुहाप्रोक्तासुधाचिन्नोद्भवातथा जी
वंतीतं विकासोमवल्लीचक्रणुली चक्रनक्षत्रिकाधाराविशालावरसायनी चंद्रहासावयस्याक्षमं
उनीदेवनिर्मिता गुड्वीकटुकातिक्तास्वादुपाकारसायनी संग्राहिणी कषायोलालध्वीवल्याग्निदीप

सोमा

भा.प्र.

१०६

नी दोषत्रयामदुःसहमेहकासांश्चयायुतां कामलाकुष्ठवातस्त्वक्चरकमिवमिहरेत् एतेन वातसंगुदावि
 बंधं पित्तं सितं स्यात्प्रधुना कफं च वातास्त्रयं संवृते लमिश्राशु रग्यामवाप्तं शमयेत्तु इच्छी अथपानं तां
 ब्रह्मवल्ली तांबूली नागिनी नागवल्ली तांबूलं विशादं रुच्यं तीक्ष्णं तु वरं सरम् वश्यं तिकं कटुद्वारं रक्त
 पित्तकरं लघु वल्यं श्लेष्मास्यदोर्गंधं मलवातश्चमापहम् अथ वेल विल्वः शालिल्य शैल्यो मासूरश्चीफला
 वपिश्रीफलस्तु वरं स्तिको ग्राही रूतो मिपित्तकर वातश्लेष्माहरो वल्यो लघु सप्तश्रयावनः अथ गंजा
 री गंतारी नदयर्ण विश्रीयर्णिमधुपर्णिका काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्यः पित्तरोहिणि कलसस्ता
 मधुरसा महाकुमुदिका पित्त काश्मरी तु वरं तिका वीर्यो ह्यामधुरागुरुः दीपनी पावनी मेधातेदि
 नीत्रमशोषजित् दोषद्वयामश्लक्ष्णो विषदाहज्वरापहा तत्फलं हं हणं ह्यंगुरु केशपरसायनं वा
 तपित्तद्वयारक्तक्षयमूत्रविवंधनुत् स्वादुयाके हिमं तिग्धं तु वरं च विशुं दिकुत् हन्यादाह तषावातरक्त
 पित्तक्षतक्षयान् अथ पाडरि कटपाडुरि पाटलिः पाठलामोषामधुस्ती फले रुहा कलसस्ता कुवेराक्षी

संमदि ५

मलभेदिती ४

केशानं हिते

१०६

कोष्ठशुद्धिरेत

अथस्यामलकी वक्रच्छदस्तालीशः तालीशमुक्तं यत्राख्यं धात्री पत्रं च तस्मत् तालीशं लघु तीक्ष्णं श्लेष्मासका
 शकफानिहान् निहंत्य रुचिगुल्लामवह्निमांश्चक्षयामयान् अथ कंकोलसुगंधद्रव्यं कंकोलं लोहकं प्रो
 संतया कोशफलं स्मृतं कंकोलं लघु तीक्ष्णं तिकं हृद्यं रुचिप्रदम् आस्यदोर्गंधिहृद्रोगकफवाताम
 यापहत् अथ गंधको किला गंधमालती स्निग्धोष्णकफहन्ति का सुगंधा गंधको किला गंधको किला
 या तुल्या विज्ञेया गंधमालती अथ लामजुक मुश्रि वली तच्च वितरणविशेषः चौरतृणं चौरकं कित
 वंश्चंद्रोः पुत्रः शंकितोरिपुः चोरः स्वाडलघु शीतः कुष्ठवातकफासृजित् इति मदनपालात् लामजुकं
 मणालं स्यादं मणालं मलमसु इष्टकायथं गंधं नलदं वा वदातकं लामजुकं हिमं तिकं लघु दोषत्रया
 सजित् त्वगामयस्वेदरुद्धाह पित्तास्त्रोगानुत् अथ एल वालुकं वैफलसदृशं कुष्ठगंधि ऐल वा
 लुकं मेलेयं सुगंधि हरिवाचुकं ऐल वालुकं मेल्यालुकं पित्तत्वगं मीरितं एल वालुकं दुकं पाके कषायं
 शीतलं लघुः हंतिकं द्रवणं चर्दि वक्ता सारुचित्तुजः वलासविषपित्तस्रकुष्ठमूत्रमदकमीन् अथ

हृत्किंकयायंकफवातनुत् मधुरंश्वासकासघ्नमुल्लंघमिदीपनं अथसरिवन शालियर्णिस्थिरंसेष्णा
त्रिपर्णीवीरगुहा विहरीगंधदीर्घादिदीर्घयत्रांशुमल्पे शालियर्णिगर हृदिज्वरश्वाससितसरजित शो
षदीयत्रयहरीहं हणुकारसायनी तिकाविषहरीखाडुदतकासकमिप्रणुत् अथपित्तवनु एष्टियली
एष्टक्यर्णित्रिपर्ण्यकिपर्ण्यपि क्रोष्टुचिनासिंहपुच्छीकलशाधावनगुहा एष्टियर्णित्रिदोषघ्नीह
ष्योष्णमधुरासरा हंतिदाहंज्वरश्वासरक्तातिसारतृवमी अथक्षुद्रकंटकारीहंताकीक्षुद्रमंटकीम
हतीहहतीकुली हिगुलीराष्ट्रिकोसिंहामहोटीउःप्रधर्षिणी हहतीग्राहिणीहृद्यापाचनीकफवात
हत् कटुतिकास्पवेरस्पमलारोचकनाशिनी उष्णकुष्ठज्वरश्वासरक्तकासाग्निमांदजित अथन
टकट्यारिगिनीइतिच कंटकारीकुडः स्यत्रक्षुद्राव्याघ्रीनिदिग्धिका कंटालिकाकंटकिनीधा
विनीहहतीतिथो उमेवहहत्योयतआहरास्वतः क्षुद्रायांक्षुद्रमंटकाव्याहतीतिनिगद्यते सेता
क्षुद्राचंहासालक्षणादेवइतिता गर्भदाचंभ्रमचंक्षुद्रपुष्पाप्रियंकरी कंटकारीसरातिकाक

दुकादीयनीलघुः रूक्षोष्णपाचनीकासश्वासज्वरकफानिलान् निहंतिपीनसंपर्श पीडाकमिहदाम
यान् तयोः फलंकटुरसेपाकेचकटुकंनवेत् शुक्रस्यरेचनंनेदितिकंपित्ताग्निहृद्युः हन्यात्कफम
रुत्कराडुकासमेदकमिज्वरान् तद्वत्प्रोक्तासिताक्षुद्राविशेषाहर्नकारिणी अथगुरुसु गोक्षुरःक्षु
कोपिस्पात्रिकंटःखाडुकंटकः गोकंटकोत्तकंटोवनप्रृंगाटइत्यपि पलंकयास्वदंष्ट्रावतथास्यादि
क्षुगंधिका गोक्षुरःशीतलःखाडुवलकदस्तिशोधनः मधुरोदीयनोवृष्यः पुष्टिदश्चात्रमरीहरः प्रमेह
श्वासकासाग्निःरुद्धहृद्गवातनुत् अथलघुपंचमूलं शालियर्णिष्ट्रिपर्णिहंताकीकंटकारिका
गोक्षुरःपंचनिश्चेतैः कनिष्ठपंचमूलकं पंचमूललघुखाडुवल्पपित्तानिलायहं नात्युल्लंघं हंता
हिज्वरश्वासामरीप्रणुत् अथदशमूलं उन्नाभ्यांयंचमूलान्यांदशमूलमुदाहृतं दशमूलंनि
दोषघ्नश्वासकासशिरो रुजः तंदाशोथज्वरानाहयाश्चपिपीडास्विहरेत् अथजीवन्तीइतिशाक
विशेषः शाकवत्समधुरपुष्पात्रवतिः जीवन्तीजीवनीजीवाजीवणीयामधुश्चवांमुंवावन अथमुक्त

वनभाटापत्र ठक
ठका २

भाकयांजीवई

वन मुहयणी सूर्यपणी काकयर्णलिका सहा काकमुहयणी प्रोक्ता तथा माज्जरिगंधिका मुहय
णी हिमास्तुता तिका स्वादुश्च युक्ता चक्षुष्या हत शोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदा हनुत् दोषत्रयहरी लघ्नी
ग्रहणपरीति सारजित् ^{वज्रमय} अथमसवन माघपणी सूर्यपणी कां वोजीहयपुच्छिका पांडुलोमैसपणी
चक्रलहंता महासहा माघपणी हिमास्तुता युक्ता सक्त मधुरा ग्राहिणी शोषवातपित्तव
राम्रजित् अथजीवनीयगणं अष्टवर्गः सयथी कोजीघंती मुहयणी का माघपणी गणोऽयंतुजी
वनीय इति स्मृतः जीवनी मधुरश्चापि नामासपरिकीर्तितः जीवनीयगणः प्रोक्तः शुक्रकृद् हणो
हिमः गुरुगर्भप्रदस्तन्य कफकृत् पित्तहृत् दलशोषज्वरंदाहं मोहं चाशुच्ययो हति अथ
करकैरुदः शुक्रकैरुदश्चासंदृष्टिगोपधर्वहस्तकः पंचगुलो वर्धमानो दीर्घदंडो व्यडं वकः स्तोऽप्य
रोस्त्यकः स्यादुरुकोरुस्तथा व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्च रूक्षा मयत्रकः एरंडयुग्ममधुरमुलंगु
रुविनाशयेत् शूलशोथकटीवस्ति शिरः पीडोदरज्वरान् व्रश्चसकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् १०८

प्रा.

कालास्थाल्यैति वल्लता ताम्रपुष्पचिकथिता परास्यात्पाटलासिता मुष्ककोमोदकोच्चंदायादलिः काष्ठ
पाटला कालास्थालीवत्पत्रकावस्थाल्यैके पाटला तु वरातिका बुला दोषत्रयापहा अरुचिः श्वास
शोथाम्लहृदिहिका तथाहरी पुष्पकयायं मधुरं हिमं हृदं कफास्त्रनुत् पिता तिसारदाहं फलं हि
कासपित्तनुत् अथ अगोष्ठी अरणिशतिलोके गनि आरश्चि अग्निमंथोजयः संस्पत्त श्रीपणीका
णिकारिका जयाजयं तीतकरीना देयी वैजयंतिका अग्निमंथः स्वयं युहदीप्योसिः कफवातहृत्
पांडुनुत्कटुकस्तिकस्तुवरो मधुरो मृदः अथ स्योनायाचा श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकं वंगुदु
काः मणुकपर्णपित्री शुक्रनासकुरंदकाः दीर्घहंता रलुश्चापि यथुः शिवंकटं नराः स्योनाको
दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः ग्राही तिक्तो निलप्ते मपित्तकाशमनाशनः दुंदुकस्य फलं वालं रु
संवातकफापहं हृदं कयायं मधुरं रोचनं लघु दीपनं गुल्मार्शः कृमिहृत्पौण्ड्रगुरुवातप्रकोपनं अथ
हृत्पंचमूलं श्रीफलः सर्वतोमद्रापाटलागणिकारिका स्योनाकः पंचमिश्रैते पंचमूलं हृत्तमं पंचमूलं म

नककगुल्मोदरा निलान् उन्मादमोहकुशार्शः शोथोभेदोश्मयांडुताः व्रणः शोथज्वरहृदि विषाती विषं हरे
त् उलबीर्य सुहीहीरं स्निग्धं च कटुकं लघु गुल्मिनां कुष्ठिनं वा पितथे वोदररो गिराणां हितमेतद्विरेकार्थे येन
न्येदीर्घरो गिराणां अथ सेकुंडमेदसातना अनेनेवनामपसिद्धा सातला सप्तला सारा विमला विदला च सा तथा
निगदितान्तरिकेणां चर्मकथेत्यपि सातला कटुकाया केवातला शीतला लघुः तिक्ता शोथकफानाहपित्तो
दावर्तस्कजित् अथ करियारी करिहारी तु हलिनी लाम्गली शक्रपुष्प्यपि विनाल्यां मिशिरवानं ताव
द्विक्काचगान्नुत् करिहारी सरा कुष्ठशोफा शोत्रिण शूलजित् सक्षरा श्लेष्मजित् तिक्ता कटुका तु वरा
तिव तीक्ष्णोला कृमिहृत्स्नी पित्तलागर्भपातिनी अथ श्वेतस्ककरवीर करवीरः श्वेतपुष्पः शत
कुंतोश्चुमारकः द्वितीयो रक्तपुष्पश्चुंडालो लघुः स्तथा करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकं च तत् व्रण
लाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणपहं वीर्यो ह्यो रक्तमिक एदुधं न हितं विषवन्मत्तं अथ धनूर धनूरः कितवो
धूर्तो देवतामदनः शतः उन्मत्तो मातुलस्तरितरलः कनकाक्षयः कनक्यकाज्ञात् धनूरधूर्तधनूरः १०७

ज्वर

११

मत्तः कनकाक्षयः देवता कितवः सरिर्महामौ शिवप्रियः मातुलो मदनश्चास्य फलो मातुलपुत्रकः धनुरो
मदवर्णमिवातस्त्रुं रकुष्ठनुत् कषायो मधुरस्ति कोरुका लिहा विनाशनः उलोगुरुर्त्राण श्लेष्मका एदुधमे
विषापहः अथ अरुस वासको वासिको वासो निषज्जाता च सिंहका सिंहस्यो वाजिहस्तः स्याद्दो रूषक
वाल्मुकी आटस्यो ह्यो दो रूषकः नाम्ना सिंहवर्णश्चि स स्मृतः वासको वातहृत्स्वयः कफपित्ता
सनाशनः तिक्तस्नुवरको हृद्यो लघुः शीतस्त्रुडार्तिहृत् श्वासका सज्वरस्कहि मेहकुष्ठद्वयापहः अथ द
वनपापरा पर्यटो वरतिक्ते अस्मृतः पर्यटकश्च सः कथितः मांशुपुष्पयिस्तथा कक्वनामकः पर्यटो हं
तिपित्तास्रमृत्ला कफज्वरान् संघाही शीतलस्ति कोदा हनुदातलो लघुः अथ नीव निवस्योपि
चुमदश्च पिचुमदश्च तिक्तकः अरिष्टः पारिन्तश्च हि गुनिर्यसि इत्यपि निवः शीतो लघुग्रहि कटुपा
कोऽग्निवातहृत् अहृद्यः अमृत्तका सज्वरा रुचिकृमिप्रणुत् व्रणपित्तकफहृत् कुष्ठहृत् लासमे
हनुत् निवयत्रं स्मृतं नेत्र्यरुमिपित्तविषप्रणुत् वातलं कटुपाकं च सर्वा रिव ककुष्ठनुत् नैव फलं र

सेतिकं पाके तु कटुनेदनं स्निग्धं लघुं कुष्ठं गुल्माशक्तिमिमेहनुत् अथ च काश्चि महानिर्वः सृतोऽष्टौ
रस्यको विषमुष्टिकः केशमुष्टिनिस्वरकः कार्मुकः क्षीवः इत्यपि महानिर्वो हिमो रूक्षस्तिको ग्राही कषाय
कः कफपित्तकृमिघ्निकुष्ठहृत्पित्तप्रमेहः श्वासगुल्माशोभ्रषिका विषनाशनः अथ कर रसहितोऽष्टौ
हृद पारिमर्शो निवृत्तकर्मन्तारः पारिजातकः परिमर्शो निलम्बो मशो ममेहः कृमिप्रणुत् तत्पुष्पपित्त
रोगां कण्ठवाधिविनाशनं अथ कंचनारमेहः कोइलार कांचनार कांचनको गंडारिः शोणपुष्प
कः लोदः कोविदारश्च मरिकः कुहलोपुगपत्रकः कुंडलितप्रपुष्पश्चाश्मांतकस्वल्पकेशरी
कांचनारो हिमो ग्राही च वरः श्लेष्मपित्तनुत् कृमिकुष्ठगुदज्जगंडमात्रा ज्ञापहः कोविदारो पित्त
क्षत्पाततयोः पुष्पलघुसूतं रूक्षं स्याद्विपित्तप्रदं रक्तयका सनुत् अथ सहिजनश्यामश्चेतर
क्त सौमांजनः सिपुतीक्ष्णगंधकाक्षीवमोचकः तर्दीजस्वेतमरिचं मधुशिशुः सलोहितः त्रिपुक्क
टुः कटुः पाके तीक्ष्णो लोमधुरो लघुः दीपनो रोचनो रूक्षः क्षारस्तिको विदाहकृत् संश्राह्यशुकलो ११०

अथ उरु २

घ्न २

एरंडपत्रं वातघ्नं कफकृमिविनाशनं सूत्रकृच्छ्रहरं चापि पित्तरक्तप्रकोपनं वातार्थं यदलंगुलमवस्तिर
लहरं परं कफवातकृमी तिष्ठति च सति विधायमपि एरंडफलमलुङ्गुलमश्लानिलापहं यत्कृत्सीहोद
रशोघ्नं कटुकं दीपनं परं तद्धनमजाचविद्धे दीवातश्लेष्मोदरापहः अथ शुक्लरक्ताको स्वेतोऽको गिरास्
पस्यान्मंदारो वसुको पित्त स्वेतपुष्पः सदा पुष्पः सर्वालर्कप्रजापयः रक्तोऽयरो र्कनां मास्यार्दकं य
णो विकीरणः रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथा स्फोटः प्रकीर्तितः अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकंडू विषप्रणान
निहंति ह्रीहगुल्माश्लेष्मोदरशक्तकृमीन् अलर्ककुसुमं लघुदीपनपाचनं अरोचकप्रसेका
शकासश्वासनिवारणं रक्तार्कपुष्पमधुरं सति कंकुष्ठकृमिघ्नं कफनाशनं च आरबो विघ्नं हंति च
रक्तपित्तं स्याद्विगुल्मे श्वयथो हितं तत् क्षीरकं तिक्तो लस्निग्धो लघुलघु लवणं अर्कक्षी
रं कुष्ठगुल्मोदरहरं श्लेष्मे तद्विरेचनं अथ सेरंड सीरंडं सिंहवुडश्च कुरो वज्रकुमो पित्त सुधासमं
तदुग्धं वस्तुकं स्त्रियां स्यात्सुही गुडा सीरंडो रोचनस्तीक्ष्णो दीपनः कटुको गुरुः शूलमष्टी लिकाश्वा

भा. प्र.
१११

होदीपनस्तुवरोहिष्ठः अशोतिसारपित्तस्रक्कफदलामवातनुत् अथकीटीकरंजघोरकरंज करंजोतक्तमाल
अंकरंजश्चिरविल्वकः एतएकरंजोन्यः प्रकीर्यः प्रतिकोविध सर्वोक्तः प्रतिकरंजः सोमवल्कश्चसंस्मृतः क
रंजः कटुकस्तीक्ष्णोवीर्योयोनिदोषनुत् कुष्ठोदावर्तगुल्माशोत्रणकमिकफायहः तत्पत्रं कफवातास्रं
शः कमिशोथहरं परं मेदनं कटुकं पाके वीर्ये लिपितं लघुः तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शः कमिकुष्ठनुत्
एतपूणकरंजोपिकरंजसदृशोपुणेः अथअरारि उदकीर्यस्तृतीयोऽन्यः षडुंयाहस्तिवास्या मर्कटीवाय
सीवापिकरंजीकरंजिका कंजीस्तं नीतितातुवराकटुपाकिनी वीर्येष्वावमिवातार्शः कमिकुष्ठप्रमे
हजित् अथस्वेतरंजगुंजा स्वेतगुंजोच्चैः प्रोक्ता कलालोवापिसास्मृता रक्तासाका कविं विस्पात्का कण्ठी
चरत्तिका काकादनीका कपीलुः सास्मृतांगारवल्लरी गुंजा धर्यतुकेस्यं स्यादातपित्तज्वरायहं मुख
शोषन्नमश्यासतल्लामदकिनाशनं नेत्रामयहरं हृष्यवल्कं ड्वरणं हरेत् रुमीद्रुलुप्तकुष्ठानिरक्ता
स्रवङ्गलापिव अथकेवाबु कपिकच्छरात्मगुता कष्या प्रोक्ता च मर्कटी अजरा कण्ठपुरा धंडाडुः स्यत्राशिर

रतेदं विवला यत्नः

रोहिष्ठसुसमपिण्डः

पायणीलांगलीशकश्चिद्विश्वसेवप्रोक्ता महर्षिना कपिकच्छरात्मगुता कष्या प्रोक्ता च मर्कटी अजरा कण्ठपुरा धंडाडुः स्यत्राशिर
वल्पाकफपित्तस्रनाशिनी तदीजं वातशमनं स्मृतं वाजीकरं परं अथरोहिणी मांसरोहिण्यं तिरुहार
ताचर्मकषां कशाप्रहारवल्ली विकशात्री रवत्यधिकथ्यते स्यान्मांसरोहिणी हृष्या सरादोषत्रयायहा अ
थविल्व विल्वको वातनिहारी श्लेष्मघ्नो धातुपुष्टिकृत् आग्नेयो विषवद्यस्य फलं मत्स्यनिषृदनं अथ
टंकारी टंकारी वातजित्तिका श्लेष्मघ्नी दीयनी लघुः शोथोदरमथाहं त्रीहितायीदविसर्पिणं अथवेत
वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वाणीरो वंजुलस्तथा आम्रपुष्पश्च विस्लोरथः शीतश्च कीर्तितः वेतसः शीतलोदा
हशोथशोथो निरुग्त्रणान् हंति वीसर्पसुच्छ्रास्तपित्तस्रमरिक्फानिलान् अथजलवेतस निकुं
चकः परिष्माधीना देयी जलवेतसः जलजो वेतसः शीतः संप्राही वातकोपनः अथकुंजल कुंजलो
हिंजलश्चापि निचुलश्चाकुंजस्तथा जलवेतसवदेद्यो हिंजलोऽयं विषायहः अथअंकोहरा अंकोरी
दीर्घकीलः स्यादंकोलश्च निकोलकः अंकोटकः कटुस्तीक्ष्णो सिग्धोऽस्तुवरो लघुः रेवनः रुमि

समुद्रपूरु

शूलामशोथग्रहविषापहः वीसर्पकफपित्तास्रमूत्रकफविषापहः तत्फलंशीतलंस्वादु श्लेष्मघ्नंरंहणं
गुरुः वल्यंविरेचनंवातपित्तदाहक्षयास्त्रजित् अथवरिधारीसहदेवीककईगुरुसकरीइतिवलचतु
स्यं बालावाद्यालिकावाद्यासैववाद्यालिकापिच महाबलापीतपुष्पासहदेवीचिसासता ततोऽन्या
तिवलाकृष्णप्रोक्ताकंकतिकासहा गंगेरुकीनागवलाह्याफस्वागवेधुका बलाचतुष्टयंशीतं
मधुरंवलकातिहृत् स्निग्धग्राहिसमीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनं बलामूलत्वचश्चूर्णपीतंसहीरशकरंमू
त्रातिसारंहरतिदृष्टमेतन्नसंशयः हरेन्महाबलाकृष्णंनवेधातानुलोमनी हन्यादतिवलामेहंययसासि
तयासह अथलक्षणा पुत्रिकाकाररक्ताल्पविंदुनिर्घ्राहितासदा लक्षणापुत्रजननीवित्तगंधा
कृतिर्नवेत् कथितापुत्रदावश्यंलक्षणा मुनिपुंगवेः अथस्वर्णवल्ली स्वर्णवल्लीस्तफलाकाका
युःकाकवल्लरी स्वर्णवल्लीशिरःपीडांतीन्द्रोयान्हंतिडग्धदा अथकयास कर्पासीतुंडकेरीचिस
मुद्रांताचकप्यते कर्पासकोलघुःकोलोमधुरोवातनाशनः तत्फलंशंसमीरघ्नंरक्तहृन्मूत्रवर्ध

समाहृत

कर्पासफलमजा

११२

अष्टांगः परमाहृत

हृद्यः पित्तरक्तप्रकीपनः चक्षुष्यः कफवातघ्नोविप्रधिश्वपयुक्तमीन् मेदोऽयविविषघ्नीहृत्पुल्मगंडव्रणा
नहरेत् खेतः प्रोक्तगुणैर्ज्ञेयोविशेषाद्वाहकनवेत् स्नीहानंविप्रधिहंतिव्रणघ्नः रक्तपित्तहृत् मधुशिशुः प्रो
क्तगुणैर्विशेषादीयनस्सरः शिशुवल्कलपत्राणांस्वरसः परमार्तिहृत् चक्षुष्यशिशुजं वज्रिंतद्विणोऽवि
षनाशनं अरघ्यकफवातेघ्नंतन्नस्येनशिरोर्निनुत् अथश्वेतपुष्पीनीलपुष्पीअथराजिता आस्यकोता
गिरिकर्णस्योविधुक्तांतायराजिता अपराजितेकटुमेधेसरतेकंतमुहृष्टिदे कुष्ठशूलत्रिदोषामशोथ
व्रणविषापहे कषायेकदुपाकेचुतिकेचुसरतिबुद्धिदे अथमेउडीसंभारसेंद्राारिइतिच सिंधुवारस्वेत
पुष्पः सिंङ्कः सिंङ्कारकः नीलपुष्पचिनिर्गुडीसेफालीधुवहंनसा सिंहरः सतिदस्तिकः कषायः कटु
कोलघुः केरणेनेत्रहितोहंतिशूलशोथाममारुतान् कसिकुष्ठारुविश्लेषकव्रणान्नीलापित्तघ्नासिं
धुवारदलंजंतुवातघ्नोषमहरः लघुः अथकोरइया कुटजः कटजः कोटोवत्सकोगिरिमल्लिकाका
लिङ्गः शकशाखीविमल्लिकापुष्पइत्यपि इंद्रोजवः फलप्रोक्तोहृत्तकः पांडुरंजुमः कुटजः कटुकोरु

भा.प्र.
११३

सरः सूत्रकच्छासमदाहासदयपित्तजरोजित् अथगोदपदेरतिव गुंफः पटेरकोगुच्छः शृंगवेरेनमलकः गुं
फः कषायोमधुरः शिशिरः पित्तरक्तजित् सन्पशुकैरसोमूत्रशोधनोमूत्रकच्छहव अथमेथीतणविशेषः
एरकागुंफमूलाचशिर्विगुंफाशरीतिव एरकाशिशिराहृष्याचक्षुष्यावातकोपिनी मूत्रकच्छाशमरीदा
हपित्तशोणितनाशिनी अथकुश कुशोदमस्तथावर्हिः सूत्रयोयज्ञभूषणः अथउमोर ततो डाम ४
न्योदीर्घपत्रः स्यात्तरपत्रस्तथैवच दर्नद्वयं विदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमं मूत्रकच्छाशमरीतृष्णावस्तिरु
कप्रदराश्रजित् अथकर्तणरोहितसोधिआश्रतिव कर्तणरोहिषदेवकम्पसो गंधिकं तथा भूतिकं ५
मयोस्त्वेषामकंधूमांधिकं रोहिषं तुवरं तिक्तं कटुपाकं व्यपोहति तृत्कराव्याधिपित्ताश्रशालका
शकफज्वरान् अथभूतणं गुह्यवर्जितं पूती कंसुगंधंगोमयप्रियं भूतणं तुनवेत्तत्रासालातणक
मित्यपि भूतणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णरोचनं लघु विदाही दीपनं सूक्ष्ममनेत्र्यं मुखशोधनं अचप्य
धक विट् च पित्तरक्तप्रहृषणं अथनीलरुवा नीलरुवरुहानंतानागर्वीशतर्विका सध्यं सहस्रवी ११३

कुकुरमुनी ३

५१

यविशतवल्लीवकीर्तिता नीलरुवाहिमातिका मधुरा तुवरहरेत् कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगाम
यान् अथस्वेतरुवा स्वेतिता तुगोलोमशितवीयविकथ्यते स्वेतरुवा कषायस्यातस्वादीत्रययाचजिवि कवीणं जीवती २
नी तिक्ताहिमा विसयस्त्रितृपित्तकफदाहनुत् अथगाडूररुवा योवशतिव गंडरुवा तुगंडालीमत्प्याची
शकुलाक्षकः गंडरुवा हिमालोहत्रा विणीया हिणी लघुः तिक्ता कषायामधुरा वातकृत् कटुपाकिनी
दाहतृष्णावलासास्रकुपित्तज्वरापहा अथविदारीकंदरी विदारी वाराही कंदसंस्तुयश्चिमेगष्टिषं
रक्तः रोहिष्ठिलोके वाराही कंदरावा न्येष्वर्मकारानुकोमतः अन्येष्वनवेदेशे वाराहश्चलोमवान्
विदारी स्वाडुकंदावसातुकोपीसितास्रता श्लुगंधादीरवल्लीतीरचुक्रापयस्विनी वाराही वदरागष्टि
वरदैत्याभिधीयते विदारी मधुरा स्निग्धा हृणी सनशुकदाशीता स्वय्या मूत्रलाचजीवनी वलवर्ण
दागुरुपित्तास्रपवैराहान्तिरसायनी अथमुशलीकंद मुशलीरवलिनी तालपत्री कांचनपुष्पीका
महाहृषाचप्यकंदारकर्त्री तालमूलिका तालमूलितुविद्वज्जिमुशलीपरिकीर्तिता मुशलीमधुराह

व्यावर्त्योष्णरुहणीगुरुः तित्तिारसायनी हंतिगुदज्ञान्यनितंतथा अथशतावरीमहाशतावरी शतावरी
 वसुतानीसुखीवरीवरी नारायणधितयदीशतवीय्यविषीवरी महाशतावरी त्वंयाशतमूल्यैर्दकंटीका
 सहस्रवीयहितुश्चक्रष्यप्रोक्तामहोदरी शतावरीगुरुः शीतातिकास्वादीरसायनी शीतवीर्यनिहंत्य
 शीग्रहं रानियेनामयान अथश्वगंधा गंधासावाजिनामादिरस्वगंधाहयाकया वराहकर्णीगोकर्णी
 वस्ताकुण्डगंधिनी वरगात्रकरीपुन्यावल्यावाजीकरीहया अथगंधानिलश्लेष्मश्चित्रशोथक्षयायहा
 वल्पा रसायनी तिकाकषायोष्णातिशुक्रला अथपावी पादावर्ध्यावाएकीचप्राचीनापायवेलिका
 एकाहीलारसाप्रोक्तायांतीकावरतिक्कि का पातोष्णाकटुकतीहरणावातश्लेष्महरीलघुः हंतिशूलज्वरश्च
 द्विकृष्टतीसारहृजः दाहकंडविषम्यासरुमिथुलमज्जनज्वरान् अथश्वेतनिशोथपनिलरश्मिचमे
 तात्रिहृदिमंडीस्यात्रिहृतात्रिपुटपिच सर्वानुनृतिः सरसानिशोथारेविनीतिच स्वेतात्रिहृदेचनीस्यात्वा
 डुरुक्षासमीरहृत् रुक्षापित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरायहा अथश्यामायनिलर सर्वानुनृतिः सरसा

नं तत्कर्णपिडकानादपूपश्रावविनाशनं तदीजंस्तन्यदंष्ट्रस्यस्निग्धकफकरंगुरुः अथवांसवं
 शस्त्वक्तारकमरित्वचिसारतृणाध्वजाः शतयवयिवफलोवेणुमस्करतेजनाः वंशः सरोहिमः
 स्वाङ्गः कषायोवस्तिशोधनः छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्टास्त्रजणशोथक्षित तत्करीरः कटुः पा
 केरसेरुहोगुरुः परः कषायः कफकृत्त्वाडुर्विदाहीवातपित्तलः तद्यवास्तुसर्गाः कषायाः
 कटुयाकिनः वातपित्तकराद्युष्मावहमूत्राः कफायहाः अथनलः नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च
 धमनस्तथा नलस्तुमधुरस्तिक्तः कषायः कफरक्तजित् उल्लोहदस्तिपोन्यर्निदाहपित्तविसर्पह
 त् अथरामरसे रस इति नम्रमुंजः शरोवाणतेजसश्चेत्तुवेष्टनः अथमुंजा मुंजोमुंजातको
 वासाः स्थूलद्वर्जः सुमेधलः मुंजादयंतुमधुरंतुवरंशिशिरंतथा दाहवृक्षाविसर्पासमूत्रवस्त्य
 हिरीगजित् दोषत्रयहरंष्ट्रमेवलासुप्रजुज्यते अथकाशः काशः काकेक्षुसहिष्टः सस्यादि
 क्षुसंस्तथा प्राक्षालिकेक्षुगंधाचतथापोटगलः स्मृतः काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वाङ्गयाकोहिमः

निगोत्रारेविनीतिव स्वेतात्रिप्रेचनी स्यात्पानुसला समीरहत् सदापि त्रिलोमपितशोयोदराय
 हा अथरूपामापनिलर विहृत्प्रयामांर्ध्वं प्राचकालिंदीचमुखेणिका मसरिविदलाकालीकैसिकाका
 लमेविका अपामाविहृततोहीन गुणातीव्रविरेचिनी मूर्च्छादिहमदन्त्रांतिकरसोत्कर्षणकारिणी
 अथलघुदंती लघ्वीदंती विशालाचस्याङ्गुंवरपण्यपि तथेरंडफलाशीघ्राशनधुंवायुणप्रिया वारा
 हांगीचकथितानिकुंनश्चप्रकुक्षकः अथसहदंती एरंडवत्यत्र विटया प्रवृत्तीसंवरीवित्राप्रत्यक
 एणिकुक्कण्यपि अथवित्रासुतश्रेणीन्यथोधाचतथाचया दंतीद्वयंरैसेपाकेरसेचकटुदीपनं शुद्धं
 कुराग्रमशलास्त्रकंडुकुष्टविदाहनुत तीक्ष्णोसंहंतिपि तास्त्रकफशोथोदस्कमीन अथलघुदंती
 फलं शुद्धदंतीफलंतुस्यान्मधुरंरसपाकयोः शीतलंसृष्टविण्मूत्रंगारशोथकफायहं अथप्रंदोरनिवडीं
 दोरनि ऐंड़ीप्रवारुणीवित्रागर्वदीचगावादिनी वारुणीचपरायुक्तासाविशालामहाफला श्वेतपुष्पाभ
 गादीचमृगैर्वह्निमृगादिनी गवादिनीद्वयंतिकंयाकेकटुरसंलघुः वीर्योत्तकामलापितकफघ्नीहोरापहं

श्वासकासापहंकुष्ठगुल्मग्रंथिज्वराग्रणुत प्रमेहमूहगर्भमगंडामयविषापहं अथलील नीलीतुनिलीनी
तनीकालदोलचनीलिका रंजनीश्रीफलीतुच्छायामाणामधुपर्णिका लीतकाकालकेशीचनीलपु
ष्पाचसास्मता नीलिनीकटुतिक्ताचकेश्यामोहभ्रमापहा उष्माहंयुदरलीहवातरक्तकफानिलान्
आमवातमुदावर्तमदंविषमुद्धतं अथशरफोका शरपुंखलीहशत्रुनीलीतुद्धाकतिश्रंसः शर
पुंखोयक्तलीहगुल्मज्वराविषापहः तिक्तः कषायः काशप्रश्वासज्वरहरेलघुः अथजवासा यासो
यवासोदः स्पृशोधन्वयाशः कुनाशकः दुर्गलनादुरालंतासमुद्रांतचरेटनी गंधारीकक्षुरानंताक
षायादुरविग्रहा यासः स्वादुः सरस्वितस्तुवरः शीतलीलघुः कफमेदोमदत्रांतिपित्तप्रकुष्टका
सजित् दक्षाविसर्पवातास्रवमिज्वरहरः स्मृतः यवासस्फुरोस्तुल्याबुधेरुक्तादुरालना अथमुंडी
मुंडीनिचुरपिप्रोक्ताश्रावणीचतयोधना श्रवणाकामुंडितिकातथाश्रावणशीर्षिका महाश्रावणि
का न्यातुसास्मतानूकदंविता कदंबपुष्पिकाचस्यादंययातितयस्विनी मुंडितिकाकटुः पाके

ना.प्र.

११६

शृंखला अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक्त उलःसरः रुमिघ्नश्च इनामघ्नोऽप्युगवान् रु
 हः स्वाडलघुर्दृष्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः कंडूत्वगिरहितमस्थिशृंखलायामाषाईदिलमकुंचकं पुष्पं जी २
 तद्वर्धं संपिष्टं सुतनुततल्लस्यते लेसं यकं वटकमतीव वातहारि **अथ धिक्कुमारि** कुमारीगृह
 कन्याचकन्याघृतकुमारिका कुमारीनेदिनीशीतातिका नेत्र्यासायनी मधुराहंणीवल्पाह
 म्पावातविषप्रणुत् गुल्मघ्नीहृयकृद्दिकफज्वरहरीहरेत् ग्रंथप्रिदाधविफोटपित्तरक्तज्वाम
 यान् **अथ स्येतपुनर्नवा** पुनर्नवाश्लेष्ममलशोथघ्नीदीर्घपत्रिका कटुः कषायारुच्यर्शः पांडुहरी
 यनीपरा शोफानिलागरश्लेष्महरीत्रणयोदरप्रणुत् अथरक्तपुनर्नवा पुनर्नवापरास्कारक्तपु
 म्पाशिलाटिका शोथघ्नः सुप्रवर्षनिर्द्वेषकेतुः कटिघ्नकः पुनर्नवारुणातिका कटुपाकहि
 मालघुः वातलायाहिणीश्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी **अथ मांघप्रसारिणी** प्रसारिणीराजवला
 नप्रपणीप्रताशिनी सरणीसारणीनप्रवलाचोपिकटंभरा प्रसारिणीगुरुर्दृष्यातप्रसंधाना ११६

निका

कृत्सरा वीर्योष्मावातहृत्तिकावातरक्तकफापहा अथकरिआसाव इयंजं वृत्तप्रासुगंधाकलघंटेतिप्र
 सिद्धा कृत्सरातुसारिवात्रयामागोयीगोयवधूंश्चसो अथगोरिआसाव इयमपिजं वृत्तपत्राङ्गधामात्रि
 ततिर्नवति धवलासारिवांगोयोगोयकंन्याचशारदी स्फोतात्रयामागोयवर्ललितात्रयामापिचुन्द
 ना गोयीगोयस्यस्त्रीपुंयोगादीयगोयी गांयांतीतिगोयैः गोयकन्यात्रयामापदेन कृत्साश्चेतापि
 सारिवाकथ्यते शास्वतेनसारिवामात्रेणसारिव पदस्यप्रयुक्तत्वात् तद्यथा सारिवायांनिशि
 र्पात्रयामोचहरितासितो सारिवायुगलंस्वाडुस्निग्धशुक्रकरंगुरुः अग्निमांघारुचिःश्वासकासा
 मविषनाशनं दोषत्रयास्त्रप्रदस्ज्वरातीसारनाशनम् **अथ गौर** अंगराजोतंगराजोमार्कवोभृंगरा
 वव अंगारकः केशरंजोभृंगारः केशरंजनः भृंगराजः कटुस्तिक्तो हृत्तोष कफवातनुत् केशरा
 स्त्वचः रुमिघ्नश्चासकासशोथामपांडुनुत् दंत्योरसायनोवल्पः कुष्ठनेत्रशिरोत्रिनुत् **अथ शणपुष्पी** जैन २
 शणवद्विदयाशणकलिइतिप्रसिद्धा हृत्पुष्पीस्वल्पघटाघंटाशीर्षेपुष्पिकाशणपुष्पिकटुस्तिक्ता

कृष्णशुक्लौ ५

भा.प्र.

११७

वामनीकफपित्तजित् अथवायमाना वलनप्रवायमाणायंती गिरिशंजनी आयंती तु वरातिकासरये
 त्रकफायहा ज्वरहृद्गोमयुल्मास्रमश्लविषप्रणुत् अथचुरनहार मूर्धामधुरसादेवी भोरयतेजनी
 सुवा मधूलिकामधुप्रेण्णिकर्णीयिलुपण्यपि मूर्धसिरगुरुः स्वादुस्तिक्तापित्तास्त्रमेहनुत् त्रिदोष
 तृलाहृद्गोमकंडुकुष्ठज्वरायहा अथकेवेया काकमाचीध्वाक्षमाचीकाकसांकाचवायसी काकमा
 चीत्रिदोषघ्नीस्निग्धोलास्वरशुक्रदा तित्कारसायनीशोथकुष्ठशोचिवरमेहजित् कटुनेत्रहिताहि
 काक्षर्दिहृद्गोमनाशिनी अथकोआगोडी काकनासाकुकाकांगीकाकतुंडफलाचसा काकनासा
 कयायोलाकटुकारसयाकयोः कफमीवामनीतिकाशोथार्द्रश्चित्रकुष्ठनुत् अथकाकजंघाविक
 सो नीतिलोके काकजंघानदीकांताकाकतित्तासुलोमसा पारावतयदीदासीकाकावापिप्रकीर्ति
 ता काकजंघाहिमातिकाकयायाकफपित्तजित् निहंतिज्वरपित्तास्रज्वरकंडुविषरुमीन अथना
 गपुष्पी नागपुष्पश्चेतपुष्पानागिनीरामहृतिका नागेनीरेवनीतिकातीक्ष्णोलाकफपित्तनुत् वि

११७

वीर्योष्णामधुरलघुः मेध्यागंडा पचीक्लृप्तकमियोन्यर्निषांडुनुत् श्लीपदारुच्ययस्मारहीहमेदो
 गुदार्निहत महामुंडीचमुण्डीचगुणैरुक्तामहर्षिनिः अथचिरचिरीलटजीरफतिलोके अथमार्ग
 सुत्रिखरीधुधःशात्पोमपूरकः मर्कटीडुग्रहावापिकिणिहीखरमंजरी अथमार्गःसरस्ती
 क्षणोदीपनस्तिक्तकः कटुः पाचनोर्नविनः क्षर्दिकफमेदोनिलायहः निहंतिदंडुसिध्मार्गः
 कंडुश्लोदरापची अथारक्ताचिरचिरी रक्तोऽन्योवसिरोरंजफलायामार्गवोपिव प्रत्यक
 पर्णीकेशपर्णीकथिताकलिपियली अथामार्गोसुणोवातविष्टनीकफरुदिमः रुक्षः पू
 र्वगुणैर्नूनः कथितेगुणवेदिनिः अथामार्गफलंस्वादुरसेयाकेवडुर्जरं विष्टनिवातलंरुक्षं
 कपित्तप्रसादनम् अथतालमपार कोकिलाक्षस्तुकाकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः निक्षुः कां
 डेक्षुरेयुक्तक्षुगन्धेक्षुवालिका क्षुरकः शीतलोद्यम्यः स्वादुल्मः पिच्छिलस्तथा तित्कोवाता
 स्रशोथाश्मत्तृलादृष्टानिलास्त्रजित् अथहडसिंहानि ग्रंथिमानंस्थिसंहारीवज्रांगीवास्थि

बुधैः वटपत्री कषायोष्णयोनिस्तगादापहा अथ हिगुपत्री हिगुपत्री तु कवरी पृथ्वीका एथुकार
 युः हिगुपत्री भवेदुष्वाती ह्णोष्णाय च नीकटुः हृदसिरु विवंधारीः श्लेष्मगुल्मानिलापहा अथ
 वंशपत्री वंशपत्री विणुपत्री विणुपत्री हिगुशिवाटिका हिगुपत्री गुणा विज्ञेः वंशपत्री प्रकीर्तिता अथ
 मक्ष्याक्षी मक्ष्याक्षी इति लोके लल्लमल्लदिया इति मक्ष्याक्षी वालिका अत्यगंधामत्स्यादनीतिव ।
 मत्स्याक्षी ग्राहिणी शीता कुष्ठपित्तकफास्रजित् लघुस्तिक्ता कषायचरवादी कटुवियाकिनी
 अथ सरस्वती गंडिनीतिव सप्यक्षी स्याद्गुगंडाली तथा नाडी कया लकः सप्यक्षी कटुका तित्तसो
 ला कृमिनिहंतनी हृद्विकोडुरसप्याणां विषघ्नी त्रणरोहिणी अथ शंखपुष्पी शंखपुष्पी तु शंखा कन उपलब्ध ४
 कामंगत्या कुसुमापि च शंखपुष्पी रसामेध्या पुष्पामानसरो गहत् रसायनी कषायोष्णकांति स्मृति
 वजाग्निदा दोषाय स्मरमृता श्री कुष्ठरुमिविषप्रणुतः अथ अर्कपुष्पी अर्कपुष्पी कूरकर्म
 पयस्या जलकामुका अर्कपुष्पी हिमिमेध्यामेह चित्तविकारजित् अथ लज्जालू लज्जालू शमी ११४
 पयस्या जलकामुका अर्कपुष्पी हिमिमेध्यामेह चित्तविकारजित् अथ लज्जालू लज्जालू शमी ११८

उत्पादः ३

११४

११८

प्रासमंगं जलिकारिका रक्तायदीनमस्कारीनाम्ना खदिरकेत्यपि लज्जालू शीतला तित्ता कषायकफपि
 त्रजित् रक्तपित्तमतीसारं यो निरोगान्विनाशयेत् अथ लज्जालू मेदः अथ लज्जालू अलंबुषा अलंबुषा खरत्वक
 तथा मेदोष्णामृता अलंबुषा लवुः स्यादुः कृमिपित्तकफापहा अथ हृदी दुग्धिका स्वादुपर्णी स्यात्क्षी
 राक्षी क्षीरिणीतिव दुग्धिकोष्णगुरु रूक्षा वेतलामर्नकारिणी स्वादुक्षीरा कटुस्तिक्ता लघुमूत्रम
 लापहा स्वादुविद्यंतिनी पृथ्वा कफकुष्ठरुमिप्रणुत अथ लज्जालू अर्कपुष्पी नृम्यामनकिका प्रोक्ता
 शिवातामलकीतिव वज्रपत्रा वज्रपत्रा वज्रवीर्यजिह्वापि च मूत्राक्षी वातकृत्तिक्ता कषायामधु
 राहिमा पियासाकासपित्तास्रकफपाण्डुतापहा अथ वरसी ब्राह्मी कपोतका फावसोमवल्ली
 सरस्वती अथ ब्रह्ममाण्डुकी माण्डुकपर्णी माण्डुकी त्वाष्ट्री दिव्यामहोषधी ब्राह्मी हिमा सरति
 कालधुमेध्या च शीतला कषायामधुरस्वादुयाकी पुष्पारसायनी स्वप्नस्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमे
 हास्रकासजित् विषशोथज्वरहरी तदन्माण्डुकपर्णी अथ गूमा प्रोणा च प्रोणपुष्पी च फलेषु

भा. प्र.

११०

११८

प्याचकीर्तिता द्रोणपुष्पीगुरुः स्वाडुरुहोलावातपित्रजित सत्तारलवणास्वाडुपाककद्दीवनेदिनी
 कफामकामलारोग्यतमकः स्वासजंतुजित अथरुक्कुरद्वितीयाङ्गरुक् सुवर्चलासूर्यनकावाद
 रावदरापिव सूर्यवितरिविप्रीतापरात्रह सुवर्चला सुवर्चलाहिमार्स्वाडुपाकरसागुरुः
 अपितलाकटुः दाराविष्टनकफवातनुत अन्यातिकाकषायोलसरास्वाडुलघुः कटुः निहंतिक
 फपितास्रश्वासकासारुचिचरान् विस्फोटकुष्ठमेहास्रयोनिरुक्कुरमिपाण्डुताः अथवाङ्गवेर
 सा वंध्याककोटर्कदिवाकन्यायोगेश्वरीतिव नगरीर्नकदसनीविषकंटकिर्नतिथा वंध्याककोटर्की
 लघ्वीकफनुद्रणशोधिनी सूर्यदर्पहरीतीक्ष्णाविसर्पविषहारिणी अथनुर्खरेवसा वल्लीभू
 मिप्रसरणशीला मार्कण्डिकासूर्यपिठरीमार्कण्डीमृदुरेवनी मार्कण्डिकाकुष्ठहरीकृद्धिः कायशो
 धिनीविषदुर्गन्धिकासप्रगुल्मोदरविनाशिनी अथदेवदालीसेनियाखरक्सवल्कलप्रवतिः देव
 दालीप्रवेणस्यात्ककोटिविगरागरी देवदाशैवत्तकोशसथानीमूत्ररूपि पीतापराखरस्पशीवि

११८
११९

वृत्तल २

निहंतिविषंशर्लयोनिदोषवमिकमीन् अथमेडाशृंगी मेघशृंगीविषाणस्यान्मेषचल्यंजशृंगिका मेघ
 शृंगिरसेतिकावातलाश्वसकासहृत् रूक्षपाकेकटुः पित्तव्रणश्लेष्माक्षिशूलनुत मेघशृंगीफलंतिकं
 कुष्ठमेहकफप्रणुत् दीपनं संसनंकासरुमित्रणविषायहं अथहंसपदीहंसयादीहंसपदीहंस
 मातात्रियादिका हंसयादीगुरुः शीताहंतिरुक्कुरविषव्रणान् विसर्पदाहातीसारलूताभूतादिरोहिणी
 : अथसोमलता सोमवल्लीसोमलतासोमाक्षीरीक्षप्रियासोमवल्लीविदोषघ्नीकटु तिकारसाय
 नी अथआकाशवल्लीशुभ्रवेतिश्लोके आकाशवल्लीतुवुधेः कथिताचखरवल्लीखरवल्ली
 ग्राहिणीकिनापिलिलाह्यामयापुहा तुवराग्निकरीहृद्यापित्तश्लेष्मामनाशिनी अथपातालगा
 रुक्षीचरेहृदाश्लोके लिलिहिंमोमहामूखः पातालगस्तडाकयः लिलिहिंवः परंरूप्यः कफघ्नः
 पवनापहः अथवृंदा वृंदास्तदनीवृत्तनस्तारुहापिव वृंदाकः स्यादिमस्तिकेः कषायोम
 धुरोरसे मंगल्यकफवातास्त्ररुहोत्रणविषायहः अथवटपत्री वटपत्रीतुकथितामोहिनीरेवती

वृत्तमत्रिया १

ना.प्र.

१२०

१२०

आर्द्र

मिस्रस्यः स्यात्कंटकीविनलदेशज एव हस्तः बेलंतरोरसेपाकेतिकस्तलाकफायहः मूत्रायातोश्म
जिह्वाहीयोनिमूत्रानिलात्रिजित् अथचिकनी चिकणीद्वयकटीह्वाचिकिकाप्राणः खदा चिक
णीकटुकास्व्यातीह्वागोलावहिपित्तकृत् वातरक्तहरीकुष्ठकृत् मिवातकफायहा अथकुक्कु
था कुकुंदरस्तास्रवृडः स्रक्षपत्रोमृच्छदः कुकुन्दरः कटुस्तिकोज्वरस्तकफायहाः तन्मला
माद्रीनिक्षिप्तं वदने मुखशोभहत् अथसुदर्शन सुदर्शनासोमवल्लीविक्रं कामधुपर्णिका सु
दर्शनास्वाडुस्व्याकफशोफास्ववातजित् अथमूत्राकानी आरुपर्णी लोखुकर्णपर्णिका न
दर्शना आरुकर्णी कटुस्तिक्का कषायाशीतलालधुः विषाके कटुकामूत्रकफामयकृमिप्रणुत
अथमपूरजिवा मपूरका शिवाप्रोक्ता सहस्राक्षि मधुच्छदा नीलकंठशिवाद्यध्वी पित्तक्षेपा
तिसारजित् इतिश्रीनावप्रकाशे गुडव्यादिवर्गः अथपुष्पवर्गः त्वादौकमलस्यनाम निगुणाश्च
वापुंसियमं नलिनमंरविंदं महोत्पलं सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशोत्थायं पंकेरुहं तामरसं सारसं

१२१

जेवं नीलमिंदीवरं स्मृतं ॥ रक्तोत्पलं कोकनदे २४

सरसीरुहं विशप्रसूनं राजीवपुष्करं मोरहाणि च कमलं शीतलं वार्यं मधुरं कफपित्तजित् तल्लाहाहा
स्रविस्फोटविषयी सव्यनाशनं विशेषतः सितं पद्मं पुंडरीकं सितिसूतं रक्तं कोकनदं हस्तकं रक्तसंज्ञकं
नीलोत्पलं कुवलयं नम्रमिंदीवरं मतं धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् तस्मादहस्पगुणं किंविदस्य प्रको
त्यलादिकं अथपिनी मूलनालदलोत्पलसंज्ञकं नीलोत्पलं कुवलयं नम्रमिंदीवरं मतं धवलं कमलं शी
तं मधुरं कफपित्तजित् तस्मादहस्पगुणं किंविदस्य प्रकोत्पलादिकं अथपिनी मूलनालदलोत्पलसंज्ञकं
लेः समुदिता पुनः यक्षिनी प्रोच्यते प्राज्ञेर्विसेन्यादिश्च सा स्मृता आदिशद्वा त्रिनी कमलिनीत्यादि य
प्रिनी शीतला गुर्वी मधुरालवणात्वासा पित्रास्रकफनुद्वा वातविघ्नकारिणी अथनवपत्रादि सं
वर्जिकानवदलं वीजकोशो ज्वकणिका किंजल्कः केसरः प्रोक्तश्चाप्येयं सहस्रतः यज्ञनालं नृणां
लस्यालया विशमिति स्मृतं संवर्जिका हिमात्मिका कषायादाहहृत्प्रणुत मूत्रकर्त्रे गुडव्या विरक्तपि
त्रविनाशिनी पद्मस्य कर्णिका तिका कषाया मधुरा हिमा मुखं वेसद्य कलध्वी तलास्यैक कफपित्तनुत

जे३

भा. प्र.

१२७

१२९

किंजल्कः शीतलोत्पलः कषाये प्राह कोपितः कफपित्ररुपादाहरकाशो विषशोथजित् मृणालंशी
तलं चर्षपित्रदाहास्रजिमुखः कुञ्जिंश्वाडुयाकंचस्तन्या निलकफप्रदं संग्राहिमधुरं रुक्षं शूलकमपि कंद
तदुणं अथ स्थलकमल पञ्चवारिण्यतिचराव्यया पञ्चाचवार्यं यदा तूला कटु सितकषायाक
फदातजित् मूत्रकृच्छ्राश्मशूलघ्नीश्वासकासविषायहा अथ कुमुद कोशतिलोके श्वेतं कुवलयं
प्रोक्तं कुमुदं केरवं तथा कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं लघु दिशीतलं अथ कुमुदिनी कोकावेरि
शतिलोके कुमुदं केरविणितया कुमुदिनीति च सा तु मूलादिसर्वगैरुक्ता कुमुदिता वुधैः यन्नि
न्याये गुणाः प्रोक्ताः कुमुदिन्याः प्रयते सरताः अथ कल्हारः कुंतिकावारिण्यतिस्निग्धं शैलं
वं तथा श्वेतं वुधवंतिक्तं मधुरं शीतलं लघु स्निग्धं दाहहृत्पित्तस्कृज्वरहरं परं अथ संवती गुला
वइति च पूतयत्रीतरुण्युका कर्णिकाचारुके सरा महाकुमारी गंधाम्बालाद्या पुष्पतिमंजुला शत
यत्री हिमाहद्या प्राहिणी शुक्रलालघुः दोषत्रयास्रजिहरण्यतिक्ता कर्षाचनी अथ मासंती

१२९

१२६

षष्ठी गरनाशिनी देवदाली रसेतिक्ता कफार्शः शोथयाणुताः नाशयेदामनी तिकाक्षय हि धातु मिज्वर
न देवदाली फलं तिक्तं रुमिष्टेष्वा विनाशनं संसनं गुल्मशूलघ्नमशोघ्नं वातजि त्यरं अथ जलपिप्प
लीयनिसगा इति लोके जलपिप्पल्यं तिहिताचारदी स कुलादनी मत्स्यादनी मत्स्यगंधालागलीत्येषे
कीर्तिता जलपिप्पलीका हृद्यत्वक्षुष्या शुक्रलालघुः संग्राहीणी हिमा रुक्षारुक्षदाहव्रणायहा कटुपक्
रसास्रव्या कषायावह्निवर्धनी अथ गोनी गोजिका गोनिका गोनी दार्दी कारवरयर्णिनी गोजिका वात
लाशीति प्राहिणी कफपित्रनुत् हृद्यप्रसेहका सा स्रज्वरहरं लघुः कोमला वुधरा तिका स्वाड्या
कारसा सरता अथ नागदमनी विज्ञेया नागदमनी विलामोटी विषायहा नम्रा पुष्पनागयत्रा महायोगेश्व
रीति च विलामोटी कटु सितालघु पित्तकफायहा मूत्रकृच्छ्राश्मशूलघ्नी नाशयेज्जालगार्दनं सर्वग्रह
नामनी निःशोषं विषनाशिनी जयं सर्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा अथ वैरवेल इति कपे च शतिलो
के वेलंतरो जगति वीरतरुः असिद्धः स्वेता सिता रुणविलोहितनीलपुष्पः स्याज्जगति वुधकुसुमः श

नागकुभी ४ भा. य
इति

स्पष्टविशेषः ३

इति कपे च २

नेवारिश्तिलोके नेपालीकथितातरेः सप्तलानवमालिका वध्रंतीसीतलालघीत्तिकादोषत्रयास्रजित्
अथवार्षिकी वेलाश्तिलोके श्रीपदीषद्दीनंदावार्षिकीमुक्तबंधना वार्षिकीशीतलालघीत्तिकादोषत्र
यापहा कणाक्षिमुखरोगघ्नीतत्रैलंतदुगांसृतं अथचवेलीस्वर्णजाती जातिजतिविमुमनामालतीराजपु
त्रिका चेतिकाहृद्यगंधावसायीतास्वर्णजातिका जातीयुगंतिकमुलंतुवरंलघुदोषजित् शिरोक्षिमुखदं
तार्तिविषकुण्ड्रणास्रजित् अथयूहीसुवर्णयूही यूपिकागणीकावसायीताहेमपुष्पिका दूर्ययु
गंहिमंतिकंकटुपाकरसंतघुः मधुरंतुवरंहृद्यं पित्तघ्नंकफवातलं त्रणास्रमुखदंताक्षिशिरोरोगविषाय
हम् अथचंसाचापेयश्चयकओक्तोहे मपुष्पश्चसंसृतः एतस्यकलिकांधफलीतिकथिताबुधैः
चंपकः कटुकस्तिककषायोमधुरोहिमः विषहृमिहरः कृच्छ्रकफवातास्रपित्तजित् अथवकुलमौ
लशिरीश्तिलोके वकुलोमधुगंधश्चसिंहकेसरकस्तथा वकुलस्तुवरोनुलः कटुपाकरसो गुरुः क
पूपित्तविषश्चित्रकमिदंतगदायहः अथवगुलवृहन्मौलशिरीतिव शिवमल्लीयाशुपतएकार्थलि

बुकोवसुः बुकोनुषकटुस्तिक्तः कफपित्तविषायहः योनिशूलतृषादाहकुष्ठशोथास्रनाशनः अथकदंबः
 कदंबः प्रियकोनीयोहस्तपुष्पोहलिप्रियः कदंबोमधुरः शीतः कषायो लघुगुरुः सरोविष्टनक्षद्रुतः
 कफस्तन्या निलप्रदः **अथ पूरुषी** कुब्रकोमप्रतरिणिर्हस्तपुष्पातिकेशरः महासहकंडकाव्यानीला
 लिकुलसंकुला कुब्जकः सुरभिः स्वादुकषायानुरसः सरः त्रिदोषशमनोदृष्यः शीतहृत्वावससमतः
अथ मल्लिका वनवेला इति लोके मल्लिकामदयंती वशीतनीरुश्चन्द्रपदी मल्लिकोष्णालघुर्हृष्याति
 तावकटुकाहरेत् वातपित्तास्पृष्टव्याधिकुष्ठारुविविषज्रणान् **अथ माधवी** माधवी स्याद्गुवासी
 पुंड्रकोमंडकोपिव अतियुक्तश्चाविमुक्तः कामुकोभ्रमरोत्सवः माधवीमधुरशीतालघ्वीदोषत्रया
 यहा **अथ केवरा** पुवणकेतकी केतकः श्विका पुष्पोजंकूकः ककचच्छदः पुवणकेतकी त्विन्या
 लघुपुष्पा सुगंधिनी केतकः कटुकः स्वादुलघुस्तिक्तः कफायहः उष्णतिक्त रसाग्नेयाचक्षुष्याहिम
 केतकी **अथ किंकिरा** तइति गोडादोप्रसिद्धः किंकिरा तोहिमगौरः पीतकः पीतभद्रकः किंकिरा

का ३ व्या ३

१२२
१२२

दुग्धः १

शामस्यां वा १

तोहिमस्तिकः कषायश्चहरेदसौ कफपित्तपियासास्तदाहशोषवमिहमीन अथकार्णिकारः कार्णिकारः
 परियाधः पादपोत्पल इत्यपि कार्णिकारः कटुस्तिकसुवरः शोधनोल्घुः रंजनः सुखदः शोथश्लेष्माश्रव
 णकुष्ठजित् अथअशोकअशोमि अशोकोहेमपुष्पचवंजुलस्ताम्रपल्लवः कंकेलिः पिंडपुष्पश्च
 गंधपुष्पोनटस्तथा अशोकः शीतलस्तिकोयाहीवर्णः कषायकः दोषायवितृषादाहकमि
 शोषविषास्रजित् अथवाणपुष्प^{कठसेला} तिगोडादौप्रसिद्धः अम्लानोम्लानः प्रोक्तस्तथाम्लानक इत्यपि
 कुरंटकोवाणपुष्पसरावोक्तोमहासहा अम्लानः कषायोत्तः स्निग्धः स्वादुश्चतुक्तकः अथकंसरे^{कठसेला}
 आ सौरयेकः स्वेतपुष्पः सौरियः कंटसारिका सहावरः सहवरी किंडी सौर्यक इत्यपि कुरंटकोत्रिपा
 तेषात्तरक्तेकुवरकः समतः नीलोवाणाकयः प्रोक्तोदासश्चात्रगलश्चसः सौरियः कुष्ठवातास्रकफकं
 डविषायहः तिक्तोलोमधुरोदत्यः सुस्निग्धः केशरंजनः अथकुंदः कुंदं वुकथितं माध्यं सदापुष्पं च
 तत्समं कुंदं शीतं लघुश्चेष्प शिरोरुविषपित्तहृत् अथमुचुकुन्दमुचुकुंदः क्षत्ररुहः वित्रकः प्रतिवे

लुकः मुचुकुंदः शिरः पिडा पित्रास्त्रविषनाशनः अथ तिलपुष्पतिलकनाम्नेव प्रसिद्धः तिलकः क्षु
 रकः श्रीमान् पुरुषः क्षत्रपुष्पकः तिलकः कटुकः पाकिरसेचोष्णो रसायनः कफकुष्ठरुमीनवस्तिमुख
 दंतगदानहरेत् अथ मज्जनिया वंधूको वंधुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि च वंधूकः कफकुष्ठहीवातपि
 त्तहरो लघुः अथ मज्जुला तथा सांघ्री गुडहरश्चित् उद्रपुष्पं जया च पत्रिसंध्या सांघ्र्या सिता जया
 संग्राहिणिके त्रयात्रिसंध्या कफवातजित् अथ सिंदूरिया सिंदूरिरक्तबीजचिरक्तपुष्पी सुकोमला
 सिंदूरी विषपित्रास्त्रवृक्षावांतिहरी हिमा अथ गस्तिः अगस्त्याको वंगसेनो मुनिपुष्पो मुनिउमः अ
 गस्तिः पित्तकफजिवातुर्थकहरो हिमः सूक्ष्मो वातहरस्तिकः प्रतिस्याय निवारणः अथ तुलसी शुक्रा
 कृष्णा च तुलसी पुरसाग्राम्या सुलभा वक्रमंजरी अथैताराक्षसी गौरी भूतघ्नी दिवडंडनिः तुलसी कटु
 कांतिका हृद्योष्णदाहपित्तकृत् दीपनी कुष्ठकुष्ठस्त्रपाश्वरु कफवातजित् शुल्भा कृष्णा च तुलसी पु
 ण्ये सुख्या प्रकीर्तिता अथ मरुवा मरुतको मरुवको मरु रपि स्मृतः फणी फणिजुकश्चापि प्रस्यपु

फलीशश्चकपित्तः कसंडलुः बार्दनांडः कदरातः कपीतनमुयाश्चकाः फलीशोड्जर्ः स्निग्धः कसिन्धु
 कवलप्रदः फलेच्छंमधुरोमूलेकयायोस्वाडुमज्जकः अथवेतिआपीपर नंदीहसोश्चस्यनेदः प्ररोहीगज
 पादयः स्थलीरुहः क्षतकः क्षीरीचस्याधनस्पतिः नंदीहसोलघुः स्वाडुस्तिक्तस्तुवरउल्लकः कटुयाक
 रसोग्राहीविषपित्तकफास्रनुत् अथोड्ज्वरः उड्ज्वरोजंतुफलोयसंगोहिमडुग्धकः उड्ज्वरोहिमोस्तु
 गुरुः पित्तकफास्रनुत् मधुरस्तुवरोवर्णैत्रिणशोधनरोपणः अथकड्ज्वरि काकोड्ज्वरिकाफल्यु
 मलयूर्जघनेफला मलयूः स्तनकनिक्ताशित्तातुवराजयेत् कफपित्तत्रणश्चित्रकुट्टपांडुशकामलाः
 अथयाकरे प्रहोजटीधूर्कटीचपकटीचस्त्रियामपि सक्तः कषायः शिथिलोत्रणयोनिगदायहः दाह
 पित्तकफास्रघ्नः शोथहारक्तपित्तहृत् अथशिरसा शिरीषोमंडिलोतंडीनंडीरश्चकपीतनः शुकर
 पुष्पः शुकतनुर्मंडुपुष्पः शुकप्रियः शिरीषोमधुरोऽनुलः तिक्तश्चतुवरोलघुः दोषशोथविसर्पघ्नः
 काशत्रणविषायहः अथक्षीरीरुहपंचवल्कलयोर्लक्षणं न्यग्रोधोड्ज्वराश्चस्यमारित्रासक्त्यादयाः

पंचैतेक्षीरीरुहास्तेषांत्वकपंचवल्कलं केचित्तुपारिशस्थानेशिरीषवेतसंपरे वदंतीतिशेषः
 क्षीरीरुहाहिमावर्णयोनिरोगविषायहाः रूक्षाः कषायामेदोघ्नाः विसर्पमयनाशनाः शोथये
 त्तकफास्रघ्नाः स्तन्याभग्रास्थियोजकाः त्वकपंचकंहिमग्राहीत्रणशोथविसर्पजित् तेषांप
 त्रंहिमग्राहिकफवातास्रनुलघुः विष्टभाधानजित्तिक्तकषायलघुलेषणं अथशाष्टं शाल
 तुसर्जकार्पश्चिकर्णिकाः सस्यसंवर्ः अष्टकणिकषायः स्याद्रणश्लेदकफरुमीन् ब्रध
 विप्रधिवाधिर्ययोनिकर्णदानहरेत् अथशालप्रनेदः सर्जकोऽन्योजकणस्यालोमरि
 चपत्रकः अजकणः कटुस्तिक्तः कषायोलोमपोहति कफपांडुश्रुतिगदान्मेहकुण्डवि
 षत्रणान् अथशालज् शालकीगजमह्याचिसुवहोसुरनीरसा महेरणकुंडरुकीमिहकी
 चवडुस्त्रवाशालकीतुवरशीतापित्तश्लेष्मातिसारजित् रक्तपित्तत्रणहरीपुष्टिकत्समुदीरिता
 अथसीसवकपिलवर्णसीसववन सेरसई शिथिल्यापिच्छलात्रपामांरुलसारवसागुरुः

कपिलासैवमुनिभिः तस्मिन्नेति कीर्तिता शिशिराकटुकान्तिका कषायाशोथहारिणी उल्लवीर्षाहि
रेनोदः कुष्ठश्च त्रवमिकमीन वल्लिरुक्त्राणदाहास्रवलासानामर्षातिनी **अथकोहः** कचिदा
जुनविरवेतिप्रसिद्धोऽहंविशेषः ककुभोऽर्जुननामाख्यो नदीसर्जश्चकीर्तितः इन्द्रवीरहृत्तश्च **वीरश्च**
धवलः स्मृतः ककुभः शीतलोभातहततलयविषासजित मेदोमेहत्राणहंतितुवरः कफ
पित्तजित **अथ** असनविजयसारविध्यादौ बीजकारश्चित् बीजकः पीतसारश्च पीतसाल
कइत्यपि चंधूकपुष्पप्रियकः सर्जकश्चाज्ञानः स्मृतः बीजकः कुष्ठवीसर्पश्चित्रमेहगुद
रुमीन हंतिश्लेष्मास्रपित्तचत्वम् केच्योरसायनः **अथ** खपर खदिरोक्तसारश्च गायत्री
दंतधावनः कंटकीर्षलपत्रश्च वज्रशल्पश्च याज्ञिकः खदिरः शीतलोदंत्यः कण्डूकासारश्च
प्रणुत् तिक्तः कषायोमेदोक्षः रुमिमेहज्वरत्राणान् **श्चित्र** शोथामपित्तास्रपांडुकुष्ठकफा
हरेत् **अथ** श्वेतखपरश्चित् पपरीखपरप्रसिद्धं खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्क १२५

ष्पसमीरणः मरुदं प्रिप्रदो हृत्तलोहः पित्तलोहः चश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठरुमिप्रणुत् कटुक
रसोरुत्पस्तिकोरुत्तः सुगंधिकः ग्रहनुविषकुष्ठस्रक्केदकंडूविदोषजित् **अथ** देवना उक्तोदवनकोदाहो
मुनिपुत्रस्तपोधनः गन्धोक्तोऽब्रह्मजटीविनीतः कुलपुत्रकः दवनस्तुवरस्तिको हृद्यो हृद्यस्सुगंधिकः ग्र
हणादिषकुष्ठस्रक्केदकंडूविदोषजित् **अथ** ^{वज्र} **वरवरी** वर्वरिकवरीतुंगीखरपुष्पजगंधिका पणसिस्त
रुक्षेतुकविजयकुर्वरको त्वशुक्लेर्जकः प्रोक्तो वटपुत्रस्ततोऽपरः वर्वरिचितयस्तुत्तं शीतंकटुविदाहिचती
दांरुचिकरं हृद्यदीपनं लघुयाकिच पित्तलंकफवातास्रदुक्तमिविषायहं इति श्रीमाधवकाशेपुष्प
वर्गः **अथ** वटादिवर्गः त्वादो वटस्पनामानिगुणाश्च वटो रक्तफलश्च गीरोऽन्यः स्कंधजोऽधुवः क्षीरी
वैश्रवणावासी वज्रपादो वनस्पतिः वटः शीतो गुस्त्राही कफपित्तत्राणपहः वणो विसर्पदाहभः क
षायो योनिदोषहृत् **अथ** पीपर बोधिदुः पिप्पलोऽश्च लपत्रो गजाज्ञानः पिप्पलोऽङ्गुरिः शीतः पित्त
श्लेष्मत्राणस्रजित् गुरुस्तुवरकोरुत्तो वणो योनिविशोधनः **अथ** पिप्पलमेदगजहंड पारिशोमः

मिनीजिगीसुनिय्यसिप्रमोदिनी जिगिनीमधुरसोलाकषायोनिशोधिनी कटुकात्रणह
 जोगवातातीसारहृत्पुः अथतमालः तमालः शालवैदेद्योदाहविस्फोटहृत्पुनः अथवुनि
 तुलिस्तुन्नकआपीतस्तुलितः कल्बकस्तथा कुठेरकः कांतलकोनंदिहृत्पुनंदिकः ।
 तुलिरुक्तः कटुः पाके कषायोमधुरोलघुः तिक्तोयाही हिमोद्युष्योव्रणकुषास्रपित्तजित् अ
 यनूर्यपत्र नूर्यपत्रस्मृतो नूर्यपत्रमिविक्तलवल्कलः मूत्रेभित्तग्रहश्लेष्मकफरुक्कपि
 त्रस्कजित् कषायोराक्षसघ्नश्चमेदोविषहरः परः अथपलाश पालाशः किंशुकः पणो
 यंशिकोरक्तपुष्पकः क्षारश्रेष्ठोवातकफेब्रह्महृत्पुनः समिधरः पालाशोदीपनोद्युष्यः सरोक्षो
 व्रणगुल्मजित् कषायः कटुकस्तिक्तः स्निग्धो गुदज्ज्वरोगजित् मग्नसंधानरुद्धोषग्रहण
 शोक्मिन्हरेत् तत्पुष्पं स्वादुपाके तु कटुतिक्तकषायकं वातलंकफपित्तास्ररुक्कजि
 द्राहिशीतलं तृडदाहशामनं वातरक्तकुष्ठहरं परं फलं लघूलमेहार्शः रुमिवातकफाय १२६

पू.लं१

हं विपाके कटुकं रुक्षं कुष्ठगुल्मोदरप्रणुत् अथसेवैर शाल्मलिस्तु भवेन्नोवापिच्छिलाप्र
 रिणीतिव रक्तपुष्पास्थिरपुष्पकं टकाव्यावृत्तिनी शाल्मलीशीतलास्वादीरसेपाके रसा
 यनी श्लेष्मलास्निग्धवीजाचहं हणीरक्तपित्तजित् अथमोचरस निय्यसिः शाल्मलेः पिच्छ
 शाल्मलीवैष्टकोपिच मोचश्चावोमोचरसोमोचनिय्यसिइत्यपि मोचश्चावो हिमोयाहीति
 ग्धोद्युष्यः कषायकः प्रवाहिकातिसारामकफपित्तास्रदाहनुत् अथकूटशाल्मली कु
 स्मितः शाल्मलिः प्रोक्तीरेचनः कूटशाल्मलीः कूटशाल्मलिकस्तिक्तः कटुकः कफ
 वातनुत् मेघुल्लघ्नीहज्ज्वरयक्ष्मकुल्मविषायहः भूतानाहविवंधास्रमेदः शूलकफाय
 हः अथधव धवोषटो नदीहृत्पुनः स्थिरोगीरोधुरंधरः धवः शीतः प्रमेहार्शः पांडुपित्तकफा
 यहः मधुरस्तुवरस्तस्यफलंचमधुरं मनाक अथधामिन धन्वंगस्तुधनुर्हृत्पुनोव्रह्म
 सुतेजनः धन्वांगः कफपित्तास्रकासहृत्पुनरोलघुः चंहणो वल्लकूटः संधिरुद्रणरोय

भा.प्र.
१२७

णः अथ करीर करीरः ककरोपत्रोयं थिलोमरुभूरुहः करीरः कटुकस्तिकः स्वालोमेदनः
 स्मृतः कुनमिकफवातास्र आमशोधगरप्रणुत् अथ सहोर शखोटः पीतफलकोभूतावासः
 खरच्छदः शखोटोरक्तपिनाशो वातश्लेष्मातिसारजित् अथ वरुण वरुणो वरुणस्सेतु
 स्तिकशाकः कुमारकः वरुणः पित्तलोनेदीश्लेष्मकच्छात्रममारुतान् निहंति गुल्मवाता
 स्रक्तमोश्चोलोऽग्निदीपनः कषायोमधुरस्तिकः कटुकोरुहकोलघुः अथ करहरिकरं
 भीतिव कटनीखादुपुष्पश्च मधुरोणः कटंतरः कटनीविप्रमेहास्रनाडीव्रणविषकुमीन् हं
 तुलाकफकुष्ठघ्नी कटुरुलाचकीर्तिता तत्फलंतदुणं ज्ञेयं विशेषात्कफशुक्रकृत अथ
 मोषयलाश्रवत्यर्तवृक्षः मोक्षस्तुमुष्ककोपि स्या मोलीडोगोलिहस्तथा हारश्रेष्ठः हारहृष्टो
 दिविधः श्वेतकलकः मुष्ककः कटुकस्तिको ग्राह्युलः कफवातहत विषमेदोगुल्मकंडव
 स्तिरुक्कमिश्रुक्रनुत् अथ जलसिरिसिटाटोनश्चित् श्रीरीषिकाहिडिनि काडुर्वलां वुशि

१२७

लः कदरो विशादो व्रणो मुखरोगकफास्रजित् अथ इरिमेदङ्गंधखदिरश्चित् इरिमेदो विट्
 खदिरः कालस्कंधोरिमेदकः इरिमेदः कषायो लोमुखदंत्पादास्रजित् हंतिकंडुविषश्लेष्मक
 मिश्रुष्टव्रणग्रहान् अथ रोहितक रोहितो लोहितो रोही लोहादाडिमपुष्पकः रोहितकलीह
 धातीरुच्योरक्तप्रसादनः अथ ववूर ववूलकः किरातः स्यात्किं किराटः स पीतकः स
 एव कथिता तस्मै राभाषदमोदिनी ववूलः कफनुग्राही कुष्ठकमिविषायहः अथ रिरिस्कः
 रीवीश्चित् अरिस्कस्तु मांगल्यः कलवणैर्यसाधनः रक्तबीजः पीतफेणः फेणिनीगर्भा
 पातनः अरिस्कं त्रिदोषघ्नो यह निर्मपातनः अथ यतिजिआ पुत्रजीवो गार्तकरो यष्टीपुष्पो
 र्यसाधनः पुत्रजीवो गुरुदृष्योगर्भदः श्लेष्मवातकृत सृष्टमूत्रमलो रूहो हिमः स्याडः कडुं प
 दुः अथ इंगुद केवटीतिव इंगुदो गारहृष्टश्चित् कस्तायसद्रुमः इंगुदः कुष्ठनृतानिग्रह
 व्रणविषकुमीन् हंतुलः श्वित्रश्लघ्नस्तिककः कटुपाकवान् अथ जिगिनी जिगिनी किं

श्री भाष्ये लपय

सिंगन

सिं

भा-प्र-

126

या ४

५. अन्यदिवसेष्वपि

प्राग्भा ३

[illegible]

एतदम्लाम्रविषयं मधुराम्रपरं न तु मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्यागुणायतः शुभं न सोऽनुयानं
 स्यात् आम्नाणामतिमहणे जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सहसौ कर्बलेन च अथाम्रैर्वर्तस्य लक्षणं अ
 मावट इति यक्कस्य सहकारस्य पटे विस्तारितो रसः घर्मशुष्को मुकुर्दत आम्नैतक इति स्मृतः
 आम्रैर्वर्तस्त्रिषा चर्द्दिवा तपित हरः सरः रुच्यः सूर्य्यं शुभिः पाकाल्लघुश्च सहिकीर्तितः अथ
 कोइली आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्दतीसारनाशनं ईषदम्लं च मधुरं तथा हृदयदाहनुत्
 अथ नवपल्लवं आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनं अथोमराः आम्रातकं पित्तनश्च
 मर्कटाम्रं कपीतनः आम्रातमम्लं वातघ्नं गुस्त्रं रुचिकृत्सरं यकं वुवुवरं स्वादुरसया कं हि
 मं स्मृतं तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं दृष्यं विष्टं निदं हणं गुरुबल्यं मरुत्पित्तहतं दाहक्षयाञ्जितं
 अथ राजां प्र राजाम्रैश्चकं आम्रातः कामाक्षो राजपुत्रकः राजाम्रं वुवरं स्वादु विशदं शीतलं
 गुरु आहिस्त्रह विवंधघ्नं वातरुच्यं कफपित्तनुत् अथ कोरां प्र कोरां न इति च कोरां प्र उक्तः च

आम्रमेदःसिरीर
त्रि५

अनपुत्रादि २

भा. प्र.
१२७

आमः कमिरहः सकोशकः कोशमः कुष्ठोऽथ्यास्रपित्तत्रणकफाय हः तत्फलं ग्राहिवातघ्नम
लोम्लं गुरुपित्तं यकं तु दीपनं रुच्यं लघुं कफवातनुत् अथ कटहरं पनसः कंठकिफनं पण
शोऽतिरहत्फलः पनसं शीतलं पकं स्निग्धं पिता निलाय हं तर्पणं हं हं स्वादु मांसलं श्लेष्मलं मूत्रं
वल्यं शुक्रप्रदं हंतिरक्तपित्तक्षतक्षयान् आमं तदेव विष्टं निवातलं तुवरं गुरु दाहतरामधुरं स्वल्पं
कफमेदोविवर्धनं पनसोद्भूतवीजानि तृव्याणि मधुराणि च गुरुणि वदं वृं सिं सृष्टं मूत्राणि
संवेदेत् अन्यच्च मज्ञापनसजो रघ्यो वातपित्तकफाय हः विशेषा स एव संवर्ज्य गुल्मिनिर्मदं व
न्हिनिः अथ कटहरं लकुचं तु प्रयण शो लकुचौ डकं रित्यपि आमं लकुचं मुञ्चं च गुरु विष्टं न कंठ
था मधुरं स्वतया म्लच दोष विना यस्तं कंठं शुक्राग्निनाशनं चैव नेत्रयो रहितं स्मृतं सुपकं
तनुमधुरमम्लं चानिलपित्तकृत् कफवह्नि करं रुच्यं रघ्यं विष्टं न कंठं च अथ केरा कदली वा
रणवुसारं मां मोचं शुभमत्पला मोचाफलं स्वादु शीतं विष्टं नि कफरुजुरु स्निग्धं पिता स्रवद्दाह

वृद्धि विष्टं

१२७

शषिका त्रिदोषविषकुशार्शो हरीवारि शिरीषिका अथ शमी शमीशकुपला तुंगा केशहृत्रे
फला शिवा मंगल्यो च तथा लक्ष्मीः शमीरः शाल्विका स्मृता शमीतिका कटुः शीता कषायारे
वनीलधुः कंयका सधमश्वासकुशार्शः कमिजि स्मृतं लतिवन सप्तपर्णी विशालवर्कशार
दीविषमच्छदः सप्तपर्णी त्रिणश्लेषमवातकुश्यास्रजंतुजित् दीपनः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धो ल
सुवरः सरः अथ तिनि सति रिह इति च तिनिशः स्पंदनो नेमी रथ दुर्वंजुलस्तथा तिनिशः
श्लेष्मपित्तास्रमेदः कुष्ठप्रमेहजित् तुवरः श्वित्रदाहघ्नो वमिषां दुर्कमिप्रणुत् अथ मुंश्सह
भूमिसहोदारदारुवरिदारुः खरच्छदः भूमीसहस्तु शिरीशो रक्तपित्तप्रसादनः इति श्री
वप्रकाशे वराहिवर्गः अथाभ्रादिफलवर्गः तत्रादौ आमस्य नामानि गुणश्च आमः प्रोक्तो
रसालश्च सहकारी तिसोरुनः कामां गोमधु इतश्च माकंदः पिकवल्लतः वृतः शिलीयेम
दिगशखस्तु मन्मथालयः मधुव्रतप्रियश्चैव मतः स्वातान्तिनंदनः अम्रपुष्पमतीसारका

भा. प्र.
१३०

नीलमूलं वल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु स्निग्धं स्वादुतरं शीतं हृष्यं पित्तानिलायकं तेषु यच्चाम्लमधुरं सदा
स्वरसाद्भवेत् रक्तपित्तकरं तनुमूत्ररक्तकरं परं अथ लघुखीरा वालं नखीरा त्रिपुष्पं कंटकिफ
लं सुधावासः सुशीतलं त्रिपुष्पं लघुनीलं वनवंतद्वल्कलमदाहजित् स्वादुपित्तापहं शीतं रक्तपित्तह
रं परं तत्त्वकमम्लमुष्णं स्यात्पित्तलं कफवातनुत् तहं तं मूत्रलं शीतं रक्तपित्तास्ररक्तजित् तत्र विना प्रपक्वमिति
अथ सुपारी घोंटा पूर्णा च पूर्णा गुवाकः क्रमुको स्युतु फलं पूर्णा फलं प्रोक्तमुद्गे गंवतदी रितं पू
गंगुसहिमं रक्तं कषायं कफपित्तहृत् मेहनं दीयनं रुच्यमां सवेरस्य नाशनं आर्द्रतनुर्वनिष्य
दिदृष्टिवह्निहरं स्मृतं स्निग्धं दोषत्रयं हृदि हृदमध्यं तदुत्तमं अथ तार तालं तुलेरम्यपत्रं स्या
अणराजो महोन्नतः पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्धनं ऊर्जरं वक्रमूत्रं च तं फामिष्यं दिशु
कदं तालमज्जा तु तरुणः किंचिन्मदकरो लघुः श्लेष्मलो वातलः स्निग्धस्सस्ते होमधुरः सरः
तालमज्जा तालफलमज्जा तालजंत रुणं तोयमतीव मदकृन्मत्तं अम्लीभूतस्तदा तस्याति

तत्र विना प्रपक्वमिति

आदी ५

१३०

उत्तेरुणा १४

यथा पुष्पं लः तथा विल्वः ५ मत्तं वल्कलम्
टाप आदि विज्ञेयं ॥ ५

त्ररुदातदोषनुत् अथ वेल विल्वः शांडिल्यं शैल्यो मालूरश्री फलावपि वालं विल्वफलं वि
ल्वककटी विल्वपेशिका ग्राहिणी कफवातामश्लमी विल्वपेशिका अम्लं वालं विल्वफ
लं ग्राही दीपनं पाचनं कटुः कषायोष्णं लघुस्निग्धं तिक्तं वातकफापहं पक्वं गुरु त्रिदोषस्या
ऊर्जरं प्रतिमारुतं विदाहिविहंतकरं मधुरं वह्निमांघ्रकृत् फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तद्वदह
तं विल्वोदन्त्यं त्रिविज्ञेयं तथा पुष्पफलः स्मृतः अथ कयथा कपिस्य सुदधिस्य स्यात् तथा पुष्प
फलं स्मृतः कपिप्रियोदधिफलं स्तथा दंतशोथोपि च कपिस्य मांसं ग्राहिकषायं लेषनं च
तत् पक्वं गुरु तृष्णाहिकाशमनं वातपित्तजित् स्वादुम्लं तुवरं कंठशोधनं ग्राहिऊर्जरं अथ
नारंगी नारंगो नागरंगः स्यात्त्वक्कुंगंधो मुखप्रियः नारंगं मधुराम्लं स्यात्क्षौचनं वातनाशनं
अपरं त्वम्लं ऊर्जरं वातहृत्सरं अथ तेह तिडकं स्फूर्जकः कालस्कंधश्चासितकारकः स्याद
मं तिडकं ग्राहिवातलं कटुकं लघु पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु अथ कुपीलुं पस्पफ

यत्प्रमत्तं तत्प्रमत्तं
शो ४५ वा नक्षत्रं करो
ति ४

रुच्यं धो ३

ते १

भा-प्र-
१३१

लंकोचिलाइतिलोकेमकरंडशक्तिव त्रिंशुकः कथितोऽप्यंदः जलजोदावपत्रकः कुपीलुः कुलकः
कालतिडुकः कालपीलुकः काकेडुविषतिडुश्च तथा मकटतिडुकः कुपीलुः शीतलंतिकं वात
लंमदरुल्लघुः परं व्यथाहरं ग्राहिकफपित्तनाशनं अथ करंद फलेऽः कथितो नंदो राजजं
वर्महाफला तथा सुरनिपत्राचमहाजं वूरपि सतः राजजं वूरफलं स्वाडुविष्टं निगुरु रोचनं अथ जा
मुनतदीजामुनि बुजो जं वूरसूक्ष्मपत्राणां देयं जलजं बुका जं वूरः संग्राहि रूक्षाचकफपित्तस्र
दाहचुत अथ वैरि पुंसि स्त्रियांच कर्कधुर्वदली कोलमित्यपि फेनिलं कुचलं धोटा सौवीरवं
दरं च पत अजाप्रिया कुहा कोलिर्विषमो नयकं टकः तत्र वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च ।
पच्यमानं सुमधुरं सौवीरवं रं दं महत् शौवीरं च दरं शीतं नंदं गुरु शुक्रलं चं हणं पित्तदाहास्र
क्षयवृक्षानि वारणं सौवीराल्लघुसंयकं मधुरं कोलमुच्यते कोलं तु वदरं दाहि रूक्षं मुलं च वातह
त् कफपित्तकरं चापि गुरुसारकमीरितं कर्कधुः क्षुद्रवं रं कथितं पूर्वसरितिः अम्लं स्यात् १३१

६१

कमलिमात्र

क्षतक्षयसमीरजित् पकं स्वाडु हिमं पाके स्वाडु च प्यं व चं हणं चुत्रलाने त्रगादहमे हं रुविमांसक
त् माणिक्यं मर्त्यामृतं चंपकाद्यानि दाः कदल्यावहवोपि सति उकागुणास्तेष्वधिकानवतिनि
होषता स्यात् लघुता च तेषां अथ गुरुती कुंभं कुंभं रति विनिर्दिष्टं धेनुडार्धं च तथा गोरक्षं कर्कटी
विनिर्दिष्टं मधुरं रूक्षं गुरु पित्तकफापहं अथ कंथाहि विष्टं निपकं तस्मिन् च पित्तलम् अथ नारि
यर नारिकेरोददफलोलांगूली कुर्वशीर्षकः तुंगस्कंधं फलं चोचं स्नानराजः सदाफलः न
रिकेरफलं शीतं दुर्जरं वस्ति शोधनं तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि विदाहि विष्टं निमत्तं निषग्निः
तस्यांजः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु पिपासापित्तजित् स्वाडु वस्ति शुद्धिकरं परं नारिके
रस्य तालस्य रक्त्वं रस्य शिरांसितु कषायं स्निग्धं मधुरं चं हणानि गुरु रूक्षं अथ कलिं दा कले
दं रुक्षवीजं स्यात् कालिंदं च सुवर्तुलं कालिंदं ग्राहि दकपित्तशुक्रहृच्छीतलं गुरु पकं तु सो
लं सत्तारं पित्तलं कफवातजित् अथ खरमूजा दशांगुलं तु खरमूजं कथ्यते तद्गुणश्च अथ ख

प्राप्ति ५

भा-प्र-
१३२

राकीव्याघ्राद्यपि विकंकतफलंयकंमधुरंसर्वदोषजित् अथकमलबीजं यसवीजंतुयसाहंगालोअं
यसक्करी यसवीजंहिमंस्वादुकषायंतिक्तकंगुरु विष्टंनिदध्यस्वहंवाग्नसंस्थापकंयरं कफवातक
रंवत्यग्राहिपिशासदाहनुत् अथमखान मखानंयसवीजानंयानीयफलमित्यपि मखानंयसवी
जस्यगुणैस्त्वयंविनिर्दिशेत् अथसिंघार शृंगाटकंजलफलंत्रिकोणफलमित्यपि शृंगाटकंहिमं
स्वादुगुरुहृष्यकषायकं आहिशुक्रानिलश्लेष्मप्रदंयितासदाहनुत् अथवेरी उक्तंकुमुदवीजंतु
बुधैःकैवारिणीफलं भवेत्कुमुदवीजंस्वादुहृष्यहिमंगुरु अथमऊआवनमऊआ मधूको
गुडपुष्पःस्यान्मधुहृद्योमधुश्रवः वानप्रस्थोमधुहीलोजलजेत्रमधूलकः मधूकपुष्पमधुरंशी
तलंगुरुहंहाणं वलशुक्रकरंशोकवातपित्तविनाशनं फलंशीतंगुरुस्वादुशुक्रलंवातपित्तजित्
अहंहातिवृक्षासदाहश्वासहतक्षयान् अथफेरुसा परुषकंतुयस्यमल्यास्थिचंयरायरंय
रूपेकंकषायाम्लमामंयित्तकरंलघु तत्पक्वंमधुरंपाकेशीतंविष्टंनिदंहाणं हृद्यंतदपित्तदाहा

कुमुदिनीबीजं५

१३२

मूलसार

सहस्रत

सम्बरहयसमीरुत् अथवेद ददंस्तुलश्चपूरश्चक्रमुकोव्रह्मदारुचंदंयकंगुरुः स्वाडुहिमंयिता
निलापहं तदेवामंगुरुसरमल्लोहंरक्तपित्तकृत् अथदाडिम दाडिमः करकोदंतबीजोलोहितपु
ष्पकः तत्फलंत्रिविधंस्वादुस्वादुम्लंकेवलाम्लकं तनुस्वादुविदोषघ्नंरुदाहज्वरनाशनं हृत्कंठमु
खरोगघ्नंतर्पणंशुक्रलंलघुः कषायानुरसग्राहिस्निग्धमेधावलावहंस्वादुम्लंदीपनंस्त्वयंकिंचित्पि
तकरंलघुः अम्लंतुयितजनकमलंवातकफापहं अथवऊआर वऊवारस्तुशीतः स्याडुहालो
वऊवारकः शैलुः श्लेष्मातकश्चापिपित्तलोभूतहृत्कः वऊवारोविषस्फोटव्रणवीसर्पकुष्ठ
नुत् मधुरस्तुवरलिकः केशश्चकफपित्तहृत् फलमामंतुविष्टंनिरुहंपित्तकफासजित् तत्प
क्वंमधुरंस्निग्धंश्लेष्मलंशीतलंगुरु अथकइआनिर्मलीइतिलोके ययः प्रसादिकतकंकं
तंकंतुफलंचतत् कतकस्यफलंनेत्रंजलनिर्मलकारकं वातश्लेष्महरंशीतंमधुरंनुवरंगुरु
अथदंष्ट्र दाहास्वादुफलाप्रोक्तातथामधुरसापिव मूहीकाहाररुगोस्त्रनीचापिकीर्तितादा

वमलसोहर६

प्रक्ष

भा.प्र.
१३३

स्वाडयाकारसाख्यविचरासष्टमत्रविट् कोष्टमासुतकृद्भ्यः
कफपुष्टिरुविप्रदा हंतित्वाज्वरश्वासवातवातास्रकामलाः कृच्छ्रासपित्तसंमोहदाहशोषम
दात्ययान् आमासाद्यगुणायुर्वीसेवाभारक्तपित्तकृत् दृष्यास्यातोस्तनीक्षाप्रागुर्वीचकफपि
त्रनुत् गोस्तनीमुनकाइतिलोके अवीजान्यास्वल्पतरागोस्तनीसदृशागुणेः प्राक्षापर्वतजाल
धीसाम्लाश्लेष्मालपित्तकृत् प्राक्षापर्वतजायादकृतादृशीकरमर्दिका अवीजाईषदीजाकि
सिमिसिइतिलोके पर्वतजायहारीइतिलोके करमर्दिकाकरोंदीइतिलोके अथक्षुद्रखर्जूर
रीषिंडखर्जूरिहोहार मूमिखर्जूरिकाखादीडुरारोहामुच्छदा तथास्कंधफलाकाकककर्दी
स्वाडुमस्तकापिंडखर्जूरिकात्वन्यासादेशोयश्चिमेनवेत् खर्जूरिगोस्तनाकारायरादीयादिहाम
ता जायतेयश्चिमेदेशोसाहोहारेतिकीर्तिता खर्जूरिचितयंशीतमधुरंरसयाकयोः स्निग्धं
रुचिकरंहृद्यंक्षतदायहरंगुरु तर्पणंरक्तपित्तघ्नपुष्टिविष्टंनिशुकदं कोष्टमासुतकृद्भ्यवाह १३३

इवदंरंकायंमधुरंमनाक स्निग्धंगुरुंचतिकंचवातपित्ताघहंस्मृतं शुष्कंतेघ्रपिकृत्सर्वलघुतृलाल
मास्रजित् अथलवलीहरफारेवरीइतिच सुगंधमूलालवलीयांडुः कोमलवल्कला लवलीफलम
सार्शःकफपित्तहरंगुरु विशादरोचनंरूक्षंखादम्लंतुवरंरसे अथकरोंदीकरोंदीकरमर्दः सुषेण
स्यात्कृष्णपाकफलस्तथा तस्माद्धुफलायातुसाज्ञेयाकरमर्दिका करमर्दियंत्वाममम्लंगुरु
तथाहरं उलंरुचिकरंमोक्तंरक्तपित्तकफप्रदं तत्पक्वंमधुरंरस्यंलघुपित्तसमीरजित् अथप्रियाल
विरोजी प्रियालुस्तुखरस्कंधश्चारीवृक्षलवल्कलः राजादनंतापसेष्टः सन्नकोडुधनुःपटुः चारः
पित्तकफास्रभस्तत्फलंमधुरंगुरुः स्निग्धंसरंमरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहं प्रियालमज्जामधुरोहा
ध्यःपित्तानिलापहः हृद्योतिडुर्जरःस्निग्धोविष्टंतीचामवर्दनः अथखिरिणी राजादनीफला
भक्षोरज्जन्पाक्षीरकापित्तं क्षीरिकायाः फलंरूष्यंवल्यंस्निग्धंहिमंगुरु तलामूर्च्छामदभ्रातिह
यदेषत्रयास्रजित् अथकटाई विकंकतस्तुवाहलोयंथिलः स्वाडुकंटकः सरवपत्रवृक्षश्चकं

भा.प्र.
१३४

पीतुः शैलनवोऽक्षोटः कर्परासंश्च कीर्तितः अक्षोटको^{वस}पिवातादसदृशः कफपित्तकृत् अथविजो^{तुरज}
 रा बीजपूरोमातुलुंगो^वतुलुंगैः फलपूरकः बीजपूरफलं स्वादुरसे म्लं दीयनं लघु रक्तपित्तहरं कंठजि
 दाहदयशोधकं श्वासकासारविहरं हृद्यं तृणाहरं स्मृतं अथविजो^{माल}रानेदमधुको^मकरि बीजपूरो
 यरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी मधुकर्कटिका स्वाधरिचनी शीतला गुरुः रक्तपित्तक्षयश्चास
 कासहिकान्नमापहः अथजंजीरी^वद्यं स्याजंजीरोदंतसद्योजंजीरं जंजीरं जंजीरं जंजीरं जंजीरं जंजीरं जंजीरं
 म्लवातश्लेष्मविवंधनुत् शूलकासकफोत्तलेश्चर्दितृणामदोषनुत् आस्यचैरस्यहृत्पीडावन्हे
 मांघस्मीहरेत् स्वल्पजंजीरिकातद्वृत्ताच्छर्दिनिवारिणी अथनिंबकागदी निंबूनी निंबु
 कंलीवेनिंबूकं मापिकीर्तितं निंबूकमम्लं वातघ्नं दीयनं पाचनं लघु अन्यच्च निंबुककमिस
 मूहनाशनं तीक्ष्णमम्लमुदरग्रहापहं वातपित्तकफशूलिनेहितं कष्टनष्टरुचिरोचनं परं
 विदोषवह्निक्षयवातरोगनिपीडितानां विषविकलानां मलयहेवद्वगुदेप्रदेयं विश्विकायां १३४

मुनयोवदन्ति अथमिष्टनिंबू मिष्टनिंबूफलं स्वादुगुरुमासतपित्तनुत् गरोरगविषध्वंसी कफोत्त
 लेशिवरक्तहृतशोखासविद्व्याच्छर्दिहरं वल्यं च हं हणं अथकमरख कमरखं हिमं ग्राही स्वा
 दूमकफवातहृत् अथअमिली अम्लिकाचुक्रिका म्लीकाचुक्रं दंतशायि च अम्लोचविचिक
 नेचातिविडीकाचतितिडी अम्लिकामागुरुवातहरी पित्तकफास्रजित् यकातुदीयनी रूक्षास
 रोष्ठाकफवातनुत् अथाम्लवेतसनिंबुआ स्यादम्लवेतसं शुक्रः शतनेदीसहस्रमित् अ
 म्लवेतसमत्यम्लमेदनं लघुदीयनं हृद्गोशूलं गुल्मघ्नं पित्तलोहितक्षयणं रूक्षं विरामघ्नं दो
 षघ्नं ग्रीहीदावर्तनाशनं हिक्कानाहरुविश्वासकासाजीर्णविमिषणुत् कफवातमयध्वंसी
 क्षणमांसप्रवत्कृत् विणकाम्लगुणं ज्ञेयं लोहशुचीप्रवत्कृत् अथविषाविलातिंतिनी
 क रूक्षाम्लेतिविडीकं चुक्रं स्यादम्लहृत्कं रूक्षाम्लमाममम्लोष्णं वातघ्नं कफपित्तं
 यकं तुगुरुसंग्राहिकटुकं तुवरं लघु अम्लोष्णं रोचनं रूक्षं दीयनं कफवातकृत् तृणाशो

भा.प्र.
१३५

ग्रहणीगुल्मश्चलहजोगजंतुजित् अथचतुरास्यंवाच्यमोर्लक्षणं अम्लवेतसहस्राम्लसहस्रंवीरनिबुकेः
चतुरम्लहिपंवाच्यंवीरपूरयुतेर्नवेत् अथपरिनाम्ना पलेषुपरियुक्तंयदुणवन्नडाहृतं विल्वादम्यत्रवि
ज्ञेयमामंतदिगुणधिकं फलेषुसरसंयव्यादुणवन्नडाहृतं प्राज्ञावित्त्वशिवादीनांफलंयुक्तंगु
णधिकं फलतुल्यगुणं सर्वमज्ञानमपिनेर्हिज्ञेत् फलंहिमाग्निडर्वातव्यालकीटादिहृषितं अका
लजंकुभूमिजंयाक्तातीतंनमहयेत् याकातीतंयाकमतिक्रम्यसटितम् इतिश्रीभावप्रकाशोफल
वर्गः अथधातूपधातुरसोपरसरत्नोपरत्नविषोयविषवर्गः त्वाद्येधातवः तत्रधातूनांलक्ष
णंगुणश्च वलीपलितखालित्यकार्योविल्यजरामयान् निवार्यदेहंदधतिनृणांतदातवोमताः
स्वर्णरूपंतथात्ताम्रंरंगंयशदमेवच सीसंलोहंचसंतेधातवोगिरिसंतवाः त्वाद्येसुवर्णस्यो
त्यत्रिनामगुणश्च पुरानिजाश्रमस्यानांसतर्षीणांजितात्मनां पत्नीर्विलोक्यलावण्यंलक्ष्मी
संपन्नयोवना कंदर्पदर्यविध्वंसवेतसोजातवेदसः पतितंहराएहेरेतस्तद्धेमतामगात् कति

१३५

ध१

वातकफायहं ज्वरानिघातचुचलाकासश्चासनिवारणं मदमूर्च्छामिरुत्पित्रमद्योद्भूतगदांतकत्
महतीभ्यांगुणैरल्पास्वल्यखर्जरिकास्मृता खर्जरीतरुतोयंतुमदपित्तकरंनवेत् वातश्लेष्महरंरू
चंदीपलंचलशुकनुत् अथपिंडरखर्जीनेदमुलेमानी सुनेपालीतुमृदुलावलहीनफलविशो सु
नेपालिश्रमत्रांतिदाहमूर्च्छास्त्रिपित्तहृत् अथवदाम वातादोवातवैरीस्यान्नेत्रोपमफलस्तथा
वातादउल्लः सुस्निग्धोवातघ्नः शुक्रकफुरुः वातादमज्जामधुरोत्तम्यः पित्तानिलापहः स्निग्धोलक
फलनेत्रोरक्तपित्तविकारिणं अथसेव मुखेप्रमाणं वदंरंशोर्ध्वशिथितिकाफलं सर्वसमी
रपित्तघ्नं हंरणंकफकफुरु रसेयाकेचमधुरंशिशिरंरुचिशुक्रकत् अथामृतफलंयद्वेदक
सातकाविलप्रभृतिदेशेषुनाशयाती इतिप्रसिद्धं अमृतफलंलघुतृण्यसुखाडनीहरेदीयान्
देशेषुमुजलानांवऊलंतल्लनतेलोकैः अथपीलु पीलुगुदफलंस्वसंतीतथाशीतशिकोपिच पी
लुः श्लेष्मसमीरघ्नं पित्तलनेदिगुल्मनुत् स्वाडुतिक्तंचयत्यलुतन्नात्युलंविदोषनुत् अथअखरोट

यज्जेवनसामका

मंवापिभवतितद्रसेद्रस्यवेधनः स्वर्णमुवर्णकनकं हिरण्यं हेमहाटकं तपनीयंकलधोतंगंगे
यन्मर्मकांचनं चामीकरं शातकुंभं तथा काचस्विरं च तत् जं वूनदं जातस्यं महारजतमित्यपि दा
हेरक्तं सितं छेदेनिकषेकुंकुमप्रभं तारशुल्बो जितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेमसत् सत्तमं तच्चे
तंकटिनं रूतं विवर्णं समलंदलं दाहे छेदे सितं चेतंकषेत्याज्यं लघुस्फुटं दलंदोषनश्रुतिः
के स्फुटं यद्वा नाहतं स्फुटं सुवर्णं शीतलं हृष्यं वल्यं गुरु रसायनं स्वादुतिक्तं चतुवरं पाके च
स्वादुपिच्छिलं पवित्रं हं हणं नेत्र्यं मेधास्मृतिप्रदं हृद्यमायुःकरं रूपातिवाम्बिशुद्धिस्थिरत्वं
कृतं विषयक्षयोन्मादविदोषज्वरशोषजित् वलंसवीर्यं हरते नराणां रोगत्रजं योषयती
हकाये असौख्यकार्ये विसदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणं च कुर्यात् असम्यक्कारितं स्वर्णं विलं
वीर्यं विनाशयेत् करोति रोगान्मृत्युं च तद्वन्पाद्यत्वं तः सुधीः अथ रूपस्योत्पत्तिनामलक्ष
णगुणा विपुरस्य वधार्या यनिर्दिष्टेर्विलोचनेः निरीक्षयामास शिरः क्रोधेन परिपूरितः

भा.प्र.
१३६

रक्षिते ३२९

२१

ततस्सूक्तासमयततस्यैकस्मादिलोकैनात् ततोरुद्रः समनवधैश्चानंश्चलन् दितीयादपतन्ने।
त्रादसुविडुं सुवामकात् तस्माद्रजतमुत्पन्नमुक्तकर्मसुयोययेत् कृत्रिमं च न वेत्त दिवंगादेरसयोगतः
सूर्यं वेत्ततं तारं चंद्रकांतिसितं शुभं गुरुस्निग्धं मृदुस्वेतं दाहच्छेदघनक्षमं स्वर्णं मृचं चंद्रवत्स्वदं सूर्यं
नवगुणं शुभं कविनं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतदलं लघुः दाहच्छेदघनेनैर्नष्टं सूर्यं दुष्टं प्रकीर्तितं सूर्यं
शीतं कषायान्तं स्वादुपाकरसं सरं वयसः स्यापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् प्रमेहादिकरोगांश्च
नाशयत्यविराडुचं तारं शरीरस्य करोति तापं विघ्नं चैनं पच्छति शुक्रनाशनं वीर्यं बलं हंतितनो
श्च पुष्टिं महागदान्योषयति ह्यशुभं अथ ताम्रस्योत्पत्तिनामक्षद्वयगुणाः शुक्रं यत्कार्तिकेयस्य
यतितंधरणीतले तस्मात्ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ताम्रं मौडं वरं शुल्बं मुडं वरं मपि सतं
रविप्रियं लेख्यं मुखं सूर्यययिनामर्कं जपाकुसुमसंकासं स्निग्धं मृदुघनक्षमं लोहनागोमितं (सीसा २)
ताम्रं मारणाय प्रशस्यते कृष्णं रूक्षमतिस्त्वर्धं श्वेतं वापि घनासहं लोहनागयुतं चेति शुल्बं दुष्टं

१३६

भा-प्र-
१३९

रंगगुणं ज्ञेयं विज्ञेयान्मेहनाशनं नागसुनागशतवृत्त्यवलंबददाति व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति
बन्धिप्रदीपयति कामवलंबं करोति मृत्युं च नाशयति संततसेवितः सः पाके न हीनो किल वंगनागौकु
द्यानियुत्माश्च तथातिकथान् पांडुप्रमेहानिलसादशोथनगंदरादीन्वृत्तः प्रमुक्तौ अथलोह
स्योत्पत्तिर्नामगुणाश्च पुरालोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि उपनानिशररिभ्यो लोहानि विवि
धानि च लोहोऽस्त्रीशस्त्रकंतीक्ष्णं पिंडं कालाय मायसी गुरुता दृढता तले दकश्चमलं दाहकारि
ता अश्मदीपयुडगंधोदोषाः सधायसस्पृशु लोहं तिक्तं सरंशीतं मधुरं तु वरं गुरु रूक्षं वयस्यं
चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शः प्रीहयां दुताः मेदो मेह रुमी नुकृतं
क्लिहंत ददेव हि षंडत्वकृद्यमयमृत्युदं न वेत हृद्गो गशूलौ कुरुते शरीरं नाना रुजानां च तथा
प्रकोपं करोति हृत्वासमशुद्धलोहं जीवहारि मदकारि चायसं वेदशुद्धि मदसंस्कृतं ध्रुवं यादवं
न कुरुते शरीरकेदारुणं हृदि रुजां च यच्छति क्रूमाणुं तिलतैलं च माषां नं राजिकां तथा मद्य

१३९

स्योदासीनः

मन्त्रसंवेद्यत्यजे हस्यसेवकः तत्र सारलोहस्य लक्षणं यो लाहेति लोके क्षमाभृच्छिखराकारा
न्यंगम्य म्लेन लेपिते लोहेऽस्युर्ध्वसूक्ष्माणि तत्सारमतिधायते लोहे साराक्षयं हन्याग्रहणमिति सा
रकं अर्धसर्वगि जंवातं शूलं च परिणामजम् छर्दिचपीनसं पित्तं श्वासानां शुभ्ययो हति अथका
मलोहस्य लक्षणं यत्पात्रेण प्रसरति जले तैलविंडः प्रवसे हि दुर्गन्धस्य जति च निजं तिक्ततां नि
म्बकल्कः तसं दुग्धं भवति शिखरकारकं नैति मर्मि क्लृप्ताङ्गः स्यात्सजलवणकः काशलोहं त
दुक्तं गुल्मोदराशः शूलाममामवातं नगंदरं कामलाशोथकुद्यानि क्षयं कांतमयो हति ग्रीहा
तमम्लपित्तं च पक्वचापि शिरोरुजं सर्वान् रोगान्विजयते कांतलोहं न संशयः बलवीर्यं वपुः
पुष्टिं कुरुते मिं विवर्धयेत् अथकीटी धायमानस्य लोहस्य मलं मंड्रमुच्यते लोहसिंहाने
कांकिटी सिंहानं च निगद्यते यलोहं यदुणां प्रोक्तं तत्किट्टमपि तदुणाम् अथोयधातवः स
र्वोयधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकं तु स्यंकां स्यं चरी ति श्वसिंहं स्वशिलाजतुः स्युयधात

किं द्वात्रिंशदशगुणं भुंजते भुंजते भुंजते शतो न्नितं ॥ तीक्ष्णं त्वां शगुणं कांतं स्यादन्नां न कुरुते गुणं ॥ १॥

लेखनी बोला

भा.प्र.
१२८

वः मोणधातवः उपधातुसर्वेषु तत्त्वगुणा अपिसंति किंतेषु गौणास्ते तत्र दंशा ल्यतावतः तत्र सु
कर्मादिकं स्वर्णमादिकमाख्यातं तापि जं धातुमादिकं ताप्यं मादिकथातुं मधुधातुं अससृतः
किंचित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमादिकमीरितं उपधातुः सुवर्णस्य किंचित् स्वर्णगुणान्वितं तथा च कां
चनानावेदीयते स्वर्णमादिकं किंचित् तस्यानुकल्पत्वात् किंचित् हनगुणास्ततः न केवलं स्वर्णगुणा
वर्तते स्वर्णमादिके प्रव्यांतरस्य संसर्गात् संत्यन्येपि गुणायतः सुवर्णमादिकं स्वादुतिकं हृष्यं रसा
यनं चक्षुष्यं वस्तिरुक्कं तथा दुमेहविषोदरं अर्शः शोथं विषं कंडूनिदोषमपि नाशयेत् मंदान
लवं वलहानि मृग्रां विरुनतां नेत्रागदार्शकुशान् तथैव मालां व्रणपूर्विकां च करोति ताम्रमिश्र
धमेतत् अथ तारमादिकं तारमादिकमन्यं तु तद्वेदजतोयमं किंचिद्रजतसाहित्यात् तारमा
दिकमीरितं अनुकल्पतया तस्य ततो हीनगुणाः स्मृताः न केवलं रूपगुणा वर्तन्ते तारमादि
के प्रव्यांतरस्य संसर्गात् संत्यन्येपि गुणायतः अथ च त्रिया तुल्यं वितुनकं चापिशिखिग्रीवं १२८

७ तान् २

कीर्तितं ताम्रं कषायं मधुरं च तिक्रमं मलं च पाके कडुसारकं च पित्रापहं हृष्यं हरं च शीतं तद्रोपणं स्या
लघुलेखनं च पांडुराशं ज्वरकासकुष्ठश्वासक्षयान् पीनसंमलपितं शोथं कृमिशूलमपाकरोति
प्राकः परे हं हणमत्यमेतत् एकोदोषो विषेता मे त्वसम्पद्धारितो एते दाहः श्वेदोऽरु विमूर्च्छा त्केदरे
कोवमिर्धमः रेकः विरेकः अथ रंगस्य नामानि गुणाश्च रङ्गं वेदं त्रुप्रोक्तं तथा पित्तं मित्यं पित्तं
रं कं मिश्रं कं चापि विविधं वंगमुच्यते उत्तमं रं वुरकं त्वमिश्रं कं त्वहितं मत्तं रंगं लघु सरं रूतं मुलं मे
हकफकृमीन् निहंति पाण्डुश्चासं वक्षुष्यं पित्तं मनाकं सिंहो यथा हस्तिगणं निहंति तथैव वं
गोखिलमेहवर्णं देहस्य सौख्यं प्रवलेद्रियत्वं नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनं अथ यशदं यशदं रङ्गं
सहशरीतिहेतुश्च तन्मतं यशदं तु वरं तिक्रं शीतलं कफपित्तहृत् चक्षुष्यं परमं मेहान्यादुश्चा
संचनाशयेत् अथ सीसस्योत्पत्तिनाम गुणाश्च दृष्टो गोमिसुतारम्यां वासुकिस्तुमुमोचयत् वीर्यं जा
तस्ततो नागः सर्वरोगाय हो नृणां सीसं वधं वधं वधं योगेष्टं नागनामकं तपोमुजं इत्यादि सीसं

मयूरकं तु स्यतामोपधातुर्हि किं चित्ताम्रेण तद्वेत् किं चित्ताम्रेण तस्माद् द्यमाणगुणं च तत् तु स्यकं
 कडुकं क्षारकं पायं वामकं लघु लेखनं भेदनं रीतिं चतुर्ष्वकफपित्तहृत् विषाक्षकुष्ठकंडूघ्नं स्वर्प
 रं चापित्तगुणं **अथ कांसि** ताम्रं त्र्यपुञ्जं माख्यं तं कांस्यं धोषं च कंसकं उपधातुर्न वित्कांस्यं दयोः स्त
 रणिरंगयोः कांस्यस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनि सदृशा जनेः संयोगज प्रभावेन तस्यान्येपि गुणाः स्मृताः
 कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशादं सरं गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परं **अथ पीतिका**
च पीतारि पित्तलं त्वारं रुद्धं स्यादारीतिश्च कथ्यते राजरीतिर्वहारीतिः कपिला पिंजला पित्त
 रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य यत्रादस्य च पित्तलस्य गुणाः ज्ञेया स्वयोनि सदृशा जनेः संयोगज
 प्रभावेन तस्यान्येपि गुणाः स्मृताः रीति कायुगलं रूक्षं तिक्तं च लवणं रसे शोधनं पांडुरोगघ्नं क
 मिघ्नं नातिलेखनं **अथ सिंहः** सिंहं रं रक्तरेणुश्च नागगर्भं च सीसजं सीसोपधातुः सिंहं गुणै
 स्तत्सीसवन्मतं संयोगज प्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः सिंहं मुखं वीसर्पकुष्ठकंडू विषा

भा.प्र.
१३९

यहं जगत्संधानजननंत्रणशोधनरोयणं अथशिलाजवुनउत्पत्तिनामलक्षणं निदधेधर्मसंतता
धातुसारंधराधराः नियसिद्धत्प्रमुंचंतितच्छिलाजवुकीर्तिं सौवर्णराजतंताम्रमाधसंत्त्वतुर्विधं शि
लाजत्वप्रिजवुचशैलनियसिद्धत्प्रि गैरेयमंश्मजंवापिगिरिजंशैलधातुजं शिलाकंकडुतिकोष्णं
कटुपाकंरसायनं छेदियोगवहंहंतिकफमेहाश्मशकरीः मूत्ररुच्छंक्षयंश्वासंवाताशंसिद्ध
पांडुतां अपस्मारंतथोन्मादंशोथक्रुष्टोदरकमीनं सौवर्णं तुजपापुष्पवर्णं निवृतितप्रसात
मधुरं कटुतिक्तं च शीतलं कटुपाकिच राजतं पांडुरं शीतं कटुकं स्वाडपाकिच ताम्रं मयूर
कंठानंतीक्ष्णमुष्णं च जायते लोहं जटायुपक्षानंतत्तिक्तं लवणं नवेत् वियाके कटुकं शीतं
सर्वश्रेष्ठमुदाहृतं अथरसः तत्ररसस्य निरुक्तिः रसायनार्थिनिर्लोकैः पारदोरस्यतेयतः
ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः अथ पारदस्योत्पत्ति लक्षण गुणाश्च शिवांगत्प्रच्युतं रे
तः पतितंधरणीतले तद्देहसारजातत्वाच्चुल्लंछाममन्सूचतत् क्षेत्रज्ञेदेनविज्ञेयं शिववीर्यं

१३९

विषमलंवेतिमुरव्यादोषास्त्रयोरपि एतेकुर्वन्तिसंतापमृतिमूच्छन्तिनाक्रमान् अन्येपिकथितादो
षानिषानियरिदेयदि तथाप्येतेत्रयोदोषाहरणीयाविशेषतः संस्कारहीनस्यलुसूतकंचयः सेवते।
तस्यकरोतिवाधाम् देहस्यनाशविदधातिनूनकंष्टंश्चरोगाञ्जनयेन्नराणां अथोपरसानांलक्षणं
गंधोहिगुलमम्रतालकशिलाःस्रोतोऽजनाटंकणंराजावर्तकचुंबकोस्पृष्टिकयाशंरवःखरी
गैरिकं कासीसंरसकंकपदसिकताबोलाश्चकंकुष्टं कंसोराष्टीचमताअमीउपरसाःसूत
स्यकिंविद्रुणोः उपरसाःगोणरसाः हिगुलस्पलक्षणां हिगुलंदरदंष्ट्रेच्छं हिगुलंविपारदं दर
दंष्ट्रिविधःप्रोक्तश्चमरिःशुकचुंडकः हंसयादस्तृतीयःस्याद्रुणवानुत्तरोत्तरं चमरिःशुक्लवर्णःस्या
त्सपीतःशुकचुंडकः जयाकुसुमसंकाशोहंसयादोमहोत्तमः तिक्तंकषायंकटुहिगुलंस्यान्ने
त्रामयमंकफपित्तहारि हलासकुष्ठज्वरकामलांश्चप्लीहामवातौचगरंनिहंति ऊर्ध्वपात
नयुक्तातुडमस्त्यंत्रयाचितं हिगुलंतस्यसूतंशुद्धमेवनशोधयेत् अथगंधकं श्वेतकी

उपरशंख

पेपुरादेव्याक्रीडंत्यारजसाप्लुतं कुक्कुलंतेनवस्त्रेणस्नातायाःहीरनीरधौ प्रसूतंयज्जस्तस्मात्तं
धकःसमजायत गंधकंगंधकश्चापिगंधयाषाण्डत्यपि सौगंधकंश्चकथितोवलिर्वलिवसा
पिव चतुर्गंधकःप्रोक्तोस्तःपीतसितोऽसितः रक्तोहेमक्रियास्तःपीतश्चैवरसायने
व्रणादिलेपनेश्वेतःकृष्णःश्रेष्ठःसुदुर्लभः श्रेष्ठःहेमक्रियादिषुसर्वत्रप्रशस्ततरः गंधकःक
टुकःस्तिक्तोवीर्योष्णस्तुवरःसरः पित्तलःकटुकः पाकेकाण्डवीसर्पजंजुजित् हंतिकुष्ठं
यप्लीहकफवातानूरसायनः अशोधितोगंधकण्डुकंकरोतितापंविषमंशरीरि सौख्यं
रूपंचवलंतथोजंशुकंनिहंत्येवकरोतिवासं अथाश्रकं पुरावधायहृत्रस्यवज्रिणावज्रमु
हृतं विस्फुलिंगस्ततस्तस्यगगनेपरिसरिताः तेनियेतुर्धनाध्वानात्शिरवरेषुमहीभृतां तेन्य
एवसमुत्पन्नंतत्तद्विरिषुवाभ्रकं तद्वज्रंवज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्धवात् गगनाच्चलितंयस्मा
द्गगनंचततोमतं विप्रक्षत्रियविद्वद्भूषणेदास्तस्माच्चतुर्विधं क्रमेणैवसितंरक्तंपीतंकृष्णं

मा.प्र.

१४१

तु.

एतः प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तद्वरसायने यीतं हेमनिरुल्लं तु गदेषु उभयेष्वपि यीनाकंददुरं ना
 गंधर्वैति चतुर्विधं मुच्यते मोविनिहिषं पीनाकंदलसंचयं अज्ञानाद्वाणास्यमहाकुक्षप्रदा
 यकं दडुरं त्वमिनिःक्षिप्तं कुरुते दडुरं ध्वनिं बोलकाधकसः कृत्वा सस्यान्मृत्युप्रदायकः नागं
 तु नागवधनो फल्कारं परिमुचति यद्गदितमवश्यं तु विदधाति भगंदरं वज्रं तु वज्रवतिष्ठेना
 गौर्विकृतिं व्रजेत् सर्वांशेषु वरं वज्रं व्याधिवाघं क्यमृत्युजित् अत्र मुत्तरशैलोत्पन्नं वज्रं सत्त्वं गुण
 धिकं दक्षिणादिनवं त्वस्य सत्त्वमत्यगुणं प्रदं अत्र कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुवि
 वर्धनं च हन्यात्त्रिदोषं व्रणमेहकुक्षलीहोदरं ग्रंथिविषकर्मैश्च रोगान् हन्ति दृढयति च पुर्वीर्य
 दृढि विधत्ते तास्य रणान् रमयति शतं योषितां नित्यमेव दीर्घायुष्का जनयति सुतान् विक्रमेर्वा
 जितुल्यान्मृत्योर्नीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृतां यं पीडां विधत्ते विविधां नराणां कुक्षद्वयं
 पांडुगदं च शोषं हृत्पार्श्वपीडां च करोत्यशुधमभ्रं ह्यसिद्धं गुरुतापदं च अथ तालकस्य नामा

१४१

सालिदिनरेण

चतुर्विधं श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृलंतं तु नवे क्रमात् ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः
 श्वेतं शस्त्रं रुजां नाशिरक्तं किल रसायने धातुवादे युतत्पीतं रवे गतो कृलमेव च पारदो रसधातुश्च
 रसेऽश्च महारसः चपलः शिववीर्यवरसः सूतः शिवाकथः पारदः षड्रसः स्निग्धः त्रिदोषघ्नो
 रसायनः योगवाहिमहाहृद्यः सदा दृष्टि वलप्रदः सर्वमयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्वकुक्षनु
 त स्वस्थो रसो न वेद ह्लावको ज्ञेयोजनार्हः रंजितः कामितश्चापिसाक्षाद्देवो महेश्वरः मूर्च्छितो
 हरति रुजं बंधनमनमूय रवे गतिं कुरुते अमरी करोति हि मृतः कोन्यः करुणा करस्तस्मात्
 रसामृते यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः रसेऽहो हरते रोगान् नरकुंजरवाजिनां मलं वि
 षं वह्निगिरित्वा पसं नैसर्गिकं दोषमुशंति पारदे उपाधिजो दोषपुनागयोगजो दोषो रसेऽहो
 धितो मुनीश्वरेः मलेन मूर्च्छामिरणं विषेनादाहो मिनाक एतदः शरीरे देहे च जाज्जगिरिणा स
 दास्याच्चाचल्यतो वीर्यहतिश्च पुंसां वगेन कुक्षं मुजगेन गंडो न वेद तोसो परिशोधनीयः वह्नि

निगुणाश्च हरतालंतुतालं स्यादलंतालकमित्यपि हरतालं विधाप्रोक्तं यत्रारव्यपिंडसंज्ञकं तयो
राद्यंगुणैः श्रेष्ठततोहीनगुणंपरं स्वर्णवर्णगुरुस्निग्धं सपत्रं वात्रपत्रवत् पत्रारव्यतालकं वि
द्यादुणाम्यंतप्रसायनं निःपत्रं पिंडसदृशं स्वल्पसत्वं तथागुरु स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणंत
पिंडतालकं हरितालंकटुस्निग्धं कषायोष्णं हरेदिषं कंडूकुषास्यरोगास्रकफपित्तक्रवै मि ४
त्रणान् हरति च हरितालं चारुतांदेहजातं सृजति च वक्रतापमंगसंकोचपीडां वितरति क
फवांतोक्तुरोगां विदध्यादिदमश्रितमशुर्धमारितं चाप्यसम्यक् अथ मनःशिला मनःशि
लामनोगुणामनोफानामंजिकिका नेपाली कुनटी गोला शिला दिव्योषधी स्मृता मनःशि
लागुरुर्वर्णसिरोलालेषनी कटुः तिक्ता स्निग्धा विषम्व्वासका सनूत कफा सनुत् मनः
शिलामंदचलं करोति जतुंध्रुवं शोधनमंतरेण मलानुबंधं किल मूत्ररोधं सशर्करं रुच्छ्रगादं
वक्रयति अथ सुरमसो वीर अंजनं यामां चोपिकापोतां जनमित्यपि तत्रुस्रोतो जनं कलं

भा. प्र.
१४२

सौवीरंत्युपांडुरम् स्रोजनंमृतंखाउचक्षुष्यकफपित्तनुत् अथसोहागा टंकणोमिकरोरुहः
 कफमोवातपित्तकृत् परसत्वात्युनरुक्तः अथकटकरी स्फटीवस्फटिकाप्रोक्ताश्वेताशुत्रा
 चरंगदा दृढरंगारंगदृढरंगंभावापिकथ्यते स्फटिकावुकषायोष्णावातपित्तकफत्रणान्
 निहंतिष्वित्रंवीसप्यनियोनिसंकोचकारिणी अथरेवटी राजावर्तःकटुस्तिक्तःशिशिरः
 पित्तनाशनः राजावर्तःप्रमेहघ्नःक्षर्दिहिकानिवारणः अथचुंवक कांतलोहस्यनेदाःसुशुं
 वकादयः चुंवकःकांतपाषाणोऽयः कांतोलोहं कर्षकः चुंवकोलेखनःशीतोमेदोविष
 गरापहः अथगोरुस्वर्णगोरु गोरिकंरक्तधातुश्चगोरेयंगिरिजंतथा सुवर्णगिरिकंत्वन्पत्र
 तोरक्ततरहितत् गोरिकंदितयंस्निग्धंमधुरंतुवरंहिमं चक्षुष्यदाहपित्तास्रकफहिकावि
 षापहः अथखरीगोरखरी खटिकाकठिनीवापि लेखनीचनिगद्यते खटीदाहास्रजि
 क्षीतामधुराविषत्रोद्यजित् लेपादेतदुणाप्रोक्तानद्वितामृत्तिकासमा खटीगोरखटीदेव

भा.प्र.
१४३

संगमशयविशुद्धिस्तु अथकंकुषस्योत्पत्तिरक्षणगुणश्च हिमवत्यादशिखरेकंकुषमुप-
जायते हिमवतःप्रत्यंगयवतानांशिखरे तत्रैकंनलिकास्यस्यातदन्यद्रेणुकंस्मृतं पीतामंगुरु
संस्निग्धंश्रेष्ठंकंकुषमादिमं श्यामपीतंलघुस्तिक्तंसर्वनेष्टंहिरेणुकं कंकुषंकाकंकुषंचव
रंगंकोलवायुकं कंकुषंरेचनंतिकंकटलंवाणिकारकं कृमिशोथोदराधानानाहलीहक
फायहं अथरत्नस्यनिरुक्तिः धनार्थिनोनराःसर्वेसमंत्यस्मिन्नतीवयत् ततो रत्नमितिप्रो-
क्तंशङ्खशास्त्रविशारदैः अथरत्नस्यनामानिस्वरूपानिरूपणं रत्नंकीर्तिमणिःपुंसिस्त्रि
यामपिनिगद्यते तन्नुयायाएतेदोस्तिमुक्तादिषुतद्व्युत्पत्ते तथामरसिंहः रत्नमणिर्द्वयो र
श्मजातोमुक्तादिकेपिच अथनामानिनिरूपणं रत्नंगारुत्मकंपुष्परंगोगोमेदसंज्ञकं
माणिक्यंवज्रकंनीलस्तयावैडूर्यमित्यपि मौक्तिकंविद्रुमश्चेतिरत्नान्युक्तानिवेनव व
ज्रहीरा गारुत्मकंपद्मा पद्मरागमाणिकः इन्द्रनीलःनीला विबुधमोक्षरेपिरत्नानांनि १४३

रूपानां मुक्ताफलंहीरकंचवैडूर्यंयज्ञरागकं पुष्परंगंचगोमेदंनीलंगारुत्मकंतंतथा प्रवाल
युक्तान्येतानिमहारत्नानिवेनव तज्जहीरकंहीराइतिलोके हीरकंपुंसिवज्रोस्त्रीचंद्रोमणि
वरंश्रसः सतुष्टेतस्मृतोविप्रोलोहितःक्षत्रियोमतः पीतोवैश्योऽसितोशूद्रश्चतुर्वर्णात्मका
श्चसः रसायनेमतोविप्रःविप्रस्सर्वप्रदायकः क्षत्रियोव्याधिविध्वंसीज्जरा मृत्युहरःपरः वै-
श्योऽधनप्रदःप्रोक्तस्तथा देहस्यदातृर्भक्त शूद्रोनाशयतेव्याधिवयःस्तनं करोतिसः पुंस्त्री
नपुंसकश्चैतैलक्षणीयानिलक्षणेः सुहृतावलसंपूणास्तेजोयुक्तारहतराः पुरुषास्तेसमा
ख्याता रेखाविंदुविवर्जिताः रेखाविंदुसमायुक्ताषडस्त्रास्तेस्त्रियःस्मृतः षडस्त्राःषट्कोणा
ः त्रिकोणाश्चसुदीर्घाश्चतेविज्ञेयानपुंसकाः तेषिस्युःपुरुषाःश्रेष्ठारसर्वधनकरिणः स्त्रि
यः कुर्वतिकायस्यकांतिस्त्रीणांसुरवप्रदम् नपुंसकास्त्ववीर्याःसुरकामासत्ववर्जिताः
स्त्रियःस्त्रीन्यःप्रदातव्यःस्त्रीवाःस्त्रीवेप्रयोजयेत् सर्वेभ्यःसर्वदादेयाःपुरुषावीर्यवर्ध

नाः अशुद्धं कुरुते वज्रं कुरुते पार्थिव्यां तथा पांडुता च गुरुत्वं च तस्मात्सुद्धं हि मारयेत् आयुः
पुष्टिं च लंघनीयं वृणुते सौम्यं करोति च सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः अथ हरितं मणियं
नाशितं लोके गारुडकं मरकतं मंजुमानो हरिर्मणिः अथ मालिकगुप्तमनिक इति लोके त
स्य नामानि मालिकं पद्मरागं स्याच्छोणस्कं च लोहितं अथ पुष्परागस्य नामानि पुष्परागो
मंजुमणिः स्याद्वचस्पतिवल्गुः अथ इन्द्रनीलगोमेदयोर्नमानि नीलं तथैन्द्रनीलं वंगो
मेदः पीतरक्तकं अथ वैडूर्यं वैडूर्यं रत्नं स्यात्केतुग्रहवल्गुः अथ मौक्तिकं मौक्ति
कं मौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलं च तत् शुक्तिः शंखो गजः क्रोडः फणी मत्स्यश्च दंडुरः वेणु
रेतः समारव्याता स्तस्त्रैर्मौक्तिकयो नयः मौक्तिकं शीतलं त्वं चक्षुष्यं धूलपुष्टिदं अथ
प्रवालं पुंसिली विप्रवालं स्यात्पुमानेव विद्रुमः अथ रत्नानां गुणाः रत्नानि नक्षत्रानि स्युर्म
धुराणि सराणि च चक्षुष्यानि वशीतानि विषमनि धृतानि तु मांगल्यानि मनोज्ञानि ग्रहदो

गुणैस्तुल्ये प्रकीर्तिरिति अथ बाल बालकासिकता प्रोक्ता शर्करा रेतजा विच बालुकालेखनी शीता
त्रणोरक्षतनाशिनी अथ स्वपरियातुत्यतेदः खर्परी तुल्यकं तुल्यं दैन्यं तत्रैकं मृतं ये गुणा
स्तुल्यके प्रोक्ता सौगुणरसके स्मृताः अथ कोसीसन समुद्रमृतिका मला काशी संधातुकाशी
संपांशुकाशी समित्यपि तदेव किंचित्पीतं तु पुष्पकाशी समुच्यते काशी समल्लमुल्लं वतिकं
चतुर्वरं तथा वातश्लेष्महरं केश्यनेत्र्यं कंडू विषप्रणुत् मूत्ररुच्छाश्मरी श्वित्रनाशनं परिकी
र्तितं अथ सोरटी माही सौरष्ट्री तु वरी काही मृतालकं सुराष्ट्रजा आरकी वायिसारव्याता म
त्साचं सुरमृतिका स्फटिकायाः गुणाः सर्वे सौरष्ट्रामयिकीर्तिताः अथ करिया माटी
कुल्लमृत् लतदाहास्रवदरश्लेष्मपित्तनुत् अथ कौंद्य पंकोदाहास्रपित्तार्तिशोथघ्नः शी
तलः सरः अथ वोल मुलतानी माटि वोलं गंधकं संप्राणपिंडगोय रसाः समाः वोलं र
क्तहरं शीतं मेघं दीपनपाचनं मधुरं कटुतिक्तं च ग्राही मेदः विदोषजित् ज्वरपसारकुष्ट

भा. प्र.
१५५

हारिः सवदाहतः अथराकु कस्यस्वरूपं यद्रूपिः राकु केनेवपूर्णमध्यः ससकु कः अथ
प्रदीपनस्यस्वरूपं वर्णितो लोहितो रस्यस्वादीतिमान्दहनप्रनः महादाहकरः पूर्वैकथितः स
प्रदीपनः अथसौराष्ट्रिकस्यस्वरूपं सौराष्ट्रविषयेयः स्यात्ससौराष्ट्रिकउच्यते अथशृंग
कस्यस्वरूपं यस्मिन्नंगेशृंगकोटघोडगंधनवतिलोहितं सशृंगीक इति प्रोक्तो प्रच्यतत्वविश्रा
रदेः अथकालरुटस्यस्वरूपं देवासुररणे देवैर्हृतस्य यथुमानिलः दैत्यस्य रुधिराज्जातस्त
रुरश्चाद्यसन्निभः निर्यासः कालरुटोस्य मुनिभिश्च प्रकीर्तितः सोहि क्षेत्रेशृंगवेरे कोकणे
मलहेतवेत् अथहालाहलस्यस्वरूपं गोसुतनामफलो गुच्छस्तालयत्रलदस्तथा तेजसाप
स्यदह्यंते समीपस्था दुमादयः असौहालाहलो जिज्ञे किं किधायां हिमालये दक्षिणाक्षितरे
देशे कोकणे पिवजायते अथब्रह्मपुत्रस्यस्वरूपं वर्णितः कपिलोयः स्यात्तथानवति सा
रकः ब्रह्मपुत्रः सविज्ञे योजायते मलयाचले ब्राह्मणः पांडुरस्तेषु क्षत्रियो लोहितः प्रनः वै

मालिना ५

रेवकः २

१५५

शयः पीतोऽसितः शशो विषयुक्तश्चतुर्विधः रसायने विषं विप्रं हनियं देहपुष्टये वैश्यं कुष्ठविनाशाय
यशस्वं दद्याद्दधामहि विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवयि च विकारि च आग्नेयं वातकफनुतयोगवाहिमदा
वहं व्याधि सकलकायगुण व्यापनपूर्वकं पाकगमनशीलं विकारि ओजः शोषणपूर्वकं
धिवंधसिथिलीकरणशीलं आग्नेयं अधिकार्यं शोयोगवाहि संशुगुणग्राहिकं मदावहं तमो
गुणधिकेन बुद्धि विध्वंसकं तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनं योगवाहि विदोषघ्नं हं हं
वीर्यवर्धनं येऽर्गुणविषे शुद्धे ते सुहृन्निविशोधनात् तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोज
येत् अथोषविषाणां निरूपणं अर्कक्षीरं स्नुही क्षीरं तथैव कलिहारिका करवीरं धनूरं
पंचचोषविषाः स्मृताः उपविषाः गोणविषा एषां गुणास्तद्वदृष्टव्याः इति प्रमावप्रकाशोधात्
यथातुरसोपरसरत्नोपरत्नविषोयविषवर्गः अथधान्यकर्मा निरूप्यते त्वधान्यानां भेदाः रा
त्यधान्यं त्रीहिधान्यं राकधान्यं तृतीयकं रासीधान्यं चतुर्धान्यं मितुकं धान्यं पंचकं राशिधा

भा.प्र.
१४६

न्यानुदाहरंति शालयोरक्तशाल्याद्याजीहयः षष्टिकादयः यवादिकं शुष्कं धान्यं मुनाद्यं शिं २४५
विधान्यकं कंवादिचुप्रधान्यं स्यात्तणधान्यं वसंस्मृतं त्वशालिधान्यं लक्षणं नामानि गुणश्च कंड
नेन विनाशुक्तहिमनाः शालयस्मृताः रक्तशालिलोहितस्यान्मत्स्यंडः शकुनाहितः सुगंधिकः
कर्दमको महाशालिश्च रक्तकः पुष्पाडकः पुंडरीकं स्तथामहिषमस्तकः दीर्घकः शैकोचनको
हापनो लोभ्रपुष्पकः श्याघाः शालयः संतिवहवो वक्रदेशजाः ग्रंथविस्तारनीते स्ते समस्तानां
त्रनामिताः शालयो मधुरास्तिग्धा वल्पा लक्षाश्च वर्वसः कषाया लघवोरुच्या स्वर्णरिष्याश्च
संहणाः अल्पानिलकफाः शीताः पित्तघ्ना मूत्रलास्तथा शालयो दग्धताज्ञाताः कषाया लघु
पाकिनः सप्तमूर्त्तपुरीषाश्च रूक्षा स्तेषामपकर्षणाः केदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्लाः
कषायाः अल्पवर्वसकामधुराश्च बलावहाः केदारा रुक्तेष्वज्ञाताः स्पलजा स्वादवः पित्तक
फभावातवहिदाः किंचित्तिकाः कषायाश्च विपाके कटुका अपि स्थलजाः अरुहन्मृमिनाः २४६

षहराणि च किं रत्नं कस्य ग्रहस्य प्रीतिकारि त्वेन तद्दोषहरं भवतीति प्रलेतुत्तरमाह रत्नमाला
यां माणिक्यंतरणः सुजातममलं मुक्ताफलं शीतगोमहिषस्य बुबुधुमोनिगदितः सोमस्य
गारुत्मकं देवेज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्यस्य वज्रं शने नीलं निर्मलमन्ययोर्निगदिते गोमेद
वेड्यके अथोपरत्नानां निरूपणं उपरत्नानि कान्तश्च कर्पूरश्चातथैव च मुक्ताश्चुक्तिस्त
थाशंखश्चादीनि वरुण्यपि उपरत्नानि गोणानि कर्पूरश्चाकर्पूरमनिआशुक्तिः सीपि
गुणायथैव रत्नानामुपरत्नेषु ते तथा किंचुकिंचित्तोहीना विशेषो यमुदाहृतः अथवि
षस्य नामानि लक्षणं गुणश्च विषं तु गारुलं ह्वेडंतस्य नेदो रदाहरेत् वत्सनामः सहारिः
शकुलं प्रदीपनः सौराष्ट्रिकः शृंगिकश्च कालरूटस्तथैव च हालाहलो ब्रह्मपुत्रो वे
षनेदो अमनिव त्ववत्सनामस्य स्वस्वनिरूपणं सिंदुवारसदृक् पुत्रो वत्सनाम्याकृति
स्तथा यत्प्राश्नेनेतरो हृदि वत्सनामः समाधितः अथ हरिः स्वस्वस्य हरिः कातुल्यमूलेयो

भा. प्र.
१४७

मुखंयस्पन्तेयोत्तुमुखंस्तुसः ब्रीहयः कथिताः याकेमधुरवीर्यतोहिमाः अल्पानिष्यदिनीवधवर्चस्का
ः षष्टिकैः समाः कृष्णग्रीहिर्वस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे अथ षष्टिकाः गर्भस्याएव ये पाके यांति ते
षष्टिकामताः षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुंदकौः महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाह
ताः एतेपि ब्रीहयः प्रोक्तो ब्रीहिलक्षणदर्शनात् षष्टिकामधुरशीतालघवोवधवर्चसः वातपि
तप्रशमनाशालीनां सदृशगुणैः षष्टिकाप्रवरस्तेषां लघ्वी स्निग्धानिदोषक्षित् स्वादी मदीया
हिणी च वलदाञ्चरहारिणी रक्तशालिगुणैस्तुल्याततः स्वल्पगुणाः परे षष्टिकाशारी इति लो
के अथ शकधान्यानि तेषु यवः प्रसिद्धः अतियवो निःशकः कृष्णारुणवर्णो यवः तोक्पो
हरितो निःशकः स्वल्पो यवः यद् इति लोके प्रसिद्धः यवस्तु सितशकः स्यान्निःशको तियवः
स्मृतः तोक्पो हरितो निःशकः स्वल्पो यवः प्रकीर्तितः यवः कषायो मधुरो शीतलो लेखनो
मृदुः व्रणेषु तिलवत्यथ्यो रूक्षो मेघामिव वर्धनः कटुपाकोऽनमिष्यं दी स्वर्णविलकरो गुरुः व

१४७

लोके तद्वत्सरितः ततः सत्यं श्रीर्नितः २

रिमवर्णिष्ये मेघो मत्तु पाकु विंशती विंशती देशं स विरेच

वल्गो
मां सः ४

रुवातमलो एस्थिर्यकारी चापि पिच्छिलः कंठत्वगामयश्लेष्मपित्तमेदः प्रणाशनः पीनसः श्वास
कासो रूक्षं मलोहितवट्प्रणुत् अस्मादतियवो नूनस्तोक्पो नूनतरस्ततः अथ गोधूमः गो
धूमः सुमनोपि स्याद्विविधः स च कीर्तितः महागोधूम इत्याख्यः यश्चिमात्स समागतः महागोधूम
वृद्धगोधूम इति लोके मधूली तु ततः किंविदल्पप्रामेयदेशा निःशको दीर्घगोधूमः कवि
नंदी मुखान्निधः गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरे गुरुः कफशुक्रप्रदो वल्यः स्निग्धः संधा
नरुत्सरः जीवो हं हणो व्रणो रूक्षः स्थिरत्वकृत् कफप्रदो नवीनो नवपुष्पाणाः पुष्पाण्य
वगोधूमसौ प्रजागलश्च लघुगुणिति वामदेन वसंते यहीतत्वात् मधूली शीतला स्निग्धा पित्त
घ्नी मधुरालघुः शुक्ला हं हणीयथ्या तद्वत् नंदी मुखः स्मृतः अथ रामी धान्यं तस्य र्यायानाह
रामीजाः शिंविजाः शिंवा नवः शल्पाश्चिदेदलाः तेषां गुणाः देदलामधुरारूक्षाः कषायान्ना
कटुपाकिनः वातलाक्य पित्तघ्ना वधमूत्रमलाहिमाः अते मुहमसूयान्या मन्ये वाधा

अस्थि संशयनं
१२

भा.प्र.
१४८

नकारकाः मुक्तमसूरयोराधानकारित्वमधेदलायेक्षयाननुसर्वथा एतयोरपि किंचिदाधानकारे
त्वदर्शनात् तत्रमुक्तस्यगुणाः मुक्तोरुहोलघुग्रहीकफपित्तहरोहिमः स्वादुरस्यानिलोनेत्र्यो
ज्वरघ्नोवनजस्तथा कृष्णमुक्तोमहामुक्तोहरितः पीतकस्तथा (स्वेतोस्तस्वुतेषांचपूर्वत्पूर्वोत्पु
ग्रहीकफपित्तहरोहिमः स्वादुरस्यानिलोनेत्र्योन्दरलोवकरतथा) कृष्णमुक्तोमहामुक्तोहरि
तः पीतकस्तथा (स्वेतोस्तस्वुतेषांचपूर्वत्पूर्वोत्पुसूतः सुश्रुतेनयुनः प्रोक्तोहरितः प्रवरोगु
लोः चरकादिनिरप्युक्तएषएवगुणाधिकः अथनरिद माषोगुरुः स्वादुयाकः स्निग्धोरुच्यो
निलापहः उलः संतर्पणोवक्ष्यः शुक्रलोहहणः परः सिन्नमूत्रमलस्तन्यमेदः पित्तकफप्रदः
गुल्मकीलाहृतश्वासपंक्तिशूलानिनाशयेत् कफपित्तकरामाषाकफपित्तकरंदधि कफ
पित्तकरामक्षाः हंताकंकफपित्तकृत् अथबोडायस्पवंवरारतरालोविश्राश्यादयोमेदाः
राजमाषोमहामाषश्चपलश्चलः स्मृतः राजमाषोगुरुः स्वादुस्तुवरस्तर्पणोरसः सूक्ष्मवात

१४८

स्वयंजाताः वापितामधुराहव्यावल्यापित्तविनाशनाः श्लेष्मलाश्चाल्पवर्चस्काः कषायागुरबोहिमाः
वापिताकृष्टेनेत्र्यकृष्टेनेत्र्यवापितेभ्योगुणैः किंचिद्वीनाः प्रोक्ताश्चवापिताः कृष्टेनेत्र्यकृष्टे
नेत्र्य रोपितास्तनवोहव्याः पुराणालघवः स्मृताः रोपितारोपितामूयः शीघ्रयाकागुणाधिकाः छि
न्नरूपाहिमारूपावल्यापित्तकफापहाः वदविदः कषायाश्चालघवश्चाल्पतिककाः रक्तशालि
र्वरसेषुवल्पोवर्णस्त्रिदोषजित् चक्षुष्योमूत्रलः स्वर्यः शुक्रलस्तूज्वरापहः विषव्रणश्वासका
सदाहनुदन्तिपुष्टिदः तस्मादल्पांतरगुणाः शालयोमहदादयः रक्तशालिः दाउदधानीशति
मगधदेशेप्रसिद्धः अथत्रीहिधान्यस्यगुणाः वार्षिकाः कंडिताः शुक्लात्रीहयश्चिरयाकितः
कृष्णत्रीहिः यालटश्चकुष्कुटांडाकं इत्यपि शालामुखा जतुमुखाइसाद्यात्रीहयः स्मृताः
कृष्णत्रीहिः सविज्ञेयोयः कृष्णतुषतंडुलः पाटलः पाटलापुष्पवर्णकोत्रीहिसम्पते कुष्कु
टांडाकतित्रीहिः कुष्कुटांडकं चम्पते शालामुखः कृष्णशकः कृष्णतंडुलउच्यते क्षासावर्ण

करोरुच्यः सन्यनूरिमलप्रदः श्वेतोरक्तस्तथाकलस्त्रिविधः सप्रकीर्तितः योमहोस्तेषुभवतिसण
 दहिएवत्तरति वोक्तोगुणाधिकः अनिष्पावः सतुण्जाशिर्वीर्जितवासरुद्रिलोके निष्पावोराजशिर्विः स्या
 दलकः श्वेतशिविकः निष्पावोमधुरोद्गोविपाकेऽग्लोगुरुः सरः कषायस्तन्यपित्तास्रमूत्रवातवि
 बंधकृत् विदाद्युलोविषश्लेष्मशोथहृन्बुक्कनाशनः अथमोट वक्रुष्टोवनमुद्रस्फान्मकुष्टकमपु
 ष्को मकुष्टोवातलोयाहीकफपित्तहरोलघुः वातजिन्मधुरः पाकेसंग्राहीशीतलो लघुः अथमसु
 री मंगल्यकोमसूरः स्यान्मंगल्याचमसूरिका मसूरः मधुरः पाकेसंग्राहीशीतलो लघुः कफपित्ता
 स्रजिद्रुहोवातलो ज्वरनाशनः अथअरहरि आवकीवुवरीर्वापिसाप्रोक्ताशनैपुष्पिका आठकी
 वुवराद्गामधुराशीतलालघुः आहिणीवातजननीवर्णापित्तकफास्रजित् अथलोला चणको
 हरिमंथः स्यात्सकलप्रियद्रुत्यपि चणकः शीतलो रक्तहोरक्तपित्तकफापहः लघुः कषायोवि
 हंतीवातलो ज्वरनाशनः सचांगारेणसंभृष्टे लनष्टश्चतुणः आर्द्रनृष्टोवलकरोरोचनश्च

भा.प्र.
१४९

प्रकीर्तितः शुष्कमृद्योऽतिरुक्षः स्यादातकृष्टकोपनः खिन्नपित्तकफहृन्वात्स्यैः लोभकरोमतः आ
 ज्ञेतिकोमलो रुच्यः पित्तस्कहरो हिमः अथ केरौ उ कलायो वर्तुलः प्रोक्तः संपीतश्च हरो एतुक्तः कला
 योमधुरः स्वादुयाके कृत्स्नश्च शीतलः कषायो वातलो याही कफपित्तहरो लघुः अथ खे सौरी विपुटः
 कंडिकोऽपि स्यात्कथ्यते तद्रुणश्च अथ विपुटो मधुरस्तिक्तस्त्वरोरुहणो मृशः कफपित्तहरो रुच्यो
 ग्राहकः शीतलस्तथा किंतु रंजत्वपंगुत्वकारी वातातिकोपनः अथ ऊरथी कुलस्यिका कुल
 स्यश्च कथ्यते तद्रुणास्तथा कुलस्यः कटुकः पाके कषायः पित्तस्कृत् लघुर्विद्वहो वीर्यो
 लः श्वासकासकफानिलान् हन्ति हिक्काश्मरश्चुक्रगदानाहानपीनसान् सेदसंयाहको मेदोज्व
 ररुमिहरः सरः अथ तिलः तिलः रुक्षः सितोरक्तः सवन्योऽपि तिलः स्मृतः तिलोरसे कटुस्तिक्तो
 मधुरस्त्वरोरुः विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धो लः कफपित्तकृत् वल्यः केरपो हिमस्पृशस्त्व
 चः सन्नो ब्रणो हिमः दंत्यो ल्पमूत्रकृद्ग्राही वातघ्नो मिमति प्रदः रुक्षश्चेष्टतमस्तेषु शुक्रलोमघ्न

लौकिकदुविष

१४९

अतसी १
नेत्र पूजे २

राई निशेपः
रक्तसर्प ३

मः सितः अन्येहीनतराः प्रोक्ताः ततो रक्तादयस्त्रिलाः **अथातसी** अतसी नीलपुष्पचिपार्वतीस्या
उमाचुमा अतसी मधुरतिक्तास्निग्धा पाके कटुगुरुः उष्णहृत्कृत्वातघ्नी कफपित्तविनाशिनी
अथ तोरी लाही तुवरी ग्राहिणी शीतालघ्नी कफविषासजित् तीक्ष्णोष्णवर्हिदा कंडूकुष्ठकोटक **कुष्ठ ५५३**
मिप्रणुत **अथ रक्तसरसो** पीतसरसो सर्षपः कटुकस्नेहो भूतघ्नश्च कदंबकः गौरस्तु सर्षपः
प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते सर्षपस्तुरसे पाके कटुहृद्यः सतिक्तकः तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो
रक्तपित्ताग्निवर्धकः रक्षोहरोजयेत्कंडूकुष्ठकोटकमिग्रहान् यथारक्तस्तथा गौरः किंतु
गोरेव रोमतः **अथ राई कलराई** राजीवुराजिक तीक्ष्णगंधाक्षुजानिकासुरी क्षवक्षुताक्षिज
कः रुमिका रुक्षसर्षपः राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णरक्तपित्तकृत् किंविद्रुहाग्निदाकंडू
कुष्ठकोटकमीहरेत् अति तीक्ष्णविशेषेण तद्वत्कृष्णपिराजिका **अथ चु** प्रधान्यं चुप्रधान्यं
कुंधान्यं च तृणधान्यमिति स्मृतं चुप्रधान्यमनुसंस्यात्कषायं लघुलेखनं मधुरं कटुकं पाके रु

भा.प्र.
१५०

तेष्वल्लेदशोषणं वातकृद्धविद्वंचपित्तकफापहं तत्रकंगुनीकौकुनिश्चितलोके स्त्रिया
कंगुप्रियंगुदेहलक्षारकासितातथा पीताचतुर्विधाकंगूस्तासां पीतावरास्रता कंगूस्तुनमसंधा
नवातकृद्धहणीगुरुः रुक्षाश्लेष्महरातीववाजिनांगुणकृद्गुणं अथवीन चिनवाश्चितिलोके
चीनाकः कंगुमेदेगस्ति सजेयः कंगुवद्गुणैः अथसांवा श्यामकः शोषणोरुतोवातलः कफये
नहत् अथकोद्रवः कोद्रवः कोरुषः स्याद्दृढलोवनकोद्रवः कोद्रवोवातलोग्राही हिमः पित्तकफा
पहः उदालस्तुनवेदुस्त्रोग्राही वातकरोनृशं अथचातुर्के चारुकः शणवीजं स्यात्कण्ठं तेतद्रु
णाश्रय चारुकोमधुरोरुक्षोरक्तपित्तकफापहः शीतोलघुरहृष्यश्च कषायोवातकोपमः
अथवंशवीजं यवावंशानवारुक्षाः कषायाः कटुपाकिनः वधमूत्राः कफघ्नाश्च वातपित्त
कराः सराः अथवरे कुसुमवीजं वरदासैवोक्ता तुवराटिका वरदामधुरास्तिग्धा रक्तपित्तक
फापहा कषायाशीतलागुर्वी स्याद्दृढ्या निलापहा अथमेड्वामकरेति च गवेधुकावुविद्वज्जि

कैरु

१५०

भा. प्र.
१५१

नतिवपुरस्थिनिहंतिनेत्रं धर्मे विनाशयति रक्तमया पिशुनं प्रज्ञाहर्षवक्रुते पलितं च न न हं।
तिस्मृतिं गतिमिति प्रवदंति ज्ञाः शाकेषु सर्वेषु वसंति रोगास्ते हेतवो देहविनाशनाय तस्मादुषः
शाकविवर्जनं तु कुर्यात्तथा म्लेषु स एव दोषः एतानि शाकानि निन्दका निवचनानि सामान्यानि
अथ शाकेषु विधिष्ववचनानि **तत्र शाकानि** त्वा दोवा सूक दयनामानि गुणाश्च वास्तूकं
वास्तूकं च स्यात्तद्धारपत्रं वशाकराट् तदेव तु हहत्यत्र रक्तं स्यात्तौडवास्तूकं प्रायशो यमश्वेष्टा
धवशाकं मतस्मृतं वास्तूकदितयं स्वादुहारं पाके कटुदितं दीपनं पचनं रुच्यं लघु शुक्रवलप्रदं
सरं प्रीहास्य पित्रास्वकामिदोषत्रयापहं **अथ पोर्** योतक्युपोदिका सातुमालवे मृतवल्लरी योतकी
शीतला स्निग्धा श्लेष्मसा वातपित्तजित् अकं व्यापिच्छिला निद्राशुक्रदारक्तपित्तजित् बलदारु
विकृत्यथा हं हणीतु तिकारिणी श्वेतमरुसालोहितमरुसानवडी इति च मारिषो वायुको मायः
श्वेतो रक्तश्च सस्मृतः मारिषो मधुरः शीतो विष्टं पीतनुमुरुः वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुविषमा

४५६४

२५

१५१

पित्तजित् रक्तमाषोगुरुनातिसक्षारो मधुरः सरः श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोषउदाहृतः **अथ**
चवराश्चल्पमरुसा इति च तंडुलीयो मिथनादः कांडेरस्तंडुले रक्तः मंडीरस्तंडुली वीजो विषघ्नश्च
ल्पमारिषः तंडुलीयो लघुः शीतो रुक्षः पित्तकफास्रजित् स एव मूलो रुच्यो दीपनो विषहारकः
अथ चवराश्च जलतंडुलीयं शाखेकं चट्टकमिति प्रसिद्धं पानीयं तंडुलीयो यस्तत्कंच दमुदा
हृतं कंचट्टकं रक्तपित्तानिलहरं लघुः **अथ पलंकी** पालंका वास्तूकाकारां छुरिकां वीरि
वृक्षदा पलंका वातलाशीता श्लेष्मलानेदिनी गुरुः विष्टं निमीमदश्वासकासरक्तविषापहा
अथ नरिवाकालशाकमिति च नाडिकं कालशाकं च आदशाकं च कालकं कालशाकं रं
सं रुच्यं वातकृत्कफशोफहृत् वल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमं **अथ पेडुआ** पट्टशाकं
स्तुकरु नाडीको नाडीशाकं सस्मृतः नाडीको रक्तपित्तघ्नो विष्टं पीतकोयनः **अथ करंवी**
कलंवी शतपत्रं विंकथ्यते तद्गुणाश्च कलंवी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी अथ लोनी

जलकुंभी

४५६४

१५१

करंवी

भा-प्र-
१५२

सहलोनीकुल्फालत्तरादित्वा लोनालोनीचकथितत्तरहलोनीवुधोटिका लोनासूतागुरुः कंडू
वातश्लेष्महरीकटुः अर्शोघ्नीदीपनीचाम्नामन्दाग्रिविषनाशिनी धोटिका म्लासराचोलावैतहा
कफपित्तकृत् त्वदोषत्रणगुल्मघ्नीश्वासकम्पमेहनुत् शोथेलोचनरोगेव हितातज्जेरुदा
हता अथवांगेरीअविलोनादित्वा चंगेरीचुक्रिकादंतसर्ववधाम्ललोनीका अशमंतकस्तु
शफरीकुशलीचाम्लपत्रकः चाङ्गेरीदीपनीरुच्यालघ्नाकफवातनुत् पित्तलाम्लागृहाण
शः कुशतीसारनाशिनी अथर्वक घटीपलाकीअजूवाइतिव चुक्रिकास्यानुपत्राम्लरोवि
नीशतवेधिनी चुक्रात्वम्लतरास्वादीवातघ्नीकफपित्तकृत् रुच्यालघुतरा पाकेहंताकेनाते
रोचिनी अथवेवुकाडिचतत् विंवुश्चविंवुकीविंवुदीर्घपत्रासतिक्तिका विंवुः शीतास
रुच्यस्वादीदोषत्रयायहा धातुपुष्टिकरीवल्यामेध्यापिच्छिलिकामता अथहिलमो
च ऊरुऊरइतिलोके ब्राह्मीशखधराचारीब्राह्मीचहिलमोचिका शोथंकुण्ठकफपित्तं

१५२

स्वादीपिष्टि १

गवेधुः कथितास्त्रियां गवेधुः कटुकासाधीकार्पककफनाशिनी अथतिनीपसहीतिव प्रसाधी
कातुनीवारस्तणाम्नमितिचसतं नीवारशीतलोयाहीपित्तघ्नः कफवातकृत् अथयोनीरी यवना जुगारी २
लोहिमः स्वादुलोहितश्लेष्मपित्तजित् अदृष्यस्त्वरोरुहः कंदककथितोलघुः धान्यसर्वनवंसा
उगुरुश्लेष्मकरंस्मृतं तनुवर्धोषितंयथ्यंतोलघुतरंहितत् वर्धोषितंधान्यसर्वगौरवंपरिमुंचते
ननुत्यजतिवीर्यस्वक्रमानुंचत्यतः परं एतेषुयवगोधूमतिलमाधानवाहिताः पुराणाविरसा
रुक्षानतथागुणकारिणः पुराणावर्षद्वयादुपरिस्थिताः यवाद्योनवाः स्वस्थान्यतिहिता
ः पथ्याशिनांतुपुराणाहिताः पुराणयवगोधूमहोद्रजंगलशूल्यनुगिति वसंतेवाग्मयेक
त्वात् इतिश्रीभावप्रकाशेधान्यवर्गः अथशाकवर्गः तत्रशाकानिनिस्तूपणं पत्रं पुष्पं फलं
नालं कंदं संवेदं जंतया शाकैषडविधमुद्दिष्टगुरुविद्याद्यथोत्तरं अथशाकानांगुणाः प्रा
यः शाकानिसर्वाणि विष्टनीनिगुरुणिच रुक्षाणिकटुवर्गसिसृष्टविण्मृत्तानिच शाकैर्नि

पुष्टिपूत

भा.प्र.
१५३

वडा न्ये ३४

रु.

अथ गोमती गोजिकाकुसुमेहासकचूज्वरहरीलघुः अथ पटोलपत्र पटोलपत्रं पित्तघ्नीयनं याचनं लघुः स्निग्धं हृष्यं तथोष्णं चूज्वरकासकमिप्रणुत् अथ गुडचीपत्र गुडचीपत्रमाग्नेयं सर्वज्वरहरं लघु कषायं कटुतिक्तं च स्वादुपाकं रसायनं वल्यमुष्णं संघ्राही हृन्पाहोषत्रयं तृषां दहप्रमेहवातास्रका मलाकुशपांडुताः अथ कंसोदी कासमर्दो रिमर्दश्च कासारिष्क कंसस्तथा कासमर्दं हलं रुच्यं हृष्यं कासविषप्रणुत् मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कंठशोधनं विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं ग्राहकं लघु अथ चणका रुच्यं चणकशकं स्यात्तुर्जुरिंकफवातकृत् अम्लपाकविदाही स्यात्तु (संरुहं त्रिदोषजित् संहारं लवणं तीक्ष्णं स्वादुशकैषु निर्दिष्टं अथ पुष्पशाकानि तत्रागस्ति पुष्पस्य गुणाः आस्तिकुसुमं शीतं वातुर्थकं निवारणं कर्कोधनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकिच पीनसं श्लेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं मुनिमिर्मितं अथ कदलीपुष्पं कदल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरं तुवरंगुरु वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रणुत् अथ सोमांजनपुष्पं शिथोः पुष्पं तु कटु

१५३

कंतीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथनुत् कमिहृत्कफवातघ्नं विप्रधीहीहगुल्मजित् मधुशिथोस्त्वक्षिहितं रक्त पित्तक्षयप्रणुत् अथ सोमांजनपुष्पं शिथोः पुष्पं तु कटुकं तीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथनुत् कमिहृत्क फवातघ्नं विप्रधीहीहगुल्मजित् मधुशिथोस्त्वक्षिहितं रक्त पित्तप्रसादनं अथ शास्त्रलीपुष्पं शास्त्रलीपुष्पशकं तु घृतसैधवसाधितं प्रदरं नाशयत्येव दुःसाध्यं नवसंघ्रायः रसेया केवम धुरं कषायं शीतलंगुरु कफपित्तास्रजिह्राही वातलंघनं प्रकीर्तितं अथ फलशाकानि तत्र रुष्मांडस्य नामानि गुणाश्च रुष्माण्डं स्यात्पुष्पफलं पीतपुष्पं हृत्फलं रुष्मांडं हृत्फलं हृष्यं गु रुषितास्रवातनुत् बालं पितायहं शीतं मध्यमं कफकं रक्तं रुध्नं तिहिमं स्वादुसंहारं दीप नं लघु वस्तिशुद्धि करचेतो रोगहृत्सर्वदोषजित् तन्मज्जापित्तनु हृष्यो मधुरो वस्तिशोधनः अ थ कोसांडी रुष्मांडी तु मृत्तलध्वीक कर्करुषिकीर्तिता कर्करुषाहिणी शीतारक्तपि तहरागुरुः पक्वातिक्ताग्निजननी संहारा कफवातनुत् अथ लोकी गहलोकी अलावुक

प.॥

ना. प्र.
१५४

चितातुंवीदिधादीयचिवर्तुला मिष्टुंवीद्वयंहयंपित्तश्लेष्मापहंगुरुवृष्णविकरंप्रोक्तंधातुपुष्टि
वर्द्धनं अथकटुतुंवी इत्वाकुः कटुतुंवीस्यात्सातुंवावहहफला कटुतुंवीहिमाह्वापित्तकासवि
षायहा तित्ताकटुवियाकेववातपित्तज्वरायहा अथककरी एवसिककरीप्रोक्ताकथ्यतेतु
णाअथ ककरीशीतलासूक्ष्माहिणीमधुरगुरुः रुच्यापित्तहरासामायकावृष्णाग्निपित्तकृत्
अथकवीडा विविडः श्वेतराजिः स्यात्सुदीर्घगृहकलकः विविडोवातपित्तघ्नोवृत्पः यथ्योस्वे
प्रदः शोषिणोतिहितः किंविद्रुणेन्यूनः पयोत्तः अथकरेलकरेली कारवेलंकठिलंस्या
त्कारवेलीतलोत्तुः कारवेलंहिमंनेदिलघुतिक्तमवातलं ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पांडुमेहकमीन्ह
रेत् तद्रुणाकारवेलीस्यादिशेषादीयनीलघुः अथनेत्रुत्रा महाकोशातकीप्रोक्ताहस्तिघोषाम विद्यातो२३
हाफला धामाग्वीघोषकश्चहस्तियण्प्रसमृतः महाकोशातकीस्निग्धासरापित्तानिलायहा
अथने२३ धामाग्विः पीतपुष्पोजालिनीकतवेधना राजकोशातकीचेतितथोकाराजिम १५४

हरतेहिलमोविका अथसिरिआरी श्रितिवारः श्रितिवरः स्वस्तिकः सुनिषसकः श्रीवारकः
सू विपत्रः पणिकः कुकुटः शिखी चांगोरीसहस्रः पत्रेश्वतुर्हलश्रीरितः शाकोजलान्वितेदेशे
चतुःपत्रीतिचोच्यते सुनिषस्मेहिमोग्राहीमोहदोषत्रयायहः अविदाहीलघुः स्वाडुः कषायो
रूक्षदीपनः स्रष्टो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठमप्रणुत् अथमूरीपत्र याचनंलघुरुच्योत्तं
पत्रंमूलकजंनवं स्नेहसिद्धिदोषघ्नमसिद्धकफपित्तकृत् अथगूमा द्रोणपुष्पदिलंस्वा
डुरुहंगुरुवृष्णकृत् नैदनंकामलाशोथमेहज्वरहरंकटुः अथजवाइनि यवानीशाका
माप्तेयंरुच्यंवातकफप्रणुत् उत्तंकटुवृत्तिं चपित्तलंलघुशूलहृत् अथककंवी दद्रुम
पत्रंदोषघ्नमलंवातकफायहं कंडूकासकमिष्वासहपूकुष्ठप्रणुलघुः अथसेकंड सेकंड
उस्पदलंतीक्ष्णदीपनंरोचनंहरत् अथानाष्टीलिकागुल्मशूलशोथोदराणिच अथद्वना
पापरा पर्यटोहंतिपित्तास्रज्वरतृष्णाकफप्रमान् संग्राहीशीतलस्तिक्तोदाहनुदातलोत्तुः

भा. प्र.
१५५

विंशती

अथनाशं चंताकंस्त्रीवृत्तकिञ्चनंटाकीनंटिकापिच चंताकंखाडतीक्ष्णोलेकदुयाकमपित्रलं ज्वर
वातवलासघ्नं दीपनंशुक्रलंलघु तवालंकफपित्रघ्नंरुक्पित्रकरंगुरु चंताकं पित्तलंकिंविदंगाशेय
रिपात्रितं कफमेदोनितामममत्यर्थलघुदीपनं तदेवस्त्रिगुरुस्त्रिधंसतेलंलवणान्वितं अथरंश्वे
तचंताकंकुकुटांडसंभवेत् तद्वर्चःसुविशेषेणहितंहीनंचपूर्वतः अथडिडिश डिडिशोशे
मसफलोमुनिनिर्मितइत्यपि डिडिशो रुक्विहनेदीपित्तश्लेष्मापहःस्मृतः सुशीतोवातलो
रूक्षोमूत्रलश्चाभ्रमरीहरः अथपिडार पिडारंशीतलंबल्यं पित्तघ्नंरुविकारकं पाकेलघुविशे
षेणविषशोठिकरस्मृतं अथवैषसा कर्कोटकीपीतपुष्पामहाजालीतिबोध्यते कर्कोटकी
फलंकुसुहल्यासारुविनाशनं श्वासकासज्वरान्हंतिकटुपाकंचदीपनं अथकरैस्त्र्य डोडिका कशेरु
विषमुष्टिश्चडोडीत्यपिसुमुष्टिका डोडिकापुष्टिदाहृष्यारुच्यावह्निप्रदालघुः हंतिपित्तकफा
शांसिक्तमिगुल्मविषामयान् अथकंटकारीफलं कंटकारिफलंतिक्तंकटुकंदीपनंलघु १५५

रूक्षोलेखासकासघ्नंज्वरानिलकफायहं अथनालशाकानि तत्रसर्षपनालं तीक्ष्णोलेखार्थपंता
लंवातश्लेष्मज्वणायहं कंडुकमिहरंदडुकुसुधंरुविकारकं अथकंदशाकानितत्रशरणं सूरण
कंदतूलश्चकंडुलोशोमिषित्यपि सूरणोदीपनोरूक्षः कषायःकंडुकत्कटुः विष्टनीविशोदो
रुच्यः कफाशोहरणोलघुः विशेषादत्रसिषथ्यःप्रीहगुल्मविनाशनः सर्वेषांकंदशाकानां
सूरणःश्रेष्ठउच्यते दहणोरक्तपित्तानांकुशिनानंहितोहिसः संधानयोगसंप्रातःसूरणोगुण
रुत्परः अथआरू आलूकमय्यालुकंतत्कथितंवीरसेनकं काथालुकशंखालुकहस्त्या
लुकानिकथ्यंते पिंडालुकमध्वालुकरक्तालुकानिष्यकानि कंथालुकंकादिन्ययुक्तंकवा
रुशंखालुकंश्वेततायुक्तं शंखालूहस्त्यालुकंदीर्घतायुक्तमहाशरीरं पिंडालुकंवर्बुलसुथं
नीमध्वालुकंमधुरतायुक्तंरोमान्वितादीर्घसुथंनीरक्तालू रतालूरतांडाशक्तिव आलुकंशीत
लंसर्वविष्टनिमधुरंगुरु सष्टमूत्रमलंरूक्षंडुर्जरंरक्तपित्तनुत् कफानिलकरंवल्यंरुष्यंस्त

भा.प्र.
१५६

न्यविवर्धनं **अथासुई** रक्तालुनेदो जादी धातिन्वीधुप्रथिता लुकी आलुकी वलकस्त्रिगंधुर्वीहत्क
 फनाशिनी विष्टनकारिणीतेलेलेलितितिरुविप्रदा **अथसेवी मुरई** निवारि **मुरई** मूलकं दिवे
 धं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकं शालामर्कटकं विष्टं शालेयं मरुसंभवं चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा
 मूलकपोतिका नैपालमूलकं चान्यद्भवेत्तज्जदन्नवत् लघुमूलकमुल्लं स्याद्भुज्यं लघुचपाचनं
 दोषत्रयहरं स्वर्णज्वरश्वासविनाशनं नासिकाकंदरोगघ्नं नयनामयनाशनं महत्तदेव रूक्षो
 लंगुरुदोषत्रयप्रदं स्नेहसिद्धं पुतंड्यं दोषत्रयविनाशनम् **अथगाजर** गाजरं गंजनं प्रोक्तं त
 थानारंगवर्णकं गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु संग्राहि रक्तपित्ताशो ग्राहणी कफत्वा
 तजित् **अथकेराकंदः** शीतलः कदलीकंदो वल्यः केत्रयो म्लपित्तजित् वह्निरुदाहहारी
 चमधुरो रुचिकारकः **अथमानकः** मानकः स्यान्महापत्रः कथ्यते तद्गुणः **अथमानकं** शो
 थहृच्छितिः पित्तरक्तहरो लघुः **अथवाराहीकंदो** हिडितिलोके वाराही पित्तलावल्याकदीति

६३

१५६

जिमत्फला राजकोशातकी शितामधुरा कफवातला पित्तघ्नी दीपनी श्वासकासज्वरकमिप्रणुत
अथपरवर पटोलः कुलकस्त्रिक्तः पांडुलः कर्कशश्च दः पटोलं पाचनं हृद्यं हृष्यं लघु त्रिदीप
 नं स्निग्धोष्णं हंतिकासास्रज्वरदोषत्रयहारी पटोलस्य नवेन मूलं विरेचनकरं सुखात् नालं शो
 थहरं पत्रं पित्तहारिफलं पुनः दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वतिका पटोलिका **अथकुंडू** विवीरकफ
 लातुंडी तुंडकेरी च विविका ओषोपमफला प्रोक्ता यी लुपण्चिकथ्यते विवीफलं स्वादु शीतं गु
 रु पित्तास्रवातजित् संजनं लेखनं रुच्यं विवंधाधानकारकं **अथसेविसेवा** शिविः शिवीपु
 स्त शिविसुतथा पुस्तक शिविका शिविद्वयं च मधुरं रसेपाके हिमगुरु वल्यं दाहकरं प्रोक्तं श्लेष्म
 लं वातपित्तजित् **अथसुअरासेवि** कोलशिर्विष्टं कलफला तथा पर्यंकपादिका कोलशि
 वी समीरघ्नी गुरूला कफपित्तनुत् शुक्राग्नि सादकं दल्यारु विरुद्धविडगुरुः **अथसहि**
 जनफलं सोमं जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तनुत् मूलकुण्डल्यश्वासगुल्महृदीयनं परं

भा.प्र.
१५९

क्षितिगोमयकाष्ठेष्वहवादिषु तद्वत् सर्वसंश्लेषजाः शीताः दोषलाः पिच्छिलाश्च ते गुरवः च
 र्दतीसारस्वरश्लेषामयप्रदाः श्वेताः शुविष्यलीकाश्च वसंगोत्रैः संभवाः नातिदोषकरस्तेऽप्युः श्रे
 ष्ठास्तेऽप्योविगर्हिताः इति संश्लेषजाः स्मृता इति लोके वा संश्लेषजाः नृवंजीर्णव्याधितः कृमिनिहितं
 कंदं विवर्जयेत् सर्वथ दद्याद्दिविद्विषितं अतिजीर्णमकालोत्पन्नं रुक्षं सिद्धमदेशजं कर्कशं को
 मलं वातिशीतव्यालादिद्विषितं संश्लेषकं सकलं शार्कं नालीयान्मूलकं विना अतिलादिसि
 ष्ठं रुक्षं सिद्धं अदेशजमशुनस्यानजं इति श्रीनारदप्रकाशे शाकवर्गः अथ मांसवर्गः तत्र मां
 सस्य नामानि गुणाश्च मांसं तु पिष्टितं कृत्य मांसि धेयं लंपलं मांसं वा तदहं सर्वं हं हं वलपुष्टे
 कृतं प्रीणनं गुरुहृद्यं च मधुरं रसपाकयोः अथ तद्भेदाः मांसवर्गो विधाज्ञेयो जांगलानूपने
 दतः तत्र जांगलस्य लक्षणं गुणाश्च मांसवर्गोऽत्र जंघाला विलस्याश्च गुहाश्च तथा पर्णमृ
 गाज्ञेया विःकिराः प्रतुदा अपि प्रसहा अथ ग्राम्याश्च अष्टौ जांगलजातयः जांगलानूपरा रूक्षा

१५९

सुवरा लघवस्तथा वलाग्नेर्हृणाहृष्यादीपनादोषहारिणः मूकतां मिमिन त्वं वगदत्वादिकं स्ना
 या वाधिर्व्यमरुविच्छर्दिप्रमेहमुखजानादान् स्त्रीयदंगलंगंडचनाशयः स्य निला मयान् अथ नृप
 स्य लक्षणं गुणाश्च रूलेचराः श्वेताश्चापिकोशस्थाः पादिनस्तथा मत्स्या एते समाख्याताः पंच
 धानूपजातयः आनूपामधुरान्निघागुरवो वह्नि सादनाः श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टि
 प्रदन्तः तथा निष्पदिनस्ते हि प्रायोपयुक्तमांसः स्मृतः अथ जांगलानां गणानां विविधगुणा
 श्च हरिणैः कुरंगैः एषतन्यैः कुशं चराः राजीवो पितृपुरादि चित्पाद्यजंघालसंज्ञकाः हरे
 एस्ताम्रवर्णाः स्यादेतेः कलः प्रकीर्तितः कुरंगः पृष्ठताम्रस्याक्षरिणा कृत्तिको महान् क
 ष्यो नीलांडको शस्यात्सरोज इति कीर्तितः एष तश्चंद्रविट् स्याक्षरिणा किंचिदल्पकः न्य
 कुर्वकु विषाणोऽयं शंखरोगवयो महान् राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो हतः यो मृगः
 शृंगहीनः स्यात्समुंडीति निगद्यते जंघालाः प्रायशः सर्वे विनश्लेष्महराः स्मृताः किंचि

भा.प्र.

१५८

मे४

वातकराश्चापिलघवोवलवर्दनाः अथविलेशयानां गणना गुणाश्च गोधाश्चाधुजंमारकुशालक्या
 द्याः विलेशयाः विलेशयातेहरामधुरारसयाकयोः दंहरावधविडमूत्रावीर्योहाअपिकीर्तिताः अ
 थगुहाश्चायानां गणना गुणाश्च सिंहव्याघ्रहकाकलातरुदुधियिनस्तथा वधुजं बुकमाजुराशत्या
 द्याः स्युर्गुहाशयाः तरुः हडहाइति लोके दीयी वितवद्याइतिलोके स्थूलपुच्छोरक्तनेत्रोवभूने
 दः सनाकुलः गुहाशयावातहरागुरुक्षामधुराश्च ते स्निग्धावल्याहिता नित्यं नेत्रगुहाविका
 रिणं अथपरमृगानां गणना गुणाश्च वनोकोहक्षमाजुरिहक्षमकटिकादयः एतेपरमृ
 मगाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः वनोकाः चानराः हक्षमाजुरिहक्षविडालः हक्षमकटिकारुधी
 गिल्लीचइतिलोके स्मृतापरमृगाहव्याधुष्याः शोषिणोहिताः श्वासारः काससमनाः सष्टमृ
 त्पुरीषकाः अथविकिराणां गणना गुणाश्च वर्तकालावविगिरकपिंजलकतित्रिणः कुलिं
 गकुकुटाद्याश्च विकिराः समुदाहृताः विकीर्यमक्षयं त्येते यस्माद्विविकिराः स्मृताः कपिं

१५८

कारसायनी आयुः शुक्रामिहमेहकफकुशानिलायहा अथहथिकर्णः गजकर्णीवृत्तिको
 लातथावातकफान्जयेत् शीतत्वरहरीस्वाडयाकेतस्यास्तुकंदकः पांडुशोथकमिहगुल्माना
 होदरायहः ग्रहसंशोविकारघ्नोवनस्रणकंदवत् अथकेमुककोवाडीइतिलोके केमुकः क
 दुकः पाकेतिकं ग्राहिहिमंलद्यु दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरायहं कुष्ठकासप्रमेहास्रना
 शनं वातलंकटु अथकसेरुविवोठ कसेरुर्दिविधंतुमहर्दोजकसेरुकं मुस्ताकृति
 लुघुः सस्यान्नविवोठइति स्मृतं कसेरुकं दयं शीतं मधुरं वरंगुरु पित्तशोणितदाहघ्नं नय
 नामयनाशनं ग्राहिशुक्रानिलश्लेष्मरुचिस्तन्यकरं स्मृतं अथसेरुकीमसीड यसादिकंदः
 शालूकं करहाटश्च कथ्यते मृणालमूलं निस्सांडं जलालूकं च कथ्यते शालूकं शीतलं हृद्यं पि
 त्तदाहासनुहुरु उर्जरं स्वाडयाकं च स्तन्या निलकफप्रदं संग्राहिमधुरं स्तं निस्सारामपित्तद्रु
 णं अथसंस्वेदजशका नितेयानामानिगुणाश्च उक्तं संस्वेदजं शकं मृमिच्छं शिलीधकं

भा. प्र.
१५५

श्रृंगार्याः प्रोक्तामहर्षिभिः ग्राम्याः वातहरास्सर्वदीयनाः कफपित्तलाः मधुरारसयक्तान्याहं
हणाः वलवर्धनाः अथ कूलेचराणां गणना गुणश्च तुलायां डवारा हचमरीवारणादयः एते कू
लेचराः प्रोक्ताः यतः कूलेचरं त्ययां तुलायां महिषगंडः खड्गः चमरी चमरपुष्पमोः कूलेचरा
मरुत्पित्तहरा हृष्या वलावहाः मधुराः शीतलाः स्निग्धा मूत्रलाः श्लेष्मवर्धनाः अथ प्रवर्णनां ग
णना गुणश्च हंससारसकाचाक्षवकक्रौंचशरीरिकाः नंदीमुखीसकादंवा वलाकाद्याः प्रवा
त्सृताः प्रवर्तेयलिलेयस्मात्तस्मादेते प्रवांसृताः कावलाकयैर्दिका वकोहृहृदकः
क्रौंचः शरदिहंगः स्यात्तेक इति लोके शरीरिका सिंधू इति लोके स्थूला कठोरा हृत्ताचय
स्याश्चंबुर्भवस्थिता गुटिका चंचुशदृशितेयानंदीमुखीतिसा कादंवा कपवा इति लोके
वलाका वगुली इति लोके प्रवाः पित्तहराः स्निग्धाः मधुरा गुरवो हिमाः वातश्लेष्मप्रदाश्चाप्ये
वलशुक्रकराः सराः अथ कोशस्थानां गणना गुणश्च शंखशंकनकश्चापिशुक्तिशंख

सीलव ५

कवउला ५

१५५

कैक कर्कटाः जीवा एवं विधाश्चान्ये कोशस्थाः परिकीर्तिताः शंकनकः लुप्रशंखः कोशस्था
मधुरा स्निग्धा पित्तवातहरा हिमाः हं हणा वक्रवर्चस्का हृष्याश्च वलवर्धनाः अथ यादिनां गण
ना गुणश्च कुंभीरुर्मर्मनकाश्च गोधामकरशंकवः वंटिकः शिशुमारश्चेत्यादयः यादिनः सृ
ताः कुंभीरोमाकारकोजलजंतुः कूर्मः कच्छयः नकोनाक इति लोके मकरमगरा इति लोके
शंकवः शकुवी इति लोके घण्टिकः घुरिआरः शिशुमारः शूसि इति लोके यादिनोपि वये
ते तु कोशस्थानां गुणैः समाः अथ मत्स्यानां नामानि गुणश्च मत्स्योमीनो विसारश्च नूपोवे
सारिणोऽङ्गजः शकली द्युरोमा च स सुदर्शन इत्यपि रोहिताद्यास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परि
कीर्तिताः मत्स्याः स्निग्धा मधुरा गुरवः कफपित्तलाः वातघ्ना हं हणा हृष्या रोचका वलव
र्धनाः अध्वजवायसक्तानां दीप्ताग्नीनां च पूजिताः अथ जंघालादीनां कतिपयानां नामानि गु
णाश्च त्वजंघालेषु हरिणः हरिणः शीतलो वद विष्णुः शोदीपनो लघुः रसेया केचमधुरः सु

गंधिः सन्निपातहा अथ करसा एल हरिण एणः कषायो मधुरः पिता स्रक् कफ वात कृत् स्याद्वाही
 रोचनो वल्यो ज्वर प्रशमनः स्मृतः अथ कुरंगः कुरंगो हं हणो वल्यः शीतलः पित्त हृद्गुः मधुरो वा
 तहृद्वाही किं विक्क कफ करोमतः अथ रोनु कृष्णो नीलांडकश्चापि गवयो रोनु इत्यपि गवयो मधु
 रोचयः स्निग्धो लः कफ पित्तलः अथ वीतरि एष तस्नुन वेत्वा ड्यहिकः शीतलो लघुः दीपनो
 रोचनः श्वास ज्वर दोष त्रया सजित् अथ वा एह सिंगी न्यंकुः स्वादुर्लघुर्वल्यो रघ्यो दोष त्रयाय
 हः अथ सांवर सावरं यल लं स्निग्धं शीतलं गुरु च स्मृतं रसे पाके च मधुरं कफ दं पित्त रक्त ह
 त् अथ राजीवः राजीवस्तु गुणो र्ज्ञेय एष तेन समोजनेः अथ पाती मुंडी तु ज्वर कासा स्रह्य
 श्वासापहो हिमः अथ विलेशयेषु तत्र शशस्य शशः शूली लं वकर्णो लोमकर्णो विलेश
 यः शशः शीतो लघुर्वाही स्तुह स्वाडः सदा हितः वह्नि कृत् कफ पित्त श्रो वात साधारणः स्मृतः
 ज्वरातीसार शोषा स्रग्वासा मय हरश्च सः अथ सेहि सेधा तु शल्यकः स्वा विक्क च्यते तद्गुणा ॥

कटफोरवा २

जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरति तिरः कुलिङ्गः गरगा वा इति लोके विष्किरामधुरः शीताः कषाया क
 दुपाकिनः वल्यो रघ्यो स्निग्धो घमाः पथ्या स्ते लघवः स्मृताः अथ प्रतुदाः हारीतो धवलो पांडुश्चित्रयक्षो
 रहल्लुकः दावघाटः कालकर्णः शतपत्रश्च कोरकः पारावतः खंजरीटः पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः
 प्रतुदमह्यते ये ते तुडेन प्रतुदस्ततः कालकर्णको गोडा दोडा हक इति प्रसिद्धः हारीतो हारिलश
 तिलोके कपोतो धवलः पांडुः शतपत्रो रहल्लुकः दावघाट इत्यमरः कटफोरवा इति लोके प्रतु
 दामधुराः पित्त कफ घ्रास्तु वराहिमाः लघवो वधवर्चस्काः किं विधात करा स्मृताः अथ प्रसहाः
 काको गृध्र उलूकश्च विरिलिः शशघातकः चायोः नासश्च कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः शश
 घातकः वात इति लोके चायः टिकनास इति लोके नासो गृध्र विशेषः स्यात् कुररः कुरां कु इति
 लोके प्रसहाः कीर्तिता ये ते प्रसह्या स्निग्धं नक्षणात् प्रसहाः खलु वीर्यो नासनां सनक्षयं तिये
 ते शोषतस्स को नादैः शुक्रहीणान् वह्निहि अथ ग्राम्या मां गणानां गुणान् भागमेव वधाद्या

नप्रियः पिकः परमृतो हारीताम्रो दोमधुरतकः वज्रं सरोतो गंधर्वे विनम्र एण्डस्यपि कोकिलादीपना
 ग्राही चतुषाक्षयका सजित् अथवातकादयः वातकस्तुघनावारः सारंगः स्तोककोत्रयः खंजरी
 टोवंजनकश्चाखनामा किंकी दिवः भारवाजः करारश्च व्याघ्रादो हिकुटीयरः वातकोऽनिलपित्त
 मोभारवाजः कफासजित् खंजरीटोहिमः स्वाडुः कषायः श्लेष्मापित्ररुत वधविहस्तया स्वाडुश्चाप
 श्लेष्मानिलापहः चापः खंजरीटोमेदः भारवाजो नरदा अथकोत्रा काकोथवायसो वांकः
 लालोदस्य उलूकजित् बलिभुक् विरजीवी वधूलिजंघो निमित्तकृत् प्रोणः कुलिस्तथा प्रोको
 नाम निर्णयवेदिति भासः शिखावनमासंतोयकारो भवो ब्रजः काकनासतवमांसं चक्षुष्यं
 दीपनं लघु आयुष्यं हं हणं हं हं हतदोषत्रयापहं काकः भासः टेकरवासु अथगृहस्य गृहः
 सुदृष्टिः शकुनिर्वक्रं तुंडस्य हरदक गृहस्य काककमांसं विशेषान्नेत्ररोगजित् रसवद्विविधा
 केषु शोणिते हितमुत्तमं अथोलूकः उलूको नकुवारी च दिवांधः कोशिकस्तथा केशीव

अथ शाल्यकः श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापहः अथयक्षिणां नामानि गुणंश्च यक्षीखगोविहं
 गश्च विहंगश्च विहंगमः शकुनिर्विः पतञ्जीव विष्किरो विकिरोडजः धान्यां कुर्यायेवतेषां मांसं
 लघूत्तमं अनूयं वलकमांसं स्निग्धं गुरुतरं मतं तेष्वाप्यविष्किरेषु वटेरवटई वार्ताको वत्तकश्च
 वस्ततो न्यावर्तिका मता वार्ताकोऽग्निकरः शीतो ज्वरदोषत्रयापहः सरुच्यः शुक्रदोषलो व
 र्त्रका ल्पगुणास्ततः अथलावा लावश्चित्रतनुश्चेव सचतुर्धर्मितो बुधैः पांशुलो गोरको न्यस्तु
 योड्को दूर्धरस्तथा लावा वह्निकरा स्निग्धा ज्वरघ्ना आहिणो हिमाः पांशुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्यो
 लोऽनिलनाशनः गोरोलघुतरो रूहो वह्निकारी विदोषकृत् योड्कः पित्तकृत् किंचित्तुघुवा
 तकफापहः दूर्धरो रूकपित्तघ्नो हृदामयहरो हिमः अथगोरा वार्ताको वातवटको वार्ताको
 पिचसः स्मृतः वार्ताको मधुरः शीतो रूक्षश्च कफपित्तनुत् अथतिरि कलतिरिगोरतिरि
 रतिरिश्चित्रपक्षः स्वात्कलो गौरः कपिजलः तिरिरो वर्णदोयाही हिका दोषत्रयापहः श्वास

अथैवाकोपत्रयोवकस्मिन्सुकायुक्तः ॥ रथंगनामाकथितः केकः स्थलतो १९६ कः अथवकुली वकीविको टो धवलोलवलाकाविषकं हि
को अथमद्रियार २४

भा.
१६३

धिता हंसः स्निग्धो गुरुर्वयोवीर्योऽस्त्रस्वरवर्णकृत वाताम्रपित्तशामनो हं हणो वलवन्निदः सारसो
लक्ष्मणोरक्तमूर्धस्यात्युष्कराक्षयः अथवकुली वक्रिकंकवको दहीमांसं स्निग्धं हिमंगुरु मधुरं स
एविष्मत्त्रं वातपित्तसनाशनम् आदिसाररिरातिश्च विविचाजलचारिणी इति परिश्राम अ
थक्कोर चकोरश्चंद्रकोयायी जीवजीवः सुलोचका जीवजीवात्यरं किं चिक्कोरमन्यते बुधैः
मयूरसदृशो देहः पक्षो तत्सदृशो मतौ यस्य पक्षिण एतज्ज्ञैः जीवजीव इति स्मृतः अथवा कलहं
सम्यक्कोरस्य समोगुणैः अथवेकु कुचं क्रौंचः पेचको न्यायुच्छनागे च लोहितः उल्कोशः कुर
रो न्यश्च कोयष्टिः दिहिनस्तथा क्रौंचपिना निलहरः पेचकः कफवातजित् कुररः क्रौंचवो
ज्ञेयो वज्रः कोयष्टिकस्तथा कफपित्तहरः स्वाडुः दिहिनो ल्पमरुत्करः जलचारी शामकः
लो रक्तमूर्धविहंगमः कोयष्टिर्विहगः श्रेष्ठ इति प्राकृर्गुणोर्वराः क्रौंचवेकु इति प्रसिद्धः पेच
कक्रौंचा किं विदस्यामवर्णः रक्तमूर्धकुरको मच्छकुररा कथित एव दिहिनः दिहिह इति प्र

१६३

मनुष्यसदृशवर्ण
ज्ञेयः ३

सिद्धः अथग्राम्येषु तत्रागस्य लंगलीवर्करः लंगो वस्तो जः लालकः शुभः अजाच्छा गीशुभाये
स्याच्छेलिकावगलसनी लंगमांसं लघुस्निग्धं स्वाडुयाकं विदोयनुत् नातिशीतमदाहिस्यात्वा
उपीनसनाशनं परं वलकरं रुच्यं हं हणो वीर्यवर्धनं अजाया अप्रसूतायामांसं पीनसनाशा
नं शुष्ककासेरुचौ शौघेहितं मग्नेश्च दीपनं अजासुतस्य वातैलस्य मांसं लघुतरं स्मृतं हृद्यं
ज्वरहरं श्रेष्ठं सुखाडुवलदं मृदु मांसं निष्कासितांडस्य लंगस्य कफरुद्धुरु श्रोतः शुद्धिकरं व
ल्पमांसं दं वातपित्तनुत् हृदस्य वातनं रुचं तथा व्याधिमृतस्य च ऊर्ध्वजत्रुविकारघ्नं लंगमुंडं
चिप्रदं अथमेला मेहो नैडोऊडो मेघउरत्रउरणोपि च अविर्धगिस्तथोणोपुः कथ्यते तद्रुणं अ
थ मेघस्य मांसं पुष्पे स्यात्पित्तश्लेष्मकरं गुरु तस्येवा एविहीनस्य मांसं किं विदुस्मृतं अथा
उकश्रिका इति लोके कुमा एडकः एधुष्टंगः स्यान्मेदः पुच्छं स्तुडुं वकः एडकस्य पलं ज्ञेयं
मेघामिषसमंगुणैः मेदः पुच्छोऽर्धमांसं हृद्यं रुच्यं शमायहं पित्तश्लेष्मकरं किं विदुस्तथाधिविना

भा.
१६४

शनं अथर्वगां वलीवर्हसुं वषट्कमश्चतयाहयः अनङ्गानोरनेयश्चगोरुत्तानप्रश्ये
सुरतीसोरनेयीचमाहेयीगोरुदाहता गोमांसं च गुरुस्निग्धं पित्तश्लेष्मविवर्धनं रंहणं वातहृद
त्यमपथ्यपीनसंप्रणुत अथायः घोटकोवीतिवुरगस्तुरङ्गश्चतुरंगमाः वाजिवाह्यौर्ध्वगंधर्व
हयसैधवसप्तलः अश्वमांसं तुल्यवर्णं वह्निहृत्कफपित्तकृत् वातहृदहृणं कल्पं च चतुर्ध्वमधु
रं लघु अथरुलेचरेषु महिषस्यामहिषो घोटिकारिः स्यात्कासरश्चरजस्वलः पीनस्कंधः क
लकायोलुलायोयमवाहनः महिषस्यामिषं स्वादुस्निग्धो लंबातनाशनं निद्राशुक्रवलस
न्यतनुदाढ्यकरंगुरु दृष्यं च सृष्टविष्णुत्रं वातपित्तासनाशनं अथयादिषुकुक्षुहा कच्छ
योग्रहयात्कर्मः कमटो दृष्ट एष्टकः कक्षुयो वलदस्निग्धो वातजित्युस्त्वकारकः अथकेक
र कर्कटः कुरुवीनश्चकुलीरः कर्किरुच्यते कर्कटो रंहणो दृष्यो शीतलो सृग्दरापहः
शुक्रसंधानकृदातपित्तघ्नः सृष्ट मूत्रविट् अथशिशिमारा शिशुमारे जलकपिः पलांगः १६४

वैरकोनीरुः काकशत्रुश्चसः स्मृतः धूधो निशाचरः प्रोक्तो नाम निर्णयवेदिनिः उल्कस्यफलं व्रानि
करं वातप्रकोपनं अथवील्ह आतार्यश्चिल्लिका विल्ही चारी प्रोक्तश्चिरिल्लिकः श्वेनः शशादन
यत्रोन्मूपासैति प्रकीर्तिता चारी श्वेननवं मांसं प्रायो दोषकरंगुरु चीरी विल्ह इति लोके श्वेनः
मूपास इति पूर्वदेशे प्रसिद्धः अथकरीकुसुम करेटुकः कर्करेटुः ककरः कूकणस्तथा
कूकणो रंहणो वल्यो वातपित्तहरो लघुः कराई इति लोके प्रसिद्धः उक्रोशः कुकुरः प्रोक्तः कु
रलश्च निगद्यते कुररोगुरुलः मधुरः स्निग्धः पित्तानिलायहः कुरीकुसुम इति लोके अथरु
लकराई इति पूर्वदेशे प्रसिद्धः अन्यदेशसंचारी दीर्घजंयं स्मृतिनिरे सदृशः रुकेरः प्रोक्त
स्तत्समः रुलचवुकः उपवक्रक उद्दिष्टो नाम निश्चयकारकैः मेधाग्निवर्धने हृद्य सक्चैवोप
चक्रकः हंसस्य मेदः हंसः स्वेतगुरुमानसो कौस्तुभः यदानेनैः राजहंसाः स्मृताः कक्षेर्धा
तराणो मयल्लिका मलिनेः कलहंसस्य पीतैः कादं वज्रव्यते कारंडवाः प्लवो मधुर्वरदा हंसयो

श्रीसिपुल्लकः शिशुमारोगुरुर्हृष्यः कफरुद्धातनाशनः हंरणोवलहः स्निग्धस्तद्वन्मकरमा
 दिशेत् अथमंडुकः माण्डुकः प्रवगोनेकोवर्षाभिर्दुर्दुरोहरिः मंडुकः श्लेष्मलोनातिपित्तलो
 क्लकारकः अथसद्योहतस्यमांसस्यगुणाः सद्योहतस्यमांसंस्याद्याधिघातियथामृतं व
 यस्यहंरणं^{रितं}सोत्पन्नमन्यथातद्विचर्तयेत् अथस्वयंमृतस्य स्वयंमृतस्यचोवल्यमतीसारक
 रंगुरु अथहृदवालस्य हृदानां दोषलंमांसंवालाणांवलदंलघु" अथसर्पदंष्ट्रसुष्कमांसं"
 विदोषरुद्धालदंष्ट्रसुष्कंशूलकरंगुरु अथविषादिमृतमांसं विषांवरुद्धैतस्येतन्मृत्युदोष
 रुजाकरं किंनमुल्लेकशजननं^{सुक्}कंशंवातप्रकोपनं तोषपूर्णशिराजालंमृतमप्युविदोषरुत
 विहंगेषुपुमान्श्लेष्मः स्त्रीचतुष्यदजातिषु परादंलघुपुंसांस्यात्स्त्रीणांपूर्वार्धमादिशेत् देह
 मध्यंगुरुप्रायः सर्वेषांप्राणिनांस्मृतं यतोतद्देयादिहंगानांतदेवलघुकथ्यते गुरुण्यंडा
 निसर्वेषांगुर्वीग्रीवाचपक्षिणां उरस्कंधोदरंमूर्धापादौपाणिकटीतथा दृष्टत्वग्यरुद्धं

४ सत्रमांस

३२६

णिगुरुणीहयथोत्तरं लघुवातहरं मांसं रवगानां धान्यचारिणां मत्स्याशिनां पित्तकरं वातघ्नु
 रुकीर्तितं फलाशिनां श्लेष्महरं लघुसूक्ष्मदीरितं बृंहणं गुरुवातघ्नं तेषामेव फलाशिनां तुल्यजा
 तिष्वल्पदेहाश्चल्पदेहेषु पूजिताः अल्पदेहेषु शस्यन्ते तथैव स्थूलदेहिनः अथ मत्स्येषु विशेषः
 मत्स्याः सुदर्शनमीनाः भूषाः स्युः स्वकुलक्षयाः श्रृङ्गाः दधुरोमाणो विशाराः स्तिमयस्तथा
 वैशोरिणः शकुलिनस्त्वनिसारः प्रकीर्तिताः तेषां विशेषा विज्ञेया रोहिते त्रिसवर्णकाः शि
 लीघ्रो मं कुटः शृंगी पुच्छः पाठी न प्रोष्टिके पोडिकानंदिवत्तथाः कुड्मगार्गिका दय अथ रो
 हितस्य रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षितः कृष्णपक्षो भूषश्चैव रोहितः कथितो बुधैः
 रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो हृष्यो र्दितार्तिजित् कषायानुरसः स्वादुर्वातिघ्नो नातिपित्तकृत् ऊ
 र्ध्वजं त्रुगतान् रोगान् हन्यो रोहितमुदकं अथ सिलंध्रः सिलंध्री श्लेष्मलो वल्यो वियाके मधुरो गु
 रुः वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः अथ नाकुर नकुरो मधुरः शीतो हृष्यः श्लेष्मक

रोगुरुः विष्टनजनकश्चापिरक्तपित्तहरः स्मृतः **अथमोर्द** मोचिकावातहृदल्याहं हणीमधुरा
 गुरुः पित्तहृत्कफकृदुच्चावृष्यादीसामयेहिताः **अथयविना** बुआरी इति च पाणीनः श्लेष्म
 लोवत्योनिप्रालुः पित्रिताशनः दृषयेदुधिरं पित्तं कुष्ठरोगं करोति च **अथसिगी** मृगी तु वातश
 मनी स्निग्धा श्लेष्मप्रकोपनी रसेतिक्ता कषायाचलघ्वी रुच्या समता बुधैः **अथहिलिसा** इक्षिसो
 मधुरः स्निग्धो रोव नो वहि वर्धनः पित्तहृत्कफकृत् किं चिद्वृद्धघ्नो निलायहः **अथसौरी** शष्क
 लीग्राहिणी हृद्यामधुरा तु वरा समता **अथवेलागगरा** गगरिः पित्तलः किं चिदातजित्कफकोपनः
अथकन्दर्प कविकामधुरा स्निग्धा कषाया रुचिकारिणी किं चित्पित्तकरी वातनाशनी वलर्ध
 नी **अथवाँवी** वमिर्मस्यो हरेदातपित्तं रुचिकरं लघुः **अथकुंडीरी** दंडमस्योरसेतिक्तः पित्तर
 कं कफं हरेत् वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्रलोवलवर्धनः **अथैरंगा** एरंगो मधुरः स्निग्धो विष्ट
 नी शीतलो गुरुः **अथपयता** दृढ इति च महासफरसंज्ञस्तुरक्तपित्तकफायहः शिशिरो

भा.
१६६

मधुरोरुच्योवातसाधारणः सतः अथगर्द गरष्मि मधुरातिक्तातुवरावातपित्तहृत् कफघ्नीरु
विकृलघ्वीदीपनीवतवीर्यकृत् अथमंगुरा मधुरोवातहृदल्योवृष्यः कफकरोलघुः अथ
गोदुरा सपादमत्स्योमेधाकृ न्मेदः क्षयकरश्चसः वातपित्तकरश्चापिरुचिकृत्परमोमतः अ
थसहरी योदीइतिच प्रोष्टीतिक्ताकटुः स्वादुः शुक्रघ्नीकफवातजित् स्निग्धास्पकंठरोगघ्नीरेच
नीचलघुसस्ता अथनुदमत्स्यः क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसाः दोषत्रयविनाशनाः लघुपाकारुचि
कराः सर्वदातेहितामताः अथतिनुदमत्स्यः अतिसूक्ष्माः पुंस्त्वहरारुच्याकासानिलायहाः
अथमत्स्यादाः मत्स्यागर्भेनिश्राव्यः स्निग्धः पुष्टिकरोगुरुः कफमेदः प्रदोवर्त्योद्यानिकृन्मे
हनाशनः अथशुकरी शुष्कमत्स्यानवल्याः स्युर्जृगविद्विवंधिनः अथदाधमत्स्यः दाध
मत्स्योगुणैः श्रेष्ठः पुष्टिकृदलवर्धनः अथकूयजादिमत्स्यगुणाः कौयमत्स्याः शुक्रमूत्रकु
ष्टोष्णविवंधदाः सरोजाभधुरास्निग्धाः वल्यावातविनाशनाः नादेयाहंहरणमत्स्यागुरवो

१६६

वधानलव

भा.

१६७

नतं नक्तं वलिकरं यथ्यं तर्प्यं रोचनं लघु अधोतमसुतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदं अथमहिमि द
 तितं तु शमीधान्यं दालिर्दालीखियामुमे दालीतुसलिले सिद्धालवणार्द्रकहिगुनिः संयुक्तासूय्य।
 नाम्नीस्यात्कथ्यं ते तदुणा अथ सूपो विष्टं मकोरुतः शीतसुसविशेषतः निस्तुषो नृष्टसंमिद्धोलाघवं
 सुतगं वजेत् अथ विचरी तंदुलादालिसंमिश्रालवणार्द्रकहिगुनिः संयुक्तासलिले सिद्धाकशराकथि
 तावुधैः कचाराद्युक्ता कल्यागुरुः पित्तकफप्रदा दुर्गुरुविविष्टं नमलमूत्रकरो मृता अथ ताप
 हरी घृते हरिद्रासंयुक्ते माषानां मर्जयेदटीः तंदुलांश्चापि निर्देता न सहेवपरि नर्जयेत् सिद्धियोप्यंजलं
 तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् लवणार्द्रकहिगुनिमात्रया तत्र निक्षिपेत् एषा सिद्धिं मायाता प्रोक्ता
 तापहरी वुधैः सवेतापहरी वल्पाहृष्याश्चेष्टाणामाचरेत् हं हणीतर्पणी रुच्या गुर्वी तत्तदुणाः स्म
 ताः तापहरी तहारी इति लोके अथ पीर पायसं परमान्नं स्यात् क्षीरिका पित्तदुच्यते शुद्धे र्दपके दुग्धे
 वृष्टा क्तास्तंदुलान्यचेत् ते सिद्धा क्षीरिकाख्याता सासिता ज्यपुतोत्रमा क्षीरिका दुर्गुरुवल्याधा।

१६७

मंडल १९

तु पुष्टिप्रदा गुरुः विष्टं निनीहरेत् पित्तं रक्तपित्ताग्निमा रुतान् अथ नारिकेरक्षीरी नालिकेलंतनुं क
 ल्पितं न पयसि गोक्षिपेत् सितप्राया ज्यसंयुक्ते तत्पचेत् मृदनाग्निना नारिकेलोक्षवाक्षीरी स्निग्धा शीता।
 तिपुष्टिदा गुर्वी तु मधुरा हृष्या रक्तपित्तानिलापहा अथ सेवई ससितां वर्तिकाः कृत्वा सुसूक्ष्मा पत्रस
 त्रिनाः शुष्काः क्षीरेण संसाध्या नो ज्यवृत्तसितान्विताः सेविका तर्पणी वल्या गुर्वी पित्तानिलापहा
 ग्राहिणी संधि कृदुच्या तां खादेत् नातिमात्रया अथ मंडा गोधूमाधवलाधोताः कुहिताः शोषितास्ततः
 शोक्षिसायं च निष्पिष्टा लिताः ससिताः स्मृताः वारिणा कोमलां कृत्वा ससितां साधु मर्दयेत् हस्तला
 लं पातस्यां लोभी सम्यक् प्रसारयेत् अधो मुखघटस्यैव क्षिप्तं तं प्रक्षिपेदहिः मृदना वह्निना साध्या
 : सिद्धो मंडक उच्यते लोभी लोक्ष इति लोके दुग्धेन साज्यं रवंडेन मरुडकं मर्दयेत्तरः अथ वा सिद्ध
 मांसेन सतत्र घटकेन वा मण्डको हं हणी हृष्यो वल्यो रुचिकरं नृशं पाके पिमधुरो ग्राही लघुदो
 षत्रयापहः अथ पीरी कुत्रापि दुर्गो रक्षिच कृष्णसिमीतपांती वतन्वी यपटिकांततः स्वेदयेत्तत

न४

जा.
१६८

केतांतुपोलिकांजगद्वुधाः तांखादेक्षसिकायुक्तोत्तममंडकवमुणाः तसकंतवाइतिलोके अथ
प्रसंगात्सी समितांसर्पिषानृष्टांसंकराययसिंहियेत् तस्मिन्धनीकृतन्यस्पेल्लवंगमारिवादिकं
सिद्धेयालसिकारयातागुणानस्यावदाभ्यहं लसिकाचंहणीहृष्यावल्यापित्तानिलायहा स्निग्धाश्ने
सकरीगुर्वीरोचनीतर्पणीपरा अथरोटी शुष्कगोधूमचूर्णेनिकिंचित्युष्टांचपोलिकां तसकंस्वेदयेत्
त्वान्नर्योऽंगारेपितांपवेत् सिद्धेयारोटिकाप्रोक्तागुणानस्याप्रचक्ष्महे रोटिकावलक्तुच्यारंहणी
धातुवर्धिनी वातघ्नीकफहृद्गुर्वीदीपाग्नीनांप्रपूजिता अथलीटी शुष्कगोधूमचूर्णेनुसांवुगा
टंविमर्दयेत् विधायवाटिकाकारंनिर्धूमामोशनैःपवेत् अंगारककर्टीत्वेषारंहणीशुष्कसालधुः
दीपनीकफहृदल्यापीनसस्वासकासजित् अथघवरोटिका यवजारोटिकासून्यामधुराविश
दालधुः मलशुक्रानिलकरीवल्याहंतिकफामयान् पीनसश्वासकासांश्चमेदोमेहगलप्रयान्
अथमाघरोटिका शूर्णेसंशुष्कमायाणांचमसीसाविधायते चमसीसंचितारोटीकथ्यतेवलन

मंवरिया ५

१६८

मंवरिया लोके १

वापीजाः १

दक्षिणः २

निलताशनाः रक्तपित्तकराहृष्यास्निग्धोष्णाः स्वल्पवर्चसः बोद्ध्याः पित्तहराः स्निग्धामधुरालघ
बोहिमाः ताडागागुरबोहृष्याः शीतलावलमूत्रलाः तडागवविर्गुजावलायुर्मतिश्चक्राः अथ
त्रुविशेषेभ्यस्त्यविशेषः हेमंतेरूपजामत्स्याः शिशिरेसारसाहिताः वसंतेतेतुनादेयाथीषेच
उपसमुद्भवाः तडागजातावर्षासुतारत्वयथ्यानदीभवाः नेर्गुजाइदिश्रेयाः विशेषोऽप्यमुदाहृत
ः इतिश्रीनावप्रकाशेमांसवर्णः अथकृतान्नवर्णः तत्रानानांप्रधानप्रकारः सिद्धानांगुणश्च
तत्रपरिभाषा समंवायिनिहेतोयेमुनिभिर्गणितगुणाः कार्येऽपितेऽखिलाज्ञेयाः परिभाषेति
नाषिताः कवित्संस्कारमेदेनगुणमेदोभवेधतः नक्तंलघुपुराणस्यशालेस्त्रिपिटोगुरुः क
विद्योगप्रभावेनगुणांतरसमीक्षते कदलंगुरुसर्पिश्चतद्युक्तं सुपुर्वंनवेत् अथनक्तस्यनामा
निसाधनंगुणाश्च नक्तमन्त्रंतथांधश्चकवित्करं वकीर्तितं ओदनोऽस्त्रीस्त्रियांनित्सादीदि
विः पुंसिभाषितः सुधोतान्तं दुलान्मकीतांस्तोयेफज्जगुणेपवेत् तन्नक्तं प्रस्तुतवोचंविशदंगुणव

सा ५

हेतौ सभ्यं धेसति

भा.
१६७

मध्यमागुणोः अथपूरी माषाणां पिष्टिकां युज्यालवणार्द्रकहिं गुणिः तथा पिष्टिकाया पूर्णा समिता कृ
तयोलिका ततस्तैले विपका सा पूरिका कथिता बुधैः रुच्या स्वादी गुरुः स्निग्धा वल्पा पिता स्त्रिका
चक्षुस्तेजो हरी चोष्णा पाके वात विनाशिनी तथेव घृतयका सा चक्षुष्यारक्त पित्तहृत् अथ वरा
माषाणां पिष्टिकां युक्तं लवणार्द्रकहिं गुणिः कृत्वा विदध्या दटकांस्तैलेषु पवेच्छनेः वि
शुष्का वटका वल्पा हं हणा वीर्यवर्धनाः वाता मयहरा रुच्या विशेषा दर्शिता यहाः विवंध
ने दिनः श्लेष्मकारिणोऽप्यग्निपूजिताः संचूर्ण निक्षिपेत्तत्र के मृष्टजीरकहिं गुचलवणां तत्र व
टकान्सकलानपि मज्जयेत् शुक्रलसत्र वटको वलकप्रोवनो गुरुः विवंध हृदि दाही वस्त्रे
फलः यवनाय हः राज्यक्रयातिरो विन्यापाचन्यातां तु मज्जयेत् राज्यक्रास इति लोके अथ
काजी वरा मंथनी नूतना धार्या कटु तैलेन लेपिता निर्मलेनां बुना पूर्य तस्यां चूर्णं विनिक्षिपेत् रात्रि
काजी रलवणा हिं गुशुं दी निशा कृतं निक्षिपे दटकांस्तत्र मांडस्यास्यं तु मुद्रयेत् ततो दिन्मया र्क्ष

तर्क

रत्निका पात्रं २

१६८

श्रे २

अथ २

मम्लाः सुर्वटका ध्रुवं कांजिको वटको रुच्यो वात हृक् फकारकः दाहं रूत मजी ए च हरते
नेत्रा मये हिताः अथ डोरी वरा अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् तन्नीरे कृत संस्कारे व
टकान्सज्जयेत्तुनः अम्लिका वटका स्तेवुरुच्या वह्नि प्रदीपनाः वटकस्पगुणोः पूर्वैरेते पिवसा
मन्विताः अथ मूंग वरा मुद्गानां वटका स्तत्र के मज्जिता लघ्वो हिमाः संस्कारज प्रभावेन विदो
षशमना हिताः अथ माष वरी माषाणां पिष्टिका हिं गुलवणार्द्रक संस्कृता तथा विरचि
ता वस्त्रे वटिका साधु शोषिताः तलिता स्ततैलेन अथ वा सुघृते हिताः वटकस्पगुणैर्पु
क्ता ज्ञातव्या रुचिदानदां अथ कुल्ल डोरी रुच्यां डक वटी ज्ञेया पूर्वे क्व वटिका गुणा वि
शेषात्पित्त रक्त म्ली लघ्वी च कथिता बुधैः अथ मुद्र वटी मुद्गानां वटिका तद्वचिता साधिता
तथा यथ्या रुच्या ततो लघ्वी मुद्रस्य गुणा स्मृताः अथ रिक वत्त माष पिष्टिकाया लिप्तं ना
गवल्ली दलं हृत्तु संस्वेदयेद्युक्त्या स्यात्प्यां मास्तार कोपरि ततो निःकाश्य तत्त्वरा स्त

अथ वत्त ऊपर वटलोही मा १

भा-
१७०

तस्मैलेनभर्तृयुत अलीकमत्स्यउत्कीयंप्रकारः पाकयंडितैः तंरंताकनटिनेणवारनूकेनचमह
येत अथकली स्यात्पांष्टतेवातेलेवाहर्हिगुभर्तृयुत अवलेहेनसंयुक्तंरंताकनटिनेणवारनूकेनचमह
येत एवासिद्धासमरिचाकथिताकथिताबुधैः अवलेहनं अवलेहनंरंतालोके कथितापावे
नीरुच्यालघ्वीवह्निप्रदीपिनी कफानिलविवंधाकीकिंविचित्रप्रकोपिनीअलीकमत्स्याः
शुष्कावाकिंवाकथितयायुताः रंहणारोचनाहृष्यावल्यावात्मादायहाः कोष्टशुद्धिकरा
शुष्काकिंविचित्रप्रकोपिनः अर्द्धितसहनुस्तंतेविशेषेणहिताःस्मृताः अथआ देवरा
मुद्रापिष्टैविरचितान्वटकांस्तेलयाचितान हस्तेनचूर्णयेत्सम्यक्तस्मिन्चूर्णेविनिक्षिपे
त नृष्टंहिंवापकेसूक्ष्मंमरिचंजीरकंतथा निर्वृसंजवान्नीचयुक्त्यासर्वविमिश्रयेत् मुद्रापे
ष्टंपचेत्यस्यकस्याल्यमांस्तारकोपरि तस्या स्तुगोलकंकुप्यतितन्मध्येचूर्णंक्षिपेत्तैले
तगोलकान्यक्ताकथितायांनिमज्जयेत् गोक्षकाः पाचकाः प्रोक्तास्तेह्वापकवटंअपि मुद्रा

वातरोगे

१७०

अपराधपुटरीकांधरे

धुंकारि २

त्रिका सूक्ष्मेलावातलावल्यादीताग्नीनांप्रपूजिता माषाणां दालयस्तोयेस्थापितास्त्यक्तकंचुकाः आतपे
शोषितायंवेपिष्टास्ताधर्मसीस्मृता धूमसीरवितासेवप्रोक्ताभुर्भूरिकाबुधैः भुर्भूरिकफपित्तप्रीकिंवे
क्षतकरीस्मृता अथचणकरोटिका चाणक्यारोटिकारूक्षाष्टोष्मपित्तैस्त्रिभुसुतः विष्टंमिनीचचुष्या
तदुणानिचशकुली अथपिष्टिका दालिः संस्थापितातेपेततोपहतकंचुकाः शिलायांसाधुसंयि
ष्टापिष्टिकाकथिताबुधैः अर्थवेदं माषपिष्टकयापूर्णगन्धिधूमचूर्णतः चरितारोटिकासेवप्रो
क्तावेदिकाबुधैः भवेदैदिकावल्याहृष्यासूच्यानिलायहा उल्लासंतर्पणीगुर्वीहंहरणीशुकला
परं निम्नमज्जमलस्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा गुदकीलादिताश्वासयंकिशूलाग्निनाशयेत् अ
थपापड धूमसीरविताहिंगुहरिद्रालवणैर्युताः जीरकश्चूर्जिकाभ्यांचतनूकृत्यवेल्लिकाः प
र्पटास्तेसदांगारनृष्टाः परमरोचकाः दीपनाभ्याचनः सूक्ष्मागुरवः किंविदीरिताः मोक्षश्चतदुणाः
प्रोक्ताविशेषाल्पवोहिते चणकस्यगुणैर्युक्ताः पर्पटाश्चणकोद्भवाः स्नेहेनृष्टास्तुतेसर्वेनवेयु

भा.
१७१

मांसविधानेनपचेदेतच्छहंडुकंसहंडुकंगुणग्रंथेशुद्धमांसगुणस्मृतं **अथअषनी** पाकपात्रेषु
तंदत्वाहरिद्राहिगुणर्जयेत् स्वागादेःसकलस्यापिखंडान्यमोचनर्जयेत् सिद्धियोप्यंजलंदत्वा
पचेन्मृदुतरंतथा राजिकादिपुतेतर्कमांसखंडानिधारयेत् तत्रमांसंतुवातघ्नलघुसुखंवल
प्रदं कफघ्नपित्तलंकिंचित्सर्वाहारस्यपाचनं **तत्रमांसंअषनी** इति लोके **अथअष** पाकया
त्रेवृत्तहतिमांसखंडानिनिक्षिपेत् पानीयंप्रचुरंसर्पिःप्रतृप्तं हिं गुजीरकं हरिद्रामार्द्रकंशुंठी
लवणंमरिचानिच तण्डुलांश्चापिगोधूमानजंवीराणोरसान्वरुन् यथासर्वाणिचस्त्रनिसुया
क्वानिनवन्तिहि तथाप्येतांनिपुणेर्वक्रमण्डस्थितिर्यथा एषाहरीसावलकृदातपित्रायहा
गुरुः शीतोष्णाशुक्रदास्निग्धासरासंधानकारिणी **अथतलितमांसः** शुद्धमांसविधाने
नमांसंसम्यक्प्रसाधयेत् पुनस्तदाज्येसंनृष्टंतलितंपच्यतेबुधैः तलितंवलमेधामिमांसोजः
शुक्रवृद्धिर्कृत तर्पणंलघुसुस्निग्धरोचनंदृढताकरं **अथसोष** कांसखंडानिमांसा नियथिता

तृतीया

१७१

करेजी१

निःशूलकया धृतंसलवणंदत्वा निर्हमदहनैपचेत् तच्चुल्यमितिप्रोक्तंयाक कर्मविज्ञा
रदैः शुल्यंवल्यंसुधातुल्यंरुच्यंवनिकरंलघु कफघातहरंरुच्यंकिंचित्पित्तकरंहितत् **अथ**
मांसशृंगाटकं शुद्धमांसंतनुंरुच्यकर्जितंस्वेदितंजले लवणंहिंगुलवणमरिचार्द्रकसंयुतं
एताजीरकधान्याकनिर्वूरससमन्वितं धृतेसुगंधेतद्भृष्टंपूर्णंप्रोच्यतेबुधैः शृंगाटकंसमि
तयाकृतंपूर्णपूरितं पुनःसर्पिषिसंनृष्टंमांसंशृंगाटकंवदेत् मांसशृंगाटकंरुच्यंरुहणं
वलरुद्रु वातपित्तहरंरुच्यंकफघ्नवीर्यवर्धनं **अथमांसरस** सिद्धमांसरसोरुच्यःस्त्रैम
श्वासक्षयापहः प्रीणनोवातपित्तघ्नःक्षीणानामल्परेतसां विक्षिप्तमसंधीनांशुधानांशु
दिकांक्षिणां स्मृत्योजबलहीनानांज्वरक्षीणक्षतोरसां सशयतेस्वरहीनानांदृष्टापुःश्रवण
र्थिनां प्रकाराःकथिताःसंतिवहवोमांससंनवाः ग्रंथविस्तारमीतेनमयानप्रकीर्तिताः **अ**
थअकयाकविधिः हिंगुजीरयुतेतैलेक्षिपेच्छाकंसुखंडितं लवणंचात्रचूर्णादिर्मिदं हिंरुदकं।

भा.
१७२

क्षिपेत् इत्येवं सर्वशाकानां साधनेऽनिहितो विधिः **अथ यकाजसाधनविधिः** तत्र मंडकमांड इति लो-
के समितामर्दये दान्यैर्जलेनापि वसंनयेत् तस्यास्तु वटकां कृत्वा पचेत्सर्पिणिनीस्ये एला लवंगक-
पूरमरिचाघेरलंकृते मज्जापित्वासितापाके ततस्तं वसमुद्धरेत् **अथ प्रकारः** संसिधो मंड इत्यनि-
धीयते सन्नयेत् **मर्दयेत्** मंडस्तु वृंहणे हृष्यो वल्यः समधुरो गुरुः पित्तानिलहरो रूच्यो दीप्ता-
मीनां सुपूजितः समिताशर्करासर्पिर्निर्मिता अपरे पिये प्रकाराश्च मुना तुल्यास्ते पिचैतद्गुणाः
सूताः **अथ संयाव** पेरक पर्यटः साज्यसमितानिर्मिता धृततर्जिता कुहिताश्चालिता शुद्धाश्च
करा निर्विमर्दिताः तत्र चूर्णे क्षिपेद्देला लवंगमरिचादिकं नालिकेरं सकर्षं चारवीजान्यनेक-
शः घृताक्तसमितापुष्परोचिकारविताततः तस्यांतत्पूरणं तस्याः कुर्यान्मुद्रां ददां सुधीः स-
र्वविप्रचुरेतां तु सुपचेत्त्रिपुणोजनः प्रकारज्ञैः प्रकारोयं संयाव इति कीर्तितः मण्डकोपि
समोज्ञेयः संयावस्तु गुणैर्जनेः **अथ कर्पूरमांसि** नेवाला इति च घृताम्यया समितया कृत्वा

१७२

र्वटकास्त्या लघवो वलकारकाः दीपनास्तूर्याः पथ्यास्त्रिषु दोषेषु पूजिताः **अथ यकोरी** दा-
लयश्चणकानां तु निस्तुया यंत्रपेषिताः तत्र चूर्णं विशानं प्रोक्तं याकशास्त्रविशारदैः वटिकावेश-
नस्यापि कथितायां निमज्जिता स्याद्विहं सिनीवल्यापुष्टिकारी च सा सूता **एवमन्येपि** वेश-
नवाः प्रकाराः खंडखंडादेः प्रभृतयो बोद्धव्याः **अथ मांसस्य प्रकाराः** तत्र शुद्धमांसं शुध्वसि
इति लोके याक्यपेष्टे घृतं दद्यात्ते लंचतदभावतः तत्र हिं गृह्णन् नृजयेत्तदनंतरं छागादेर-
स्थिरहितं मांसं तत्खंडखंडितं धोतनिर्गलितं तस्मिन् घृते स्तब्धजयेच्छनेः सिद्धियोग्यं जलं दा-
त्वा लवणं तु पचेत्ततः सिद्धे जलेन संपिष्य वेशवारं परिक्षिपेत् **वेशवारः** वेगैरइति लोके द-
व्यानि वेशवारस्य नागवल्लीदलानि च तंडुलैश्च लवंगानि मरिचानि समासतः अनेन विधि-
ना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतं शुद्धमांसं परं वल्यं हृष्यं रुच्यं च वृंहणं त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं
धातुवर्धनं **अथ सहंडुक** हडवा सुइति लोके छागादेर्मांसपूर्वादि स्फुटितं खंडितं पुनः शुद्ध-

लो जवार दानम
साला

तानितु निष्पुणो न र्जयेदाज्येव गुणयुक्तेन योजयेत् युक्तेन मोदकान् कृत्वा ते गुणेर्मंडिकायथा अथमु
नामोदक मोतीचूरलाडु मुद्गानां धूमसीसम्पक्व घोलेने निर्मलां चूना कटाहस्पष्टतस्योर्ध्वं भूर्जस्थि
पयेततः धूमसीतु प्रवीभूतां प्रक्षिपेत् चूर्णोपरि यतंति विंदवस्तस्मात्पुष्पकान्नात्समुद्भवेत् सितापा
केन संयोज्य कृष्णद्युक्तेन मोदकान् चूर्णं भूर्जस्थि तिलोके लघुग्राही विद्योषघ्नः स्वादुः शीतोस्वे
प्रदः चक्षुष्यो ज्वरहृदयस्तर्पणो मुद्गमोदकः अथवेसनमोदकः एवमेव प्रकारेण कृष्णदि
सनमोदकान् तैवल्यालघवचूरीताः किं विधातकरास्तथा विष्टंति नो ज्वरघ्नाश्च पित्ररक्तक
फापहाः अथ दुग्धकूपिका तंदुलचूर्णं विनिर्मितं नष्टहीरेण सांप्रिष्टेन दृढरूपिका विद
ध्यातां च यच्चेत्सर्पिषा सम्पक् अथ तां कोरितमध्यां धनययसा पूर्णगर्भं च सम्पक् मुद्रितवद्
नांतत एते यक्वदनां च अतिपांडुरगुणयुक्तेनापयेत् कर्पूरासिते कुशालः अथ दुग्धकूपि
का सावल्या पिता निलायहा हृष्या शीता गुवी शुक्रकरीतर्पणीस्तथा विदधातिकायपुष्टिं हरिं

४

रप्रसारिणी सुविं अथ कुंडलिनी जले वी नूतनं घट्मान्नीय तस्यांतः कुशलो जनः प्रस्थमर्धप्रमाणे
नदधाम्नेन प्रलेपयेत् द्विप्रस्थां समितां तदुद्धाम्लप्रस्थं समितं दंतमर्धशरावं च घोलेन पित्वा घटे क्षि
पेत् आतपे स्थापयेत् तावद्यावद्या तितदम्लतां ततस्तत्प्रक्षिपेत् यात्रे सहिद्रे^{भा} क्षुनेतु तत् परिभ्राम्य
परिभ्राम्य तत्संततेष्टे क्षिपेत् पुनः पुनस्तदा चृत्या विदध्या न्मंडलाकृतिं तां सुष्पकां घृतां नीत्वा
सितापाके तनुप्रवे कर्पूरादिसुगंधेन तर्पयित्वा हरेत्ततः एषा कुंडलिनी नाम्ना पुष्टिकांति वलप्रदा
धातुवद्विकरी हृष्या रुच्या चैद्वियतर्पणी अथ यथा त्वरिवे व्याणित्त्वरसालाशि विरणी आदौ
माहिषमालमं वुरहितं दध्याठकं शर्करां शुभ्रां प्रस्थयुगो न्मितां शुचिपदे किंचिच्च किंचि क्षिपेत् उ
धेनार्धघटे नमनयनवस्थाख्या दृढां प्रावयेत् एलावीजलवंगचंद्रमरिचैर्योग्यैश्च तयोजयेद्
मेन प्रियमोजनेन रचितानां मारत्रालाख्यं श्रीकृष्णेन पुरा पुनः पुनरियं प्रीत्या समास्वादिता
एषा येन वशंतवर्जितदिने संसेव्यते नित्यशः तस्य स्यादतिवीर्यहृदिर निशंसर्वे क्रिया एव च

भा.
१७४

ग्रीकोतथाशरद्विद्येरविशेषितांगयेचप्रमत्तवनितासुरताविस्मिताः येचापिमार्गपरिसर्पणशीर्ण
 आस्तेषामियं वृषुषियोषणमाशुक्रुर्वात् रशालाशुक्रलावल्यारेवनीवातपित्तजित् दीपनीहं हणी
 स्निग्धामधुराशिशिरासग रक्तपित्ततयादाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् **अथशर्करादेकम्** जलेन
 शीतलेनैवघोलिताशुभ्रशर्करा एलालवंगकर्पूरमरिचैश्चसमन्विता शर्करादेकनाम्नेतत्प्र
 सिद्धं विडुषामुखे शर्करादेकमारम्यातंशुक्रलंशिशिरं सरं वल्यं रुच्यं लघुस्वादवातपित्तस्र
 नाशनं मूत्रच्छिदितपादाहज्वरशान्तिकरं परं **अथप्रयानकं** यन्ना त्वाम्रफलपानकं
 आम्रमामंजलेस्विन्नंमर्दितेदृष्ट्याणिना सिताशीतांबुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं आम्रपान
 सिद्धं श्रेणीमसेनेननिर्मितं सद्योरुविकरं वल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणं **अथश्लिकाफलपान**
 नकं श्लिकायाः फलंपक्वं मर्दितंवारिणादृतं शर्करामरिचोन्मिश्रं लवंगेडुसुवासितं श
 ल्लिकाफलसंनृतं पानकं वातनाशनं पित्तश्लेष्मकरं किंचिसुसुच्यं वह्निबोधकं **अथनिद्र**

१७४

मिनी

३४

लवपुटंततः लवंगोष्णकर्पूरयुतयासितयान्वितं पच्येदाज्येनसिद्धेयाज्ञेयाकर्पूरनालिकाः
 संयावसदशीजेयागुणैः कर्पूरनालिका **कर्पूरनारि** इतिलोके **अथफेनिकाफेनी** समिता
 याष्टताब्बायाः वर्तुदीधसिमाचरेत् तासुसंनिहितादीर्घाः पीडस्योपरिधारयेत् वेद्येदेलेने
 नेतथेपिकापर्यटीनचेत् ततः क्षुरिकयातांबुसंलग्नाचेवकर्तयेत् ततस्तुवेद्येदेनयः शङ्खकेनच
 लेपयेत् शालिर्णघृतंतोयंमिश्रितंशटकंवदेत् ततः संवृत्यतलोष्ठीविदधीतएथकएथक
 पुनस्तोवेद्येदेनोष्ठीयथास्यामंडलाकृतिः ततस्तोसुपचेदाज्येनवेद्युश्चपुटस्फुटाः सुगंधया
 शर्करयातड्ढलनमाचरेत् सिद्धेयाफेनिकानाम्रामण्डकेनसमागुणैः ततः किंचिल्लघुरि
 यंविशेषोयमुदाहृतः वेद्येत्प्रसारयेत् वेद्येनः वेद्येनइतिलोके यर्पटीसटीलोष्ठीलोई
 इतिलोके **अथशकुलीसोहारी** समितयाचष्टतयालोष्ठीकृत्वाचवेद्येत् आज्येतांनर्ज
 येत्सिद्धाशकुलीफेनिकागुणा **अथसेविकामोदक** धृताम्ययासमितयाकृत्वास्त्राणि

ये

भा-
१७५

शान्तसिंकारकं **अथ दुग्धं** विदाहीन्यत्रयानानियानिमुक्तेहिमानवः तदिदाहप्रशान्त्यर्थं तेजना
तेययः पिवेत्तुग्धस्यापरेगुणाः उक्ताः एवदुग्धवर्गे **अथ शक्तवः** धान्यानिनृणनृणनियंत्रविष
निशक्तवः तत्रयवशक्तवः यवजाः शक्तवः शीताः दीपनालधवः सराः कफपित्तहरा रूक्षाले
घनाश्च प्रकीर्तिताः तेषीतावलदाहृष्याहं हणानेदनास्ततः तर्पणमधुराकृत्यापरिणामेवला
यहाः कफपित्तशमं च नृद्राणामेवामयायहाः प्रशस्ताधर्मदाहाध्व्यायामार्तशरीरिणां **अ**
थ घणकयवशक्तवः निस्तुषेष्टाणकेर्धैस्तुष्यं शिशुयवैः कृताः शक्तयः शर्करासर्पिर्पुक्ता
ग्रीष्मेतिप्रजिताः **अथ शालिशक्तवः** शक्तवः शालिसंभूतानिहिलघवोहिमाः मधुराग्राहि
णोरुत्थायप्याश्चवलशुक्रदाः नमुक्तानरदेः छित्वाननिशायानवाधरुन नजलातरिता
नृदिः शक्रनद्यानकेवलान् पृथक्वानपुनर्दानं सामिषं यसानि शिदंतं केदनमुल्लं च सतशक्रं
विवर्जयेत् **अथ वज्ररी** यवास्तु निस्तुषानृष्टाप्रताधाना इति स्त्रियां धान्याः स्युर्दुर्गिरुक्षालासुड्

१७५

५२

प्रदगुरवश्चताः तथा मेदः कफच्छर्दिनाशिन्यः संप्रकीर्तिताः **अथ लंबा** येषां स्युस्तुलाला
निधान्यानि निस्तुषानि च नृणानि स्फुटितान्याकलजा इति मणीषिणः लाजास्युर्मधुराशीताल
घवोदीपनाश्च ते स्वल्पमूत्रमलारूक्षावल्यापित्तकफक्षिदः छर्दितीसारदाहाग्नेमेहमेदस्त
यायहाः **अथ चिचरा** शालयः सनुषाश्चाप्रनिष्टास्त्वस्फुटितास्ततः छर्दिताश्चिपितः प्रो
क्तास्ते स्मृताः एथुकाश्चपि एथुकागुरवश्चापि वातहतश्लेष्मलाश्चपि सहीराहं हणहृष्या
वल्यानित्रमलाश्च ते **अथ हीरा** अर्धयवैः समीधान्येस्तृणानृष्टेष्टहोलकः होलकोल्या
निलोमेदः कफक्षोषश्चापहः नवेद्योहोलकोयस्य सचतत्रुणो नवेत् **अर्कवी** मंजरी
वर्धपक्वायायवगोधूमयोर्नवेत् दणानलेन संनृष्टा बुधैरुंवीतिसास्मृता रूवीकफप्रदा
घुल्यालध्वीपित्तामिलायहा **अथ पुषुरी** अर्धस्त्रिंशस्तुगोधूमाश्चान्येपि वणकादयः कु
ल्लाया इति कथ्यंते शङ्खशास्त्रेषु यंडितेः कुल्लायागुरवोरूक्षावातलानि त्रक्वसः **अथ ति**

कुट्टिता

भा-
१७६

लकुटि पललंतुसमास्यातं सैव तिलयिष्टकं पललं मलकृद्ध्यवातमं कफपित्तकृतं चं हं तां तु
गुरुहृष्यस्निग्धमूत्रनिवर्तकं अथ पीना तिलकिटंतुपिण्याकस्तथा तिलखलिः स्मृतः पिण्या
कोष्ठापनो रूक्षो विष्टं भीदिरूपणः अथ चाउर तंडुलो मेहजंतुमः सनवस्त्वतिउर्जरः इति
श्रीलावप्रकाशे कृताश्वर्गः अथ जलवर्गः पानीयं शालिलं नीरं कीलालं जलमं वुच आयो
वावरिकं तोयं पयः पायस्तथोदकं जीवनं वनमं भोणो मृतं धनरसो पिव पानीयं नमना
शनं कमहरं मूर्च्छा पिपासा पहतं प्राचर्हि विनाशनं वलकरं निद्राहरं तर्पणं हृद्यं गुप्तरसं
जीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं लघ्वं रसकारितं तिग्मादितं पीयूषं वज्रिवनं अथ तस्य वेदाः
पानीयं मुनिप्रिष्टं दिव्यं मोममिति विधा दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धराजं करकामवं तोषारं च त
था हेमं तेषु धारं गुणाधिकं तत्र धारस्य लक्षणं गुणाः धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवास
सा शिलायां च सुधाया वा धौतायां पतितं च यत् सौवर्णे राजते तां प्रेस्फाटिके काचनिमित्ते

१७६
१७६

फलपानकं मागौक निवृजंतो यं षड्भागं शर्करोदकं लवंगमरिचोन्मिश्रं पाननं पानकोशमं निवृक्
लजवं पानमत्यम्लं वातनाशनं वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचनं अथ धान्यकपानकं
शिलायां साधुसंयिष्टं धान्यकं च स्रगालितं शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरविभुसंस्कृतं नवीनिमृत्त
येषां त्रैस्थितं पित्तहरं परं अथ कांजी कांजीकविधिर्वटकाक्षरे लिखितः कांजीकरं च नरु
चं पाचनं वह्निदीपनं शलाजीर्णविबंधघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परं नमवेत्कांजिकं पञ्चतन्त्रा
लिः प्रदीयते अथ नूरी आम्रमामफलं पित्तं राजिका लवणान्वितं मृष्टहिं गृह्युतं प्रवृ
लितं कारिरुच्यते कालिहरतिजिकायाः कुर्यात्वंकं वशोधिनी मंदं मंदं निपीता सा रेचिनी
वह्निवोधिनी अथ तक्रं तुयं शोभजलेन संयुतं मतिस्थूलं सदा म्लंदधिया यो माहिषमंशुके
न विमले मृज्जते चालयेत् नृष्टं हिं गृह्य जीरकं च लवणं राजीच किं विनिमितां पिष्टा तत्र विमि
अथेन वृत्ति तत्र क्रं न कस्प प्रियं तत्र रुचिकरं वह्निदीपनं पाचनं परं उदरे ये गदा स्तेषां ता

भाजनेमृन्मयेचापिस्थापितंधारउच्यते धारनीरंविदोषममनिर्देश्यंसंतपु सौम्यंरसायनंवल्यं।
तर्पणंल्लादिजीवनं याचनंमतिक्रमस्त्वितिंशदाहश्रमकमान् वृक्षाहरतितत्यथ्यंविशेषा
आहपिस्मृतं अथधाराजलस्यनेदो धाराजलंवद्विविधंगांगसामुद्रनेदतः तत्रगांगसमुद्रयो
र्लक्षणंगुणश्च आकाशगोक्रासंबंधिजलमादायदिगाजाः मेघैरंतरिताहृष्टिंकुर्वतीतिक्वः
सतां गाङ्गमाश्रयुजेमासिप्रायोवर्षतिवारिदः सर्वत्रतज्जलंदेयंतथैवचरकेवचः स्थापि
तंहैमजेपात्रेराजतेमृन्मयेपिवा शाल्यन्नयेनसंसिक्तंमवेदल्लेदवर्णकत् तमाङ्गःसर्वदो।
षष्ठंजेयंसामुद्रमन्यथा तनुसक्षारलवणंशुक्रदृष्टिवलायहं विस्रंचदोषलंतीक्ष्णंसर्वक
र्मसुगर्हितं सामुद्रंत्वाश्विनेमासिगुणोर्गांगवदादिश्रोत् यतोगस्त्यस्यदिभ्यर्षेदद्यात्सकलं
जलं निर्मलंनिर्विषंस्वाडुशुक्रलंस्याददोषलं अतएवाह फल्कारविषवातेननागानांमो
मचारिणां वर्षासुसवियंतोयंदिव्यमप्याश्विनंविना अप्यानर्त्तवगुणाः अनान्नविंप्रमुंचंति

वारिवारिधरास्तु यत् तद्विदोषाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितं अनात्र विंशोपादिमासचतुष्टयवे
 षयं अथ करकाजलस्य लक्षणं गुणाश्च दिव्यवाय्वग्निसंयोगात्संहताः स्वात्यतं तिजाः पाषा
 णाखंडवक्ष्यायस्ताप्कारक्यो मृतोपलाः करकाजं जलं सूक्ष्मं विशदं गुरुचस्थिरं दारुणं शीतलं
 सांद्रं पित्तहृत्कफवातकृत् अथ तोषारलक्षणं गुणाश्च अपि नर्घः समुद्रास्तेव हि रापश्च तद्गवाः
 धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तुतास्मृताः अपि नद्याः समुद्रास्तेव हि दीपमारभ्य समुद्रपर्यं
 तेव हि रास्ते तद्गवाः धूमावयवनिर्मुक्ता धूमांशरहितं आपस्तुषाराख्यः तुषार इति लोके तुषा
 इति च अपथ्याः प्राणिनां प्रायो न रूहानां तुताहिताः तुषारां बुहिमं सूक्ष्मं स्पादातलमपित्तलं
 कफो रूक्षं न कणाग्निमेदो गण्डादि रोगनुत् अथ हिमजलस्य लक्षणं गुणाश्च हिमवच्छिरव
 रादिभ्यो प्रवीन्या निवर्षति यत्तदेव हिमं हेमं जलमाक्रमनीषिणः हिमां बुशीतं पित्तघ्नं गुरु
 वातविवर्धनं हेमं जलं कुरुहेमजलं अन्येतु अर्चनिलधूमे रितमं बुसमुद्रस्य यद्वनीभूतं प

वनानीतमुदीच्यांतदिममितिकथ्यतेमुनिभिः हिमंकुहरइतिलोके हिमंकुशीतलंरुहंदासुरं
 सूक्ष्ममित्यपि नचक्षुष्यतेवातंनचपिन्नंकफंनच अथमौमजलं मौममंनोनिगदितंप्रथमंत्रिवि
 धंबुधैः जांगलंपरमानूपंततःसाधारणंकमात् तेष्वांतलांगुणाश्च अल्योदकोल्पवृक्षश्चपित्रस्ता
 मयान्वितः जातयोजांगलोदेशस्तत्रत्यंजांगलंजलं वकंबुर्वृक्षश्चवातश्लेष्माभयान्वितः देशो
 नूपइतिख्यातआनूपंतद्वजलं मिश्रविहेस्वजोदेशः सहिसाधारणस्मृतः तस्मिन्देशेयदुद
 कंतनुसाधारणस्मृतं जांगलंसलिलंरुहंलवणंलघुतत्रनु वह्निहृत्कफकृत्त्यथ्यंविकारान्कु
 रतेवरुन् आनूपंवार्यतिष्यदिस्वाडस्निग्धघनंगुरु वह्निहृत्कफकृत्त्रिधंविकारान्कुरुतेव
 रुन् साधारणंमुमुधुरंदीपनंशीतलंलघु तर्पणंरोचनंतृणादाहदोषत्रयप्रणुत् अथमौमानामे
 वनादेयादीनांलक्षणांनिगुणाश्च नद्यानदस्यवानीरंनादेयमितिकीर्तितं नादेयमुदकंरुहं।
 वातलंलघुदीपनं अनतिष्यदिविशदंकटुकंकफपित्तनुत्तनद्यः शीघ्रवहालघुःसर्वेषांश्वाम

लोदकाः गुर्वः शैवालसंज्ञासंदगाः कलुषाश्चयाः हिमवत्प्रवाः यथो नद्योऽश्मादतयायसा गं
 गाशतद्रूसरयूयमुनाद्यागुणोत्तमाः सह्यशैलप्रवा नद्यो वेणागोदावरीमुखाः कुर्वेति प्रायसः कुष्ट
 मीषघातकफावहाः नदीशरस्तडागस्येक्यप्रस्रवणादिजे उदके देशते देनगुणान्दोषाश्चल
 हयेत अथोद्भिदस्य लक्षणांगुणाश्च विदार्य नूनिनिम्नायत्महत्याधारयाश्चवेत ततोपमोद्भिदं
 नामवदंतीति महर्षयः श्रोद्भिदवारिपित्रघ्नमविदाह्यतिशीतलं प्रीणनं मधुरं वल्यमीषघात
 करं लघु अथनेनूरस्य लक्षणांगुणाश्च शैलस्यानुस्रवधारिप्रवाहो निनूरीनूरः सतुप्रस्तरणश्च
 पित्तत्रयं नेनूरं जलं नेनूरं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं दीपनं लघु मधुरं कटुपाकं च वातलं स्यादपि
 त्रलं अथसारस्य जललक्षणांगुणाश्च नद्यः शैलवराश्चान्यो यत्र संश्रुत्यतिष्ठति तत्सरोजलजच्च
 न्नतदंशः सारसं स्मृतं सारसं सलिलं वल्यं तल्लाघ्नं मधुरं लघु रोचनं पुवरं रुक्षं वधमूत्रमलंसितं
 अथतडागस्य लक्षणांगुणाश्च प्रशस्तनूनिनागास्थमेकसावत्सरोचितं तत्र डगाजमित्युक्तं शले

लंनिषजां वराः तडागं मधुरं स्वादु कषायं वातपित्तजित् (अथ कफपित्तलक्षणगुणश्च प्रकृतस्त्वनि
नागस्य मेकसावत्सरो वितं तत्र डागजमित्याहुः **शूलिलं निषजां वराः तडागं मधुरं स्वादु कषायं वा**
तपित्तजित्) **अथ वाप्यस्य लक्षणगुणश्च** पाषाणैरिष्टिकाभिर्वविधाः कृपाः बृहतराः सप्तोपानाभ
वेदापीतज्ञानं वाप्यमुच्यते वाप्यं वारियदिक्षारं पित्तकृत् कफवातहृत् तदेव मिष्टं कफकृत् वात
पित्तहरं न वेत् अथ कौयं नमो रवातो ल्यविस्तारोगं नीरीमणुला कतिः वक्षोऽवक्षः सरूपः स्या
त्र दंत कौयमुच्यते कौयं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु तत्क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृ
त्परं **अथ चोड्यस्य लक्षणं** शीला कीर्णं स्य रं च भ्रं नीलां जनसमोदकम् लता वितानसंघनं
चोड्यमित्यभिधीयते अस्मादिभिरवक्ष्यं यत्र चोड्यमिति वापरे तत्र समुद्रकं चोड्यमुनिभिः समु
द्राहतं चोड्यं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु मधुरं पित्तनुदुच्यं पाचनं विशादं मृतं **अथ प**
त्वलस्य लक्षणगुणश्च अल्पं नारः पत्वलस्याद्यत्तु चंद्रांगिरवौ नतिष्ठति जलं किं चित्तत्र तं वा

भा. प्र.
१७८

स्थ ६

रिपल्वलं यल्वलं वार्यनिष्पदिगुरुस्वाडविदोषकत अथ विकिरस्यलक्षणगुणाश्च नद्यादिनिक
देनृमिर्यनिवेहालुकामयी उद्रायतेततोयंतुतजलं विकिरं विडुः विकिरं शीतलं स्वहं निदोष
लघुचस्मृतं तुवरं स्वाडपित्रप्रचारं तत्पित्रलं मनाक अथ कैदारस्यलक्षणगुणाश्च कैदारं
क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तजलं स्मृतं कैदारं वार्यनिष्पदिमधुरं गुरुदोषकत अथ हरिजलं वार्य
कंतदहरष्टं नृमिष्टं महितं जलं विरात्रमुषितं तनुप्रसन्नमृतोयमं अथ हेमं तादिकालवि
शेषे विहितं जलविशेषः हेमं ते सारसंतोयंतडागं वाहितं स्मृतं हेमं ते विहितं तोयं शिशिरे
विप्रशस्यते वसंतग्रीष्मयोः कौयं वाप्यं वानैर्नृजलं न देयं वारिना देयं वसंतग्रीष्मयोः नृ
धैः विषवद्वनहृत्ताणां यत्राद्यैर्दूषितं यतः श्रोत्रिदं चान्नरितं वा कौयं वा प्राच विस्मृतं शस्तं
शरदिना देयं नीरमं शरदकं परं दिवारविकरैर्युष्टं निशि शीतकरां शुनिः ज्ञेयमं शरदकं
नामस्निग्धं दोषत्रयापहं अननिष्पदिनिर्दोषमंतरिक्षजलोयमं वक्ष्यं रसायनं मेध्यं शीतं

१७८

लघुसुधासमं रविकरैर्युष्टमित्युक्ते दिवासमस्तदिवसप्राप्त्यर्थं शीतकरं शुभिर्जुष्टमित्युक्ते
निशीते पदं समस्त रात्रिप्राप्त्यर्थं अन्यच्च शरदिस्वच्छमुदयादगास्तस्याखिलं हितं सुखसुश्रु
तस्तु यौषेवादि सरोजातं माघे तनुतडागजं फाल्गुने कूपसंभूतं चैत्रे चोत्पं हि तं मत्तं वैशाखे
स्वेनिर्भूरनीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौद्भिदं आषाढे शस्यते कौपंश्चावणे दिव्यमेव च भाद्रे कौपं ययः
शस्तमाश्विने चोत्पं मेव च कार्तिके मार्गशिर्षि च जलमात्रं प्रशस्यते अथ जलग्रहणकालः
जौमानामं नसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते शीतत्वं निर्मलत्वं च यतस्तेषां महोगुणः अतस्तस्य पा
ने विधिः अत्यं वुपाना न्न विपश्यते न्न मनं वुपाना न्न स एव दोषः तस्मान्नरो वन्हि विवर्धनाय मु
रुर्मुर्कवारिपिवेदनूरि अथ शीतलजलपानस्य विषयाः मूर्च्छा पित्तोत्पदा हेतुविषय रक्ते म
दासुये भ्रमे श्रमे विदग्धे नेतमं केवमथौ तथा ऊर्ध्वगोरक्तपित्ते च शीतमंनः प्रशस्यते अथा
तन्निषिद्धं यत्काष्ठ्यमानं निःफेनं निर्वर्गं निर्मलं जलं तत्सर्वं दोषसमं नं पावनं लघुताकरं ३॥

संतदग्निजननं लब्धं वस्ति शोधनं पार्श्वरूपी न साध्या न हि कानि लकफापहं तथा दही नं वा
 तममर्द्धहीनं वृषि तजित विपादहीनं श्लेष्ममं ग्राह्यमग्निप्रदं लघु निहंति श्लेष्मसंघातं मोहतं च प्र
 कीर्तितं अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि अर्धविशिष्टं बुधैरुष्णोदकमुदाहृतं
 पादावशेषं शालिलं ग्रीष्मेश्वरदिशस्यते हेमं ते शिशिरे वर्षस्वर्द्धहीनमर्धो वृषि दिवा शृतं
 पयोरात्रौ गुरुतामधिगच्छति रात्रि शृतं दिवा पीतं गुरुतामधिगच्छति पार्श्वशले प्रतिश्रयाये
 वातरोगो गलग्रहे आधाने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ न वज्वरे अरुचि गृहणी गुल्मश्वासका
 सेषु विप्रधौ हिक्कायां स्नेहपाने च शीतां वृषपरिवर्जयेत् अथाल्पजलपानस्य विषयाः अरो
 चके प्रतिश्रयाये मन्दे ग्नौ श्वयथो हये मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे व्रणे च मधुमे हे च यिवे
 त्यानीयमल्पकं अथ जलपानस्यावश्यकत्वं जीवनं जीविनां जीवो जगत्सर्वं तु तन्मयं अतो
 त्वंततया सुज्ञेनैव विद्वारिवर्जयेत् हारितं च दक्षागरीयसी वीरसद्यः प्राणविना शिनी त

श्रेयं २

च संते ४

समाहेयं तृषान्नायिपानीयं प्राणधारणं तृषितोमोहमायातिमोहाद्याणान्विमुंचति अतः सर्वा
स्ववस्थासु न कविहारिवर्जितं अथ प्रशस्तं जलं अगंधमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनं अ
च्छं लघुचहृद्यं च तोयं गुणवदुच्यते अथ निंदितं जलं पिच्छिलं कृमिलं किंनरं पणशिवालक
हृत्मेः विवर्णं विरसं सांद्रं दुर्गंधं न हितं जलं कलुषं लज्जमं भोजनपणं नीली तृणादिभिः दुर्दे
शजमसंस्पृष्टं सौरवां प्रमसां शुभिः अनात्रं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगं व्यापन्नं परिहृ
त्तव्यो सर्वदोषप्रदं तत्कुप्यस्नानयानोभ्यां तृषाध्यानोन्नमज्वरान् कासाग्निमांघानि
ष्यं दिदृग्गंडादिकांस्तथा अथ दुष्टजलस्य निर्दोषीकरणोपायः निंदितं चापि पानीयं क
षितं सूर्यतापितं सुवर्णं जतं लोहं पाषाणां सिकतां मृदं भृशं संताप्य निर्वाप्य सप्तधा सा
धितं तथा कर्पूरजातिपुत्रागपाटलादि सुवासितं शुचिसांद्रपटस्त्रावेः क्षुद्रजं तु विवर्जितं
स्वच्छं कनकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्जितं पणमूलं विशाग्रं थिमुक्ताकतकशैवलेः गोमेदे

भा.प्र.
१८९

नचवस्त्रेणकुप्यादिवुप्रसादनं अथपीतस्यजलस्यपाकावधिः आमंजलंजीर्यतियाममात्रं
तदर्द्धमात्रंशृतशीतलं च तदर्द्धमात्रंशृतंकडुलंपयःप्रपाकेत्रयएवकालाः इतिश्रीभाष्य
काशेवारिवर्माः अथदुग्धवर्गः तत्रदुग्धस्यनामानिगुणाश्च दुग्धंहीरंपयस्तन्यंवालजीवन
मित्यपि दुग्धंसमधुरंस्निग्धंवातपित्तहरंसरं सद्यःशुक्लकरंशीतंसात्त्वंसर्वशरीरिणां जी
वनंरुहंवातलंमेधंवाजीकरंपरं वयःस्थापकमायुष्यंसंधिकारिरसायनम् विरेकवांतिव
स्तीनांतुल्यमोजोविवर्धनं जीराज्वरेमनोरोगेशोषमूलक्षिमेषु च ग्रहण्यांयांदुरोगेचदाहेतुषि
हृदामये शूलोदावर्तगुल्मेषुवस्तिरोगेगुदांकुरे रक्तपित्तेहृतीसारेयोनिरोगेप्रमेकमे गर्भ
आवेचसतंतंहितंमुनिवरैःस्मृतं वालवृद्धंतहीणालुब्धवायकृत्प्राश्चये तेभ्यःसदातिश
यितंहितमेतदुदाहृतं अथगोदुग्धस्यगुणाः गव्यंदुग्धंविशेषेणामधुरंरसपाकयोः शीतलं
स्तन्यकृत्स्निग्धंवातपित्तासनाशनं दोषधातुमलश्रोतःकिंचित्क्लेदकरंगुरु जरासमस्त।

क्ष३

१८९

3

रोगाणां शान्तिकृत्सेवितं सदा **अथ वर्णविशेषेण गुणविशेषः** कृष्णायामोर्नवेतुग्धं वात
हारिगुणाधिकं पीतायाः हरते पित्तं तथा वातहरं न वेतु श्लेष्मलं गुरु शुक्लायारक्तावित्रा
च वातहृत् **अथ धेनोर्विवत्सायाश्च गुणाः** बालवत्सविवत्सानां गावां दुग्धं त्रिदोषकृत् **अथ**
वकरनिगोमुणाः वृष्कपिण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं वल्लकृत्ययः **अथ देशविशेषेण गुणवि-**
शेषः जंगलानूपशैलेषु चरंतीनां यथोत्तरं पयो गुरुतरं स्नेहो यथाहारं प्रवर्तते **अथाहा-**
रविशेषेण गुणविशेषः स्वल्पन्नमक्षणाज्ञातं ह्रीरं गुरु कफप्रदं तनुवल्पं परं हृष्यं स्वस्था
नां गुणदायकं पलाशतृणकर्पासवीजजं रोगिणे हितं **अथ महिषीदुग्धस्य गुणाः** माहिषं
मधुरं गन्धस्निग्धं शुक्रकं गुरु निद्राकरमनिष्यं दिक्षुधाधिक्यहरं हिमं **अथ क्षात्रीदुग्धं क्षात्री-**
कषायं मधुरं शीतं ग्राहिपयो लघु रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वराय हं **अजानामल्पकाय-**
त्वाल्कटुतिक्तादिभक्षणात् स्तोकां वुयानाद्यापामासर्वरोगाय हंपयः **अथ मृगादिदुग्धस्य गुणाः**

न. प्र.

१८२

मगीनांजांगलोत्यानामजाहीरगुणंपयः अथनेडीडुग्धं आविकंलवणंस्वादुस्निग्धोसंचात्रम
रीप्रणुत् अहद्यंतर्पणंकेश्यंशुक्रपित्तकफप्रदं गुरुकासेनिलोद्भूतेकेवलेचानिलेवरंअथ
घोरीडुग्धं रूक्षोसंवदवादीरंवल्पंशाखांनिलायहं अम्लंपडलघुस्वादुसर्वमैकरांफंतथा अथ
ऊटिनिडुग्धं ओष्ट्रंडुग्धंलघुस्वादुलवणंदीपनंतथा कमिकुष्टकफानाहशोथोदरदुरंसरंअ
थहस्तिनीडुग्धं बृहणंहस्तिनीडुग्धंमधुरंतुवरंगुरु वृष्यवल्पंहितंस्निग्धंचक्षुष्यस्थिरताकरे
अथनारीडुग्धं नाय्यालघुपयःशीतंदीपनंवातपित्तजित् चक्षुःशलांनिघातघ्नंनक्ष्माप्योतनयोर्व
रं अथधारोष्मादियुगाः धारोष्मगोपयोवल्पंलघुशीतंसुधासमं दीपनंचक्षिदोषघ्नंतद्वाराशिशि
रंस्पर्शेत् धारोष्मंशस्यतेगव्यंधाराशीतंतुमाहिषं शृतोक्षमाविकंयथ्यंशृतशीतमजापयः आ
मंदीरमसिष्यंदिगुरुश्लेष्मामवर्धनं श्लेष्मंसर्वमपथ्यंतद्रव्यमाहिषवर्जितं नारीहीरत्वाममेव
शृतंनतुनशंहितं शृतोक्षंकफवातघ्नंशृतशीतंतुपित्तनुत् अथैदिकंदीरशिष्यमामास्त्रघुत

एकसुरादि तथ
एव ज्ञेयं

भे ३३

१८२

रंययः जलेनरहितंडुग्धमतिपक्वंयथायथा तथातथागुरुस्निग्धंरुष्यंवलविवर्धनं अथये
मूषं किलाटंहीरशाकंतक्रपिष्टंमोरटाणालक्षणांगुणाश्च हीरंतत्कालसूतायाघनंयेयू
षमुच्यते येयूषंयेउसइतिलोके नष्टुग्धस्यपक्वस्यपिंडःप्रोक्तःकिलाटकः पित्रूरीइति
लोके अपक्वमेवयन्नष्टहीरशाकंहितत्ययः हीरशाकंविनसाइतिलोके दध्नातकेण
वानष्टुग्धंवर्धंसुवासुसा प्रवनप्रोनहीनंयत्तक्रपिंडःसमुच्यते नष्टुग्धमवनीरंमोरटजे
जटोऽब्रवीत् येयूषंचकिलाटंचहीरशाकंतथैवच तक्रपिंडश्चमेवृष्याहंहणावलवर्धना
ः गुरवःश्लेष्मलाहद्यावातपित्तविनाशनाः दीप्ताग्नीनांविनिद्राणांअवायेचातिपूजिताः
मुख्यशोषतपदाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत् लघुर्वलकरोरुच्योमोरटःस्यात्सितायुतः अथसं
तानिकागुणाः साहीइतिलोके सतानिकागुरुःशीतारुष्यापित्तास्रवातनुत् तर्पणीहं
णीस्निग्धावलासवलशुक्रदा अथखराडादियुक्तुग्धगुणाः स्वादेनसहितंडुग्धंकफ

कृत्यवनापहं सितासितोपलायुक्तं शूलनेत्रमलायहं सगुडं मूत्रकृच्छ्रं पित्तश्लेष्मकरं
 स्मृतं रात्रौ चंद्रगुणाधिकाद्यायामाकरणात्तथा प्रमातिकं पयःप्रायः प्रादोषादुरुशीतलं
 दिवाकरकराघाताद्यायामानलसेवनात् प्रमातिका नुप्रादोषं लघुवातकफायहं **अथ दुग्धं**
 स्पृशेवनसमयविशेषे गुणविशेषः दृष्यं हं हणमक्षिदीप्तिजनकं पूर्वहिकाले पयोमध्यान्हे तु
 वलावहं कफकरं पित्रायहं दीपनम् बाले हृदिकं हृदयक्षयकरं हृदये पुंरे तो वहं रात्रौ पथ्यम
 नेकदोषशामनं बहुहितं संस्मृतं वदं विषेयं निश्चिके वक्ष्यं पयो नोज्यं न तेनेह स हौदनादि
 कं न वेद जीर्णं निश्चिपीत शर्कराक्षीरस्य पीतस्य न शोषमुत्सजेत् विदाहीन्यन्नयानां निदि
 धा मुंक्ते हियन्नरः तदिदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ क्षीरं सदा पिवेत् दीप्तानले कृशोपुंसि बाले हृदये
 यः प्रिये क्षीरं गन्धमथाजं वा कोष्ठं दंडाहतं न वेत् लघुदृष्यं ज्वरहरं घातपित्तकफायहं
 मृतं हितं तमंडुगंधं सद्यः शुक्रकरं यतः **अथ मयित् दुग्धस्य केन गुणाः** गोदुग्धं प्रसवं किंवा

छागीदुग्धसमुद्भवं भवेत्केनं त्रिदोषघ्नं च न वलवर्धनं बन्धित्वं करं पथ्यं सद्यस्तृप्तिकरं
 लघुअतीसारेऽग्निमांशे च ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते अथ निन्दितदुग्धं विवर्णं विरसं चाम्लं दुर्गन्धं ग्रथं
 तं पयः कृते दम्ललवणयुक्तं कृष्टादिकृष्टतः इति श्री भावप्रकाशे दुग्धवर्गः अथ दधिव
 र्गः तत्र दधोगुणाः दधुलं दीपनं स्निग्धं कषायानुसरं गुरुपाके म्लान्ना हि पित्रा स्रग्गोथमेदः
 कफप्रदं मूत्रकृच्छ्रे प्रतिशयाये शीतांगे विषमज्वरे अतीसारे रुचौ काशे र्पशस्यते वलशु
 क्ररुत अथ दधिनेदाः आदौ मंदं ततः स्वादु स्वादु म्लचततः परं अम्लं चतुर्थं मत्पम्लं पंच।
 मंदधियं च धा अथ मंदादीनां लक्षणा निगुणाश्च मंदं दुग्धवद्व्यकरसं किंचिद्वर्धनं भवेत्
 मंदं स्यात्सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् यत्सम्यग्घृततां यातव्यं तं स्वादु रसं भवेत् अव्य
 क्राम्बरसंतनुस्वादु विज्ञेयं दाहकं स्वादु स्यादत्यनिघ्नं दिसृष्टं मेदः कफाय हं वातघ्नं मधुरं
 पाके रक्तपित्तप्रसादनं स्वादु म्लं मंदं मधुरं कषायानुसरं भवेत् सौदम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सा

मान्यदधिवज्रनेः यतिरोहितमाधुर्यमक्ताम्लत्वंतदम्लकं अम्लंतुदीपनं पित्तरक्तश्लेष्म
 विवर्धनं तदत्यम्लंदत्तरोमहर्षकं यदिदाहकृत् अत्यम्लंदीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परं अथ
 मोदधि गम्यं दधिविशोषेण स्वाडुवर्त्ये रुविप्रदं पवित्रंदीपनं स्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् स्वा
 डुपाकमनिष्पदिह्यं गुर्वस्रस्यकं उक्तं दध्यामशोषाणां मध्ये अथ गुणाधिकं अथ लघु
 दधि आजंदधुत्तमं ग्राहिलघुदोषत्रयापहं शस्यतेष्वासकासारः यक्षयकार्पेषु दीपनं
 अथ यक्षुग्धदधिगुणाः पक्वडुग्धनवरुच्यं दधिसिग्धं गुणोत्तमं पित्तानिलापहं सर्वथा
 त्वमिव लवर्धनं अथ निःसारडुग्धदधिगुणाः असारंदधिसंग्राही शीतलं वातलं लघु विष्टं निदी
 पनं रुच्यं मधुरं नातिपित्तलं अथ शर्करादिसहितदधिगुणाः सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृत्वापिता
 सदाहनुत् सगुडं वातनुहृष्यं हृणं तर्पणं गुरु अथ रात्रीदधिसेवने विशेषः ननक्तं दधिमं
 जीतनवाप्यष्टशर्करम् नामुजसूपं नाक्षीद्रं नोक्षं नम्लकैर्विना अथ मर्त्यः रात्रीदधिनमु

जीतं मुंजीतं चेत्तदा अष्टतशर्कराममुज्जयसमहोऽमुष्णं विनामलकं च दधिनमुंजीत तेन घृत
 शर्करादियुक्तं दधिगन्धावपि मुंजीतेत्यर्थः तथाच शस्यते दधिनीरात्रौ शस्तं चावुधृतान्वितं
 रक्तपित्तकफोष्णेषु विकारेषु तु तच्च न वदन्मुधृतान्वितमपि अथ अतुविशेषेण विधिनिषे
 धौ हेमंते शिशिरेचापिवर्षासु दधिशस्यते शरद्रीषमवशं तेषु प्रायस्तद्विगर्हितं अविधि
 नादधिसेवने दोषमाह ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाराद्वामयभ्रमान् प्राप्नुयात्कामलां चोयां वे
 धिहिलादधिप्रित्यः अथ सरस्यमस्तु नञ्चलक्षणांगुणश्च दध्नस्तूपरियोना गोघनः स्नेहः
 समन्वितः सलोके सरस्तुक्तो दग्धो मंडस्तुमस्त्विति सरः स्वाङ्गुर्गुह्यो वातवह्निप्रणा
 शानः सोमलो वस्तिप्रधमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः मस्तुल्लमहरं वल्यं लघुनक्तानिलाषकृत्
 स्त्रोतो विशोधनं ल्हादिकफतृल्लानिलापहं अष्टष्यप्रीणनं शीघ्रं निनत्तिमलसंग्रहं
 इति श्रीभावप्रकाशोदधिवर्गः अथ तक्रवर्गः तत्र तक्रस्य निन्ना निन्नामा निगुणाश्च घोलं

तुमथितंतकमुदस्विच्छलिकापिच ससरंनिर्जलंघोलंमथितंतवसरोदकं तक्रंयादजलंप्रोक्त
 मुदस्वित्त्वर्धवारिकं छलिकासरहिंनंस्यादहाप्रचुरवारिका घोलंशर्करारहितंरसालावत्
 मथितंमधुआश्रितिलोके छलिकाछाछश्रितिलोके वातपित्तहरंघोलंमथितंकफपित्तनुत्
 तक्रंयाहिकषायाम्लस्वादपाकरसंलघु वीर्योर्लं दीपनं हृष्यपीणतंवातनाशनम् ग्राहण्य
 दिमतांपथ्यंभवेत्संयाहिलाघवात् किंचित्त्वाडुविपाकित्वान्नचपित्तप्रकोपनं कषायोस
 त्रिकाषित्वाप्रोक्ष्याच्चापिकफापहं नत्क्रसेवीत्यथतेकदाविन्नतक्रदग्धाः प्रभवन्तिरोगाः य
 थायुराणाममृतंयुखायतथानराणांभुवितक्रमाहुः उदस्वित्कफकृदल्यंश्रमघ्नपरमंमृतं छ
 लिकाशीतलालघ्वीपित्तश्रमदषाहरी वातनुत्कफकृत्सावुदीपनीलवणान्विता अथोद्
 तघृतस्तोकोक्तधृतानुदतघृतानां तक्राणां गुणाः समुद्गतघृतं तक्रं पथ्यं लघुविशेषतः स्तो
 कोद्गतघृतं तस्माद्गुरुहृष्यदषायहं अनुद्गतघृतं सांद्रं गुरुपुष्टिकफप्रदं अथ दोषविशेषेभ्यः

धिविशेषेचतक्रविशेषः वातेम्लंशस्यतेतक्रंशुंवीसैन्धवसंयुतं पित्रेस्वादुसितायुक्तं व्योषहारयु
 तं कफे हिगुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनसुसंयुतं भवेदतीववातघ्नमर्शोऽतीसारहृत्परं सुरुच्यं पुष्टिदं
 वल्यं वस्तिशूलविनाशनं मूत्रकृच्छ्रेतुसगुडं पांडुरोगोसचित्रकं अथामयकृतक्रगुणाः तक्रमामं
 कफं कोष्ठे हंतिकं वेकरोति च पीनसंश्वासकासादोषकमेव प्रयुज्यते अथतक्रसेवनानिहिता
 नि शीतकालेऽग्निमांघेच तथा वातामयेषु च अरुचौ स्रोतसां रोधेतक्रं स्यादमृतोपमं वचुहंतिगर
 च्छर्दिप्रसेकविषमज्वरान् पांडुमेदोग्रहण्यर्शोर्मूत्रग्रहणगंदरान् मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहो
 दारुचीः श्वित्रकोष्ठकृतव्याधीन् कुष्ठशोथतृषाकृमीन् अथतक्रनिषेधं नैवतक्रं हतेदद्या
 न्नोत्पलकालेन दुर्बले नमूच्छिन्नमदाहेषु न रोगो रक्तपित्तके अथवाद्यादीनां तक्राणां विशिष्टगु
 णाः यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तदुक्तं तक्रमादिश्रोत इति श्रीनारदप्रकाशे तक्रवर्गः अथनवनी
 तवर्गः तत्रादौ गमस्य नवनीतस्य गुणाः नवनीतं हितां गन्धं रसं वर्णं वलाग्नि कृतं संग्राहि वा

तपित्तास्रक्षयोऽशोदितकासहृत् तद्वितं बालके तद्धे विशेषादमृतं शिशोः अथ माहिषस्य गुणाः
 नवनीतं हितं गायं दृष्यं वर्णं बलं निहतं संयाहिना तपित्तास्रक्षयोऽशोदितकासहृत् तद्वितं बाल
 के तद्धे विशेषादमृतं शिशोः अथ माहिषस्य गुणाः नवनीतं माहिष्यास्तु वा तश्चेष्टाकरं गुरु दह
 पित्तप्रमहरं मेदः शुक्रविवर्धनं अथ पयसो नवनीतस्य गुणाः उधोत्पन्नवनीतं चक्षुष्यं रक्त
 पित्तनुत् दृष्यं वल्यमतिस्निग्धं मधुरं ग्राहिशीतलं अथ सद्यः समुहृतवनेनीतस्य गुणाः नवनी
 तं तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहिहिमं लघु मेध्यं किंचित्कषायाम्लमीषतकांशसंक्रमात् अथ विरंतन
 नवनीतस्य गुणाः सद्यारकटुकाम्लत्वाच्चर्द्दशः कृष्टकारकं श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं विरं मेदप्रतिरोध
 तनम् इति श्री भावप्रकाशे नवनीतवर्गः अथ घृतवर्गः तत्र घृतस्य नामाग्निगुणाश्च घृतमाज्यं
 हविः सर्पिः कथ्यं ते तद्गुणा अथ घृतं रसायनं स्वादु चक्षुष्यं वह्निदीपनं शीतवीर्यं विषालक्ष्मीक
 फपित्तानिलापहं अल्पानिष्यं हिलावण्यकांत्यो जस्तेजवुद्धिहृत् स्वरस्रतिकरं मेध्यमापुष्यं च

लक्ष्मण उदावर्तज्वरोन्मादशूलानाहत्रणान्हरेत् स्निग्धंकफकरंरुहः क्षयवीसर्परक्तनुत्
अथगन्धघृतस्यगुणाः गन्धघृतंविशेषेणचक्षुष्यंरुष्यमग्निहृत् स्वादुपाकरसंशीतंवातपि
तकफापहं मेधालावाणकांत्योजस्वेजोवृद्धिकरंयवं अलक्ष्मीपापरक्षौद्रंवयसःस्थापकंयु
रु वल्यंपवित्रमायुष्यंसुमंगल्यंपरसायनं सुगंधंरेक्तंवारुसवज्जिषुगुणाधिकं अथमाहिष
स्यगुणाः माहिष्यंस्यात्घृतंस्वादुपित्तस्कानिलापहं शीतलंक्षौषमलंवल्यंगुरुस्वादुविषय
ते अथलामस्य अजामाज्यंकरोत्यग्निंचक्षुष्यंवलवर्धनं कासेस्वासेक्षयेचापिहितंपाकेभ
वेत्कटुः अथदुग्धघृतगुणाः घृतंदुग्धमवंग्राहिशीतलंनेत्ररोगहृत् निहंतिपित्तदाहस
मदमूर्च्छात्रिमानिलान् अथहस्तनदधिजघृतगुणाः हविर्हस्तनदुग्धोत्पलस्यैयंगवी
नकं हैयंगवीनंचक्षुष्यंदीपनंरुक्त्वित्यरं वलकृद्दंहराचक्षुष्यंक्षीयाज्वरनाशनं अथ
पुराणघृतगुणाः वर्षाहर्षमवेदाज्यंपुराणांतद्विदोषनुत् मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापसारति

मिरापहं यथायथाखिलं सर्पिः पुराणमधिकं न वेत् तया तथा गुणैः स्वेः स्वेरधिकं तदुदाहृतं अ
 थ नूतनस्य घृतस्य विषयाः योजयेन्न व मेवाज्यं नो जने तर्पणे श्रमे बलक्षये पांडुरोगे कामला नेत्र
 रोगयोः अथ घृतप्रयोगस्य विषयाः राजयक्ष्मणिवाले च वृद्धे स्तेष्वरुते गदे रोगे सामे विस्त्र्या
 च विवंधे च महात्यये ज्वरे च दहने मन्देन सर्पिर्वक्रम्यते इति श्री भावप्रकाशे घृतवर्गः अथ
 मूत्रवर्गः गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं हारंति कं कषायकं लघ्वग्निदीपनं नैमेधं पित्तकृत्
 फवातनुत् शूलगुल्मादरानाहकंदूहिमुखरोगजित् किलासगदवातामवस्तिरुक्कुष्ठना
 शनं कासश्चासायहं शोथकामला पांडुरोगहृत् कंडू किलासगदशूलमुखवाहिरोगान्मुल्मा
 तिसारमरुदामयमूत्रदरोधान् कासं सकुष्ठजठरां किमि पांडुरोगान् गोमूत्रमेकमपि पीतम
 पाकरोति सर्वेष्वपि मूत्रेषु गोमूत्रं गुणतो धिकं अतो विशेषा कथने मूत्रं गोमूत्रमुच्यते सीहो
 दरश्चासकासशोथवर्षे ग्रहायहं शूलगुल्मरुजानाहकामला पांडुरोगनुत् कषायंति कृती

मेघमिति धिः २

क्ष्मां च पूरणात्कर्णशूलनुत् अथ मानुषमूत्रगुणाः नरमूत्रं गारं हंतिसेवितं तप्तसायनं रक्तया।
माहरंती क्ष्मां सक्षारलवणं स्मृतं गोक्षा विमहिषाणां तु खीणां मूत्रं प्रसस्यते खरोष्ट्रे न नरश्चा।
नायुंसां मूत्रं हितं मनं इति श्री भावप्रकाशे मूत्रवर्गः अथ तैलवर्गः तत्र तैलस्य रूपनिरूप।
णम् तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहं तैलमुदाहृतं तद्वत्वात् हरं सर्वं विशेषात् तिलसंभवं अथ
तैलगुणाः तिलतैलं गुणस्थैर्षवलवर्णकरं सरं दृष्यं विकारि विशदं मधुरं रसपाकयोः
मूत्रं कषायानुरसन्निकं वातकफापहं वीर्योष्णं हिमं स्पर्शं हृणं रक्तपित्तकृत् लेख
नं वृद्धविण्मूत्रं त्वगामशयशोधनं दीपनं बुद्धिदं मेधं व्यवापित्रणमेहनुत् श्रोत्रयोनिशि
रःशूलनाशनं लघुताकरं त्वच्यं केशं च वक्षुष्यमभ्यंगोभोजनेन्यथास्ति त्रिनित्रच्युतोत्थि।
ष्टमथितक्षतपिष्टिते मग्नस्फुटितविहं ग्निदग्धविस्फिष्टदारिते तथा निहतनिर्मुग्धमग्न्या
घ्रादिविद्धते वस्तोयानेव संस्कारेन स्पेकर्णादिपूराणे सेकाभ्यंगावगाहेषु तिलतैलं प्रश

स्यते ननु च हणालेषनयोः कथं समानाधिकरणमित्याह रूक्षादिदृष्टः पवनः स्त्रोतः संकोच
 येद्यदा रसोऽसम्यग्वहन्कार्यं कुप्यप्रिक्ताद्यवर्धयन् तेषु प्रवेष्टसरतासौक्ष्म्यस्तिष्ठत्वमा
 द्वैः तैलं क्षमं रसं नेवुं कृशानां तेन च हणं अवायिस्सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णरसत्वे र्मेदसः क्षयं शनैः
 प्रकुरुते तैलं तेन लेखनमीरितं दुतं पुरीषं वध्नातिस्वलितं तत्प्रवर्तयेत् ग्राहकं सारकं
 चापितेन तैलमुदीरितं घृतमष्टात्यरं पक्वं हीनवीर्यं प्रजायते तैलं यक्कमयक्कं वा विरस्था
 यिगुणाधिकं अथ सरसो राई तैलगुणः दीपनं शार्पयं तैलं कटुपाकरं संलघु लेखनं
 स्य शीवीर्योऽस्ति तीक्ष्णं पित्तास्रक्षयणं कफमेदो निलाशोऽस्ति शिरः कर्णामयापहं कंडको
 वक्त्रमिष्टिचक्रकुष्ठदुष्टव्रणप्रणुत् तद्व्राजिकयोस्तैलं विशोषान्मूत्रकृच्छ्रहृतराजिकयोः
 कृशराई आरक्तराई अथ तोरी लाही इति च तैलगुणः तीक्ष्णोऽसंतुवरी तैलं लघु ग्राहि
 कफास्रजित् वह्निहृदिषहृत्कण्डुकुष्ठकोष्ठकृमिप्रणुत् मेदो दोषाय हं चापि व्रणशोथ

हरं परं अथातसीतैलगुणाः अतसीतैलमग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत् कटुपाकमचक्षु
 ष्यं वल्यं वातहरं गुरु मलकृद् असतः स्वादुग्राहित्वा दोषहृद्वनं वस्तोषानेतथाभ्यंगेन स्पेक
 तस्य पूरणे अनुपानविधौ वापि प्रयोज्यं वातशान्तये अथ वरैतैलगुणाः कुसुमं तैलम
 लं स्यादुष्णं गुरु विदाहि च चक्षुष्यमहितं वल्यं रक्तपित्तकफप्रदं अपरवारसवीजतै
 लं तैलं तुरवसवीजानां वल्यं हृष्यं गुरु समतं वातहृत् कफहृत् स्त्रीतं स्वादुपाकरसंचतत्
 अथैरंडतैलं ऐण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु हृष्यं त्वच्यं वयस्यापि मेधाकांति
 वलप्रदं कषायानुरसं स्रुतं योनिशुक्लविशोधनं विसंस्वादुरसेयाके सतिक्तं कटुकं स
 रं विषमज्वरहृद्गोणपृष्टगुह्यादिशूलहृत् हंति वातोदरनाहगुल्माष्टीला कटीग्रहान् वात
 शोणितविद्धं ध्रुवधमशोयामविप्रधीन् आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः एक एवाग्नि
 हंत्या ममेराउस्तेहके शरी अथ रालतैलं तैलं सर्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनं कुष्ठपा

जा. प्र.

१८८

माकमिहरंवातश्लेष्मामयापहं अथसर्वतैलगुणाः तैलंस्वयोनिगुण कृद्वाग्मटेनाखिलंमतं
अतःशेषस्यतैलस्यगुणाज्ञेयाःस्वयोनिवत् इतिभावप्रकाशेतैलवर्गः अथसंधानवर्गः
तत्रकांजिकस्यनामानिगुणाश्च संहितंधान्यमंडादिकांजिकंकम्पतेबुधैः कांजिकंतेद्विती
क्षोणोक्षोचनंपाचनंलघु द्वाहज्वरहरंस्यशक्त्यानादातकफापहं माषादिवटकेर्यबुक्रियते
तद्गुणाधिकं लघुवातहरंतत्रुरोचनंपाचनंपरं शलजीर्णविबंधामनाशनंवस्तिशोधनं
अथबुधोदकस्यलक्षणांगुणाश्च बुधोदकंकयवेरामैःसतुषैःसकलीकृतेः यवैःउदकेसं
हितैःसंधानवर्गोक्तत्वात् बुधंबुदीपनंहृद्यपाण्डुकमिगदापहं तीक्ष्णोक्षपाचनंपित्तरक्त
कृदस्तिशोधनं अथसौवीरस्यलक्षणांगुणाश्च सौवीरंतुयवेरामैःपक्वैर्वानिस्तुषीकृतेःगो
धूमैरपिसौवीरमाचार्याःकेचिद्विरि सौवीरंतुग्रहणपर्तःकफघ्नंतेदि दीपनं उदावर्त
ममेकोस्थिशलानाहेषुशस्यते अथारनालस्यलक्षणांगुणाश्च आरनालंतुगोधूमैरामैः

१८८

स्यान्निस्तुषीकृतैः पक्वैर्वासंहितैस्तुसौवीरसदृशंगुणैः अथ धान्याम्लस्य लक्षणंगुणाश्च
 धान्याम्लं शालिवृणश्चिकोद्रवादि कृतं भवेत् धान्याम्लं धान्ययोनिवात्पीणं लघु दीपनं अ
 रुचोदातरोगेषु सर्वेष्वप्यपनेहितं अथ शिंडक्यालक्षणंगुणाश्च शिंडाकीरजिकायुक्तैः
 स्यान्मूलकंदलप्रचैः सर्वपस्वरसैर्वापिशालिपिष्टकसंयुतैः संहितैरिति शेषः शिंडाकी
 रोचनीगुर्वीपित्तश्लेष्मकरीस्रता अथ शुक्रस्य लक्षणंगुणाश्च कंदमूलफलादीनिस
 स्नेहलवणानि च यत्र प्रत्येकं निष्पद्यते तच्चुक्रमनिधीयते शुक्रं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं
 पाचनं लघु पाण्डुकमिहरं रूक्षं नेदनं रक्तपित्तकृत् अथ संधानस्य लक्षणंगुणाश्च कंदमू
 लफलाद्यं यत्तु विज्ञेयमायुतम् तदुच्यं पाचनं वातहरं लघुविशेषतः पाण्डुकमिहरं रूक्षं
 नेदनं रक्तपित्तकृत् अथ मद्यस्य नामानिलक्षणंगुणाश्च मद्यंतुसीधुर्मेरियमिरचमदिरासु
 रा कांदवरीवारुणश्चिहालापिचहलिप्रिया येयं यन्मादकं लोके स्तन्मद्यमनिधीयते यथा

रिष्टं सुरासीधुरासवाद्यमनेकधामद्यं सर्वं न वेद सं पितृकृदातनाशनं नेदनं शीघ्रपाकं च रूचं क
 फहरं परं अम्लं च दीपनं रुच्यं पाचनं वायुकारि च तीक्ष्णं सूक्ष्मं च विशदं व्यवायि च विकारि च
 अथारिष्टस्य लक्षणं गुणाश्च पक्वौषधां दुर्बुद्धिं यन्मद्यं तस्यादरिष्टकं अरिष्टं मद्यमिति लोके
 यथा प्राज्ञारिष्टं दशमूलारिष्टं मूलादिष्वरिष्टं च अरिष्टं लघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकं अरिष्टस्य
 गुणाज्ञेया वीजप्रत्यगुणैः समाः अथ सुराया लक्षणं गुणाश्च शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा
 मता सुरागुर्वीवलस्तन्यपुष्टिमेदः कफप्रदा ग्राहिणी शोथगुल्माशो ग्राहणी मूत्रकृच्छ्रनुत्
 अथ सुरासने दोषारुणी तस्या लक्षणं पुनर्नवाशालिषष्टिर्विहिता वारुणी स्मृता संहितेस्ताल
 रज्जुररसे र्यासापि वारुणी सुरावद्वारुणी लघ्वी पीनसाध्या नम्रलघुत् सुरातेनेदार्थं लघ्वी
 ति अथ सीधुद्वयस्य लक्षणं द्रव्यैः पक्वै रसैः सिद्धः सीधुः पक्व रसश्च सः अमिस्तेरेव यः सी
 धुः स च शीतरसः स्मृतः शीधुः पक्व रसः श्रेष्ठः सुरासि वलवर्णकृत् वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहो

रोचनोहरेत् विवंधमेदः शोफार्शः शोफोदर कफामयान् तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेख-
नः स्मृतः ~~अथासवस्य~~ लक्षणांगुलान् यद्यकौषधानुन्यां सिद्धं मद्यस आसवः यथा लोहा-
सवादिः आसवस्य गुणज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समाः ~~अथानवपुण्यमद्यं~~ मद्यं नवमनिष्प-
दिष्विदोषजनकं सरं अहद्यं हं हं दाहिङ्गंधं विशदंगुरु जीर्णं तदेव रोचिषु कृमि श्लेष्मानि
लापहं हद्यं सुगंधिगुणवत्तु घुस्रोतो विशोधनं अथ सात्विकानां मद्यं पितृतां चैव विशेषः ~~के~~
सात्विके गीतहास्यादिराजसे साहसादिकं तामसे निंदक मर्माणि निद्रां च मदिरा चरेत् आच-
रेत् कुप्यति विधिना मात्रया काले हि ते रन्नेर्यथावलं ग्रहणं यः पितृतां च तस्य स्यादमृतोपमं
किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतं अपुक्रियुक्तं रोगाय पुक्रियुक्तं यथा मृतं अथामद्यं
धनाशानोपायः मुस्तेलवालुगदजीरकधान्यकेलायश्चर्वयन् स दसिवावमनिव्यनक्ति स्वामा-
विकं मुखजमुन्मुतिप्रतिगंधं गंधं च मद्यं लघुना दिनवंचनं इति श्री नावप्रकाशे सन्धानवर्गाः

अथमधुवर्गः तत्रमधुनोनामानिगुणाश्च मधुमाक्षिकमाध्वीकक्षौद्रसारद्यमीरितं मक्षिकाव
 रटीनंगवांतयुष्परसोद्भवं मधुशीतंलघुस्वादुसह्यग्राहिवितेखनं चक्षुष्यंदीपनंस्वर्यत्र एण
 शोधनरोपणं सौकुमार्यकरंसूक्ष्मपरंस्त्रीतोविशोधनं कषायानुरसंल्लादिप्रसादजनकंपरं
 वर्ण्यमेधाकरंरुष्यविशदंरोचनंहरत् कुष्ठार्शःकायपित्तास्रकफमेहक्षमक्षमीन् मेदस्तला
 वमिस्वासहिकातीसारविद्वहान् दाहक्षतक्षयास्तचुयोगवाह्यल्यवानलं अथमधुमेदाः माक्षिकं
 वामरंक्षौद्रंयौत्तिकंल्लात्रमित्यपि आधमोदालकंदातमित्यष्टौमधुजातयः अथमाक्षिकलक्ष
 णं माक्षिकाःपिगावर्णस्तुमहत्पोमधुमक्षिकाः तानिःकृतंतेलवर्णमाक्षिकंपरिकीर्त्तितं मा
 क्षिकंमधुषुश्रेष्ठंनेत्रामयहरंलघु कामलार्शःक्षतम्बासकाशक्षयविनाशनं अथवामरं कि
 त्त्रित्सूक्ष्मेःप्रसिद्धेभ्यःषट्क्षदेभ्योऽलिनिश्चितं निर्मलंस्फटिकानंयत्तन्मधुवामरंस्मृतं आम्रं
 रक्तपित्तघ्नंमूत्रताड्यकरंगुरु स्वादुयाकमनिष्पदिविशेषात्यिच्छितंहिमं अथक्षौद्रं माक्षिकाः

कपिलाःसहस्राःचुडाख्यास्तत्कृतंमधु मुनिनिःक्षौप्रमित्युक्तंतद्वर्णात्कपिलंभवेत् गुणैः माहि
कवत्क्षौप्रंविशेषान्मेहनाशनं **अथ** यौत्रिकं यःकृष्णमन्त्राकोपमालघुतराःप्रापोमहापिंडिकां
वभानास्तरुकोटरांतरगताःपुष्पासवंकुर्वते तास्तज्ञैरिहपूतिकानिगदितायानिःकृतंसर्पिषा
तुल्यंयन्मधुतदनेवरजनेःसंकीर्तितम्यौतिकं यौत्रिकंमधुरूक्षोष्पित्रदाहास्रवातकृतं वि
दाहिमेहकृच्छ्रंग्रंथ्यादिहृतशेषेषु **अथ** छात्रं वरदाःकपिलाःपीताःप्रायोहिमवतोव
ने कुर्वतिल्लत्रकाकारंतजंछात्रंमधुसूतं छात्रंकपिलपीतंस्यात्पिच्छितंशीतलंगुरु स्वाड
पाकंकुमिश्चित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् अमस्तरामोहविषहृत्पर्यणंचगुणाधिकं **अथार्घ्यं** म
धूकृत्तान्निर्यासंयरत्नास्त्र्यातश्रमोज्जवा स्रवत्यार्घ्यंतदाख्यातंस्वेतकंमालवेपुनःतीक्ष्ण
वुराडासुयापीतामाहिकाषट्दोयमाः अर्घ्यास्तास्तत्कृतंयत्तदार्घ्यमित्यपरेजगुः आर्घ्यम
ध्वतिचक्षुष्यंकफपित्तहरंपरं कषायंकटुकंयाकेतिकंचवलपुष्टिकृत् **अथ** ओदालं

भा. प्र.
१८२

प्रायोवल्लीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्पकीटिकाः कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तस्यादौ दालकं मधु
श्रोदालकं रुक्मिकं रंस्वर्यं कुष्ठविषापहं कषायमुल्लमल्लं च कटुपाकं च पित्रक्तं अथ दालं यं
शुष्यपतितं पुष्पाद्यत्रयत्रोपरिस्थितं मधुराम्लं कषायं च तदालं मधुकीर्तितं दालं मधुलघुप्रोक्तं दी
पनीयं कफापहं कषायानुरसं रूक्षं रुच्यं हृदि प्रमेहजित् अधिकं मधुरं स्निग्धं हृदं गुरुसा
रकं लघुपाके गुरुसारिकं तुलितं अथ नवपुराणमधुगुणाः नवं मधु नवेत्युल्लेखेनातिशेषाहरं स
रं पुराणं ग्राहकं रूक्षं मेदोघ्नमतिलेखनं मधुनः शर्करायाश्च गुडस्यापि विशेषतः एकसम्बत्स
रेऽतीते पुराणत्वं स्मृतं बुधैः अथ मधुनः शीतस्य गुणाधिक्यमुल्लेख्य निषेधः विषपुष्पादपिरसं स
विषाभ्रमरादयः गृहीत्वामधु कुर्वन्ति तच्छीतं गुणवन्मधु विषान्वयात्तदुल्लेखेनोलेन वा सह उ
त्तार्त्तस्योत्तकाले च स्मृतं विषसमं मधु अथ मयनं मयनं तु मधूच्छिष्टं मधुशोषं च शिक्छकं मध्वा
धारो मदनकं मधूषितमपि स्मृतं मदनं मृदु सुस्निग्धं नृत्तघ्नं त्रणरोपणं मग्नसंधानकदातुकु

वृद्धासर्पस्कजित इति श्रीभावप्रकाशे मधुवर्गः अथेक्षुवर्गः तत्रेक्षोर्मात्रिगुणाश्च इक्षुदीर्घ
 च्छदः प्रोक्तस्तथाभ्रनिरसोपि च गुडमूलोसिपत्रश्च तथा मधुतणः स्मृतः इक्षुवोरक्तपित्तभाव
 ल्याहृष्याः कफप्रदाः स्वादुपाकरसाः स्निग्धाः गुरवो मूत्रलाहिमाः **अथेक्षुनेदाः** पौंड्रकोनी
 रुक्श्चापिवंशकः शतपोरकः कांतारस्तापसेक्षुश्च कायेक्षुः शरविषत्रकः नैपालो दीर्घपत्रश्च
 नीलपोरोथकोशकृत इत्येता ज्ञातयस्तेषां कथयामि गुणानपि **अथस्वेतपौंड्राभोरणमिगुणाः**
 वातपित्तप्रशमनो मधुरोरसपाकयोः सुशीतो हृंहणो वल्यः पौंड्रकोनी रुक्श्च तथा **अथ करिआ**
कुशिरारगुणाः कोशकारेणुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः **अथ कांतारेक्षुगुणाः** कांतारेक्षु
 गुरुर्हृष्यः श्लेष्माणो हंहाणः सरः **अथ वडोषगुणाः** दीर्घपोर सुकठिनः सदा रो वंशकः स्मृतः
अथ शतपोरगुणाः शतपर्वाभिर्वैकिंचित्कोशकारगुणान्वितः विशेषा किंचिदुल्लस्य सदा
 रः पदनापहः **अथ मनोगुणाः** मनोगुणा वातहरी तृणमयविनाशिनी सुशीता मधुरा

तीव्ररक्तपित्तप्रणाशिनी अथवातपुर्ववृद्धानांगुणाः वालश्चुः कफंकुप्यनिदोमेहकरश्च
 सः युवातुवातहृत्वाडुरीषतीक्ष्णपित्तनुत् रक्तपित्तहरोरुहः चतुर्हृदलवीर्यकृत् अथाक्
 नेदेननेदाः मूलेतुमधुरोत्पथ्येमध्येपिमधुरः स्मृतः अग्नेग्रंथिषुचनेयः इक्षुं पदुस्सोजनेः अथ
 दंतपीडितेक्षुरसस्यगुणाः दंतनिःपीडितस्येक्षोरसः पित्तास्रनाशनः शर्करासमवीर्यः स्यात्
 दविदाहीकफप्रदः अथयंत्रनिःपीडितेक्षुरसगुणाः मूलाग्रजंतुप्रंथ्यादिपीडनान्मलसं
 करात् किंचित्कालंविधृत्याचविकृतिर्यातियांत्रिकः तस्माद्विदाहीविष्टनीगुरुः स्याद्यंत्रि
 कोरसः अथपय्युषितस्येक्षुरसस्यगुणाः रसः पय्युषितोनेष्टोहृन्लोवावायहोगुरुः कफ
 पित्तकरः शोषीनेदनश्चातिमूत्रलः अथयक्षस्येक्षुरसस्यगुणाः पक्कोरसोगुरुः स्निग्धः
 सुतीक्ष्णः कफवातनुत् गुल्मानाहप्रशमनः किंचित्पित्तहरः स्मृतः अथेक्षुरसस्यविका
 राणांगुणाः इक्षोर्विकारास्तड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः गुरवोमधुरावल्यास्निग्धावात

हराः सराः चृष्यामोहहराः शीताहंहरा विषहारिणः अथकाणितटकरावच्छो आइतिलोके त
स्यलक्षणगुणाश्च इक्षोरसस्तुयः पक्वः किंचिक्काठोवक्रवः सरवेचुविकारेषु रत्यातः फाणित
संज्ञया फाणितं गुर्वनिष्पदिहंहरां कफशुक्रकृत् वातपित्तश्रमान्तिमस्त्रवस्तिविशोधनं
अथमत्स्यं डीरावकचखंडइतिलोके इक्षोरसोयः संयकोघनः किंचिद्वान्वितः मंदं यत्स्यं दते
तस्मान्मत्स्यं डीति निगद्यते मत्स्यं डीनेदिनीवल्पासद्यः पित्तानिलापहा मधुरावह एचृष्यारक्त
दोषापहासता अथगुडस्यलक्षणगुणाश्च इक्षोरसोयः संयकोजायते लोष्टवत्प्रदः सगुडो
गोडदेशे तु मत्स्यं ज्येष्ठगुडोमतः गुडो हृष्यो गुरुस्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः नातिपित्तहरो मेदः
कफकृमिवलप्रदः अथपुराणगुडस्यगुणाः गुडोजीर्णो लघुः पथ्योऽननिष्पदिषुष्टिकृत्
पित्तघ्नो मधुरो हृष्यो वातघ्नो स्रक्त्रसादनः अथनवीनगुडगुणाः गुडोनवः कफश्वासकंस
कृमिकरोऽग्निहृत् श्लेष्माणामाशुविनिहंति सदाऽर्ककेन पित्तं निहन्ति च तं देवहरीतकीभिः शुं

व्यासमंहरति वातमशेषमित्यं दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय अथ खंडगुणाः खंडं सुमधुरं च
 प्यं चक्षुषं च हृणं हिमं वातपित्तहरं स्निग्धं वल्यं वांतिहरं परं खंडमिति प्रसिद्धं अथ सिताविनीते
 लोके तस्य लक्षणं गुणाश्च खण्डं तु सिकता रूपं सुखे तं शर्करा सिता सिता सुमधुरा रुच्या वातपि
 ता सदा हृत् मूर्च्छा छिद्भिर्ज्वरान् हंति सुशीता शुक्रकारिणी अथ गुलशर्करा मिश्रीतयोर्गु
 णाः नवेत्युष्ण सिता शीतारक्तपित्तहरी लघुः क्षर्द्यती सारवृद्धा हरक्त हृत्तु वरी हिमा यथाय
 येषां नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा स्नेहलाघवशो त्यागि सरत्वं च तथा तथा इति श्रीभावप्रका
 से द्रव्यवर्गः समाप्तोऽयं द्रव्यवर्गः अथानेकार्थनामवर्गः तत्र द्रव्यानि नामानि यथा आ
 मं तकः अम्लोणिका कोविदारश्च कुलकः पटोलः कुपीलुश्च कुपीलुः कुचिला इति
 लोके कोशातकी महाकोशातकी राजकोशातकी च दीप्यकः यवान्मजमोदा च फालि
 जकः मरुवकः पिंडीतकश्च मरुवकः मरुआ इति लोके पिंडीतकः मयनफर इति लोके

क २५३

मधूलिका मूर्वाजलपट्टीच **सुवकं** सौवर्चलंवीजपूरकंच लोणिका लोणीशाकंचांगो
 रीशाकंच **वसुकः** रत्नाकः ^{रत्ना}क्षारलवणश्च **वाल्मीकं** कुंकुमं हिंगुच विवृतकं धान्यकं
 वृष्यं च **स्वादुकंटकः** गोचुरोदिकं कंतश्च **अमिमुखी** नक्षत्रातकीलांगलीच **अमिशि**
 षं कुंकुमं कुसुमं **अजप्रंगी** मेघप्रंगी ककटप्रंगीच **प्रियंगुः** फलिनीकंगंश्च **भृंगा** काकुति ४
 भृंगराजस्त्वक्क **समंगा** मंजिष्ठासुजातश्च **अमोवा** विडंगं पाटलाच मोचा कदलीशा
 मल्लिश्च **कुटंनटः** श्योनाकं **कैवर्त्ती** मुस्तं च **कुनटी** धनिकामनः शिलाच **घोरय** १
 गोवदरीच **त्रिपुटा** लहसुल्लैलाच **शटी** कर्चुरीगंधपालाशचि दंतशूटः जंवीरः क
 पित्तश्च **दंतशूटा** अल्लिकाचांगोरीच **अरुणा** मंजिष्ठा अतिविषाच कणा पिप्पली
 जीरकंच तालपर्णी मुशलीमुराच पीपुपर्णी मूर्वाविंवीच **ब्राह्मणी** मांजिस्त्रकाच
 अपराजिता विद्युकांताशरण्यणीच **आस्फोता** अपराजिताशारिवाच **पारावतपदी**

ककुद्वि १ शिवकोवि १

रूपा ४

सुरमा २

भा.प्र.

१८५

गुलाव ५

जवासा २

ज्योतिष्मतीकाकंजंघाच शारदी शारिवाजलपिप्पलीच उग्रमांधा ववाजवानीच परिव्या
धः कर्णिकारोजलवेतसश्च अन्नं स्रोतोन्नं सोवीरं च अग्निश्चित्रकं कंदतिमल्लातक
श्च कृमिभः विडंगोहरिद्राच तेजः शरोवेणुश्च तेजनी तेजवतीमूर्वाच रोचनः कांषि
ल्पः रोचनाचगोरोचना राजादनं हीरिकाप्रियालुश्च शकुलादनी कटुकाजलपिप्पली
च गोलीमी श्वेतह्वाक्वाच पद्मा पद्मचारिणीभागीच श्यामा सारिवाप्रियंगुश्च धान्यं
धान्यकंशाल्यादिव सहस्रवीर्या नीलह्वमिहाशतावरीच सेव्यं ऊशीरंलामज्जकंच उड
वरं जंतुफलंताम्रं च ऐंशी इंद्रवारुणींद्राणीच कटंतरा कटुकाशोनाकंच हारःजव
षारःस्वर्जिकाच गंडीरःशाकविशेषोगंडिनीदेवगांडुरीतिचलोके गंडिनीमंजिषा गंधारी
उरुलभांधयलाशीच विना इंद्रवारुणीहृहंदंतीच वुडिकेरी कप्पसीविंवीच धारा गु
ञ्जीहीरकाकोलीच वालपत्रः खदिरोयवासश्च वारि वालकमुदकंच सहामूर्वामांसरो

पपैय २

नेत्रवाला १

देवगां २३

१८५

हिणीच अंगारवल्ली नार्गीगुंजाच अमृणालं उशीरलामञ्जुकैच कुंडलिनी गुडीचीकोवि
 दारश्च गंधफली प्रियंगुश्चंपककलेकाच दीर्घमूलं यवासःशालपर्णीच पिच्छिला शाल्म
 लिःशिशियाच पुष्पफलः कपिलःरुषाडश्च पोद्गलः नलःकासश्च यवफलःकुट
 जोवंशश्च देवी मूर्वास्यकैच विष्वा शुंक्वतिविषाच शीतशिवं सेंधवंमिश्रेयाच क
 क्काः कापिल्यःकासमर्हश्च चर्मकषा शातलामांसरोहिणीच नंदित्तलः अश्वत्थमेहो
 ऽधोमुखपत्रशाखःवेलियापीपरद्रुतिलोकेप्रसिद्धः तुण्डिश्चपयः शीरमुदकं च रुहा ह
 वामांसरोहिणीच सिंहीचहंतीवासाच अथअथानिनामानि कमुकः पूगस्तदःपटिका
 लोधश्च क्षुरकः कोकिलाहोगोक्षुरस्तिलकनामपुष्पविशेषश्च प्रियकः प्रियंगुःकदं
 वोऽसनश्च पृथ्वीका कालाजाजीचहं देलाहिंगुपत्रीच भूतिकं भूनिवःकं तणभूस्तणश्च
 सोमवल्कलः कद्रफलः स्वेतरुदिरोधृतपूर्णकरंजश्च सौगंधिकं कल्हारंकतण्णंधकं

शिरसाई ३

सहदेवी ४

कसौ ५

भटवरई ६

पटियालो ४४

हरिद्वारी ५२

भा.प्र.

१२५

वाही ४

पुंती २

च अंगः अंगराजस्त्वअंगरश्च अरिष्टः निंदोरसोनमद्वचमर्कटीकपिकच्छूअयामार्गः क
 रंजीच अंवष्टा पाटावांगेरीकाकमाचीच कृष्ण पिप्पलीकालाजानीनिलीचहीरिणी कुंभे
 काहीरकाकोलीश्वेतसारिवाच मधुपर्ण गुडुचीगंभारीनीलीच मधुकपर्णः श्योनाकः
 स्त्रियांवुमंजिष्ठाब्रह्ममांडूकीच श्रीपर्णः गंभारीगाणकारिकाकटफलश्च अमृता गुड
 चीहरीतकीधात्रीच अनंता दुर्गलनानीलस्वासांगलीच कप्यप्रोक्ता अतिवलामहाश
 तैवरीकपिकच्छूश्च कृष्णहस्ता पाटलागंभारीमाषपर्णीच जीवंती गुडुचीशाकैविशो
 षोवदाच लता सारिवाप्रियंगुः ज्योतिष्मतीच समुद्रात्ता दुर्गलनाकपर्पासीस्यर्कचहेम
 वती हरीतकीश्वेतवचापीतुगंधः सीकंदः यस्यमूलं चोक्तमिति प्रसिद्धं अथवा हरीतकी
 महाश्रावणीपदचारिणीच षड्रुथा वचागंधयलासीकरंजीच वरदा सुवर्चलाऊरऊर
 तिलोकेअश्वगंधावरहीगेहिइतिलोके इक्षुगंधाकाशः कोकिलाहोगेहुरः हीरविदारीच

जिबई १

कपूरदति ४

१८६

कालस्कंधः तमालस्त्रिङ्कः कालखदिरश्च महोषधं शृंगीरसोनोविषं च मधु क्षौद्रं पुष्पं
 रसोमद्यं च कपीतनः आप्रातकः शिरीषो गार्दभांडुश्च मदनः पिंडीतकोधत्तरः सिक्का
 कञ्च सदपुष्पः श्वेताकेरिक्तार्कः कुंदश्च सुसतिः शल्लकी मुराणलावालुकं च लक्ष्मीः
 कृद्धिर्हृदिः समीच कालानुसाय्य कालीयकंतगारं शोलेयं च चांयेयः चंपकीनागकेशरः
 पद्मकेशरश्च नादेयी गणिकाजलजं वूर्जलवेतसं च पाकं विडं सोवर्चलं यवहारश्च वि
 शल्या लांगली गुडूची लघुदंती च इन्द्रः ककुभो देवदारु कुटजश्च काश्मीरं कुंकुमं पुष्क
 रमूलं काश्मीरी गंभारी च गुडः पटेरकः शरश्च गुडा प्रियंगु नम्रमुस्तकी मुस्तश्च कुंकुं कुंकुं
 मम्लवेतसं हलाम्लश्च पारिजतः निंबः पारिजातो देवदारुश्च पीतदारुः हरिद्रा देवदारुस
 रलश्च वीरः ककुभो वीरणं काकोली च वीरतरुः ककुभो वीरणं शरश्च मयूरः अपा
 मार्गो जमोदा तुल्यरक्तसारः रक्तचंदनं पतंगं खदिरश्च वदरा सुवर्चला अश्वगंधा वाराही

भा.प्र.
१८७

चवसिरः रक्तायामार्गजपिप्पलीसमुद्रलवंसौवीरं अंजननेदीवद्वरसंधाननेदश्च वंजुलः
अशोकोवेतसस्तिनिशश्च शिला मनःशिलाशिलाजतुगैरिकंच सोमवल्ली वाकुचीगु
डीचीब्राह्मीच अलीवः सौमंजतोमहानिंबः समुद्रलवणंच कारवी कालाजाजीशताका
जमोदाच धामार्गवः रक्तायामार्गः राजकोशातकीमहाकोशातकीच दुःस्पर्शा यवसः
कंटकारीकपिकच्छूश्च पलाशः किंशुकः गंधपलाशीयत्रंच कालमेषी मंजिष्ठावाकु
चीरपामात्रिवृच्च पलंकषः गुग्गुलुः गोक्षुरः लाक्षाच मधुरसाद्राक्षामूर्वागंतारीच रसा रा
क्षालकीयावाच श्रेयसी हरीतकीरालागजपिप्पलीच लोहं अयः कांश्यमगुरुच
सहा मुन्यणविलानेदः ककहीसेवतीगुलाक इतिलोके सुवहा रालानाकुलीनीलपु
ष्पः सिद्धवारः अथवक्षार्थानिनामानि अपराष्टः सृतोद्यासुसौर्वलविनीतके कर्ष
पक्षाक्षमुद्राक्षराकटेद्रिययासके काकारव्यः काकमाचिकाकोलीकाकणंतिकाका

कजंघाकाकनासाकाकोडंवरिकापिच सप्तस्वर्णेषुकथितः काकशहोविवक्षणेः सयद्वि
रदमेषेषुसीसकेनागकेसरे नागवल्यानागदंत्यानागशहः प्रयुज्यते मांसप्रवेचेचुरसेया
रदेमधुरादिषु बालरोगेविषेनीरेरसोनवमुवर्तते इतिश्रीनावप्रकाशोहरीतक्यादिद्रव्या
णां नामगुणवर्गादिकथनं समाप्तं संपूर्णम् अथविशेषगुणकथनवर्गः तत्रपानीय
स्यगुणाः पानीयंरसुतीरद्योयः पित्तेदुरुणोदये सजराव्याधिनिर्मुक्तोजीवेद्वर्षशतंसुधीः
विगतघननिशीथेप्रातरुह्यायनित्यं पित्तिरवलुनरोयोनासरंध्रेणवारि सप्तवतिमतिप्र
णश्चक्षुषातात्पर्यवुल्योबलियलितविहीनः सर्वरोगेर्विमुक्तः निशीथोऽन्ननिशंधकारः
अथमानपरिभाषा नमानेनविनायुक्तिर्द्रव्याणां जायतेकचित् अतः प्रयोगकार्यार्थिमा
नमत्रोच्यतेमया १ चरकस्यमतंवेद्यैर्येयस्मान्तंततः विहायसर्वमानानिमागधमान
मुच्यते २ त्रशरेणुवृधैः प्रोक्तात्रिशतापरमाणुनिः त्रशरेणुसुपयोयोनाम्नावंशीनिगद्यते३

जालान्तरगतेः सूर्यकरैर्वशीविलोक्यते षडंशीनिर्मरीचिः स्यात्तानिः षड्भिश्चरानिका ४ तिसभिः
रत्निकानिश्चसर्षपः प्रोच्यते बुधेः पवोष्टसर्षपैः प्रोक्तोगुंजास्यात्तुष्टयं ५ षड्भिश्चरानिका
स्यान्माषकोहेमधानको माषेष्वुर्निःशाणः स्याद्वराणः सनिगद्यते ६ द्दः सएवकथित
स्तद्वयं कोलउच्यते बुधकोवटकश्चैवदं द्वाणः सनिगद्यते ७ कोलद्वयं तु कर्षः स्यात्प्रोक्तः
पाणिमाणिकः अक्षयिबुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्चतिन्दुकं ८ विडालपदकं चैव तथा
षोडशिकामता करमध्यं हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ९ उद्वरं च पययिः कर्षा एव निगद्य
ते स्यात्कर्षान्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा १० शुक्तिन्याचपलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थि
का प्रकुंचः षोडशी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ११ पलान्याम्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते
प्रसृतिन्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोर्धरावकः १२ अर्धमानञ्च सज्ञेयः कुडवान्यां च मानिक
शरावोष्टपलं तद्वद्वेयमत्र विचक्षणैः १३ शरावान्यां न वेत्त्यस्य चतुःस्थेस्तथा ठकं भाज

नंकांशपपात्रैवचतुःषष्टियलश्चसः १४ चतुर्भिराठकैर्द्रोणः कलशोनल्वणोर्मिणः तुम्मान
श्चषट्ठोरारिर्द्रोणयर्षायसंज्ञितः १५ द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौचतुःषष्टिशरावकः सर्पाभ्यां
चनवेद्रोणीवाहोगोणीचसास्मृता १६ द्रोणीचतुष्टयं रवारीकथितसूक्ष्मबुद्धिभिः चतुःसह
स्रपलिकाषरावत्यधिकाचसा १७ यलानां द्विसहस्रं च नार एकः प्रकीर्तितः तुलापलशतं
ज्ञेयं सर्वत्रैवेषनिश्चयः १८ माषटङ्काहविल्वानिकुडवः प्रस्थमाठकं राशिर्द्रोणीखारिके
तियथोत्तरचतुर्गुणं १९ अष्टं चरकसंमतः सुश्रुतमते पञ्चरक्तिको माषो विंशतिरक्तिक
संकोऽशीतिरक्तिकः कर्षः अयमेव कलिङ्गपरिभाषायामपि यतस्तत्राष्टरक्तिको माषो द्वाविं
शतिरक्तिकः सार्धटंकद्वयमितः कर्षः गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः द्रवा
ईशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं स्मृतं २० प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्रियोः मानं तथा तु
लायास्तु द्विगुणं नक्कचित् स्मृतं २१ मद्दहवेणुलोहादेर्भागं यच्चतुरंगुलं विस्तीर्णं च तथोच्चञ्च

तन्मानं कुडवं वदेत् २२ इति मागधमानं अथ कलिङ्गमानं यती मन्दाग्रयोः फल्ग्वहीनसत्त्वानरा
 कलौ अतस्तु मात्रातद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसम्मता १ यवीक्षादशानि गौरिसर्षपैर्प्रोच्यते बुधेः यव
 ध्येन गुह्यात् त्रिगुंजो वज्र उच्यते २ माघो गुंजा निरष्टाभिः सप्त निव निवेत्कचित् चतुर्निर्मषिके
 :श्राणः सनिष्कंष्टक एव च ३ गह्वानो माघकेः षडभिः कर्षः स्याद्दशमाषिकः चतुः कर्षेऽप्यलं
 प्रोक्तं दशश्राणमितं बुधेः ४ चतुः पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववत्सताः स्थितिर्नास्त्येव मात्राया
 : कालमग्निं वयो वलं ५ प्रकृतिन्दोषदेशो वदद्वा मात्रां प्रकल्पयेत् नाल्यं हृत्योषधं व्याधियं
 शाम्भोल्यं महानलम् ६ अतिमात्रं च दोषाय यथाशः स्येव रुदकम् ७ इति मानपरिभाषा
 अथ भेषजानां विधानानि स्वरसश्च तथा कल्कः काथश्च हिमफाणकौ श्रेयाः कषायाः पञ्चैते
 लघवः सूर्ययोश्चरं २ तत्रादौ स्वरसविधिः आहतात्तत्क्षणोत्कृष्टाद्रव्यात्तु स्यात्समुद्रवेत् वस्त्रनि
 ष्ठीदितो यश्च स्वरसो रस उच्यते २ आहतात्कीटाग्निशीतादि निरनुपहतात् तु स्यात्समिष्टात्

कुडुवंचूर्णितं प्रव्यं चतुःषष्टिपले जले अहोरात्रं स्थितं तस्माद्भवेद्दारस उत्तमः^३ चूर्णितं चूर्णी
कृतं आदाय शुष्कं प्रव्यं वा स्वरसानाम समभवे जलेष्टगुणिते साध्यं यादृशिष्टं वा ह्युते ४ स्व
रसस्य गुरुत्वाच्च यत्नमर्धप्रयोजयेत् निशोषितं चाग्निमिदं पलमात्रं रसं पिबेत् निशोषितं नि
शायामुषितं ५ सितामधुगुडं क्षीरं जीरकं लवणं तथा घृतं तैलं च चूर्णादीन् कोलमात्रान् रसे
क्षिपेत् ६ कोलपुं कदम्बम् अथ ताम्रजलविधिः कंडितं ताम्रपलं जलेष्टगुणिते क्षिपेत्
भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्वत्र कर्मसु भावयित्वा कोमलीकृत्वा अथ हिमविधिः क्षुण्णं प्रव्यं
पलं सम्यक् षड्भिर्नीरपलेः क्षुतं निशोषितं हिमः सः स्यात् तथा शीतकषायकः तस्य मा
नं मत्तं पाने पलद्वयमितं बुधैः क्षुण्णं चूर्णितं अथ मम्यविधिः जले चतुःपले शीते क्षुण्णं प्रव्यं
पलं क्षिपेत् मृत्यात्रे सम्यक् तस्माद्धारि पलं पिबेत् क्षुण्णं चूर्णितं मंथयेत् मृत्नीया
त् अथ फाणविधिः क्षुण्णं प्रव्यपले सम्यज्जलमुलं विनिक्षिपेत् मृत्यात्रे कुडुवोन्मानं ततस्तु

भा. प्र
२००

प्राचयेत्ययः सस्याचूर्णप्रवः फाटः तन्मानंदि। पलोन्मितं सौप्रंसितांगुडादी सुकर्षमात्रान्वि
नितियेत् चुलेचूर्णीकृते सचूर्णप्रवः फाटः स्यादित्यन्वयः अथकल्कविधिः प्रथमांशं
शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं न वेत् प्रक्षेपेत् तन्मानं कर्षसंमितं कल्के मधुधृतं तैलं देयं दिगुण
मात्रया सितांगुडं समं देयं प्रवोदेयश्च वुर्गुणः अथचूर्णविधिः अत्यन्नशुष्कं यद्रव्यं सुषिष्टं
वस्त्रगालितं तस्याचूर्णरजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसंमिता चूर्णे गुडः समो देयः शर्करादिगु
णामता चूर्णेषु नृजितं हिं देयं नोत्केदकं न वेत् लिहेचूर्णप्रवेः सर्वैः धृता घैर्दिगुणोन्मि
तैः पिवेच्च वुर्गुणिरेव चूर्णमा लोडितं प्रवेः चूर्णविलेहगुटिका कल्पा नामनुपानकं पित्वा
तकफातक्षेत्रिद्येकपलमाहरेत् यथा तैलं जले प्रातश्चाणेनैव विसर्पति अनुपानवत्या
दंगो तथा सर्पति तेषजम् अथमाचूर्णविधिः प्रवेण्यैव तासम्यक् चूर्णं सर्वं सुतं न वेत् भा
वनायाः प्रमाणं तु चूर्णे प्रोक्तं निषावरेः अथपुट्याकविधिः पुट्याकस्य कल्कस्य स्वरसो

गृह्यतेयतः अतस्तुपुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया पुटपाकस्य मात्रेयं लेपस्यांगारवर्णता त
लेपं घंगुलं स्थूलं कुप्यादांगुलमात्रकं काश्मरीवटजम्बादियत्रैर्वेष्टनमुत्तमं पलमात्रेण
सोग्राह्यः कर्षमात्रं मधुक्षिपेत् कल्कचूर्णप्रवाद्यास्तु देया कोलमिता बुधैः अथोत्तोदकवि
धिः उत्तोदकं फुकवटा इति लोके अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्धकेन वा कासश्वासज्वरा
नृत्तिपीतमुत्तोदकं निशि अथ क्षीरपाकविधिः क्षीरमष्टगुणं प्रव्यात क्षीराक्षीरं चतुर्गुणं
क्षीरशेषं तु तलीतं शूलमामोक्षवंजयेत् अथ कायविधिः पानीयं षोडशगुणं क्षुमेप्रव्यय
लेक्षिपेत् मृत्पात्रे काययेद्वा ह्यमष्टमांशावशेषितं कषदिस्तु पलं यावद्वा त्मोदशिकं ज
लं षोडशिकं षोडशगुणं तज्जलं पाययेद्दीमान्कोलं मूहम्रीसाधितं सूतकायः कषायश्च
निर्यूहः सनिगद्यते अथ कायपानमात्रमाह मात्रोत्तमायलेन स्याद्विनिर्ह्येतु मध्यमा जघ
न्यात्तमलार्धेन स्नेहकायोषधेषु च तत्राशरे कायप्रव्ययलेवारि अथ षगुणमिष्यते चतुर्ना

भा. प्र.
२०१

गावशिष्टे तु पेयं पलचतुष्टयं दीप्तानलं महाकायं पापयेच्च पलद्वयं मध्यमाग्निमल्पकायं पल
मात्रं च यायेयेत् काये हियेत् शितामं शौश्रुवर्थाष्टमषोडशैः वातपित्तकफातं के वियरीतं मधु
सूतं जीरकं गुग्गुलं दारं लवणं च शिलाजतु हिं गुष्ठिकटुकं चैव काये शूलोन्मिहं हियेत् क्षी
रं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यद्रवं तथा कल्कं चूर्णादिकं काये निःक्षिपेत् कर्षसंमितं तत्रोपविश्य
विश्राजः प्रसन्नवदनेक्षणः श्लोषधं हेमरजतमृदाजनमधिष्ठितं पिवेत् प्रसन्नहृदयः पीत्वा
पात्रमधोमुखं विधाया च मयशालिलं ताम्बूलं चोपयोजयेत् अथावलेहविधिः काथादे
र्यत्पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया सोऽवलेहश्च लेहश्च तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता सिता
चतुर्गुणा कायचूर्णाच्चिद्विगुणो गुडः द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः सुपक्वं तं वुमत्वं
स्यादवलेहेषु मज्जनं स्थिरत्वं पीडिते मुद्रागन्धवारिसोऽजवः उग्धमिक्षुरसं यूषं पंचमूल
कषायजं वासाकायं यथायोग्यमनुयानं प्रशस्यते अथ वटिकाविधिः वटकाश्च यका

प्यतेतन्नामगुटिकावटी मोदकीवटिकापिंडीगुडोवर्तिस्तथोच्यते लेहवत्साधयेदहोगुडोवाञ्च
करीषवा गुगुलुर्वाहियेनचूर्णं तन्निर्मितावटी तत्रवह्निसिद्धेगुडादौ कुर्याद्वह्निसिद्धेनक्व
चिद्गुगुलुनावटी प्रवेणमधुनावापिगुटिकां कारयेदुधः शिवाचतुर्गुणादेयावटीषुदिगुणेगु
डः चूर्णेचूर्णसमः कार्योगुगुलुर्मधुतत्समं चूर्णसमं प्रवतुदिगुणंदेयंमोदकेषुनिषावरैः प्र
वोद्वक्त्रसंप्रत्य कर्षप्रमाणतन्मात्रावलं दृष्ट्वाप्रयुज्यते वलमितिकालादेरप्युपलक्षणं अ
थघृततेलयोर्विधिः कल्काच्चतुर्गुणीकृत्यधृतंवातेलमेवच चतुर्गुणेप्रवेसाध्यंतस्यमात्राय
लोमिता मात्रायलोमिता भक्षणाय निक्षिप्यकाथयेत्तोयंकाथप्रव्याच्चतुर्गुणं यादशिशृ
गहीत्वातुस्नेहंतेनेवसाधयेत् चतुर्गुणंमृदुप्रत्येकदिनेष्टगुणंमतं तथाचमध्यमप्रत्येदद्या
दष्टगुणंपयः अत्यंतकठिनप्रत्येनीरंषोडशिकंमतं मृदुप्रत्येअर्द्धप्रत्येगुड्यादौकठिन
शुष्कप्रत्येगुएत्यादौ अत्यंतकठिनेमरिचशुष्कदेवदावादौ कर्षादितःपलंपावतहिये

भा.प्र.
२०२

तपोऽशिकं मलं तद्वर्चकुडवं यावद्भवेदस्य गुणं पयः प्रस्थादितः हि ये नीरं वारीया वच्चतुर्गुणं
पूर्वचतुर्गुणं मृदुद्रव्य इत्यादिना काथ्यद्रव्यगतमृदुत्वादिगुणानेदेन जलागतपरिमाणमुक्तं इदं
नीकेचिद्व्याख्याः कर्षादितः पलं यावदित्यादिना वचनेन काथ्यद्रव्यगतपरिमाणानेदेन ज
लागतपरिमाणं मन्यन्ते अंबुकाथरसैर्षत्रिपथकस्नेहस्य साधनं कल्कस्य शतत्रयदद्याच्च
तुर्ध्वषष्टमष्टमं अस्यायमर्थः अम्बुनास्नेहसाधने कल्कं स्नेहस्य चतुर्थमं शतदद्यात् का
थेन स्नेहसाधने स्नेहस्य षष्टमांशं कल्कं दद्यात् स्वरसैः स्नेहसाधने स्नेहस्य षष्टमांशं कल्कं
दद्यात् पुनर्विशेषमाह उग्धेदधिरसेतके कल्को देयो षष्टमांशिकः कल्कस्य सम्यक्पाका
र्थं तोयमत्र चतुर्गुणं कल्काद्रव्याच्चतुर्गुणं तोयं पेषणार्थं द्रव्याणि यत्र स्नेहेषु यंवादीति नव
तिहि तत्र स्नेहसमान्याकुर्याथा पूर्वचतुर्गुणं अस्यायमर्थः यत्र स्नेहेषु आदीति पंचद्रव्याणि
उग्धेदधिस्वरसतक्र कल्कोपयुक्तजलानि प्रत्येकं स्नेहसमानि बोधव्यानि यथा पूर्व उग्धेद

धिस्वरसतक्रेसमुदितंस्नेहम्बु तुर्गुणंभवति प्रयेणकेवलेनैवस्नेहपाकोभवेद्यदि तत्राम्बु
पिष्टःकल्कस्याजलंवात्रचतुर्गुणं अत्रकल्कप्रत्येकाद्येनकेवलेनैवपाकोयत्रेरितक
चित् कायप्रत्यस्यकल्कोपितस्नेहेप्रयुज्यते पुष्पकल्कस्तुयःस्नेहस्तत्रतोयंचतुर्गुणं
स्नेहा स्नेहाष्टमांशश्चपुष्पकल्कःप्रयुज्यते वर्तिवत्स्नेहकल्कःस्याद्यदांगुल्याविवर्ति
तः शार्दहीनोग्निनिःक्षितःस्नेहःसिद्धोभवेत्तदायदाफेनोद्गमस्तेलेफेणशान्तिश्चसर्पिषि
वर्णगंधरसोत्पत्तिःस्नेहसिद्धिस्तदाभवेत् स्नेहपाकस्त्रिधाप्रोक्तोमृदुर्मध्यःस्वस्तथा ईषत्स्व
रसकल्कस्तुस्नेहपाकोमृदुर्भवेत् मध्यपाकस्यसिद्धिश्चकल्कोनीरसकोमले ईषत्कतिन
कल्कश्चस्नेहपाकोभवेत्वरः तदूर्ध्वदग्धपाकःस्याद्वाहकृत्तिःप्रयोजनः आमपाकश्चूने
वीर्योवह्निमांश्चकरोरुः नस्यार्थस्यान्मृदुःपाकोमध्यमःसर्वकर्मसु अभ्यंगार्थस्वरःप्रो
क्तोयुज्यादेवैयथोचितं घृततेलगुडादींश्चसाधयेन्नेकवासरे प्रकुर्वत्युषितास्वेतेविशेषाद्गुण

भा. प्र
२०३

संचयं अथसंधानविधिः द्रवेषु विरेकालस्यं प्रव्यं यत्संधितं भवेत् आसवारिष्टमेदेस्तत्प्रो-
च्यते नैषजोचितं नैषजोचितं तत्तज्जेषजोचितं तत्रासवारिष्टयोर्लक्षणमाह यदपक्वौष-
धाम्नुभ्यां सिद्धं मधुसंश्रासवः अरिष्टः कायसाध्यः स्यात्तयोर्मनिं पलोमिर्तं सामान्यतोऽ-
रिष्टविधिः अनुक्रमानारिष्टेषु प्रवृत्तौ गण्डात्तुलां लोहं द्विषे मुडादहं प्रदोषं दशमांसिकं
मुडस्येव दशमांशं द्विविधं सीधुमाह ज्ञेयः शितासवः सीधुरपक्वमधुरप्रवैः इक्षुरसादि-
भिः सिद्धः पक्वः रसः सीधुः संपक्वमधुरप्रवैः परिपक्वान्नसंधानसमुत्पन्नां सुरांजगुः सुर-
मंदुः प्रसन्ना स्यात्ततः कादवरीवना तदधोजगलो ज्ञेयो मोदको जगलात् घनः पक्वो सोह-
तसारः स्यात्सुरावीजं च किण्वकं सुरावीजं यवगोधूमतण्डुलादि यन्नालखर्जूररसेः सं-
धिता साहिचारुणी कंदमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च यत्र प्रव्ये निषूयंते तच्चुक्त-
मभिधीयते अनिषूयंते प्रवेणाप्लाव्य संधीयंते विनष्टमम्लतां यातं मधुं वामधुरप्रवः वि

अर्ज २

भूले दिक् ४

जेधुमादिः ४

सिरका २

२०३

विशेषः १

नष्टसंधितोयस्तु तच्छुक्तमनिधायते गुडाम्बुना सतैलेन कंदशाकफलेस्तथा संधितंचाम्लतां
जातं गुडशुक्तं प्रचक्षते एवमेव हि शुक्तं स्यान्मृदीका संनवं तथा वृषां वृषं संधितं ज्ञेयमा मे वि
दलितैर्यवैः यवेस्तु निस्तुषैः पक्वैः सोवीरसाधितं न वेत् आरनालं तु गोधूमेरामैः स्यान्निस्तु
षीकृतैः पक्वैर्वसंधितैस्तेस्तु सोवीरसदृशंगुणैः कुल्लाषधान्यमंडादिसंधितं कांजिकं वि
दुः शंडाकी संधिता ज्ञेयामूलकैः सर्षपादिभिः अथ धातुनां शोधनमारणविधिः तत्र मारणा
ययोगं पुवर्णमाह दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुंकुमप्रभं तारशुल्बो ज्जितं सिग्धं कोमलं
गुरुहेमसत् उत्तमं तच्छुतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलंदलं दाहे छेदेऽसितं स्वेतं कषेत्याज्यं
स्फुटं लघु अथ शोधनविधिः पत्रलीकृतपत्राणि हेमो वन्हो प्रतापयेत् निक्षिपेत्ततश्च
नितैले तत्रैव कांजिके गोमूत्रे च कुल्ल्यानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा एव हेमः परेषां च धातु
नां शोधनं न वेत् अथाशुद्धस्य पुवर्णस्य दोषमाह बलं सवीर्यं हरते न गणां रोगा व्रजं पोष्य

अंतीता प्र ५

जा. प्र.

२०४

काल्या ३

मर्दयित्वा ५

तीहकाये असौख्यकार्येवसदासुवर्णमिषुधमेतन्मरणं च कुर्व्यात् अथ स्वर्णस्य मारणाविधिः स्वर्ण
स्य द्विगुणं सूतमम्लेन सह मर्दयेत् तन्मोलकसमं गंधं निदध्यादधरोत्तरं स्वर्णस्यातितनूकृतपत्र
स्य गंधं गंधकचूर्णम् गोलकं च ततो रुध्वासरावदटसंपुटे त्रिंशदधनोपलेह्यात्पुनरन्येकं चतुर्द
श निरुस्य जायते न समं गंधो देयः पुनः पुनः रुध्वासवस्त्रकुट्टितविकणमृत्तिकया वनोपलाः
गोद्व्यादितिलोके निरुस्य यत्पुनर्न जीवति अथान्यः प्रकारः काञ्चने गालितेनां गंधो दशां शी २०५
शेन निःक्षिपेत् चूर्णयित्वा तथा म्लेन धृष्ट्वा कृत्वा तु गोलकं गोलकेन समं गंधं दत्वा चैवाध
रोत्तरं सरावसंपुटे धृत्वा पुनः त्रिंशदधनोपलेः एवं सप्तपुटे हेम निरुस्य न समं जायते अत्रापि प्र
वचत गंधः प्रदातव्यः पुनः पुनः काञ्चनारसैर्धृष्ट्वा समसूतकगंधयोः कज्जली हेमपत्राणिले
पथे समयातया काञ्चनारत्वचः कल्के मूखायुग्मं प्रकल्पयेत् धृत्वा तत्संपुटे गोलं मन्म
षासंपुटे च तत् निधाय संधिरोधं च कृत्वा संशोष्य गोलकं वह्निं स्वरतरंदद्यादेवं दद्यात्पुनरप्य

काल्या २

२०४

निरुत्य जायते न सम सर्वकर्मसु योजयेत् कांचनारप्रकारेण लंगलीहंति कांचनं लंगलीकरियार
 ज्वालामुखी तथा हन्यात् तथा हंति मनः शिला अन्यच्च शिलासिंहर योश्चर्णं समं योर कडुं धुकेः
 सप्तधा भावना दद्याच्छोषयेच्च पुनः पुनः ततस्तु गलिते हेमनिकल्को यं दीयते समः पुनर्धमेदति
 तरां यथा कल्को विलीयते एवं वेलात्रयं दद्यात्कल्कं हेममृतिर्न वेत् एवं मारितस्य सुवर्णस्य गुणाः
 सुवर्णं शीतलं रुष्यं वलंगु रसायनं स्वादुति कंच वुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलं पक्विं च हं हं नेत्रं
 मेधासमं तिमतिप्रदं हृद्यमायुः करं कांतिवाग्निशुद्धिस्थिरत्वकृत् विषहयक्षयोन्मादत्रिदोष
 ज्वरशोषजित् रुष्यं रुषायकामुकायहितं असम्यग्मारितं स्वर्णं वलं वीर्यं च नात्रायेत् करोति
 रोगान्मृत्युं च तद्वन्पाद्यत्ततस्ततः **धात्वधात्वादिमारणोपयुक्तान्युटप्रकारानाह** रसप्रदीये लो
 हादेरपुनर्न विस्तमुणत्वं गुणान्मृतासलिले तरां वापितसिद्धिः पुटनाद्भवेत् गंभीरे विस्तृते कु
 णे दिहस्ते च वुरस्रके वनोपलसहस्रेण पूरिते पुटनोषधं कीष्टे रुद्धं प्रयत्नेन गोविष्टोपरि धारयेत्

वनोपलसहस्रांशकोष्टिकोपरिनिक्षिपेत् वन्हिविनिक्षिपेत्त्रयमहापुटमिति स्मृतं कोष्टमूषा गो
विष्टा गोशूठा इति महापुटः स्यादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथा यते वनोपलसहस्रेणाप्
ते मध्ये विधारयेत् पुटनप्रत्यसंयुक्तां कोष्टिकां मुद्रितां मुखे अधोर्ध्वानि करंडानि
अर्धान्युपरिनिक्षिपेत् एतद्गजपुटं प्रोक्तं रम्या तं सर्वपुटोत्तमं हस्तश्चतुर्विंशतिश्रं
गुलप्रमाणः स स्यादः तेन त्रिंशदंगुलप्रमाणेनेत्यर्थः अतएवोक्तं साधारण
नरांगुल्या त्रिंशदंगुलकोपाजः इति गजपुटं अरतिमात्रके कुण्डे पुटं वाराहमुच्य
ते वितस्तिमात्रे खाते च कथितं कौकुटं पुटं अरतिस्तु निःकनिष्टेन मुखेनेत्यम
रः तिसृत्तकनिष्ठयामुष्णोपलक्षितो हस्तोऽरतिरित्यर्थः षोडशांगुलके खाते
कस्यचित्कौकुटं पुटं यत्पुटं दीयते खाते ह्यष्टसंख्येर्वनोपलेः कपोतपुटमेतत्
कथितं पुटपण्डितैः गोशान्तगोषुरक्षुप्तं शुष्कं चूर्णितं गोमयं गोवर्ततत्समा

ख्यातंवरिष्ठंरससाधने ब्रह्मज्ञाणस्थितैर्यत्रगोवरिदीयतेपुटं तन्नेर्वरंपुटंप्रोक्तंनि।
 षमिःसूतनसकृतं ब्रह्मज्ञाणेतुषैःपूर्णमिधेमूषांविधारयेत् क्षिप्तार्निमुद्रयेज्ञाण
 त्ज्ञाणपुटमुच्यते अथयंत्रप्रकारानाहतत्रैव नारदेवितस्तिगम्भीरेमध्येनिहि
 तरूपिके रूपिकाकंठयर्प्यंत्रंवालुकानिष्पूरिते नेषजंरूपिकासंस्थंवह्निना
 यत्रपच्यते वालुकायंत्रमेतद्विद्यंयत्रतत्रबुधैःस्मृतं वालुकायंत्रं निवर्धंशौषधंस्
 तंभूयेतित्रिगुणाम्वरे रसयोदलिकाकाषेदृढंवध्वागुणेनहि संधानपूर्णं
 म्मान्नत्सवावलंवनसंस्थितंअधस्ताज्वालयेदग्निंतत्तदुक्तकमेणहि दोलायंत्र
 निदंप्रोक्तंस्वेदनारव्यंतदेवहि संधानंकाजिकादि सांवुस्थालीमुखेवर्धेवस्त्रे।
 स्वेद्यंनिधायच पिधायपच्यतेयत्रतद्यंत्रंस्वेदनंस्मृतं स्वेदनंयंत्रं अथस्थाल्यार
 संक्षिप्तानिदध्यातनुरवोपरि स्थालीमूर्ध्वमुखीसम्यक्निरुध्यमृदुमृत्तया

भा. प्र.

२०६

विपुलं

ऊर्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्वा चुल्ह्यामारोप्य यत्नतः अधस्तात् ज्वालयेदग्निं यावत्प्रहरपञ्चकं स्वाङ्गुली
तंततो यत्नाद्गृहीयाद्दसमुत्तमं विद्याधराभिधं यंत्रमेतत्तज्जेरुदाहतं विद्याधरयंत्रं बालुकासु
समस्ताङ्गतामूरवारसान्विता दीप्तीयलेः संहणुयाद्यंत्रं नूधरनामकं नूधरयंत्रं यंत्रद्वयं
रुसंज्ञं स्यात्तत्स्थाल्योर्मुद्रिते मुखे डमरूयंत्रं अथ मारणा ययोग्यं रूप्यमाह गुरुस्निग्धं
इत्वेतदाहच्छेदघनक्षमं स्वर्णं त्विचन्द्रवत्स्वच्छतारं नवगुणं शुभं अथायोग्यं कठिनं क
त्रिमं रूक्षं रक्तं पीतं दलं लघु दाहच्छेदघनेन रूपां दुष्टं प्रकीर्तितं अथ शोधनविधिः पत्र
लीकृतयत्राणि तारस्याग्नौ प्रतापयेत् निषिञ्चेत्तत्पतमानि तैले तत्रैव कांजिके गोमूत्रे च कु
सत्यानां कषाये च त्रिधा त्रिधा एवं रजतयत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते अथाशुद्धस्य रूप्य
स्य दोषमाह रूप्यत्वं शुद्धं प्रकरोति तापं विदून्धनं वीर्यवलक्षयं च देहस्य पुष्टिं हरते तनो
ति रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्यात् अथ रूप्यस्य मारणा विधिः भागे कंतालकं मर्दयामम

२०६

२५

स्नेनकेनचित् तेनभागत्रयंतारपत्राणिपरिलेपयेत् धृत्वामूखापुटेरुध्वापुटेर्विशदनीयतेः स
मुहृत्यपुनस्तालंदत्वारुध्वापुटेपचेत् एवंचवुर्द्वापुटेस्तारंनस्मप्रजायते अन्यःप्रकारः
सुहीहीरेणसंपिष्टंमोक्षिकंतेनलेपयेत् तालकस्यप्रकारेणतारपत्राणिवुद्धिमान् पुटे
चवुर्द्वापुटेस्तारंनस्मप्रजायते एवंमारितस्यरूपस्यगुणाः रूपंशीतंकषाधाम्लं
स्वादुपाकरसंसरं वयसःस्थायनंस्निग्धंलेखनंवातपित्तजित् प्रमेहादिकरोगांश्चनाशा
यत्यविराद्रुवं अथमारणयोग्यंताम्रमाह जपाकुसुमसंकाशंस्निग्धमृदुघनहमं लो
हनागोक्षितंताम्रमारणायप्रशस्यते अथयोग्यंताम्रमाह कृष्णंरुद्धमतिस्तब्धंस्वेतं
वापिघनासहं लोहनागयुतंचेतिशुक्लंदुष्टंप्रकीर्तितं अथशोधनविधिः पतलीकृत
पत्राणिताम्रस्यग्नौप्रक्षपयेत् निषिञ्चेत्तप्तमानितेलेत्क्वेचकांजिके गोमूत्रेचकुलस्या
नांकषायेत्त्रिधात्रिधा एवंप्रस्यपत्राणांविशुद्धिःसंप्रजायते एकोदोषोविषेतामेव

शुद्धेष्टोन्नमोवमिः विरेकस्वेदमुल्केदोमूर्च्छादाहोरुचिस्तथा अथताम्रस्यमारणविधिः सूक्ष्माणि।
ताम्रपत्राणि कृत्वा संशोध्यैदुधः वा सस्त्रयमम्लेन ततः खुल्वे विनिक्षिपेत् पादांशं सूतकंदं
त्वायामम्लेन मर्दयेत् तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद्दिगुणोन्मव गंधकेनाम्लघृष्टेन तस्य कुर्या
त्रुगोलकं ततः पिष्ट्वा च मीनां क्षीचां देरीं च पुनर्नवां चतुःपत्रा अविलोना लोनी एतयोर्मेदः
तत्कल्केन वह्निर्गोलं लेपयेद्द्वंगुलोन्मितं धृत्वा तज्जोलकं भारेण सखावेन च रोधयेत् बालुकानिः
प्रपूर्याथ विभूतिलवणां बुनिः दत्वा नाण्डमुखे मुद्रां चुल्ल्यामेव विपश्चयेत् क्रमवद्वाग्निना
सम्यक् कया वद्याम चतुष्टयं स्वागशीतं समुद्धृत्य मर्दयेत्सूरणप्रवेः यामैकं गोलकं तच्चने
ः क्षिपेत्सूरणोदरे मृदालेपस्तु कर्तव्यः सर्वतो गुष्टमात्रकः पाच्यं गाजपुटे लिप्त्वा मृतं न च
तिनिष्ठितं वमनं च विरेकं च भ्रमं क्लममथारुचिं विदाहं स्वेदमुल्केदनं करोति कदम्ब
न एवं मारितताम्रस्य गुणाः ताम्रं कषायं मधुरं सति क्लमम्लं विषाके कटुसारकं च पिता

पित्रायहंशेषहस्वशीतंतप्रोपणंस्पाद्युलेखणं च पांडुराशोज्वरकुष्ठकाशश्वासक्षयान्पीन
 समलपितं शोथं कमीनश्शलमया करोति प्राहुः परे हं हणमत्यमेतत् एको दोषो विषेता मे
 त्वसम्पगमारितेष्टते दाहः स्वेदो रुचिर्मूर्च्छा लो दोरे को वमिर्ज्वरः रेको विरेकः अथ वंगस्य
 स्वस्वनिर्मुखा उन्नमंतत्ररुक् मिश्रकं त्वहितं मतं तस्या शुद्धस्य दोषमाह वङ्गो विध
 ने गलु शुद्धिहीनस्तथा विषकश्च किलासगुल्मो कुष्ठानि शूलं किल वातशोथं पांडुप्रमेहं च न
 गंदं च विषोपमं रक्तविकारं हृदं हयं च कृच्छ्राणिकफज्वरश्च मेहाश्मरी विप्रधिमुख्यरोगा
 न्नागोपिकुर्वात्कथितान् विकारान् तस्य शोधनमनिधीयते वङ्गनागोप्रतप्तो च गलितो तेने
 षे च येत् त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यात् रविदुग्धेऽपि त्रिधा निषेचयेत् तेलतक्रकांजिक गोमूत्र
 कुलस्य सक्तायेषु प्रत्येकं त्रिधा त्रिधा ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा अथ वंगस्य मारणविधिः मृतपात्रे
 प्राविते वंगे विंशत्युत्पत्तवोरजः क्षिप्त्वा वंगचतुर्थं शमयोदक्यप्रचालयेत् विंशत्युत्पत्तवोरजः

श्रृंगं अयोर्द्वीकरचुलि ततोहिजाममात्रेण वंगं नमः प्रजायते अथ नमः समंतलं हिस्र
 म्लेन विमर्दयेत् ततो गजपुटे पक्का पुनरम्लेन मर्दयेत् तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटे
 त एवं दशपुटेः पक्कं वंगं नवतिमरितं एवं मरितस्य वंगं स्य गुणाः रंगं लघुरसं रूक्षं कु
 ष्ठमेहकफकुमीन् निहन्ति यांडुं सश्वासं नेत्रमीषत्रुपित्तं सिंहोगजौघत्रुयथा निहन्ति
 तथैव वंगो विलमेहवंगं देहस्य सौख्यं प्रवर्त्तेन्द्रियत्वं नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनं अथ या
 शदस्य स्वरूपं यशदं गिरिजंतस्य दोषाः शोधनमारणे वंगस्येव हि बौद्धा गुणोऽस्तु कथ
 याम्यथ यशदं तु वरं तिकं शीतलं कफपित्तहृत् चक्षुष्यं परमं मेहान् यांडुं श्वासं च नाश
 येत् अथ शीसकस्य शोधनं तस्य साहजिका दोषा रंगस्येव निदर्शिताः शोधनं चापित्तस्ये
 व निषाग्निर्गदितं पुरा अथ शीसस्य मारणविधिः तां वृत्तरसं विष्टु शीलालेपात् पुनः पुनः
 दार्द्रिशक्तिः पुटेः नागे निरुह्य नमः प्रजायते शिलः मनः शिला अन्यच्च अश्वस्य विंचात्

५९ कौंश्चिदुच्यते शो न निःक्षिपेत् मृत्यात्रे विप्रतेनागो लोहदाम्ना प्रचालयेत् यामैकेन न वेद स
 तनुत्पास्या न मनःशिलाकांजिकेन दयं पिष्ट्वा पचेत् पट्टेन च स्वांगशक्तिं पुनः पिष्ट्वा शिलया
 कांजिकेन च पुनः पचेत्सरावाभ्यामेवं षष्टिपुटे मृतिः एवं मारितस्य श्रीस्य गुणाः श्रीसंरंग
 गुणं ज्ञेयं विशोषान्मेहनाशनं नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति म्याधि च नाशयति जीवन
 मातनोति वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति मृत्युं विनाशयति सन्नतसेवितः सः अथ लोह
 स्यात् शुद्धस्य दोषमाह षण्डत्वक्कुशमयमृत्युकारि हृद्रोगशूलो कुरुते श्मरी च नाना रुजानां
 च तथा प्रकीपं कुप्यच्चिह्नं लासमशुद्धलोहं अथ तस्य दोषां तये शोधनमभिधीयते पलली
 कृतपत्राणि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत् निःक्षिपेत् प्रतप्तानि तैले तत्रैव कांजिके गोमूत्रे वक्तव्या ल३
 नां कषाये च त्रिधा त्रिधा एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते अथ लोहस्य मारणविधिः
 शुद्धलोहं न वंच्छाया तांलंगरुडी रसे मर्दयित्वा पुटे ह्नो दद्याद्देवं पुटत्रयं पुटत्रयं कु

६२२९

माम

२०९

मायाश्चकुंडारचिन्नकारसैः पुटषट्कं ततोदद्यादेवंतीक्ष्णमृतिर्नवेत् अन्यच्च क्षिपेद्वादश
मंसेनदरदंतीक्ष्णचूर्णतः मर्दयेत्कन्यकाप्रावेयमियुगमंततः पुटेत् एवं सप्तपुटेर्मृत्युं लोह
चूर्णमवाप्नुयात् सत्योऽनुमृतोयोगींद्रैः क्रमोऽन्यो लोहमारणो कथ्यते रामराजेन कौतूहल
धियाधुना सूतकाक्षिगुणं गन्धं दत्वा कुर्याच्च कज्जली दयोः समं लोहचूर्णमर्दयेत्कन्यका
द्रवेः यामयुगमंततः पिंडं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके धर्मेष्टुत्वा रूचकस्य पत्रैराच्छादयेद्दुधः
यमदया हवे रूपां धान्यराशौ न्यसेत्ततः दत्त्वोपरिसरावंतु विदिनान्ने समुद्धरेत् पिष्ट्वा च गा
लयेद्दस्त्रादेवं वारितरं नवेत् दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्च तुर्गुणवारिणा तद्रसेनायसश्चूर्णसा
नीयाप्रावयेदपि आतपे शोषयेत्तनुपुटे देवं पुनः पुनः एकविंशतिवारं स्तवम्विययतेना
त्रसंशयः एवं सर्वाणि लोहानि स्वाणादीन्यपि मारयेत् एवं मारितस्य गुणाः लोहं तिक्तं स
रंशीतं कषायं मधुरं गुरु रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् कफं पित्तं गार्श्रस्त्रं शो

एवं ३२५

२०८

३९

भा.प्र.

२९०

माक्षिकयोः १

तेलेन वापुटेत तेलेनेन वापुटेत एवमिदं तत्त्वमाक्षिकं अथ तारमाक्षिकस्य शोधनमाह स्व
 र्णमाक्षिकवद्वेषाविज्ञेयास्तारमाक्षिके अतस्तद्वेषशान्त्यर्थं शोधनं तस्य कथ्यते कर्को
 टीमेषशृंगमुत्प्रेक्ष्यैर्जंजीरैर्जैर्दिनं भावयेदातपेतीत्रे विमलाशुच्यति ध्रुवं विमलातारमा
 क्षिकं कर्कोटीखेषसा मेषशृंगमिदाशृंगी अथमाराणं कुलस्यस्य कषायेण धृष्टातेलेन
 वापुटेत तेलेन वापुटेत तारमाक्षिकमृच्छति अथतयोर्विशिष्टाः गुणाः न केवलं स्व
 र्णरूपगुणास्तौ पीजयोर्मताः द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् संत्यजेयि गुणास्तयोः माक्षिकं म
 धुरं तिस्रं स्वयं च चरसायनं चक्षुष्यं वसिहकुसुमांडुमेहं विषोदरम् अर्शः शोफं क्षयं
 कण्डूविदोषं च नियच्छति अथ तुल्यस्य शोधनमाह विषयामर्दयेत्तुल्यं माक्षिकं कयोत
 योः दशांशं टंकणं दत्वा पचेत्तु पुटेततः पुटं दध्ना पुटं द्यौर्देयं तुल्यं विशुद्धये एवं शुद्धा
 स्य तुल्यस्य गुणाः तुल्यकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु लेखनं नेदनं शीतं चक्षुष्यं कफ

२९०

३२

अश्वरी १

पित्तहृत् विषाग्मकुष्ठकंडूघ्नं तदुणं रवर्पं मत्तं अथ कांश्यरीति शोधनमभिधीयते यत्त
 लीकृतपत्राणिकान्श्यस्यामौ प्रतापयेत् निषिचैत्रतत्तानि तेले तत्रैव कांजिके गोमूत्रे वकु
 लस्यानां कषाये च त्रिधा त्रिधा एवं कांश्यस्य रीतिश्च विशुद्धिः संप्रजायते अथमाराणं अर्कही
 रेण संपिष्टो गंधकस्तेन लेपयेत् समेन कांश्यपत्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैर्मुक्तः ततो मूषापुटेष्ट
 त्वापचेत्तु पुटेन च एवं पुटद्वयात् कांश्यरीतिश्च प्रियते ध्रुवं एवं मारितयोः कांश्यरीतिश्च गु
 णाः कांश्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशादं सरं गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परं रीतिका
 तुल्यं वेष्टासति कालवणारसे शोधनीया एतुरोगघ्नी कृमिहृत्वा तिलेखनी अथ सिंहरस्य शो
 धनमाह उग्धा म्लयोगतस्तं विशुद्धिः कथितं बुधैः अथ गुणाः सिंदूरसो विसिर्ष्य कुष्ठं कंडू
 षायहः जलसंधानजनकोज्ज्वलशोधनरोपणः अथ शिलाजतुनः शोधनमाह तत्र शोधनाय
 योग्यं शिलाजतुमाह गोमूत्रगन्धियत्कलं स्निग्धं मृदु तथा गुरु तिक्तं कषायं शीतं च सर्वप्रियं त

श्रीश्री १२१

बे. २. १. १. १. १.
मो. १. १. १. १. १.
७. १. १. १. १.

दायसम् आयसं आयसमयधातुः विंधादोषकलंतुतत्रलोहंयतोधिकं तच्छोधनमतेत्यर्थम्
नेकमलमेलनात्ततश्चिलाजतु' शिलाजतुसमानियसूक्ष्मंषटंविधायक निःक्षिप्यात्पुष्पयानी
येयामैकंस्याययेत्सुधीः मर्दयित्वाततोनीरंगल्लीयादस्रगालितं स्थापयित्वा मृत्यात्रेधारये ५३
दातयेवुधः उपरिस्थंघनंयत्प्राततहिषेदन्यपत्रके एवंपुनर्पुनर्नीतंदिमासाभ्यांशिलाज
तु भवेत्कार्यंक्षमंवनहोहितंलिङ्गोपमंनवेत् निर्धूमंवततः शुद्धं सर्वकर्मसुयोजयेत् आ
यान्नःप्रकारः तत्रप्रथमतः तस्यवहिर्मलमयाकर्तुंकेवलजलेनप्रक्षालनंकर्तव्यं ततस्त
दंत्वातमृत्तिकासिकतादिदोषहरीकरणायवह्यमाणकायेनतत्रभावनादेया तदाहवा
मटः आर्ध्याधितैसात्तयसमनुसरन्भावयेदयःपात्रे प्राक्केवलजलधौतंशुष्कंकायेस्त
तोभाव्यं तुल्यगिरिजेनजलेवसुगुणितेभावनोषधंकायं तत्कायेपादांशपूतोलेप्रक्षियेति
रिजं तत्समरसतांयातंसंशुष्कंप्रक्षियेद्रसे भूयःस्वेःस्वेरेवकायेर्भाव्यंवारान्मेवेत्सप्त अ

शिलाजतुना२

५१

२११

३३

फार्शःश्रीहयांडुताः मेदीमेहकमीकुंरुंतत्किहंतददेवहि गुंजामेकांसमारभ्ययावत्सुर्नवर
क्रिकाः तावलोहंसमस्त्रीयाद्यथादोषानलंनरः रूपांडंतिलतैलंवमाषान्नराजिकोतथा
मद्यमम्लंरसंचैवजुयेल्लोहसेवकः शिलागंधार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णद्याः सर्वधातवः म्रियंते
वादशपुटेः सत्यंवेदवचोयथा अथोपधातनांमारणाप्रकारणं तत्रस्वर्णमाह्निकस्या
शुद्धस्यदोषमाह मन्दानलतंवलहानिमुग्धांविष्टंनितांनेत्रगदान्सकुष्ठान् मालांतथे
वज्रण्यर्विकांचकुर्पादशुद्धंरबलुमाह्निकं च अथतस्यदोषशांतयेनोधनमभिधीयते
माह्निकस्यत्रयोनागानागेकसेन्धवस्यच मातुलुंगप्रवैर्वायजंवीरस्यद्रवैः पचेत् चाला
येल्लोहजेयात्रेयावत्पात्रंमुलोहितं भवेन्नतस्तुसंशुद्धिंस्वर्णमाह्निकमृच्छति अथमारणा
विधिः कुलस्यस्यकषायेणधृष्टांतैलेनवापुटेत् तैलेनेवाजमूत्रेणम्रियतेस्वर्णमाह्निकं
अथतारमाह्निकस्यसोधनमाह स्वर्णमाह्निकवहोमविधिः कुलस्यस्यकषायेणधृष्टा

भा.प्र.
२९२

फलान्गप्रयेषिंशिलाजतुं दिनैकं लोहजेपात्रेषु हिमायात्यसंशयं एवंशोधितस्य शिला
जतुनोगुणानाह शिलाजतुस्मृतं तिकंकटलंकटुयाकिच रसायनं योगवाहिष्णोष्ममेहा
श्मशर्कराः मूत्रकल्लयं स्वासंशोथमर्शासियांडुतां वातरक्तं तथा कुष्ठमयश्मारोदरं ह
रेत त्रिदिनं कांजिकेक्षितः शुषः स्याद्विषतिंडकः विषमुष्टिशुधिः सत्विषदंतिनीवीजं
काथयेन्महिषीमले घर्मशुष्कं ततः कृत्वा सुशर्वाजं समुद्धरेत् तुषैः सर्षपजैर्मर्दयितुं
वसिसेपीडयेत् मर्जयित्व घृतविश्विदाम्रचूर्णेन तद्वयेत् ततोदाहेन रहितं निषगेवं प्रयो
जयेत् **अथ रसस्य शोधनविधिः** तत्र स्वेदनं नानाधान्यैर्यथाप्राप्तैस्तुषवर्जैर्जलान्वितैः
मृदांडुपरितरस्तेषां वदन्तत्त्वमाप्नुयात् तन्मध्ये नेगुरामुंडी विषुकांता पुनर्नवा मीनाही
चैव संपूर्णा हीसहदेवी शतावरी त्रिफला गिरिकरणी च हंसपादी च चित्रकं समलंकटये
त्वा तु यथा लाभं विनिःक्षिपेत् पूर्वलिप्तांडुमध्ये तु धान्याम्लकमिदं स्मृतं स्वेदनादिषु सर्व

यस्वे स

इति जै फलशोधन

नानिधिराधनं नैख्यं धो ह्यैर्नमो नमो नमो

२९२

३५

त्रसरस्य योजयेत् विषुकांता गिरिकरणी च अपराजितैव स्वेतनीलपुष्पमेदात् अत्य
म्लमारनालं वातदभावे प्रयोजयेत् जदभावे धान्याम्लानां च अम्लानां वानराजीरजनी त्रिफ
ला र्द्रकं महावलानां गवलामेघनादः पुनर्नवा मेघशृंगी चित्रकं च नवसारं समं समं तस्य
मस्तं च व्यस्तं च पूर्वलिप्तेनैव पेषयेत् प्रलिम्प्येतेन कल्केन वस्त्रमंगुलमात्रकं तन्मध्ये निः
क्षिपेत् सूतं वधातं त्रिदिनं पचेत् दोलायंत्रे म्लसंयुक्ते जायते स्वेदितोरसः मेघनादं च व
राईशाकविशेषः शृंगीमेडा शृंगीतदलाते ककरा शृंगीयाद्या नवसारो नो सादरं अन्यत्र
मूलकानलसिंधूय अम्लानां र्द्रकराजिका रसस्य षोडशांशेन प्रत्यं पुंज्यात् एष कथं कथं
येष्वनुक्तमानेषु मतमानमिदं धुधैः पटाहतेषु चैतेषु सूतं प्रक्षिप्य कांजिके स्वेदयेद्दिनमे
कं च दोलायंत्रेण बुद्धिमान् स्वेदनीको न वेत् सूतो मर्दनाच्च सुनिर्मलः मूलकं मुरई
अनलश्चित्रकं अथ विकटु राजिका राई अथ मर्दनं इष्टिका चूर्णं चूर्णं न्यामादौ मयोरि

भा.प्र.
२९३

सस्ततः दध्नागुडेनसिंधूत्यराजिकाग्रहधूमकेः अन्यच्च कुमारिकाचित्रकरकसर्षपैः क
तैः कषायेर्हृताविमिश्रितैः फलत्रिकेणापि विमर्दिता रसो दिनत्रयं सर्वमलेर्विमुच्यते
अथ मूर्च्छनं अथ एण्ड्रिफला वंध्याकंदैश्चुप्रहयान्वितैः चित्रकोष्ठा निशाहारकन्याक
कनकद्रवैः सूतं कृतेन पूषेण वारान्मत्तानि मूर्च्छयेत् इत्थं संमूर्च्छितं सूतं तस्य जेतसता
पिकञ्चुकान् वंध्यकंदः वा नूरवेखसाकंदः शुक्रादयं महती लघुश्च ऊर्णाकिनमे
षका निशाहरिद्राक्षारोपवहारः कन्याकुमारिका अर्क अर्कपत्ररसं कनकध
त्रपत्ररसं अथोर्ध्वातनं मयूरग्रीवा ताप्याभ्यां नष्टपिष्टीकृतस्य च यंत्रे विद्याधरे कु
र्वाद्रसेन्द्रसोर्ध्वातनं सूतः स्याद्दर्ध्वातेन सर्वदोषविवर्जितः मयूरग्रीवा तृतीया
ताप्यं सुवर्णमाह्निकं नष्टपिष्टीकृतस्य कुमारिकाद्रवयोगेन तावन्मर्दनं कर्तव्यं यावत्पा
रदः पृथक् न दृश्यत इत्यर्थः विद्याधरयंत्रे डमरुयंत्रे अथाधः पातनम् विफलाश्रियु

२९३

३५

शिलाजतुना

जेदीमधु

जलेन

यस्मिन्मधुस्य शुद्धस्य धृतं तिक्रकसाधितं अहंयुंजीत पीरिजमेकैकेन तथा अहं फलत्रयस्य पूषे
नपटोल्यामधुकं स्य च शिलाजमेवं देहस्य न वत्युपकारकं काष्ण्यप्रत्यागिनावनाफलं वा
हहारीतः लोहस्थितं निवगुडविसर्पिद्रवैर्यथावत्परिभाषयेत्ततः संतानिका कटिपतंगदं
शुद्धौषधीदोषनिवारणाय संतानिका तदहिः संलग्नमृत्तिकादिमयी एवं नावनांदत्वासं
शोष्य केवलेन शोधनं कर्तव्यं तत्प्रकारमाह्वाग्निवेशः उल्लेखकाले रवितापयुक्ते अग्ने नि
वाते समभूमिभागे चत्वारि यात्रा एष सितायसानि न्यस्यात पेत्तु कृतावधानः शिलाजतु
श्रेष्ठमवाप्य पात्रे प्रक्षिप्य तस्मात्तद्दिगुणं च तीर्थं अलं तद्वर्द्धयितुं च दत्वा विशोधयेत्तत्तम्
दितं यथावत् तत्सु यत्कलमुपैति चोर्ध्वं संतानिका वद्विरश्मितं पात्रे तदन्वत्ततो ले
दध्ना तस्माच्च यात्रादपरत्र नृयः यद्यदि शुद्धं जलमेव मूर्द्धं कलं समस्तं जलमेव धस्तात् तदा
त्यजेत्तत्सलिलं मलं च शिलाजतुस्य जलशुद्धमेव अथ संक्षेपतः शिलाजतुशोधनं गोदुग्धे

तृतीया १

शिविल्लवणासुरिसंयुतैः नष्टपिष्टिरसंकृत्वालेपयेद्दमाजने ततोदीप्तेरधःपातमु
 पलेस्तस्यकारयेत् यंत्रेन धरसंज्ञेतु ततः सूतो विशुध्यति स्वेदनादिक्रियामिस्तु सोधितो
 ऽसौ पदाभवेत् तदा कार्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्वकर्मसु अथ मुखदोषहरः शोध
 नविधिः गृहकन्याहरतिमलं विफलामिच्छित्रकोविषं हस्त्रितस्मादेनिर्मिष्टैर्वारिणः सं
 मूल्ययेत्सप्त अथ सर्वदोषहरसंस्त्रिप्तः शोधनविधिः कुमारिका वित्रकरक्तसर्षपैः
 कृतैः कषायैर्दृहती विमिश्रितैः फलत्रिकेनोपि विमर्दितो रसो दिनत्रयं सर्वमलैर्वियुज्यते
 एवं कदार्थितः सूतः षंडो नवति निश्चितं द्विज्योषधी कषायेण स्वेदितः सकलीनवेत् सर्पा
 हीचिचिका वंध्याभृंगैः स्वेदितो वली ततः सपावकः ^{अग्निमात्र} स्विन्नः स्यादति दीप्तिमान् स
 प्यद्दीप्तागफणी विचिका अं विली वंध्यावां सुरवेखसा भृंगः भृंगराजः अद्दो मुस्तः पावकः
 वित्रकं अथ रसस्य मारणविधिः धूमसारं संतोरि गंधकं नवसादरं यामैकं मर्दयेदम्लेना

शिरःशोका २

भा. प्र.

२९४

रुचि तुलितमात्रया

मध्यं करोतीति मध्यं
यति ३

गं कृत्वा समं समं काचकृष्णां विनिःक्षिप्य तां च मृदुस्वमुद्रया विलिप्य परितो वक्त्रे मुद्रां दत्वा
विशोषयेत् अधः सस्त्रिंशद्विठरी मध्ये रूपां निवेशयेत् विठरी वा चुका पूरेः भृत्वा वा रूपि
का गलं निवेशय चुल्ह्यां तदधो वह्निं कुर्यात् क्षिन्नेः शनैः तस्मादप्यधिकं किं वित्वा वकं ज्वा
लये क्रमात् एव द्वादश नियमिर्म्रियते रस उत्तमः स्फोटयेत् स्वांग शीतं तं मूर्ध्ना गन्धं कल्पयेत्
अधःस्थं च मृतं सृतं गन्हीयात् तं तु मात्रया यथोचितानुयानेन सर्वकर्मसु योजयेत् अथान्यः प्र
कारः अपा मार्गस्य बीजानां मूषा युग्मं प्रकल्पयेत् तत्संपुटे क्षिपेत् स तं मलपूङ्गवमिश्रितं
मलपूका षोडश्वरिका ^{गमा} द्रोणं पुष्पी प्रसूनानि विडङ्गमिरिमेदकः एतच्चूर्णं न्यधश्चोर्ध्वं दत्वा
मुद्रा प्रदीयते ततो लं मध्ययेत् सम्यङ् मूषा संपुटे सुधाः मुद्रां दत्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे य
चेत् एकैनेव पुटे नैव सतकं भेदं जायते तस्य योज्यं यथा स्थाने यथा मात्रा यथा विधि अन्य
ः प्रकारः का षोडश्वरिका पुण्ड्रं सं किंचिद्विमर्दयेत् तदुगधघृष्टं हिं गोश्च मूषा युग्मं प्रकल्पये

हीमा ४

२९४

तु लिप्तातत्संपुटेसम्पत्ततोमुद्रांप्रदाययेत् धृत्वातन्मेलकंप्राज्ञोमृन्मूषासंपुटेधिके पचेत्
मृजपुटेतेनसूतकंयातिनस्मतां अन्यःप्रकारः नागवल्लिरसैर्दृष्टः कर्कोटीकंदगार्जितः मृन्मू
षासंपुटेयुक्तः सूतीयात्येवमस्मतां अथकप्रसरसम्पत्तिविधिः त्वयारदस्यसंहितंशोधनंक
र्तव्यं शुद्धसूतसमंकुय्यात्प्रत्येकंगौरिकंसुधीः शृष्टिकारवटिकांतदत्स्फटिकांसिंधुजन्मच
वल्मीकंदारलवणंमंदुरंजकमृत्तिकां सर्वाण्येतानिसंचूर्ण्यवाससाचापिशोधयेत्तरु
ष्टिकारवरी स्फटिकाफटकरीसिंधुजन्मसैधवं वल्मीकंदेवउरकैमाटी दारलवणं
परियालोत मंदुरंजकमृत्तिकाकाविश एनिश्चूर्णेर्घृतंसूतंयावद्यामंविमर्हयेत् स्फटि
काफटकरी सिंधुजन्मसैधवं वल्मीकंदेवउरकैमाटी दारलवणंपरियालोत मंद
रंजकमृत्तिका काविश एनिश्चूर्णेर्घृतंयावद्यामंविमर्हयेत् तत्तच्चूर्णसहितंसूतस्यालीम
धोपरिहितयेत् तस्याःस्थाल्याःमुखेस्थालीमपरंक्षययेत्समां सवस्त्रकुटितमृदा मुद्रयेत्

भा.प्र
२९५

नयोर्मुखं संशोष्यमुद्रयेद्भूयोभूयः संशोष्यमुद्रयेत् सम्यक्विशोष्यमुद्रांतांस्थालीचुल्हांवि-
धारयेत् पञ्चोपरिआलवालं कृत्वा आर्द्रवस्त्रं शीततार्थं रक्षणीयं अग्निं निरंतरं दद्याद्यावद्दि-
नचतुष्टयं अङ्गारोपरितद्यंत्रं रक्षेद्यत्नादहर्निशं शनैरुद्धाटयेद्यंत्रं मूर्ध्वस्थालीगतं रसं कर-
पूखत्सु विमलंगल्लीयाद्गुणवत्तरं तं देवकुंभमुमचंदनकस्तूरिकुंकुमैर्युक्तं खादनहरति लवंग
किरंगत्मा धिंशोषद्रवं स यदि विन्दति वहेद्दीप्तिपुष्टिर्वीर्यवलं विपुलं रसयति रमणीश-
तकं रसकप्पूरस्य सेवकः सततं कप्पूररसः अथ सिद्धरसः सुधसूतस्य गल्लीयाद्विष-
भागचतुष्टयं शुद्धगंधस्य भागैकं तावत्कृत्वा मिमंगंधकं अथ वापारदस्यार्धं शुद्धगन्धक-
मेव हि तयोः कज्जलिकां कुर्प्याद्दिनमेकं विमर्दयेत् मृत्तिकां वा ससासार्धं कुहयेदतिपक्वं
तः तथा वास्त्रये सम्यक्काचरूपी प्रलेपयेत् मृत्तिकां शोषयित्वा तु रूपां कज्जलिकां ले-
पेत् तत्कूपीवालुकायंत्रे स्थापयित्वा रसं पचेत् अग्निं निरंतरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयं गल्ली

२९५

याहर्ध्वसंलग्नसिंहरसदृशरसः सिंहरसमैरितस्यमूर्त्तितस्यपारदस्यगुणाः पारदः कमि
कुष्ठघ्नोजयदोदृष्टिदःसरः मृत्युनिवृत्तमहावीर्योयोगवाहीजराहरः स्मृतिदोदृष्टिदोदृष्ट्यो
दक्षिणघातुवर्धनः खंडत्वनाशनः शरः खेचरः सिद्धिदः परः पारदः सकलरोगहासृतः
षड्भूतो निखिलयोगवाहकः पंचभूतमयराषकीर्तितः तेन तद्रुणगणैर्विरज्यते "रसामृते"
यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः रसेन्द्रो हंतितं रोगं न रकुंजरवाजिनां अथोपरसाः
तत्र हिंगुलशोधनविधिः मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गोश्च भावितं सप्तवारान्प्रयत्नेन शुद्धि
मायाति निश्चितं एवं शोधितस्य हिंगुलस्य गुणाः तिक्तं कषायं कटु हिंगुलं स्पान्नेत्रामयघ्नं
कफपित्तहारि हृत्लासकं वज्ररकामलांश्च ह्रीं हामवातं च गरं निहंति अथ हिंगुलाप्रसाक
र्षणविधिः निंबूरसे निर्म्वपत्ररसे वा याममात्रकं धृष्ट्वा दरदमूर्ध्वं तु पातयेत्सूत्रयुक्तिवत्
तत्रोर्ध्वपिठरीजं गृह्णीयात्समुत्तमं शुद्धमेव हितव्यं तं सर्वकर्मसु योजयेत् अथ गंध

भा.प्र.
२१६

कस्याशुद्धस्य दोषमाह अशुद्धो गन्धकः कृष्णकुष्ठं पित्त रुज म्रमं हंति वीर्यं बलं स्यं तस्माच्छु
द्धः प्रयुज्यते अथ शुद्धि विधिः लोहपात्रे विनिःक्षिप्य धृतमग्नौ प्रतापयेत् तत्ते हते तत्समानं
क्षिपेद्गन्धकजं रजः विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तनुवस्त्रे विनिःक्षिपेत् यथा वस्त्रादिनिःश्रुत्य दुग्धमध्ये
खिलयते त एव सां गन्धकः शुद्धः सर्वकर्मोद्धितं न वेत् एवं शुद्धस्य गन्धस्य गुणमाह गन्धकः क
टुकस्तिक्तो वीर्योष्णस्त्वग्धरः सरः पित्तलः कटुकः पाके कंडू बी सप्यं जंतु जित् हस्त्रिकुष्ठं क्षयं मी
हं कफवातान् रसायनं अथात्र कस्याशुद्धस्य दोषमाह पीडां विधत्ते विविधां नराणां कुष्ठं
क्षयं पांडुगदं च कृष्णं हृत्पार्श्वपीडां च करोत्यसह्यमशुद्धमग्नं गुरु बहिहृत्यात् अथात्र
कस्य शुद्धि विधिः कृष्णात्रकं धमेद न्होत तः क्षरि विनिःक्षिपेत् मित्रपत्रं वुत कृत्वा तंडुं
लीयाम्लै योर्द्रवैः भावयेत् स्यामंत देवमग्नं विशुध्यति अथ तस्य मारणं कृत्वा धान्यात्रकं
तच्च शुष्मपित्वा यमर्हयेत् अर्कक्षरिं हि नं वल्केव काकां च कारयेत् वेष्टयेद्दक्यत्रैश्च

पदार्थः

सिद्धिमात्रं २

सम्पगानपुटेपचेत् पुनर्मर्त्यपुनः पाच्यं सप्तवारान् पुनः पुनः ततो वटजयक्काथे स्रद्धेयं पुट्त्र
यं म्रियते नात्र संदेहः प्रयोज्यं सर्वकर्मसु तुल्यं धृतं मृताग्ने एलोहपात्रे विपाचयेत् घृते जा
ले तदन्नं तु सर्वयोगेषु योजयेत् तत्र धान्यान्नकस्य विधिः पादांशशालिसंयुक्तमन्नं वंध्यायकं
वले त्रिशत्रं स्थापयेत् नीरे तत्किन्नमर्दयेत् कुरैः कंवलाकृतितं सूक्ष्मं बालुकारहितं च यत् त
धान्यान्नमिति प्रोक्तमन्नमारणसिद्धये एवं संशोध्यमारितस्यान्नकस्य गुणाः अन्नं कषायं म
धुरं सुशीतमायुः करं धातुविवर्धनं च हन्याद्विदोषं व्रणमेहकुष्ठं प्रीहोदरं ग्रंथिविषं रुमींश्च
रोगान् हृत्तिदृष्टयति वपुर्वीर्यवर्द्धिविधत्ते तारुण्यं च रमयति शतं योषितां नित्यमेव दीर्घायुष्का
नृजनयति सुतान् सिंहतुल्यप्रभावान् मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृतान्नम् अथ तालक
स्याशुद्धस्य दोषमाह अशुद्धं तालमायुर्हृत्फफमारुतमेहकृतं तापस्फोटद्वंसं कोचांकुरु
ते तेन शोधयेत् अथ तालकस्य शोधनविधिः तालकं कणशकृत्वा तद्धूर्णं कांजिके क्षिपेत्

भा.प्र.

२९७

दोलायंत्रेणायामेकंततः कृष्णोदनेऽथ तिलतैलेपचेद्यामंयामंचत्रिफलाजले दोलायंत्रेचतु
यमिंपकं शुध्यति तालकं अथ तालकस्य मारणविधिः सदलं तालकं शुद्धं यौननवरसे
नतु खल्वेविमर्दयेदेकं दिनं पश्चादिशोषयेत् संगोष्पगोलकं तस्य कुर्यात्तच्च विशो
षयेत् ततः पुनर्नवाक्षरैः स्थाल्याः अर्धप्रपूरयेत् तत्र तगोलकं धत्वा पुनस्तेनैव पूरये
त् आकण्ठं पितरंतस्य पिधानंधारयेन्मुखे स्थालीं चुल्हां समारोप्य क्रमादग्निं विवर्ध
येत् दिनान्यंतरं रक्षातिपंचवह्निं प्रदीपयेत् एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तस्मै करत्तिका
अनुयानान्यनेकानियथा योग्यं प्रयोजयेत् एवं शोषितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः
हरितालं कटुस्निग्धं कषायोत्तंहरेदिषं कंडूकुष्ठस्य रोगास्त्रकफपित्तकचक्ष्माणश्च
न्यच्च तालकं हरते रोगान्कुष्ठमृत्युञ्जराय हं शोषितं कुरुते कांतिवीर्यवर्धितथायुषः
अथ मतः शिलायाः अशुद्धायाः दोषमाह तालकस्यैव मे दोस्तिमं नो गुप्तैतदंतरं ताल

मनाशोला

२९७

कंत्वातिपीतं स्याद्भवेत्कामनः शिला मनः शिलामंदवलं करोति जंतुं ध्रुवं शोधनं तरेण शोधने विना १
 मलस्य बंधः किल मूत्ररोधं सशर्करं कृत्वा गदं च कुर्यात् अथ तच्छोधनविधिः पचेत्तदहम
 जामूत्रे दोलायंत्रे मनः शिलां भावयेत्सतधा पितै रजायाः सविशुध्यति एवं शोधितायाः
 मनः शिलायाः गुणाः मनः शिला गुरुर्वणसिरोष्णालेरवना कटुः तिक्तस्निग्धा विषम्यास
 का सभूतविषास्रनुत् अथ खर्परस्तु मने दस्तस्य शोधनविधिः नरमूत्रेथ गोमूत्रे सप्ता
 हं रसैकं पचेत् दोलायंत्रेण शुद्धः स्यात्ततः कार्येषु योजयेत् अथ तस्य गुणाः खर्परं क
 टुकं क्षारं कषायं वामकं लघु लेखनं नेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् विषाशमकुष्ठकं
 दुर्गन्धनाशनं परमं मतं अथ सर्वरक्षणा साधारणः शोधनविधिः सूर्यावन्ते विज्रकंदः क
 दली देवदालिका शिग्रुः कोशातकी चंधा काकै माची च वालकं एषामेकरसेनैव त्रिः क्षा नेत्रवाला २
 रैर्लवणैः सह भावयेदम्लवर्गैश्च दिनमेकं प्रयत्नतः ततः पचेच्च तद्रावे दोलायंत्रे दिनं सुधीः

स्य परिचा ५

बंदाल २ सरेजन २ करच्छ तोरई २ देवला २ देवेदाप्रोती २ हरहर ३ वज्राजीवनसूरणं च ३
 जंवीरादिभिः १ सूर्यादितीक्ष्णैः १ सज्जि सहागायववार २

भा.प्र.
२१८

प्रि. ३

एवंशुध्यंतिते सर्वे प्रोक्ता उपरसा हि ये विशेषश्च कंकुष्टं गौरिकं शंखकोशी संतं कणस्तथा नीलां
 जतंशुक्तिनेदाः स्फटिकाः सवराटकाः जम्बीरवारिणारिणाः छातिताः कोसवारिणा शुद्धिमा
 यां त्वमीयोज्याः निषर्कियोगसिद्धये एवंशोधितः तामुपरसानां यथगुणाः गुणग्रंथे प्रष्टव्याः
 तत्राशुक्ष्मवज्रस्य दोषमाह अशुक्ष्मं कुरुते वज्रं कुरुष्व पार्श्वमथांतया पांडंतापंगुरुत्वं च तस्मा
 त्संशोधयामारयेत् अथ वज्रस्य शोधनविधिः कुलपकोदवः काथे दोलायंत्रे विपाचयेत्
 व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं विदिनंतदिशुध्यति व्याघ्रीकटकारिका अन्यशोधनविधिः गृहीत्वा
 हिमं वज्रं व्याघ्रीकंदोदरे हिषेत् महिषी विषया लिप्ता कारिषामौ विपाचयेत् प्रियामायाश्च
 तुयमिषामिष्यन्तेऽश्वमूत्रके सेचयेत् पाचयेद्देवं सगरात्रेण शुध्यति अथ वज्रस्य मारणविधिः
 हिंगुसैधवसंयुक्ते हिषेत् काथे कुलपजे तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं तवेह समप्रिसप्तधा अन्यो मारणप्र
 कारः मेषशृंगी भुजंगास्थि कूर्मपृष्ठा म्लेचेतसं शशादंतं संपिष्ट्वा वज्रीक्षीरेण गोक्षकं

कृत्वा तन्मध्यगं वज्रं म्रियते धातुमेव हि मारितस्य वज्रस्य गुणाः आपुष्पुष्टिं वलं वीर्यं वर्णं
सौख्यं करोति च सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः अथ रत्नानां शोधनमारणविधिः वज्रं
वत्सर्वरत्नानि शोधयेन्मारयेत् तथा शुद्धानां मारितानां च तेषां शृणु गुणानपि मणयो वीर्यतः शी
तामधुरास्तु वरारसान् चक्षुष्यालेषनाश्चापिसारका विषहारकाः धारणाच्चेतुमांगत्याग्रहड
शिहरा अपि इति रत्नानां शोधनमारणविधिः अथ विषाणां शोधनविधिः तत्र वत्सना न स्पृश
स्वपि न स्पर्शा सिंदुवारसदृक् वज्रो वत्सना न्याकृतिस्तथा यत्पार्श्वे नैतरो वृद्धिर्वत्सना न समा
धितः विषस्य शोधनविधिः गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुध्यति रक्तसर्षपतेलाक्ते तथा
धार्यं च वाससि ये गुणागारले प्रोक्तास्ते स्पृहीना विशोधनात् तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा
प्रयोजयेत् अथ विषस्य गुणाः विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्याधिच विकारि च आग्नेयं वातकफ
हृद्योगवाहिमदा वहं व्याधिश्च कलकाय गुणव्यापनपूर्वकपाकागमनशीलं विकारि ।

ओजः शोषणपूर्वकसंधिवंधशिथिलीकरणशीलं आग्नेयं अधिकाभ्यंशं योगवाहिसंमिगु
 णग्राहकं मदावहं तमोगुणप्रधान्येन बुद्धिविध्वंसकं तदेव युक्तियुक्तं बुध्राणदायिरसायनं यो
 गवाहिपरं वा तस्मैष्मजित्संनियतहृत् **अथोषविषाणं निरूपणं** अर्कदीर्गं सुहीदीर्गं लांग
 लीकरदीर्गकः गुंजाहिफेनोद्धर्तः सप्तोषविषजातयः एतेषां शोधनं चित्यंगुणास्तत्र तत्र
 दृष्ट्याः **अथ द्रव्याणां गुणवर्ताविधिः** गुणहीनं न वेदुर्ध्वतद्रूपमोषधं मासद्वयान्तथा
 चूर्णलनते हीनवीर्यतां हीनत्वंगुटिकाले होलने ते वत्सरोपरि हीनाः स्युर्धृतते लाद्याश्चतुर्मा
 साधिकास्तथा घृतते लाद्याश्चतियोगविशेषणं चतुर्मासाधिकाः वत्सरादपरि चत्वारो मा
 साः अधिकाः येषु ते घृतते लयोर्विशेष मासतंत्रातरे घृतमहात्परं पक्वं हीनवीर्यत्वमाप्नुया
 त तैलं यक्कमपक्वं वा चिरस्थायिगुणाधिकं तदपि षोडशमासादन्नरिणं पक्वं तैलंगुणाधि
 कं बोधयं ओषधोलघुपाकास्युः निर्वीर्यवत्सरात्परं ओषधोधान्यादयः लघुपाकाः शीघ्रया

काः निर्वीर्यास्युः पुराणास्युर्गुणैर्युक्ताश्चासवाधातवोरसाः अथ स्नेह उच्यते यान विधिः स्नेहश्च
तुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा मज्जा च तं पिवेन्मर्त्यः किं विदस्युर्दितेरवो स्थावरो जंगमश्चैव ।
द्वियोनिः स्नेह उच्यते तिल तैलं स्थावरेषु जंगमेषु घृतं वरं दान्यां त्रिभिश्च तुर्निवायमकस्त्रि ।
रुतो महान् अस्यायमर्थः दान्यां घृतं तैलाभ्यां यमकारव्यः स्नेहः स्यात् त्रिभिः स्नेहे घृत
तैलवसारूपैः त्रिवृत्तारव्यः स्यात् चतुर्निर्घृतं तैलवसामज्जा निर्महा स्नेहः स्यादित्यर्थः ये
वे अहं चतुरहं पंचाहं षडहानि च मृदु मध्यम रूकोष्ठापेक्षया अहं चतुरहं पंचाहं षडह
हानि वेति यत्तत्तत् मृदु कोष्ठस्त्रिगुणेण तिग्ध स्नेहोपसेवयामध्यकोष्ठश्चतुर्निश्चदिवसे ।
स्निह्यति ध्रुवं पंचनिर्वाय षडनिर्वादिनैः क्रूरो विशुध्यति सप्त रात्रात्परं स्नेहः सात्मीनवते
सेवितः मृदु मध्यम रूकोष्ठानां सर्वेषां सप्त रात्रात्परं सात्मीनवति वातानुलोम्बवन्निदीति
कोष्ठशुद्धि मृदु तिग्धां गन्तावप्युष्टं प्रियार्थं निर्जरा बलवर्णकरी भवति ननु नक्तं देयम्

भा. प्र.
२२०

न्यादीन्करोति दोषकालवयोवह्निवलान्यालोभ्ययोजयेत् हीनं च मध्यमां ज्येष्ठां साम्राज्ञेहस्य
बुद्धिमान् श्रमात्रया तथा काले मिथ्याहारविहारतः स्नेहः करोति शोफांश्च स्निग्धानि प्राविशं
ज्ञता देयादीनां प्रयेमात्रास्नेहस्य यत्नसंमिता मध्यमाय त्रिकर्षास्याजघन्याय द्विकर्षिकी
अथवा स्नेहमात्राः सुस्तिष्ठो न्याः सर्वसमताः अहोरात्रेण महती जीर्ण्यत्यन्निवृत्तमध्यमा जी
र्ण्यत्यत्यादिना र्धेन सा विज्ञेया सुरवावहा अयमर्थः याऽहोरात्रेण जीर्ण्यतिसा साम्राज्ञमहती ए
वं मध्यमा कनिष्ठा च ज्ञेया अल्पास्यादीयनी चृष्या स्वल्पे दोषे प्रपूजिता मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया च ह
णी च महारिणी ज्येष्ठा कुष्ठविषोन्मादग्रहापरमारनाशिनी सुश्रुतपुत्राह यामात्राप्रथा
मेपाप्मो गते जीर्ण्यतिवा सरे साम्राज्ञा दीययत्पन्निमल्यदोषे च पूजिता यामात्रा वासां रस्यार्धे म
ती ते परि जीर्ण्यति सा चृष्या च हणी च स्यान्मध्यदोषे प्रपूजिता यामात्रा चरमे या मे स्थितेऽहः प
रि जीर्ण्यति साम्राज्ञे हनी ज्ञेया वक्रदोषेषु पूजिताः केवलं पेन्निके सर्पिः वातिके लवणा

हीना ज्येष्ठा

सिंहान्नये सुये इति क्रि
३

नितं पेपं वक्रक रेखा विषयोषसामन्वितं रूक्षतविषात्तानां वातपित्तविकारिणं ही
नमेधासमतीनां च सर्पिः पामं प्रशस्यते कृमिकोष्ठानिला विषाप्रहृषकफमेहसः पित्तपुस्तै
तसात्म्यापेतेलं दं ^३ र्थिनस्तुपे व्यापामक श्रिताः शुष्क रेतोक्ता महारुजः महाग्निमारु
तप्राणावशा योपपानरासमताः क्रूरशयाः केशसहावातेन दीप्तवन्मयः मज्जानं च पित्तपु
स्तैसर्पिर्वासर्वतोहितं क्रूरशयाः क्रूरकोष्ठाः सर्वतः सर्वस्मात् स्नेहात् शीतकाले दिवा
स्नेहमुलकाले पित्तनित्रि वातपित्तधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा नस्याभ्यंजनगंड
षमूर्ध्वकर्णाक्षितर्पणे तेलं घृतं वायुजीतदृष्टा दोषवलावलं घृते कोष्ठं जलं पेयं तैले पृषः
प्रशस्यते वसामज्जोपिवेन मंडमनुपानं पुरवावहं स्नेहद्वियः शिवाल्कान्सुकुमारान्कृशा
नपि तल्लालुकानुलकाले सहनकेन दाययेत् सर्पिष्मती वक्रतिलायवागूः स्वल्पतं
डुला सुरबोला सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी शर्करा चूणसंयुक्ते दोहनस्ये घृते तु गां

भ.प्र.

229

229

43

उग्ध्वाक्षीरं पिवेद्दूतः सद्यः स्नेहं नमुनमं मिथ्या चारादुक्तं च यस्य स्नेहो न जीर्यति वि
 षयवापि जीर्णोतिवारिणो ह्येन वामयेत् स्नेहस्याजीर्णं कायां पिवेद्दुलोदकं नरः
 तेनोद्गारो न वेच्छुधो न कं प्रतिरुचिस्तथा स्नेहेन पेयैकस्या गिर्यदातीक्ष्णतरीकृतः
 तदाऽस्योदीरयेत्तृणां विषमं स्तस्य पाययेत् शीतं जलं यमयेच्च तेन तृष्णा प्रशम्यति अजी
 र्णीवर्जयेत्स्नेहमुदरीतरुणज्वरी कुर्वन्तो रोचकी स्थूलो मूर्च्छालो मेहपीडितः दन्तवस्ति
 विरिक्तश्च वाततृष्णा समन्वितः अकालप्रसवज्वरी दुर्दिने च विवर्जयेत् स्वेद्यसंशोध्यम
 द्यस्त्री व्यायामाशक्तचित्तकाः वृद्धवालकशिशून् स्त्रीणां क्षीणरेतसः वातातः।
 तिमिरातयितेषां स्नेहं नमुनमं वातानुलोम्यं दीप्ताग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतं मृदु स्निग्धं
 ठासानिः स्नेहो देगोथलाघवं विमलेन्द्रियतासम्यक् स्निग्धेरुद्धे विपर्ययः नक्तदेषो मु
 खं वो गुदे दाहः प्रवाहिका तं प्रातीसारपांडुत्वं नृणां स्निग्धस्य लक्षणं रूक्षस्य स्नेहं स्नेहे

उरीषस्य स्निग्धं
 प्रमिलितं च ३

सा १

दहस्प २

भा. प्र.
२२२

रतिस्निग्धस्य रूक्षणांशुपामाकचणकाद्यैश्च तत्र कपिण्याकसक्तुभिः दीताग्निः शुद्धकोष्ठश्च पु
ष्टधातुर्हृद्यः निज्जरीवलवर्णास्यः स्नेहसेवी भवेन्नरः स्नेहे व्यायामसंशीतवेगाधातप्रजाम
रान् दिवा स्वप्नमनिष्यंदि रूक्षानं च विकर्तयेत् अथ पंचकर्माणि प्रथमं वमनं पश्चाद्विरेक
श्चानुवासनं एतानि पञ्चकर्माणि निरूहो नावनंतथा अथ वमनविधिः शरत्काले वमनं
तेन प्रातःकाले च देहिनां वमनं रेचनं चैव कारयेत् कुशलोत्तिषक् बलवतं कफव्याप्तं
हृष्टासादिनिपीडितं तथा वमनसात्पंचधारवित्तं च वामयेत् विषदोषेस्तन्यरोगो मन्दे
मौष्टीपदेऽर्बुदे हृद्गो गुरुष्ववीसर्पमेहजीर्णभ्रमेषु च विदारिकाऽपचीकासस्वासपीना
सर्वेषु अथ श्मार्ज्वरोन्मादे तथा रक्तैतिसारिषु नाशतात्त्वोष्ण्याके च कण्ठावेधि
जिकके गलशृङ्गामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा मेहो गदे रुचौ चैव वमनं कारयेद्विषक
स्तन्यरोगदुष्टदुग्धजनिते वा लरोगके नवामनीयस्तिमिरीनगुल्मीनोदरीकशः नातिवृ

सु. द. का. व. त. स्म. २.

केशं व. र. लि. धु. ३.

२२२

५५

दोगर्भिणीचनस्पूलोनक्षतातुरः मदात्रैवालकोरुहः क्षुधितश्चनिरुहितः उदावर्त्यूर्ध्व
 कीचङ्कः छर्द्यः केवलानिलीपांडुरोगीकमिव्याप्तः पतना त्वरधातवान् एतेष्वजीर्णस्य
 पितावाम्यायेविषपीडिताः कफव्याप्तश्चतेवाम्यामधुककाथयानतः ऊर्ध्वरक्तीयस्य
 नासास्यकर्णादिमार्गेणरक्तं प्रवर्तते सन्नक्तः रक्तककत्राप्रव्यडुषश्च मधुकस्थाने मधू
 केति द्वितीयः पाठः सुकुमारं रक्तं वा लं रक्तं भीरुं न वामयेत् पौष्ट्यं पित्वायुवाग्वाहीरत
 क्रदधीनिच असात्मेयैः श्लेष्मलेतेतेज्यैः दोषानुत्केत्रपदेहितः स्निग्धस्विनायवमनंदं
 सम्यक् प्रवर्तते वमनेषु च सर्वेषु सैधवं मधुवाहितं वीनत्वं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनं
 अरुच्यं विपरीतं रुच्यं काष्ण्यप्रव्यस्फुटवं प्रपयित्वा जलवर्धके अर्धभागवशिष्टं च वम
 नेष्ववचारेयेत् काथयानेन वप्रस्थाज्येषामात्राप्रकीर्तिता मध्यमाधर्मिता प्रोक्ता विप्र
 स्थाचकनीयसी वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे अर्धत्रयोदशायत्नं प्रस्थमाहुर्म

लीलायामात्रमा
 केठं रतिधिः २

भा. प्र.
२२२

णीषिणः अर्धत्रयोदशयलंसार्धषट्कं कल्कचूर्णविलेहानां त्रियलं मात्रयोऽक्षमं मध्यमं द्विप
लंदद्यात्कनीयस्तु यलं न वेत् वमनेचाष्टवेगाः स्युः कथिता उन्मत्तमाप्नुते धदेगा मध्यमावेगाश्च
त्वारस्तु परेमताः कफं कटुकतीक्ष्णोलेः पित्तं स्वादुहिमैर्जयेत् सुखादुलवाणाम्लोलेः संसृ
ष्टं वायुनकफं कृष्णारावफलं सिंधुद्वफेकोलजलैः पिवेत् यदेलवासानिवांश्च पित्तेऽशीतज
लैः पिवेत् रावफलं मैत्रफलं सस्त्रेष्वावातपीडायां सद्दीरं मदनं पिवेत् अजीर्णकोलया
नीयं सिंधुपीत्वा वमेत्युधीः मदनं मयनफलं वमनं पाययित्वा च जानुमध्यासने स्थितं
कंच मेरुदन्तलेन स्पृशंतं वामये द्विषक प्रसेको हृद्गृहः कोटः कंडूः छर्दितेन वेत् अ
तिवांतेन वेत् नृलाहिकोऽगारौ विसंज्ञता जिह्वानिः सरां वा दणो व्यहृतिर्हनुसंहतिः अक्षो
व्यहृतिः विगतआहृतिः स्थिरतेनियावत् हनुसंहतिः हनोरमिलनं रक्तं छर्दिषीवनं
च कंठपीडा च जायते वमनस्यातियोगे तु मृदु कुर्याद्विरेचनं वमनेनः प्रविष्टायां जिह्वा

यांकवलग्रहः स्निग्धाम्ललवणोर्द्वैर्घृतहीररसेर्हितः रसेर्मांसिरसेः फलान्यम्लानिखादे
युः तस्य चान्येग्रतोमराः निःसृतां तु तिलप्राक्षाकल्कलितां प्रवेष्टयेत् निःसृतां जिह्वां व्याहृते
क्षोर्ध्वताम्यक्तेपीडयेच्च शनैः शनैः हनुमोक्षेस्मृतः स्वेदो नश्येच्छेषमवातहृत् स्कपित्र
विधानेन रक्तं चूर्द्धिमुपाचरेत् धात्रीरसांजनोशीरलाजाचंदनवारिभिः मथं कृत्वा पाय
येच्च समुत्तहोप्रसर्करं शाम्पत्यनेन तृप्ताद्याः रोगाश्चूर्द्धिमुद्गवाः वारिवाला हृत्कण्ठशो
रसां शुद्धिदीतामिदं चलाघवं कफपित्रविनाशश्च सम्यक्वांतस्य लक्षणं ततो यशस्वेदीता
ग्निमुद्गषष्टिकशालिभिः हृद्यैश्च जां गालरसेः कृत्वा यूष्मचनो जयेत् तद्धानि प्रास्य दौर्गंध्यं कंदु
श्च ग्रहणीविषं सुवांतस्य नपीडापै नवत्येते कदाचन अजीर्णं शीतपानीयं व्यापामं मैथुनं
तथा स्नेहान्यंगं च रोषं च दिनमेकं त्यजेत्पुधीः अथ विरेचनविधिः स्निग्धस्निग्धायवाश्राय
दद्यात्सम्यग्विरेचनं अवातस्य त्वधःस्त्वतो ग्रहणी तद्दये कफः मन्दाग्निगौरवं कुप्यजिन

भा.प्र.
२२४

येदाप्रवाहिकाः अथवापाचनेरामं वलासं परियाचयेत् स्निग्धस्य स्नेहनेः कुर्यात्स्नेहेः स्नि-
ग्धस्य रेचनं शरद्वतो ब्रूते च देहशुद्धौ विरेचयेत् अन्यदा त्ययिके कार्ये शोधनं शीलये-
द्बुधः आत्ययिके प्राणसंकटे पित्ते विरेचनं युज्यात् आमोद्भूते गदे तथा नदरे च तथा धा-
ने कोष्ठाशुद्धौ विशेषतः दोषाः कदाचित् कुप्यंति जिता लघनपाचनेः शोधनेः शोधिता-
ये तु न तेषां पुनरुद्भवः वालोच्छो मृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो न यान्वितः श्रांतस्तृषार्तः स्थूल-
श्रगर्नि एचि न वज्वरी न वप्रसूतानारी च मंदाग्निश्च मदात्यपी शल्पाहितश्च सूक्ष्मश्च न वे-
रे च्यो विज्ञानता जीर्णज्वरी गरव्या सो वातरक्ती न गंदरी अर्शः पांडुरग्रंथि हृद्रोगा रु-
चिपीडितः यो निरोगप्रमेहा त्रोगुल्मप्रीहवणार्हितः विप्रक्षिप्तुर्द्विस्फोटविप्रक्षिप्तुश्च सं-
युतः कर्णनासाग्निरोचक्रगुदमेद्रामयान्वितः स्निग्धसोऽथ हि रोगार्तः कृमि क्षारानलार्हे-
तः शूलिनो मूत्रघाताती विरेकाहानरामताः वक्रपित्तो मृदुः प्रोक्तो वक्रश्लेष्मा वममध्यमः

वा एतद्विज्ञः ५

भस्मबूरो गे २

२२४

४६

वज्रवातः क्रूरकोष्टोद्विरेच्यः सकथ्यते मृद्वीमात्रामृद्वीकोष्टे मध्यकोष्टे च मध्यमा क्रूरेती
 ह्यामताप्रवैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः मृदुप्रक्षिपयश्चुतैर्लेरपिविरेच्यते मध्यमस्तैश्च तात्त्रिका
 राजहृत्तैर्विरेच्यते क्रूरः सुकपयसाहेमह्वीरीदन्तीफलादिभिः मात्रोत्तमाविरेकस्य त्रिंशदे
 गैः कफांतकृतवेगैर्विंशतीभिर्मध्याहीनोक्ता दशवेगकैः द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं च प
 लं भवेत् पलार्धं च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनं कल्कमोदकचूर्णाणां कर्षं मध्वाज्यले
 हतः कर्षद्वयं पलं वा पिवयो रोगाद्यपेक्षया पित्तोत्तरे त्रिहचूर्णं प्राक्षा कायादिभिः पिवेत् वि
 फलाकाथगोमूत्रैः पिवेद्योषं कचूर्णाणां कर्षं मध्वाज्यलेहतः कर्षद्वयं पलं वा पिवयोरो
 गाद्यपेक्षया पित्तोत्तरे त्रिहचूर्णं प्राक्षा कायादिभिः पिवेत् त्रिफलाकाथगोमूत्रैः पिवेद्यो
 षं कफार्हितः त्रिहचूर्णं धवशुंठीनां चूर्णमम्लैः पिवेन्नरः वातार्हितो विरेकाय जांगलानां रसे
 न वा एरराडतैलं त्रिफलाकाथेन द्विगुणेन वा युक्तं पीतं पयोनिर्वान विरेण विरेच्यते ॥

ति २

घमेव विरिच्यत इत्यर्थः विहता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वनेषजं समृद्धीकारसंक्षौद्रं वर्षाकाले
 विरेचनं विहृदुरालनामुस्ताशर्करोदीच्यचंदनं प्राक्षां बुनासयष्ट्या कंशीतलंच घनात्यये उदी
 चंवालं घनात्यये शरदि पिप्पलीनगरं सिंधुश्यामाच विहता सह पिकेलौद्रेण शिशिरेव सं
 तेच विरेचनं श्यामकृष्ण विहताशर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनं अनया मरिचं शुभी विडं
 गामलकानिच पिप्पली पिप्पली मूलं त्वकपुत्रं मुस्तमेव एतानि समभागानि दंतीच विगुणा
 नवेत् विहताष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा चान्नशर्करा मधुना मोदकान्कृत्वा कर्षमात्रा न्यमाणतः ए
 कैकं नक्षये व्यातः शीतं चानुपि बेजलं तावद्विरिच्य तेजं तु र्यावुत्सं न सेवते यानाहारविहारे
 पुनवेत्तिर्यत्रण सदा विषमज्वर मन्दाग्निपांडुकाशान् गदगान् दुर्नामकुष्ठयक्ष्माणो
 गलगण्डोदरत्रमान् विदाहसीहिमेदांश्च यक्ष्माणं नयनामयान् वातरोगं स्तथा ध्यानं मू
 त्रकृच्छ्राणि चामरी एष्ट्याश्चैरुजघनजंघोदर रुजं जयेत् शततंशीलनादेशः पलितानि

प्रणाशयेत् अथामोदकाद्येतेरसायनवरास्मृता अथामोदकोरसायनं पीत्वा विरेचनं शी
 तजलेः संसिच्य चक्षुषी सुगंधं किंविदाघ्रायतां वृत्तं शीलयेदनु निवातस्थो न वेगांश्च धारयेन्नश्या
 तच्च शीताम्बुनस्पृशेत्कापिकोष्ठनीरं पिवेन्मुहुः वलसौषधपित्रा निवासुवंतियथा व्रजेत् रे
 कात्रथामलं पित्तं नेषजं च कफो व्रजेत् इति रित्तस्य नानेस्तु स्रक्ता कुक्षिश्च लसुक् पुरीषवा
 तसंगश्च काण्ठमंलगोरवम् विदाहोरुचिराधानं भ्रमः क्षर्दिश्च जायते तंपुनः पाचनैः स्नेहैः प
 त्नासंस्निग्धरेचयेत् तेनास्योपद्रवायांति दीप्ता मिर्लघुता नवेत् विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छा भ्रंशो
 गुदस्य च अलंकफातियोगः स्यात्तमं सधावनसन्निभं मेदो नित्तं जलानां संरक्तं चापि विस्त्रि
 ते तस्य शीता मुनिः शिल्काशरीरं तंडुलां बुनिः मधुमिश्रेण स्तथा शीतिः कारयेद्दमनं मूड स
 हकारत्वचः कल्को दधासौवीरकेन वा पिष्ट्वा नातिप्रलेपेन हंत्यतीसारमुत्बुणं सौवीरं तु यवै
 रामैः पक्वैर्वा निस्तुषेः कृतं सौवीरसंधानं आजंहीरं रसं वापि वैष्किरं हरिणं तथा शालितिः

अजंहीरं गवांशपिरसं वा
 कुकुटादितः ९

षष्टिके स्वल्पं मसुरैर्वापितो जयेत् वर्तिका लाव विष्किर कपिंजल कति तिराः चकोरः करः कदाचि
 विष्किराः समुदाहताः कपिंजल इति व्यातो लोके कपिसति तिरः क्रकरः कपर इति लोके हरि
 एस्तप्तवर्णः स्यान्मृगः शीतैः संग्राहिनि द्रव्यैः कृप्यासंग्रहणं निषक्त लाघवे मनसस्तुष्टा वनुलो
 मंगतेऽनिले सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा याचनं पापये निशि इन्द्रियाणां वलं बुधेः प्रसादे वन्दितीति
 धातुस्थैर्गर्भवयस्थैर्यत वेदे च न सेवनात् प्रवातसेवां शीतां बुद्धेहा न्यंगमजीर्णतां व्यापाममौ
 युनं चैव न सेवेत विरेचितः शालिषष्टिकमुक्ताद्यैर्वागं भोजयेत्कृतां जंघालविष्किराणां
 वारसैः शाल्योदनं हितं हरिणेन कुरंगं च वातयुर्मृगमात्रिकाः राजविः पृषतश्चैव जंघालाः स
 रभादयः अथ स्नेहवस्तिविधिः वस्तिर्दिधानुवासारव्यो निरुहश्च तथापरः पः स्नेहैर्दीयते स
 स्यादनुवासननामकः कषायक्षीरतैलेयो निरुहः सनिगद्यते वस्तिर्निदीयते यस्मात्तस्मादस्ति
 रिति स्मृतः वस्तिनिः मृगादीनां मूत्राशयेः तत्रानुवासनारव्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते अनुवासन

नेदृशमात्रावस्तिरुदीरिता पलद्वयतस्यमात्रातस्मादक्षपिवाभवेत् अनुवाप्यस्तुरुक्षस्यात्तीक्ष्णमिः
 केवलानिली नानुवाप्यस्तुरुक्षीस्यान्नेहीस्यस्तयोदरी नस्याप्यानानुवास्यास्युरजीर्णेनादतड्यु
 ताः शोकमूर्च्छाविनयश्वासकासक्षयातुराः नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुमृक्षवेणुभिः नलेदंतिर्विषा
 णाग्रैर्मणिभिर्विधीयते नेत्रं नाडी तथाच विष्वक्कासे नेत्रं मंथगुणेवस्त्रेतरुमूलेविलोचने नेत्रं
 धेचमाडाचनेत्रोनेत्ररिनेद्यवदिति एकवर्षानुषट् वर्षपावनां षडंगुलं ततोद्वादशकं यावत्तमा
 नस्यादृष्टसंमितं ततः परं द्वादशानिरंगुलेनेत्रदीर्घता मुहुर्धिसंकलायानं छिद्रं कोलास्थिरंध्रकं
 यथासंख्यं भवेत्नेत्रं शृङ्गांगोपुच्छसन्निभं मूलेस्थलं तत्कमात्कत्रां मुहुर्छिद्रादिप्रमाणं नेत्रं
 क्रमेण षट् वर्षा षडादशवर्षा यत्तत्तु वर्षा यज्ञेयं आतुरांगुष्ठमानेन मूलेस्थलं विधीयते कनिष्ठि
 कायरीणाहमयेचगुटिकासुरवं परिणाहोऽत्रस्थोत्यंतन्मूलेकर्णिकेदेवकार्येनागाच्चतुर्थी
 कात् कर्णिकाक्षत्राकारागुदाधिकांतः प्रवेशरोधिमीकर्णिकेति कर्णिकाकारत्वात्कर्णिकेति

भा.प्र.
२२७

कथ्यते योजयेत्तत्र वस्तिवन्धयविधानतः मृगाजशूकखावांमहिषस्यापि वानवेत् वस्तिरिति शि
षः मूत्रकोशसु वस्तिः स्यात्तदलानेतु चर्मजः कषायरक्तः सुमृदुर्वस्तिः स्निग्धो दृढो हितः व्रणवन्ते सु
नेत्रं स्यात्तद्वत्त्वांमष्टांगुलोन्मितं मुक्ताब्जिद्वंग्ध्रपक्ष्णालिकापरिणाहिच शरशिपुवप्यं वणं क्लमा
रोम्यमायुषः ऊरुतेय रिचद्विच वस्तिः सम्यगुपासितः दिवा शक्तिवसंते वस्ते हवस्ति प्रयोजितः श्री
षवर्षा शरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनं तदा तिस्त्रिधमशानं नो जयित्वा अनुवासयेत् मदं मस्त्रचिजन
ये द्विधा स्नेहः प्रयोजितः द्विधा नो जने वस्ते च स्नेहं नुक्तवतोऽह्युन्नं वलं वणं विद्यापयेत् युक्तस्नेहम
तो जंतुं नो जयित्वा अनुवासयेत् युक्तस्नेहं यथोचितं नो ज्यं नो जयित्वेत्यर्थः हीनमात्रा वु नो वस्तीना
तिकार्यकरो मृतो अतिमात्रौ तथा नाहलकमातीसारकारको उ नो वस्ती अनुवासनं निरुह
रम्यो उन्नमा स्यात्पलैः षड्भिः मध्यमा स्यात्पलैः त्रिभिः पलद्वयेन हीना स्यात्तुक्ता मात्रा अनुवासने स
ताका सैध्वान्यां च देयं स्नेहेषु पूर्णकं तन्मात्रोत्तममध्यां त्याषद्दुर्दयमाषकैः विरेचनात्सतरावे

कणवस्तौ १

स्नेहमेतत् ५

गतेजातवलायवा मुक्कान्नायाऽनुवास्यायवस्तिर्देयोनुवासनः अथानुवास्यंस्वभ्यक्तमुखांनु
स्वेदितंशनैः भोजयित्वायथाशास्त्रं कृतचंक्रमणंततः उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत्स्नेहवस्ति।
ना उष्णं बुस्वेदितमुष्णामुनास्नापितं सुतस्य वामपार्श्वेन वामजं वा प्रसारिणः कुंवितापरजं धस्य
नेत्रं स्निग्धे गुदेन्यसेत् ऊर्ध्ववस्तिमुखं सस्त्रैर्वामहस्तेन धारयेत् पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धारयाः
जंभाकासक्षवादीश्च वस्तिकालेन कारयेत् त्रिंशन्मात्रोन्मितः कालः प्रोक्तो वस्ते स्तुपीडने ततः प्रणे
हितस्नेहाज्जानो वाक्शतं न वेत् प्रसारितैः सर्वमात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति यथावीर्यं स्नेहादि स्वजा
नुनः करावर्त्तक्यपीच्छोटिकया युतं एषामात्रानवेदेकासर्वत्रैवैष निश्चयः निमेषोन्मेषणं पुंसामंगु
ल्याच्छोटिका यवा गुर्वक्षरे चारणं वा वाज्रात्रेयं स्रता बुधैः ताडयेत्तलयोरेनं व्रीहीन्वारान्शनैःशनै
स्फिजोश्चैव तथा श्रोणिः प्राण्यं चैव क्षिपेत्ततः स्फिजोश्चैव न स्वपार्श्वान्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः शय्यां च पाद
तस्तस्य व्रीन्वारानुक्षिपेत्ततः जाते विधाने तु ततः कुर्यान्निद्रायथा सुखम् सानिलः सपुरीषः च स्नेहमा

भा. प्र.
२२८

प्रोतियस्यतु उपद्रवं विनाशं प्रसम्यगनुवासितः उपद्रवस्थाने कृष्यचोषाविति सुश्रुते यावः जी
र्णान्नमथ सायान्हे स्नेहे प्रत्यभाते पुनः लघ्वन्नं नोजयेत्कामंदी ताग्रिसुनरोयदि अनुवासिताय देय
मितरे हि सुखोदकं धान्यशुक्लीकषायं वा स्नेहव्यायत्रिनाशनं सुखोदकमुल्लोदकं व्यायत्रे व्याधिः
अनेन विधिना यद्वा सप्तचाष्टौ न वापि वा विधेया वस्त्यस्तेषामज्ञेयैव निरूहणं दत्तस्तु प्रथमो व
स्तिः स्नेहयेदस्ति वंदरणे सम्पादतो द्वितीयस्तु मूर्द्धस्थमनिलं जयेत् वलं वलं वजनयेत् तृतीयस्तु प्र
योजितः चतुर्थं पंचमो दत्तो स्नेहयेत्तारसाखजी षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेदमेव च अष्टमो ज्ञा
वमश्चापि मज्जानं च यथाक्रमं यथाक्रममिति वचनादष्टमो स्थिस्नेहयेत् एवं शुक्रागतान्दोषान् द्वि
गुणः साधु साधयेत् द्विगुणः अष्टदश दिवसावधिको वस्तिः अष्टदशाष्टादश कान्वस्तीनां यो
ः निषेचयेत् सकुंजरचलोऽश्वस्परयवुल्पोऽभरप्रभः सूक्ष्माय वक्रवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने दद्या
त्ययस्तथान्येषामग्रावाधनया अहात् स्नेहो लघमात्रो रूक्षाणां दीर्घकालमनत्ययः अनत्याय अ

२२८

५

बाधः तथा निरूहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रसन्नयते अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो नापैति केवलः त
 स्यान्त्युत्तरो देयो न वस्ति ह्यधि विष्टि दत्तः स्नेह इति शेषः अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नेत्रियदा पुनः
 तदांग सदना ध्याने शूलं श्वासश्च जायते पक्वाशये गुरुत्वं च तत्र देय निरूहणं तीक्ष्णा तीक्ष्णोष्धैर्य
 काफलवर्ति हिताथवा यथानुलोमतो वा युर्मलं स्नेहश्च जायते तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं कष
 च सन्नयते यस्य नोपप्रवृत्तं कुर्यात्स्नेहवस्ति रनिःसृतः सर्वो लोवाहतीरोक्ष्यादुपेक्ष्यः स विज्ञानता
 अनायातं त्वहोरात्रे स्नेहं संसोधने हरेत् स्नेहवस्तावनाया तेनान्यः स्नेहो विधीयते गुडचेरंडपू
 तीकभाङ्गीचषकरोहिषं शतावरी सहचरं काकनासां पलोमितां यवमाषातसीकोलकुलल्यान
 प्रसृतोन्मितान् च चूर्णेण तसापत्क्वाद्रोणशोषेण तेन च पचेत्तैलाठके प्रेक्ष्येः यवानीयेः पलोमि
 तैः अनुवासनमेतद्वि सर्ववातविकारनुत् पूतीकः करंजः रोहिषं रोहिष इति सुगंधतृणविशेषः
 काकनासाकोवाडोडीपलंपलंपसं सतिर्माषदसुजायंते वस्ति कर्मणः क्षुषितात्समुदायेन ता

भा.प्र.

२२९

पा.२

श्रिकित्पासुमुश्रुतान् समुदायेन अनुचितेन आदिसामग्र्या यानाहारविहारश्चवसिक्कर्मणि
कृत्तसः स्नेहपानसमाः कार्यानात्र कार्याविचारणा अथ निरुहवसि विधि निरुहवसिर्वक्तु
धानिद्यते कारणान्तरेः तैरेवेतस्य नामानि कृतानि मुनियुगावैः कारणान्तरेः समवायकारणभेदेः
निरुहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः स्वस्थानस्थापनात् दोषधातूनां स्थापनं मतं निरुहस्य
प्रमाणं च प्रस्थमर्धे तैर्यरं मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनं च कुडवास्त्रयः परं श्रेष्ठं अतिस्निग्धोऽकिष्टदो
षः क्षतोरस्क कश्चास्तथा अकिष्टदोषः अनुत्किष्टदोषः अदन्तोत्केशन इति यावत् क्षतोर
स्कः उरक्षतवान् आधानं चर्दिहिकार्शः शोण्यस्वासप्रपीडितः गुदसोफातिसारात्तो विसृष्टी
कुपसंयुतः गर्जिणीमधुमेहीचनस्थाय्यश्च जलोदरी वातव्याधौ दाक्ते वातासु विषमज्वरे
मूर्च्छातिलोदरानाहमूत्रकृच्छात्रमरीचुव रुधिरासहं मृदाक्षिप्रमहेषु निरुहणं अस्तेऽपि
तेहृद्रोयोक्तये विधिवद्बुधः उत्सृष्टानि लविष्मन्निग्धा किन्नमनो जितं मध्यान्तेऽहमध्ये च य

पृ. १

२२९

५१

आयोग्यं निरुहयेत् स्निग्धं स्वल्पकं आलिङ्गनं उल्लासं वा हृषितं स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुर्यान्नि
रुहणं जाते निरुहे च ततो नयेत् कटुकाशनः तिष्ठेन्मुखं त्रमात्रं तु निरुहागमने क्षया अत्र मूत्र
त्रमात्रशयेनैतदपि बोधितं निरुहप्रत्यागमनकालो मूत्रत्रमात्रः अनायातं मूत्रत्रा तु निरुहसो
धनैर्हरितं निरुहेरेवमतिमान्द्वारमूत्राम्लसैन्धवैः यस्य क्रमेण गच्छति वातपित्तकफादयः
लाघवं बोधयेत्तु निरुहं तमादिशेत् विकृता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः आ
स्थापनस्नेहवस्त्योऽसम्यग्दाने तु लक्षणमविविक्तताः क्षौषधनिःसरणं अनेन विधिना युं
ज्यात निरुहवस्तिदानवित् द्वितीयं वा त्रितीयं वा चतुर्थं वा यथोचितं सस्नेह एकः पवने पित्ते
क्षेपय सा सह कषायकटुमूत्राद्यां कफे तृह्यास्रयोहिताः पित्तश्लेष्मानिला विष्टं हीरं पूषर
सौक्रमात् निरुहं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् सुकुमारस्य तृषस्य बालस्य च मृदुर्हितः
वस्ति स्तीक्ष्णाप्रयुक्ता वेनेषां हन्याद लायुषी दद्यात्केशानं पूर्वमध्ये दोषहरं ततः पश्चात्सं

शताह्वामधुवं वित्त्व कोटं फलमेव न सकंति कस्तु जेमूत्रो वसि
दोषितरसः ॥२॥

पू. १

भा. प्र.
२२०

शमनीयं च दद्यादस्ति विवक्षाणः एरंडमूलमधुकं सैधवं पिप्पलीवचा हवुषाफलकल्कश्च वसि
सत्केशतस्मतः इत्युक्तेशानवसिः इत्युक्तेशानवसिः प्रियंगुर्मधुकं मुस्तातथैव चरसांजनं
सक्षीरः सस्यते वसिदोषाणां शमनस्मतः इति संश्रामनवसिः त्रिफलाकाथगोमूत्रद्वौ प्रहार
समायुताः ऊषकादिप्रतीवायां वस्तयो लेखनां स्मृताः ऊषकादिप्रतीवायाः ऊषकादिगणावे
शेषचूर्णप्रक्षेपाः इति लेखनवस्तयः वृंहणप्रत्यनिः काथैः कल्कैर्मधुरकैर्युताः सर्पिर्मांसर
सोपेताः वस्तयो वृंहणा स्मृताः इति वृंहणवस्तयः वदर्ये रावती शोलेनुशाल्मली युष्मजां कुंराः ऐ
रावती नारंगी शोलेः वक्रा आर क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ताः नाम्नापि क्षौद्रसंज्ञिताः अजोरभ्रैण रुधिरैर्यु
क्ता देया विवक्षाणैः अजत्रागः उरज्रोमेषः एणः कृष्णमृगः मात्रापिच्छिलवस्तीनां पक्षेर्वादिश
निर्मती इति पिच्छिलवस्तयः दत्वा दो सैधवं वाहं मधुनः प्रसृतिद्वयं विनिर्मय्य ततो दद्यात्स्नेहस्य
प्रसृतित्रयं एकीकृत्य ततस्नेहे कल्कस्य प्रसृतिक्षिपेत् समूर्च्छितैः कषायं वुचुवुः प्रसृति संमि

अ. २. ४

२३

५१

प्रश्न ५

तं गस्तीयाच्चतदावायमंतेदिप्रसृतोन्मितंश्चित्ताविमथ्यदद्याच्चनिरुहं कुशलोनिषक एवंप्रकल्प्य
 तोवनिधादत्राप्रसृतोन्नेत् वातेचतुःपलंक्षौद्रं दद्यात्स्नेहस्यषडलं पित्तचतुःपलंक्षौद्रं स्नेहं दद्यात्
 त्वलत्रयं कफेचतुषडलंक्षौद्रं क्षिपेत्स्नेहं चतुःपलं इति निरुहं नमात्रा एरंडकायतुन्यांशं मधु
 तैलं पलांशकं शतपुष्पायलाधेनसैधवाधेनसंयुतं मधुतैलकसंज्ञोयं वस्तिर्हृदि विलोडितः
 मेदोगुल्मकमिप्रीहमलोदावर्तनाशनः चलवर्णकरश्चैव हृष्यो दीपनचंद्रणः मधुतैलक
 वस्तिः क्षौद्राज्यदीरतैलानां प्रसृतं न वेत् हवुषासैधवाक्षांशो वस्तिः स्याद्व्यापनः परः पावनः
 सारकः पावनो वस्तिः एरंडमूलनिः कायो मधुतैलं ससैधवं एष युक्तरथो वस्तिः सवचाये
 प्लीफलः युक्तरथवस्तिः पंचमूलस्य वा कायः तैलं मागधिका मधु ससैधवः सप्तस्थाकः
 सिद्धवस्तिरिति स्मृतः सिद्धवस्तिः स्नानमुल्लोदकैः कुप्याद्दिवा स्वप्नमजीर्णतां वर्जयेत् परं सर्व
 माचरेद्वास्तिस्नेहवत् अथोत्तरवस्तिर्विधिः अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितं निरुहाद्

भा.प्र.
२३१

त्रयेयस्मात्तस्मादुत्तरसंज्ञकः द्वादशांगुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकं मालतीपुष्पहंता मंदिदं सर्ष
पनिर्मितं पंचविंशतिवर्षाणामधोमात्रादिकार्षिकी तदध्वं यलमात्रा न स्नेहस्योक्ता निषागवरेः अ
यस्यापनशुद्धस्य तत्तस्य स्नाननोजनैः स्थितस्य जानुमात्रे च पीडे निष्काशला कया सिग्धयामेदु
मार्गे तु ततो नेत्रं नियोजयेत् शनैश्च नैर्घृताभ्यक्तं मेदुरंध्रं गुलानि षट् ततोऽवपीडयेदस्ति शनैर्ने
त्रं विनिर्हरेत् ततः प्रत्यागतेः स्नेहे स्नेहवस्तिकमोहितं स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलनेत्रं कुर्यादशांगु
लं मुरुप्रवेशं योज्यं च योन्यश्चतुरंगुलं घंगुलं मूत्रमार्गेण सूक्ष्मनेत्रं नियोजयेत् मूत्रकृच्छ्र
विकारेषु बालानां त्वेकमंगुलं शनैः निःक्राम्य माधेयं सूक्ष्मनेत्रं विचक्षणैः मालतीपुष्पहंता
मंनेत्रं युक्तिमता युनः सूक्ष्मशब्दानिधानेन बालानां ततोऽपि नेत्रस्य सूक्ष्मता बोधनार्थं योनिमा
र्गेषु नारीणां स्नेहमात्रादियालकी मूत्रमार्गे यलोन्माता बालानां च दिकार्षिकी उन्माता ये स्त्रिये
॥ दद्यात्स्वजा नैविचक्षणः अप्रत्यागच्छति निषागवस्ता उत्तरसंज्ञके भूयो वस्ति विदधात्संयुक्तं शो

मात्रेण पीडे रविश
शालक धा ३

२३१

धनैर्गुणैः फलवर्तिनिर्दधाद्योनिमार्गेदृढांनिषक् सखेविनिर्मितांस्निग्धांसोधनप्रव्यसंयुतां
 दह्यमानेतथावस्मोदेयावस्तिविशारदः क्षीरवृक्षकषायेणपसाशीतलेनवा दह्यमानेवस्ती
 यस्मिन्स्थानेवस्तिर्दत्तस्तस्मिन्दह्यमासे वस्तिंशुक्ररुजःपुसांस्त्रीणामर्तवजासृजः हन्यादुत्तर
 वस्तिमुनोवितोमेहिनांकवित् सम्यग्दत्तस्यलिगानिवापदः लममेवच वस्तेरुत्तरसंज्ञस्यसं
 मानेस्नेहवस्तिना **आयफलवर्तिविधिः** घृताभ्यक्तेगुदेक्षिताश्लक्ष्णास्वांगुष्टसंनिता मला
 प्रवर्तिनीवर्तिःफलवर्तिश्चसाम्प्रता **अथनस्यविधानविधिः** नस्यंतकथ्यतेधारैर्नसा
 यासंयदोषधं नावनंनस्यकर्मतितस्यनामद्वयंमतं नस्यकर्मनासिकायांकर्मचिकित्साये
 नतत् **नस्यकर्म** तस्यनेदोदिधाप्रोक्तोरेचनंस्नेहनंतथा रेचनंकर्षणंप्रोक्तंस्नेहनंहंहरंतथा
 कफपित्तानिलध्वंसेपूर्वमधोपरान्दके दिनस्यगद्यतेतस्यरात्रावप्युत्कटेगदे दिनस्यविधाविन
 ऋस्यपूर्वमागदौ नस्यंत्यजेज्जेजनांतेदुर्दिनेवापतर्पितः तथानवप्रतिप्रायीगर्भिणीश्चरुषितः

मतं३

नस्यवर्धसमाचरेत् अशीतिवर्षादूर्ध्वं न तावत् न च दीयते ॥ अथ वेदेन नस्यं ग्राह्यं तैलेः सुतीक्ष्णैः तीक्ष्णमेव न सिद्धं स्नेहैः काये रते
 स्तिष्ठा ॥ तासिकारं घृणोरसौ घटयत्वा रश्मि विंदवः २५

भा. प्र २३२ अजीर्णादित्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकाशकः कुम्भः शोकाग्निस्तप्तश्च तप्तान्नोद्विद्धवालको वेगावरोधा
 स्नातश्च स्वादुकामः अर्जयेत् नस्यमिति शेषः अष्टवर्षस्य बालस्य प्रत्येकं रेचनं योज्यं मुख्यं मध्या
 त्रमात्रया नस्यकर्मणि दातव्यं शालोकं तीक्ष्णमौषधं हिं गुस्माद्यवमात्रं तु माषैकं सैध्वं मत्तं क्षी
 रं चैवाष्टशाणं स्यात्पानीयं च त्रिकार्षिकं कार्षिकं मधुरप्रव्यं नस्यकर्मणियोजयेत् अवपीडप्र
 धमनं दौनेदावपरोस्मृतौ शिरोविस्त्रिनस्यार्थे तौ तु देयं यथायथं कल्कीकृता दोषधाद्यद्वस्त्रनिः
 पीडितोरसः सोवपीडः समुद्दिष्टस्तीक्ष्णप्रव्यसमुद्भवः षडंगुलाद्विक्रान्नाडी चूर्णं तथा धमेत्
 तीक्ष्णं कोलमितं कक्रवातैः प्रधमनं हितं ऊर्ध्वजं गुगतेरोगो कफजेश्वरसंहये अरोचके प्रतिश्या
 ये शिरःशूलैश्च पीनसे सोफायस्मारकुष्ठेषु नस्यं वै रेचनं हितं नीरुस्त्रीकशवालानां नस्यं स्नेहेन
 शस्यते गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे मनोविकारे क्लमिषु युज्यते चावपीडनं अत्यन्तो
 कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते चूर्णं प्रधमनं धारैः तद्वितीक्ष्णातरं यतः नस्यं वै रेचनं यथा न।

ननुपस्याहुः शुण्डीभ्यां पिप्पलीसैधवेन वा जलपिष्टेन कर्णाहिनासां मूर्धनवप्रादाः मन्याहनुगालो
 दूताः ननुपतिमुखपृष्ठाः मधुकसारकृष्णान्ध्रामरिचसैधवैः ननुपकोलां नसापिष्टं दद्यात्सं
 ज्ञाप्रबोधनं अपस्मारेतथोन्मादे सन्निपाते पतंत्रके सैधवं स्वेतमरिचं सर्षपाः ऊष्मेव च वस्त्रम्
 त्रेण संपिष्टं न स्यंतदानीवारणं स्वेतमरिचं सहिजनवीजं रोहितस्य च पिप्पलीना वितं सैधवं वचा
 मरिचं सैधवं गुंठीकं कोलं लशुनं पुनः कटुफलं चेति तच्चूर्णं देयं प्रथमं ननु धैः अथ हं हणनस्यस्य
 कल्पना कथ्यते ननु धैः मर्शश्च प्रतिमर्शश्च दोषे दोषे स्नेहने मती मर्शस्य तर्पणी मात्रा मुख्या शालेः
 स्मृता षतिः मध्यमा च ननुः शालेः हिताश्राणमितामता एकैकस्मिन्नु मन्त्रेयं देयानां शाला पुटे बु
 धैः मर्शस्य द्विनिवेलां वा वीक्ष्य दोषवलावलं एकाक्षरं चान्तरं वा ननुपदद्याद्विचक्षणः एकं दिनं
 तं ननुपपन्नं ननुपत्रतदेकांतरं अहं पंचाहं मथवा सप्ताहं वा सुयंत्रितः अथवा अष्टत्रीण्यहं निया
 वत प्रतिदिनं एवं पंचाहं सप्ताहं च सुयंत्रितः सावधानः यथाशक्ति कननं ननुवति मर्शश्चिरे विरे

भा.प्र.

२३३

केचुव्यापदोविविधाः स्मृताः दोषोक्तेशाल्म्याच्चैव विज्ञेयास्तथाक्रमं दोषोक्तेशानिमित्तायुषं
न्याहमनशोधनं वमनशोधनं वमनस्त्यशोधनं अथक्षयनिमित्तासु यथास्वं चं हितं शिरोनासा
क्षिरोगेषु सूर्यावर्तार्धनेदके दद्युरेगोवलेहीने मन्यावाकं शजेगादे मुखशोषे कर्णनादेवातपित्ता
देतथा आकालपुलिते चैव केशरमश्रुप्रपातने युज्यते चं हणं नत्रयं स्नेहैव मिधुरद्वैः चं हणं
त्रयं यथा सत्रं करं ययः पिष्टं नृष्टमाज्येन कुंकुमं नत्रयप्रयोगतो हन्यादातस्कभवा रुजः अंशं
खाक्षिरः कर्णसूर्यावर्तार्धनेदकान् नत्रयमेरुंदुतैलेन तथा नाः रायणेन वामायादिना वास
पिर्निस्त्रक्षेपजसाधितैः एरुंदुतैलं उक्तं च सुश्रुते तद्यथा तिलपरिपीडनोपकरणकायान्या
हृत्पथैरनल्पकालं तिलाः परिपीडितास्तान्यए निरुंदशः कल्पयित्वा जल्लघले संक्षुब्धकटाहे
पानीयेनासृज्यकाथयेत् ततस्तेलं निःसरति तत्तैलं हस्तेन जलान्निःसार्य वातभोषधकल्केन
पचेत् तदेरुंदुतैलमिति तदा तरोगाहरं तैलं कफे स्यादाते वा केवले पवने च सः दद्यान्न संसदा

२३३

भा.प्र.

त्रिपर्वणं

२३४

कतैलनस्येनपलितंनश्यतिध्रुवं अथनश्यविधिंवक्ष्येनश्यग्रहणहेतवे देशेवातरजोमुक्तेक
तदंन निषंसकं विशुद्धंभूमयानेनस्विन्नमालालंतथा उत्तानशायिभंकिंचित्पलम्बुविशोस्तरं
आस्तीर्णहस्तपादंचवस्त्राच्छादितलोचनं समुन्नमिततासाग्रंवेद्योनश्येनयोजयेत् कोलेनलि
नधारेणहेमतागदिशुक्तिभिः शुक्त्यावापत्रयुक्तावाद्येत्येद्यान समाचरेत् धौतैस्तुडयल
क्षितैस्तेस्तेलेरपिनस्येष्वसिध्यमानेषुशिरोनेवप्रकंपयेत् नकुप्येतनप्रतापेतनोदिकेनहसे
नथा एतैर्हि विहितस्नेहोनेवान्नः संप्रयद्यते ततःकाशप्रतिश्यायशिरोक्षिगदसंभवाः शृंगा
टकमन्त्रिमाप्स्यथापयेन्नगिलेहवं पंचसप्तदशैवस्युःमात्रास्नेहस्यधारणे उपविश्याथनिष्टवि
नाशावकगतंघवं वामदक्षिणयाश्चान्यानिष्टीवेत्समुखंनहि नीतेनस्येननस्तार्थरजःकोधश्च
संत्यजेत् शपीतनिष्ठांत्पक्काचप्रोक्तानोवाक्कृतंनरः नासाशिरोविरेकान्नेध्रमेवाकवलोहितः
नश्येन्नीणुपविष्टानिलक्षणाप्रयोगतः शुद्धिहीनातियोगानिविशेषाच्छुचिंतकैः लाघवंमल

२३४

संशुद्धिःस्रोतसां व्याधिसंक्षयः चित्तेन्द्रियप्रसादश्चशिरसः शुद्धिलक्षणं कंड्यदेहोयुतास्रोतसां
कफसंश्रवः मूर्हिहीनाविशुद्धे तुलक्षणं परिकीर्तितं हीनाविशुद्धेहीनेननस्येनाविद्धेमास्तु ३२
लुंगामामोवातदृष्टिरिन्द्रियविभ्रमः सून्यताशिरसश्चापिमूर्हिगाटंविरेचने मस्तुलुंगंमस्तकाशः
स्नेहः इन्द्रियविभ्रमः इन्द्रियाणामयथाविषयग्रहः हीनातिशुद्धेशिरसिकफवातप्रमाचरेत्
तस्मिन्हीनेननस्येनशुद्धेवातप्रमाचरेत् सम्यक्विशुद्धेशिरसिसर्विर्नस्येनिधिं चयेत् कफप्रसेकः
शिरसोगुरुतेन्द्रियविभ्रमः लक्षणं तदतिस्निग्धेत्तत्तत्प्रदापयेत् नोजयेद्याननिष्पन्दिनश्येवा
तिकमादिशेत् वातिकंवातिलमुपदिशेत् इतिफक्कमर्णि अथधूमयानविधिः धूमस्तुष
द्विधः प्रोक्तः समनोहं हणस्तथा रेचनः काशहवेववामनोव्रणधूनः शमनस्यतुपय्ययिोमध्यः पर
प्रायोगिकस्तथा हं हणस्यवपय्ययिोस्नेहनोमूदरेवच रेचनस्यापिपय्ययिोशोधनस्तीक्ष्णव
च अधूमाहश्चवल्वेतेशीतोनीतश्चुडः स्वितः दतवस्तिर्विरक्तस्तुरात्रौजागरितस्तथा घियासि

पर

भा.प्र.
२३५

तश्चदाहार्तस्नातुशोधीतथोदरी शिरोनितापीतिमिरीचर्चाध्यानप्रपीडितः सतीरस्कप्रमेहार्तः पां
दुरोगीवगर्जिणी रुहः क्षीणोऽप्यवहर्तक्षीरलोपधृतासवः मुक्तान्नदधिमत्पश्यालोहः कृच्छ्रः
स्तथा अकालेवातिपीतस्नुधूमः कुर्व्यादुपप्रवं तत्रैषं सर्पिषः पानं नावनं जनतर्पणं स पिरिचु
रसंप्राप्तो यो वा शर्करां बुवा मधुराम्लोरसो वापिव मनाय प्रदापयेत् धूमो द्वा दश माद्वर्षा ह्यते शी
तिकान्नव कासश्चासप्रतिस्यायान्नन्याहनुशिरोरुजः वातश्लेष्मविकारोऽश्वहन्त्याधूमः सुयोजितः धू
मोपयोग्यपुरुषः प्रसन्नैन्द्रियवाह्यनः दृढकोशदिजश्मश्रुसुगंधिवदनो न वेत् धूमनाडी न वेत्तस्य त्रि
खण्डावधियर्विका कनिष्ठिकापरिलम्भहारजमायागमांतरे रजमायागमासमस्तानाडी धूमनाडी न वे
द्दीर्घाशमनेरोपीणोऽङ्गुलेः चत्वारिंशन्मितैस्तद्वद्विंशद्विर्महोहिता मृदोर्हणो तीक्ष्णो चतुर्विंशति
भिः कासप्रेषोऽशोमितैः तीक्ष्णो रेवने दशांगुलैर्वामनीये तथा स्याद्रणनाडिका तथा दशांगुलमि
ता कलायमण्डलस्थूला कुलस्यागमरंध्रिका अथेपीकां प्रलियेच्चसुस्निग्धा द्वादशांगुलांश्चिकाश

२३५

५१८

पित्ते सर्पिमज्जानमेव च माषात्मगुहाराणां निर्वलाहवुषरोहिषैः कृतोऽश्वगंधायाः काथोहिगुसैधव
संयुतः कोष्ठो नश्यप्रयोगेन यद्वाधातंसकं यनं जयेद्दृढितवातं च मन्यास्तमभायवाक्यौ प्रति
मर्शस्य मात्रावुद्वि विदुमितामता प्रत्येकशो न स कयोस्त्रेहेनेति विमिश्रितं स्त्रेहेयं यिदयं या
वन्निमग्राचोक्षताततः तर्जनीयं स्त्रेवेदिनु सामावा विदुसंज्ञिता एवं विधेर्विदुसंज्ञे रणनिःशरण
अव्यते सदेयो मर्शस्ये सुप्रतिमशो दिविदुःकः समयाः प्रतिमर्शस्य बुधैः प्रोक्ताः चतुर्दशः प्रमा
ते दंतकाष्ठं तोहा निगमने तथा व्यायामा ध्वजवायांते विरामश्चाज्ञेननेकते कवलान्ते नो जनां
ते दिवा स्वप्नोप्यिते तथा धूमनांते तथा सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते इष्य उच्छिक्कना तस्त्रेहोपदावक्रं
प्रपद्यते नस्ये निषिक्तं तं विद्यात्यतिमर्शप्रमाणतः मात्रायुक्तं उच्छिक्कनं नपि वेद्ये तन्निष्कृतिमुख
मप्रातं उच्छिष्टं न स्याद्वशिष्टं क्षीरो दलस्य शोधाते चालेष्टे च युज्यते प्रतिमर्शं नशाम्यंति रोगाश्चैवो
र्द्धजुजाः बलीयलितनाशश्च वलमिन्द्रियजनवेत् विनीतनिवृत्तं शरीरिवाशे लुप्तकाकिनी एके

रकाण्डधूम्रव्यस्य कल्केन लेपश्चाष्टगुलस्मृतः कल्कं कर्षयितुं लिप्त्वा छायाशुष्कं च कारयेत् इषि
 कामयनीपाथस्नेहकां वर्तिमादरात् अंगारैर्दीपितं कृत्वा धृतवाने त्रस्य रंध्रके वदनेन पिवेधूं वदनेन
 वसंत्यजेत् नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुरेवेनैव वमेत् सुधीः शरावसंपुटे लिप्त्वा कल्कमंगारदीपितं छिद्रेने
 त्रनिवेशपाथत्राणं तेनैव धूपयेत् एलादिकल्कं शमने स्निग्धं सज्जरसं मदौरे च नेतीक्ष्ण कल्कं च श्वाका
 सप्तेक्षुप्रिकोषणं वामने स्नापुचमहिंदद्याधूमस्य पानकं व्रणे निव्वचाद्रं च धूपनं संप्रशश्रुपते अ
 नेपि धूमगेहेषु कर्तव्यारोगशान्तये मयूरपिच्छं निव्वस्य पत्राणि च हतीफलं मरिचं हिंगुमांसी च वीजं क
 पीस संनवं छागरोमाहिनिर्मोको विष्टावेडा विकी तथा अहिनिर्मोको सर्पकंचुकः गजदंतश्च
 त्वृणं किंचित् कृतविमिश्रितं गेहेषु धूपनं दत्तं सर्ववालयहान् हरेत् पिशाचान् राक्षसान् हत्व सर्वत्र
 रहं न वेत् इति अपराजितो धूपः मनसा पंरजः क्रोधान् धूमपाने निवारयेत् नेत्राणि धातुजान्पादु
 न्नलवशादिजान्यपि इति धूमपानविधिः अथ गण्डुषकवलप्रतिसारणं विधिः तद्गण्डुषकवल

अत्रिहरीरुचिः तत्रगण्डुषकवलप्रतिसारणानां नेदकानिलक्षणान्याह तत्रगण्डुषः स्नेहहीरक
 वायादिद्रवैः संपूर्णमाननं आयुष्मन्नायपेतावदिधिगंडुषधारणे कफप्रणास्यतायावच्छेदोदो
 षस्यवानवेत् नेत्रघ्राणमुतिर्प्रावृत्तावङ्गुधधारणं गंडुषान्मुस्यितः कुप्यतिस्त्रिन्नः भालगलादि
 कः मनुष्यस्त्रीतथापंचसप्तवा दोषनाशनात् गलादिक इत्यादिनाष्टेनगंडुकुपोलोगक्षेते सु
 श्रुतोक्तत्वात् चतुर्विधः स्याङ्गुधः रुचोहिकाप्रसादनः शोधनोरोयनश्चैव कवलश्चापिताहः
 स्निग्धोस्त्रोनेहिकोवतेस्वाडाश्रितेः प्रसादनः पित्रैकदम्ललवणैरुह्यैः संशोधनः कफे कषाय
 तिकमधुरैः कटुहोरोपणोत्रणे दद्याद्व्येषुचूणं विगाण्डुषेकोलमात्रकं कर्षप्रमाणं कल्कश्च
 कवलेदीयते बुधैः धार्यते पञ्चमाद्वर्षाण्डुषाः कवलादयः आधेरपचयस्तुष्टिर्विरसंवक्रला
 ष्वं इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डुषे विधृतेन वेत् हरेदस्पृश्यैरस्यं शोषपाकं त्रणं तप्तं दत्तवाप्तं
 च गण्डुषे विशेषं सुकरोति हि अथ कवलः वातपित्तकफघ्नस्पृश्यकवलं मुखे अर्धे निःक्षि

प्यसंचर्मातिष्ठीवेत्कवलेविधिः कवलः कुरुतेकांछांतद्वेषुहरतेकफं तृणांशोषंचवेरस्यंदत्त
 वालंचनाशयेत् अथप्रतिशारणम् दन्तजिह्वाभुरवानांपचूर्णंकल्कावलेहको शनेर्वर्षण
 मंगुल्यातडक्तंप्रतिशारणम् वेरस्यंभुरवडुर्गंधंभुरवशोषंतथातृषां अरुचिर्दन्तपीडांचनिहन्या
 त्प्रतिसारणं हीनेजाड्यकफोल्केशोऽसरसजानमेवच अतियोगान्मुखेपाकःशोषतृष्णा
 विःकृमाः अथस्वेदनविधिः स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्मास्वेदसंज्ञितः उपनाहोऽप्रवःस्वेदः
 सर्ववातार्तिहारिणः स्वेदोतापोष्मजोप्रायःश्लेष्मघ्नौसमुद्गरितो उपनाहस्तुवातघ्नः पित्तसंज्ञ
 प्रबोहितः प्रबोऽप्रवःस्वेदः महावलेमहाव्याधौशीतेस्वेदोमहान्स्मृतः दुर्बलेदुर्बलःस्वेदोमध्य
 मेमध्यमोमतः बलासेरुक्षणःस्वेदोरुक्षःस्निग्धः कफानिले रुक्षाणः नंद्यादित्वाद्युप्रत्ययः क
 फमेदोवृतेवातेकोष्ठगोहेरवेःकरात् नियुद्धंमार्गमिमं गुरुप्रावरणंध्रुवं विज्ञाव्यायामना
 रंश्चसेवेतामयमुक्तये येषानस्यंप्रदातव्यंचस्तिश्चापिहिदेहिनां शोधनीयाश्चयेकेचित्पूर्वस्वे

ता.प्र.
२३७

द्याश्च ते मताः स्वेद्याहर्द्धत्रयोपीह न गंदर्पश्चैव तथा अशमय्याचातुरो जनुः शमयेत् शस्त्रकर्म
णः शस्त्रकर्मण ऊर्ध्वं पश्चाच्चैति मुश्रुते पश्चात्स्वेद्याहते शल्ये मूढगर्भगते तथा काले प्रजाता
काले वायश्चात्स्वेद्यानितं विनी सर्वस्वेदान्निवाते च जीर्णे नैवावधारयेत् स्वेदावावस्थिता दो
षाः स्नेहस्त्रिभ्यस्ते हि नः द्रवत्वं प्राप्य कोष्ठाभ्यां गत्वा पांति विरेकितां स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीते
रक्ताद्यवद्युष्णी स्वेद्यमानस्य च मुहुर्हृदयं शीतलेः स्पृशेत् शीते राद्रवसादिभिः अजीर्णादुर्व
लोमे हीनतक्षीणः पिपासितः स्वेदादेषां पान्तिदोषा विनाशं नोपसाध्यत्वं पांतिवेषां विकाराः एता
नपि मूढस्वेदैः स्वेदसाध्यावुपाचरेत् मूढस्वेदं प्रयुंजीत तथा हनुष्कदृष्टिषु अतिस्वेदात्संधिपी
डादाह तृष्णा कफमोक्षमः पित्रासृकपिडकाकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत् तत्र तापस्वेदे माह तेषु ता
पान्तिधः स्वेदो वा लुकावस्रपाणिभिः अतीसारी रक्तपित्तीयाण्डरोगितथोदरी मेदस्वीगर्निणी
चेवनहिस्वेद्याविज्ञानता कपालकडुकांगारैर्यथायोग्यं प्रयुज्यते ऊष्णस्वेदः प्रयोक्तव्यो लोह

(यामोर्गमिहमेत स्त्रियं नमः) विष्टेष्टकादिभिः प्रततैरम्लसिक्तेश्चकायेरल्लकवे।
 हिते ऊष्णस्वेदमाह अथवावातनिर्नासिद्व्यक्ताथरसादिभिः उल्लेख्यं पूरयित्वा याम्बेच्छिद्रं
 विधाय च विमुक्तासंनिधिं च धातुर्जाकाष्ठनामुत खड्गुनास्यांगोपुच्छां नाडीयुज्याद्विहस्ते
 कां सुखोपविष्टं स्वयं कंगुरुआवरणावृतं हस्तिमुंडिकयानाज्यास्वेदयेदातरो गिरां त्रिरव
 णामिति त्वेदेसौ काय्यार्थं घडाकुलास्पमिति मूलेषडङ्गुलं विशालमुखं गोपुच्छमिव कम
 कृशांतेनाग्रे गोपुच्छाय परिमाणेन कृशां नाडी अतः सरन्धां विहस्ति कहस्तदय परिमाणं
 हस्तिमुंडिकयेति हस्तिशुण्डवत् कमकृशात्वात्ताडादयं संज्ञा पुरुषायाममात्रवाच्यमिमु
 ल्कीर्णवादिरेः काष्ठैर्दधंतदापुह्यहीरधान्याम्लवारिभिः वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेद
 येन्नरं एवंमाषादिभिः स्विन्नैः शयानं स्वेदमाचरेत् व्यनाहस्वेदः तथोघनाहस्वेदश्च कृप्या
 दातहरोषधैः प्रदिह्य देवानां हीरमांसरसादिभिः अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोलेः स्नेहसंयु

भा.प्र.
२३८

तेः ततो ग्राम्या नृपमांसजीवनीयगणेन च दधिसौवीरकक्षरैर्वीरतर्वादिना तथा कुलत्पमाष
मोधूमेरतसीतिलसर्षपैः शतपुष्पादेवदारुसेफालीस्थूलजीरकैः एरंडमूलवीजैश्चास्त्राम्
लकश्मिगुलिः मिसिहल्लानुत्तारैश्चलवणैरम्लसंयुतैः प्रशारणपुष्पां धान्यावलानिर्दशाम्
लकैः गुडभावानरीवीजेर्यथास्त्रात समाहृतैः क्षुसैः सिन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरं महा
शाल्वणसंज्ञेययोगः सर्वानिलाग्निहृत् **अस्याप्यमर्थः** उपनाहस्वेदं च कुर्यात् केन प्रकारेण
शोत्पाकांक्षायां तत्प्रकारमाह वातहरौषधैः कथं भूतैः अम्लपिष्टैः अम्लेन कांजिकतका
दिनापिष्टैः स्नेहसंयुतैः क्षीरमांसरसान्वितैः सुखोष्णैः वातार्तदेहं प्रदिह्य प्रलिप्य स्वेदयेत्
इत्यर्थः अथ वास्त्रिणीसंयिष्टैः कोष्ठैः सूक्ष्मपटस्थितैः नेषजैः स्वेदयेत् किं वा सिन्नैः कोष्ठैः प
टस्थितैः **प्रवस्वेदमाह** प्रवस्वेदस्तु वातघ्नः प्रव्यक्वाथेन परिते कटाहे कोष्ठके वापि सपवे
ष्टवगाहयेत् सौवर्णरत्नतं वापि ताम्रलोहं च दारुजं कोष्ठकं तत्र कुर्वीतोच्चायेष दिशदं

प्रसक्तं १

२३८

भा. प्र.

२३६

सं. ५

मूलेकुंरादयः तथैवधातुचक्षिश्चस्नेहसिक्तस्यजायते **अथमूर्द्धतैलविधिः** अन्यंगःपरिषे
कश्चपिचुर्वस्तिरितिक्रमात् मूर्द्धतैलंचतुर्दश्यादलवंतंयथोत्तरं अन्यंगंतैलेनशिरसोमर्दनं
परिषेककः शिरसिधारायातनंपिचुः तैलाकंतलंकाहाइतिलोके वस्तिर्वक्ष्यमाणः त्रयो
न्यंगदयःपूर्वप्रसिद्धासर्वतस्मरताः शिरोवस्तिविधिश्चात्रप्रोच्यतेसुज्ञसंमता शिरोवस्तिश्च
मरणःस्यादिमुखोदादशांगुलः शिरःप्रमाणंतदध्यामस्तकेमाषपिष्टकेः संधिगंधविधाय
शुस्नेहैःकोच्चैःप्रपूरयेत् तावदार्यस्तुयावत्स्यान्नासाकर्णमुखश्रुतिः वेदनमिसमोवापि
मात्राणावासहस्रकं स्वजातुनःकरावर्तकृष्याच्छोटिकयापुतं एषामात्राजवेदेकासर्वत्रिवे
षनिश्चयः विनातोजनमेवैषःशिरोवस्तिःप्रशस्यते प्रयोप्यस्तुशिरोवस्तिःपंचसप्तदिनानि
वा विमोच्यशिरसोवस्तिमृजीयाच्चसमंततः ऊर्ध्वकायंततःकोष्ठनरिःस्नानंसमाचरेत् अ
नेनकुर्जयाणेगाःवातजायातिसंहारं शिरःकंयादयस्तेनसर्वकालेषुयुज्यते पंचसप्तदि

२३६

किंविनु ४:२

त. सं.

नानीतिवेत्युक्तासर्वकालेष्विति शिरःकंयादिरोगानुवृत्तौदेयं **अथकर्णपूरणविधिः** स्वेद
येत्कर्णदेशंतुसिपिचुःपार्श्वशायिनः मूत्रैःस्नेहैःरसेरक्तैःकोलेःश्रेष्ठंप्रपूरयेत् कर्णकं
रितंरक्षेच्चतयंचशतानिवा सहस्रंवापिमात्राणांश्रोत्रकंठशिरोगदे रसाद्यैःपूरणंकर्णेनो
नात्वाकप्रशस्यते तैलाद्यैःपूरणंकर्णेनास्करेःस्वमुपागते तद्व्या कर्णशलाकुलेकोष्ठंक्व
मूत्रंसमैःधवं निक्षिपेन्नेनशप्यन्निशलायाकजदिकारुजः शृंगवेरंचसमधुसेन्धवंतैलमेव
कंदुकंकर्णयोर्देयमेतत्स्याद्वेदनायहं पीतार्कयत्रमाज्येनलितंवन्होप्रतापयेत् तदसः
श्रवणेक्षितःकर्णशूलहरःपरः **अथालेपविधिः** अथालेपस्यनामानिलेपलेपनलित
यः दोषप्रोविषहावर्णःसचालेपस्त्रिधामतः त्रिःप्रमाणश्चतुर्नागस्त्रिनागोर्धंगुलोन्नति
ः अर्धेयाधिहरःसस्याकुक्कोरुषयतिष्ठविंचतुर्नागंत्रिनागोर्धंगुलोन्नतिः दोषप्रोले
पोषया शोथघ्नीदारुसिंहार्यशुंठीसोमंजनीत्वचं आरनलेनपिष्टनांप्रलेपःसर्वशो

यजित् शोष्मणीपुनर्नवा विषहालेपोयथा अजाडग्धतिलैर्लेयो नवनीतेन संयुतः शोष्मा
 रुष्करान्दिलेपोषाकलमृत्तिकैः नवनीतेन प्रमाहिषेण वण्णैलिपोयथा रक्तचंदनमंजे
 षालोध्रकुष्ठप्रियंगवः वटांकुराममूराश्रवंगधामुखकांतिदाः अथालेपविधिश्चान्यः प्रो
 च्यते युज्यमानतः प्रलेपश्च प्रदेहश्च दोने दोतस्य नापितो चर्माद्रमाहिषं यद्दुत्प्रोन्नतं समिति
 स्रयोः शीतस्तनुर्विशोषचिप्रलेपः पित्तहन्मतः आर्द्रोद्यनस्तथोलः स्यात्प्रदेहः स्नेपवा
 तहत नरात्रोलेपनं कुप्यात्सुष्यमाणं नधारयेत् शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहः पीडनं प्रति
 तममसापिहितोत्पृष्णालोमरूपमुखे स्थितः विनालेपेन नि र्यातिरात्रोनालेपयेदतः तम
 साराग्रंधकारेण रात्रावपि प्रलेपादिविधिष्यकार्यो विचक्षणैः अपाकिशोथेगं नीरिक्तश्चे
 क्षसमुद्भवे प्रलेपोयथा मधुकंचंदनं मूर्वानिलमूलं च ध्यामकं उशीरं बालकः पक्षप्रले
 पः पित्तशोषहत प्रदेहोयथा वीजपूरजटाहिंसा देवदरुमहोषधं रास्त्रोरणिप्रदेहोयं

दंगुलं आयामेतावदेवं स्याच्चतुःकोणंतु विक्रणां नातः परतरः कश्चिदुयायो वातनाशनः शीत
 शूलव्युपरमेस्तं वगोरवनिग्रहैः दीप्तेमोमार्द्रवेयाते स्वेदनाक्षिरतिर्मता पक्षांतरमाह नामैक
 एडंगुलं पावनाय कायस्यधारया कोलयास्कन्दयोः सिकंतिष्ठेति कृतमुनरः अयमर्थः प्रो
 च्यमतः वातभक्तायेन कंठप्रतिरोधकोष्ठके कटाहे वा स्य विष्टसिष्टेत् अथवानामैः षडंगुलमू
 र्दयावत्काये मम उयविष्टः पश्चात्कायस्यधारया स्कंधयोः सिध्यमानसिष्टेत् अथवानामैः
 यावत्कोष्ठकं परिपूर्णं भवतीत्यर्थः कायपक्षे प्रथमतः स्नेहान्यक्ततदुपविशेत् मुरुत्तै
 कं समारम्य यावत्पादचतुष्टयं तावत्तद्वगाहेतयावदारोग्यनिश्चयः एवं तैलेन डग्धेन स
 र्षिषा स्वेदयेन्नरं एकांतरोक्षांतरोवायुक्तः स्नेहो वगाहने एतावता कायो डग्धं नित्यमेव युज्य
 ते स्नेहस्तु दिनमेकं द्वये वा दिने गमयित्वा युक्तः अग्निमांशं शंकयेति भावः शिरामुखैर्लो
 मरूपैर्धमनीभिश्च जीर्ययेत् शरीरे वलमाधते युक्तः स्नेहो वगाहने जलसिक्तस्य वदेति यथा

भा० प्र०
६

चोनिस्तोदीरक्तं स्यात्तद्वितं पित्तेन पातं हरितं नीलं स्यात्तद्वितं च विस्रक्तं आस्वादु
कं मृदुकाणां पिपीलीनामनिष्ठकं शीतलं वक्रलं सिग्धं गौरिकोदकसंभवं मांसपेशेषु
नस्कं दिमंदगंकफद्वितं द्विदोषदुष्टं संसृष्टं त्रिदुष्टं पूतिगधिकं सर्वलक्षणसंयुक्तं
कांजिकाभं च जायते विषदुष्टं नवेष्टं नासिकेन मार्गगतं वा विस्रं कांजिकसंका
सं सर्वकुष्ठकरं तथा इंदुगोपप्रभं ज्ञेयं कृतिस्थमसंहतं शोथे दाहं गयाके चरक्तव
र्णसृजः स्त्रुतो वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे उर्जाये अनिले पाणिरोगे स्त्रापदे च विषदुष्टे
च शोणिते मंथर्वदापचोद्युद्गोरक्ताधिमंथके विदारस्त नरोगेषु गात्राणां स्रु
गौरवे रक्तानिष्पदितं ज्ञेयं पूतिशरणस्पदेहिके यक्ष्मा हविसर्पेषु विदधोपि उको
रुमे कणोष्ठध्वाणवक्राणां पाके दाहे शिरोरुति उपदेशे रक्तपित्ते रक्तश्रावः प्रशस्य
ते पांशुरोगेषु शृंगेर्वाजलौकालावुक्तेरपि अथवा पिशिरामोक्षैः कारयेत्कृपातनं

संनिधेः

एकशोभु

२४०

६३

न कुर्वेति शिरामोक्षैः कृशस्यातिव्यवायिनः क्वावस्पनारीगर्तिरापाः सूतायाः पांशुरोगि
णः पंचकर्मविशुद्धस्य पीतरेहस्य चार्शसाम् सर्वांगशोथयुक्तानामुदरश्चासका
सिनां छर्द्यतासारं **पिनिध** कुष्ठानामतिखिन्नतनोरपि ऊनषोडशवर्षस्य गतसंस्मृति
कस्यच अनधातस्वरक्तस्य शिरामोक्षेन शस्यते **रत्नवृन्निगो** शृंगेन जलौकाभिरक्ताः
कृमिरपि निध वातपित्तकफैर्दुष्टं शोणितं श्रावयेद्बुधः द्विदोषाभ्यां च यदुष्टं त्रिदो
षैरपि दूषितं शोणितं श्रावयेत् **क्षत्वा** शिरामोक्षैः पदैस्तथा गृन्हातीति मंदं **श्रुं** **कुं**
नां मं रं न वे दं सं तं **पिनिध** **शृंगे** **न** **ज** **लौ** **का** **भ** **ि** **र** **क्ताः** **श्रुं** **कुं** **नां** **मं** **रं** **न** **वे** **दं** **सं** **तं** **पिनिध** **शृंगे** **न** **ज** **लौ** **का** **भ** **ि** **र** **क्ताः**
जलौकाहसमानं तु तुंवीतु दादशांगुलं पदमंगुलमात्रस्य शिरासर्वांगशोधिनी शीते
निरन्ते मूर्च्छातिनिशमातिमदश्च वै युक्तानामस्रवेदकं तथा विरामूत्रसंज्ञिनां शोणि
ते प्रसृते चैव कुष्ठत्रिकद्वैतं वैः मर्दयेद्दणवक्रं च ते नरक्तं प्रवर्तते तस्मान्न शीते

संस्मृति

भ्रमैः २

आ धातुशुक्लरक्तपित्तादिना गतरक्तस्य च एषां काये के शो जलौका भि वि निर्हरेत् ॥ तथा य विषदुष्टां शिरामोक्षे वि शस्यते ७५

२४१

अश्विदेवि

नात्पुष्पेनस्थितेनापितापिते पीत्वायवागुत्सस्प्रावये शोणितं बुधः अतिस्विन्न
 स्यान्नकाले तथेवातिशिरावधात् अतिप्रवर्तते रक्तं तत्र कुर्यात्सुतिक्रिया अतिप्र
 वृत्ते रक्ते तु लोभसर्जरसां जनैः ज्वरगोधमचूर्णैश्च धवनप्रधनगौरिकैः सर्पनिर्मोकच
 र्णैर्वीमन्मनाह्वैर्मवस्त्रयोः सुखं वृणस्पवधावाशातैश्चोपचरेद्दणं विद्धे दध्निशिराताव
 दहेह्लारेणवन्दिना वृणंकपायंसंधते रक्तं स्कंदयते हिंसः वृणास्पये जयेत्कारोदाहः
 संकोचयच्छिरं रक्ते दुष्टे वशिते तु व्याधिनैव प्रकुप्यति अतोरहंसापशेषं रक्तं नानिः
 कृतिर्हितं आध्यमाह्वयकं नृणां तिमिरं सोरुजं पराधातं स्वासकाशौ हि ध्वादाहौ च
 पांडुतां कुरुते तिसुतरं रक्तं मरणं वा करोति च देहस्योत्पत्तौ सजादेहस्तेनैव धार्यते रक्तं
 जीवस्य चाधारस्तस्माद्देहस्य दुधः शीतोपचारैः कुपिते सुतरक्तस्य मारुते कोष्णेन
 सर्पिषा शोथसम्यं परियेचयेत् कृणुष्ये राशशोरभृदरिणश्चागमां सजरसः समुचि

शिरः

५३

२४१

वातशोथविनाशनः अरणिः अग्निमंथः कृष्णपुष्पाणि पाकं शिथूत्व क्लिप्तं ताशिवा
 मूत्रपिष्टः सुखोलायं प्रदेहः श्लेष्मशोथहा अथ शोणितप्रावविधिः शोणितं प्रावयेद्वा जं २
 शोराग्रं प्रसमीक्ष्य च प्रस्थं प्रस्थार्धमथ वा प्रस्थार्धार्धमथापि वा शरकाले स्वभावेन शोणि
 तं प्रावयेत्तरः त्वदोषग्रंथिशोयाद्यानस्पृशुधिरयातनात् अत्रेव सायुर्विद्वत्तु शीते ग्रीष्मे श
 रद्यपि मध्याह्ने शीतकलिवरुधिरं प्रावयेद्दुधं मधुरं वर्णतो रक्तमशीतोक्षंतथा गुरु शो
 णितं स्निग्धं विप्रंचविदग्धं पित्तवद्भवेत् विस्त्रताद्रवताराग्राश्च लनं विलयस्तथा भूम्यादि
 पंचभूतानां रमते गुणतां तथा स्केदुष्टेन केच्छो फस्कमण्डलमेव च व्यथादाहश्च पाकश्च
 कण्डुश्च पिडिकोद्गमः ब्रधेरक्ताङ्गनेत्रत्वं शिराणां पूरणां तथा गात्राणां गौरवं निद्रामदोदा
 हश्च जायते क्षीणो म्लमधुराकांक्षामूर्च्छा यस्त्वति सूक्ष्मता शैथिल्यं च शिराणां स्यादाता उन्मा
 र्गगामिता वातात् रक्तद्वेषजनितात् अरुणं फेनिलं रूक्षं परुषं तनु शीघ्रं आस्कंदिस

मतेरो गुणस्तः

तः पानेहरीरंषष्टिकपाहितं पीडाशान्तिर्लुप्तं च व्याधेरुदेकसादनः मनःस्वास्थ्यं
 भवेच्चिन्दसम्पद्भिः सारितेः सृजि व्यायामं मैथुनं क्रोधशान्तिस्नानमवातकान् ए
 काशनदिवानिद्रां रुग्णकृदुभोजनं शोकं वामदन्तार्णचक्षुज्ज्वल्य दर्शनात्
 अथनेत्रप्रसादनकर्माणि सेकश्चाश्चोतनं पिंडीविज्ञानसर्पणंतथा पुट्याकां
 जनंचैभिः कल्पैर्नेत्रमुपाचरेत् कल्पो विधिः तत्र सेकः सेकस्तु सूक्ष्मधारान्निः सर्व
 स्मिन्नयनेहितः मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरंगुलः स चापि स्नेहो वाते पित्त
 रक्ते च रोपणः लेखनस्तु कफे कार्यस्तस्य मात्रा निधीयते षड्विर्वाचां शतैस्नेहश्च
 तुभिश्चैव रोपणे तैस्त्रिभिर्लेखने कार्यः सेको नेत्रप्रसादने निमेषोन्मेषणं पुंसा
 मङ्गुल्याहोदिकाथवा गुर्वक्षरोच्चरणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः सेकस्तु दिवसेका
 योरात्रा वा तपंतिके गदे सयथा एरंडदलमूलत्वकस्तमाजं पयोहितं सुखोद्धनेत्र

भा० प्र० ३ः

६२

२४२

योः सितं वाताग्निष्यन्दनाशनं **आश्वेतनविधिः** कायक्षौद्रसवसेहविंदनामत्रपा
तनं छंगुलोन्मीलितेनेत्रेप्रोक्तमाश्वेतनंहितं विंदवोष्टौलेखनेतुरोपणेदशविंदवः
सेहनेछादशप्रोक्तास्तेश्रीतेकोष्मरूपिणः उष्टेतुश्रीतरूपाः स्युः सर्वत्रैवैषनिश्च
यः वातेतिक्तस्तथास्निग्धेपितेमधुरश्रीतलः कफेतिक्तोष्मरूढः स्यात्क्रमादाश्वेत
नंहितं आश्वेतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्दशकशतोन्मिता ततः परं लोचनाभ्यां भेषजाय
नयोगतः आश्वेतनं न कर्तव्यं नेत्रायां केनचित्क्वचित् **तथा** वित्वादिपंचमूलेन
बृहत्पेरंडशिगुभिः काय आश्वेतनेकोष्ठोवाताग्निष्यन्दनाशनः **अथपिंडीविधिः** यु
क्तमेषजकल्कस्यपिराडीकवलमात्रया वस्त्रखरादेन संरुद्धनेत्रेऽग्निष्यन्दनाग्निनी
स्निग्धोष्मापिंडिकावातेपित्तेशाश्रीतत्तामसा रुद्धोष्माश्लेष्माणप्रोक्ताविधिरुक्तेषु
धैरियं **सायथा** एरंडमूलपत्रत्वष्ट्रिर्मितावातनाग्निनी धानाविरचितापित्तेशीगु

पत्रकृताकफे अथविजलकविधिः विडालकोवहिलेपोनेत्रपक्षविवर्जितः तस्य
मात्रापरिज्ञेयासुस्वालेपविधानवत् यक्षगौरिकसिंधूस्थदावीताक्षैः समासकैः पाल
पिष्टैः वहिलेपः सर्वनेत्रामयापदः अथतर्पणविधिः वातातपरजो हानेवेत्रमन्यता
नन्नायिनः आधारेमाषचूर्णेनकिन्नेनपरिमंडितो समोदवावसंवाधोकर्तव्योनेत्र
कोशयोः पूरयेद्दत्तमराडेनविल्लीनेनसुस्वादके सर्पिषाशतधौतेनक्षाराज्येनधृत्तेन
वा निमग्नान्यस्त्रिपक्षाणियावत्स्युः तवदेवहि पूरयेन्मालितेनेत्रेन तन्मालयेच्छ
नैः त्रिषग्निरेषविरम्यतेस्तर्पणस्योदितोविधिः यद्दूकंपरिशुष्कंचनेत्रंकुटिलमा
विलं शार्णपक्ष्मशिरोत्यातकृद्देन्मालनसंयुतं तिमिरार्जुनशुक्राधैरनिष्पंदानि
मेषकैः शुष्कादिपाकशोणामायुतंवातविपर्ययैः तन्नेत्रंतर्पयेत्सम्यक्नेत्ररोग
विशारदः तर्पणंधारयेद्धर्मरोगेवाचांशतंबुधः स्वस्थकफे संधिरोगेवाचांपंचश

भा० प्र०
२४३

तानिवा षट्शतानिकफे कृष्णरोगे सप्तशतानि हि दृष्टिरोयेनात्मान्यवधिर्मणस
हस्रकं सहस्रं वातरोगे युधार्यमेवं हितर्पणे पूणे वा पांगलस्नेहसावयित्वा यशो
धयेत् स्विन्नेन यवपिष्टेन स्नेहवार्धेरितं ततः यथासंधूमपानेन कफमस्य विरेचयेत्
एकाहं वा त्र्यहं वा पियं चाहं तर्पणं चरेत् तर्पणे तु सिलिंगानि नेत्रस्यैतानि लक्षयेत्
सुखस्वप्नवबोधत्वं चेन्न शयने त्रपाटवं निर्धृतिर्यो धिश्रंतिश्च क्रिया लाघवमेव च
निर्धृतिः सुखं क्रिया लाघवं नेत्रस्य क्रियायां निमेषोन्मेषादौ नेत्रस्य लक्ष्यं धुता गुर्वविल
मतिस्निग्धमसूकं दुपदेहवत् घर्षतो द्युतं नेत्रमति तर्पितमादिशेत् अस्त्रावशेष
रोगाय मुपदेहसमाकुलं रूक्षमस्त्रावितरुगं नेत्रे स्पाहीनतर्पितं अनयोर्दोषवा
कुल्यात्प्रयत्नेतच्चिकित्सितः रूक्षस्निग्धोपचारज्योमेतयोः स्पात्प्रतिक्रिया अनयोः
अतितर्पितहीनतर्पितयोः दुर्दिनात्पुष्पशोतेषु चिंतायां संशयेषु च अशोतोपदे

चाक्षिणतर्पणं न प्रशस्यते अथ पुटपाकविधिः देवित्वेस्निग्धमांसस्य परं द्रव्यं लभ्यते
 इव्यस्य कुडवोन्मानं सर्वमेकत्र पेषयेत् तदेकत्र समालोयपत्रैः सुपरिवेष्टितं पुट
 पाकविधानेन तत्पक्वात्तदसंबुधः तर्पणेनैव विधिना यथावदवधारयेत् दृष्टिम
 धेनिषेच्यः स्यात् नित्यमुत्तानशायिना स्नेहनं लेखनं श्वेवरोपणं श्वेति सन्निधाहितः
 स्निग्धोऽतिरूक्षस्य स्निग्धस्य सत्तु लेखनः दृष्टेर्वर्त्तार्थमितरं पितामृगुणवातनुत्
 इतरोपणः स्नेहमांसवसामज्जामेदः स्वादौषधैः कृतः स्नेहतः पुटपाकः स्यात्
 यो देवा कृता तेन सः जांगलानां यक्षमांसैः लेखन इव्यसंयुतैः कृत्वा लोहरजस्ताम्र
 शंखविडुमशंखजैः समुदकेन काशोसस्त्रोतो जलधिमस्तुभिः लेखनो वा कृतां
 तस्य परंधारणं विष्यते स्तनां जांगलमज्जा ज्यतिक्तक इव्यपाचितः लेखनात्रिगुणं
 धार्यः पुटपाकस्तुरोपणः तिक्तक इव्या एषाह निवामृता हृषयटोलनिदिगिका

भा० प्र०

२६६

निःस्पा^२पंचतिलक इति प्रथितो गणः अयं आचरेत्तर्पणं कान्तु क्रियां व्यापति दर्शने
व्यापति दर्शने मिथ्या कृतपुटपाकजनितव्याधिदर्शने ते जांस्यनिलमाकाशमादर्शना
स्कराणि च नेहेततपित्तेनेत्रेयन्नापुटपाकवान् अथांजनविधिः अथ संपक्वदोष
स्य प्राप्तमंजनमाचरेत् अंजनं क्रियते येन तद्व्यं चांजनं मतं तस्य वा वटीरसस्तथा
चूर्णमिति त्रिविधमंजनं यथा पूर्ववत्तेषु स्नेहमाकुर्मनापिणः तत्पुत्येकं त्रिधा प्रोक्तं
लेषणं रोपणं तथा स्नेहनं चेति लिंगानितेषां विस्तरतः शृणु लेखनं कुर्यात् क्षणात् स्वे
रंजनमुच्यते नेत्रवर्त्मनि राजालोचने त्र्यंशं गटकं स्थितं मुखनासादिनिर्दोषमोजसा
स्पर्शयेत्ततः कषायं तिलकं वापि सस्नेहे रोपणं मतं स्नेहस्यैवाद्याहर्षस्याहर्षेऽप्य
वत्नवर्द्धनं मधुरं स्नेहसंपन्नमंजनं स्यात्पुसादनं दृष्टिदोषप्रणाशार्थं स्नेहनार्थं च
तद्वितं हरेण मात्रावर्तिस्तिलेखनास्मात्पुमाणतः सार्धैकरेणुकमितारोपणीवर्तिरि

कृष्णभागावधिः कुर्यात्
तत्र पांशुवातदेजने

ष्यते क्रियते सेहनीवर्त्ति द्विहरेणुकमानया रसांजनस्य मात्रातुर्पि ह्यवर्त्तिमिता
मता चूर्णितुलेखनं वैद्यैर्दिशलाकं प्रदीयते रोपणं निशलाके स्याच्चतस्रः सेहने जने
चतस्रः शलाकाः सेहने चूर्णे मुखयोर्मुकुलाकारकलायपरिमण्डला अथ शंगुला
शलाका स्यादत्र मजा धातुजा यवा कलायपरिमंडला अथ कलायवर्त्तुला ताम्रलोहा
त्रयसंजाता शलाका कालेखने मता सुवर्णरजतोद्भूता सेहने समुदाहृता अंगुलीचमू
दुत्वेन रोपणे संप्रयुज्यते कृष्णभागादधः कुर्यादपांगाद्वरं जनं हेमं ते शिशिरे चापि
मध्यान्हे जने मिष्यते पूर्वाह्ने वाग्नीश्वरदि चेष्यते वर्षास्वनवेनात्सु ह्येव संतेतु सदे
वहि अथ वा सर्वदा प्रासाः सायं चांजनमाचरेत् नातिशीतो ह्यर्वात्ता न वेत्ता यां तत्प्र
युज्यते आते पप्रुहिते ज्ञाते पीत मद्ये न ज्वरे अजाणे वेदनाया तेनां जनं संप्रयुज्यते
रागोपदेहोतिमिरंशूलं संरंभमेव च निशक्यं च कुरुते निषिद्धं युक्तं मंजने अथ

भा० प्र०
२४५

वटीः सातेखनायथा शंखनाभिर्विज्ञातस्य मजापथ्यामनः शिला पिप्पली मरिचं कुष्ठवचा
चेतिसमांसकं ह्लागाक्षौरेण संपिष्यवर्तिः कुर्याद्यवोन्मितां हरेणुमात्रं संधृष्यजलेः कुर्या
द्यथाजनं तिमिरमांसहृदि चकाचं पटलमवुदं रात्र्यंधं वार्षिकं पुष्पं वर्तिश्चंद्रोदयादहरेत्
इति चंद्रोदयवर्तिः लेखनी अथ रोषणी वर्तिः अशीति स्तितपुष्पाणि षष्टि पिप्पलितंडुलाः
जाता पुष्पाणि पंचाशत् मरिचानि तु षोडश सूक्ष्मपिष्टां वुनावर्तिः कृत्वा कुसुमिका निधा
तिमिरार्जुनमुक्ताणां नाशिनीमांसहृदि नुत् एतस्यां जनने शोक्ता मात्रा सार्द्धं हरेणुका
इति कुसुमिका वटी रोषणी अथ रेहनी वर्तिः धात्ररूपया बीजानि एकद्वित्रिगुणानि
च पिष्ट्वा वर्तिजलेः कुर्यादंजनं हि हरेणुकं नेत्रश्रावं हरेदाशुवातरक्त रुजंतया अथ
रसक्रिया लेखनीयथा तुल्यमाहिकसिंधूत्थ शिता शंखमनः शिला गैरिकं सिंधुकेन
च मरिचं चेति चूर्णयेत् संयोज्य मधुना कुर्यादंजनार्थं रसक्रियां वर्त्मरोगार्ततिमिरका

चक्षुःकदरीपरं अथरोपरगिरसक्रिया रसांजनं सर्जरसो जाता पुष्पं मनःशिला समुद्र
फेणं लवणं गौरिकं मरिचं तथा एतत्समां समधुना पिष्टं प्रकिञ्चत्तर्जनि अंजने केद कंडु
धूंय द्वाणं च प्ररोहणं अथ सेहनी रसक्रिया कतकस्य फले धुको मधुनाने नमं जयेत् ई
षत्क पूरसहितं स्मृतं नेत्रप्रसादनं अथ चूर्णं तद्वे रवनं यथा दक्षं तुल्यं शिलाका च शंखच
न्दनं सेन्धवैः चूर्णितै रंजने प्रोक्तं पुष्पा मां दिविले रवनं दक्ष कुकुटः तथा च निघंटः ककवा
कुसुमादक्षः कालज्ञोथ शिरवंडिकः इति अथ रोपणं चूर्णं शिलायां रसकं पिष्ट्वा स
म्यगात्रा मवारिणा गृन्हीयात्तज्जलं सर्वं त्यजेत् चूर्णं मधोगतं शुक्लं तच्च जलं सर्वं पर्यट्टी सन्ति
नं भवेत् विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेले त्रिफलारसैः कर्पूरस्मरजस्तत्र दशमांशे ननिः
क्षिपेत् अंजयेन्नयने तेन सर्वदोषोपशान्तये समस्तनेत्ररोगध्वं चूर्णमेतन्न संशयः अथ

५१

भा० प्र०

॥ २४६ ॥

॥ २४६ ॥

स्नेहचूर्णं अग्नितसंहिसौवारं निषिंचे त्रिफला रसैः ससवेतं तथा सन्यैः स्त्रीणां सिक्तं वि
चूर्णितं सौवारं श्वेतमंजनं अंजयेत्तेन नयने प्रत्यहं चक्षुषोर्हितं सर्वा नक्षत्रविकारांस्तु ह
न्यादेतन्न संश्रामः अथ प्रत्यंजनविधिः गतदोषमयं तास्तु पत्रेण सप्पगोमसि पुराणा
द्विषया दोषकार्यं प्रत्यंजनं ततः न च निवातदोषे क्षिणा धावनं संप्रयोजयेत् प्रत्यंजनं
तत्र देयं चूर्णं ताक्षणा प्रसादनं तत्राशुहेनागे दुते तुल्यं शूदं सूतं विनिर्दिष्टे कृष्णा
जने तयोस्तुल्यं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् दशमांशेन कपूरं तस्मिंश्चूर्णे विनिर्दिष्टे एतत्प्र
त्यंजनं नेत्रगदजिन्नयनामृतं कृष्णांजने श्रोतोऽंजनं तथा चमदनयात्रः श्रोतोऽंजनं तु त
द्विषादंजनानं पदंजनं अथ दक्षिणसादिनाशनाका त्रिफला भृंगशुण्ठिनां रसैस्तद्व
सर्पिषा गोमूत्रमधुजाक्षरैः शिक्तेनागः प्रतापितः तच्छलाका हरसेव सर्वांस्तेन भवा

नादान् इति भेषजानां विधानानि ॥ अथ भेषजस्य नरुणसमयाः भेषज्यस्य वदरेत्
नाते प्रायशो बुधः कपायांस्तु विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ज्ञेयः पंचविधः कालो भेषज्य
ग्रहणे नृणां किंचित्सूयोदये जाते तथा दिवसभोजने सायंतने भोजने च मुहुश्च
पितृणां निशि तत्र प्रथमः कालः प्रायः पितृकफोदके विरेकवमनार्थयोः लेखनार्थं
च भेषज्यं प्रभातेन समाहरेत् अथ द्वितीयः कालः भेषज्यं विगुणपाने भोजनाग्रे प्र
शस्यते अरुचौ चित्रभोज्ये च मिश्ररुचिरमाहरेत् समानवाते विगुणमन्दे ग्रावगति
दापनं दद्याद्भोजनमध्ये च भेषज्यं कुशलो भिषक् व्यानको ये तु भेषज्यं भोजनांते समा
हरेत् द्विक्वाक्षेयककंपेषु पूर्वमंते च भोजनात् अथ तृतीयः कालः उदाने कुपिते
सांतरे वाते स्वरभंगादिकारिणीः ग्नासग्नासादिके देवं भेषज्यं सांध्यभोजने प्राणे पुदुष्टसांध्य

भा० प्र०

॥ ६४ ॥

॥ २४७ ॥

समुक्तस्यांते प्रदीयते औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽप्यस्या तृतीयकः अथ चतुर्थकः
मुकुमुकुश्च तद्वद्वाह्निर्वासासगरेषु च सान्ने च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः
अथ पंचमः कालः उर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने हं हणे तथा पाचने शमने देयमनन्तं भेष
जं निशि इति पंचमः कालः निरलस्य भेषजस्य गुणमाह वीर्याधिकं भवति भेषजम
न कृतेन हन्यात्तदा मयमसंशयमाशु चैव तदा न हृद्युवता मूड निश्चयात्तं ग्लानिं परान्त
यति चाशु वलरूपे च सान्ने भेषजस्य गुणमाह शोधं विपाकमुपयाति वलं न हिंसा
दन्तावतं न च मुकुर्वदना निरेति एतद्धितं स्थविरवान्तरु शंगनाभ्यः प्राग्भोजनाद्यदग्नि
तं किल तच्च तद्वत्तद्वत् श्रान्तावतवत भेषजमिति शोषः औषधशोषे मुक्तं भोजनशोषे
यदौषधं पीतं न करोति गदोषशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च पीतमित्युपलक्षणं लीलादिचे

॥ २४७ ॥

अनुलोमो निलः स्वास्थं ह्युच्यते सुमनस्कता लघुत्वमिन्द्रियो जारशुद्धजीर्णैश्च कृ
तिः कमोदाहो गन्तुं नममूच्छा शिरो रुजः अरतिर्वलहानिश्च सावरोषौषधा कृ
तिः अथ नैषजमरुणविधिमाह चरकः देवानुरंस्तथा विप्रान् पूजयित्वा पुण्यं च
आश्रियश्च समादाय अरुणा नैषजं भजेत् रसायनमिव र्षीणं देवानामिव वामृतं सुधे
वोत्तमनागानां नैषज्यमिदमस्तुते ब्रह्मदत्ताश्चिरुर्देवभूचंद्राका निलानलाः कृषयः
सोषधिगुणा भूमिदेवास्तु पांतुवः इत्यादि आश्रियः औषधं देमरजतमृद्गाजनपरिस्थि
तं पिवेदात्मजनस्याग्नेः सन्नवदने रुणः विश्राज्य भूमिदेवास्तु पांतुव इत्यादि आश्रियः
औषधं देमरजतमृद्गाजनपरिस्थितं पिवेदात्मजनस्याग्नेः सन्नवदने रुणः विश्रांत
सूपविश्रपाथयात्वा यान्नमधोमुखं निःक्षिप्या च मयसतिलं तां वृत्ताद्युपयोजयेत् इति

भा० पु०

५६

॥२४८॥

श्रीमन्मिश्रलटकनतनयश्रीमन्मिश्रभावविरचितेभावप्रकाशेयंचमंप्रकरणंचिकि
त्सायांसांगानिसंपूर्णानि अथचिकित्सांशोरोरिणः पराङ्मा तत्रवाग्भटः दर्शनस्पर्शव
प्रक्षेप्तंपराङ्मेतरोरिणं आयुरादिदृशास्पर्शच्छीतादिप्रक्षतोपरं आयुरादिआदिगुहा
त्साध्यासाध्यत्वादि दृशादर्शनेन अत्रसंपदादिभ्यश्चभावेक्किप्र स्पर्शतत्रातादि शातो
क्षमृदुकविनत्वादि नाडीपराङ्माणं च प्रक्षतः उदरलाघवतृषाऽबुभुक्षुवलावलादि मि
त्यादृष्टाविकारादिदुशरग्यातास्तथैवच तथाङ्परिपृष्टाश्चमोदयेयुश्चिकित्सकान्
तत्रदर्शननेत्रजि कामूनादीनां कर्तव्यं तत्रनेत्रपराङ्मायथा नेत्रं स्यात्तं वनाङ्गुं धूम्र प३
वर्णं तथा रुणं कोटरांतःप्रविष्टंच तथास्तद्धविलोचनं हरिश्चखंडवर्णं वारक्तं वा
हरितं तथा दीपहेषिसदाहंचनेत्रं स्यात्पित्तकोपतः चक्षुर्वलासवाङ्गुत्यात्सिग्धं स्या

॥२४९॥

छलिलक्षुतं तथा धवलवर्णं च ज्योतिर्दीनं वलान्वितं नेत्रं हि दोषवाकृत्या तस्या दोषः
 यत्नकृणं त्रिदोषलिंगसंगेन तन्मा रयति रोगिणं त्रिदोष दूषितं नेत्रं मन्तर्मग्नं भृशं भवेत् त्रि
 लिंगं सलिलश्चाविश्रान्तेनोन्मीलयत्यपि अथ जिह्वा परीक्षा शाकपत्रप्रभा रूक्षा सु
 दितारसनामिलान् रक्ताग्रयामा भवेत्पित्तान्त्रे पादार्धवलाकफात् परिदग्धारवरस्पर्शा
 सोष्णादोषत्रयेधिके सैव दोषद्वयाधिके दोषद्वितयलक्षणं अथ मूत्रपरीक्षा वातेन पं
 दुरं मूत्रं रक्तं नीलं च पित्ततः रक्तमेव भवेत्क्लाहवलं फेनिलं कफात् अथ शरारस्य शैत्या
 क्षत्वादिज्ञानार्थं स्पर्शनं कार्यम् तन्न नाडी परीक्षा माह पुंसो दक्षिणहस्तस्य स्त्रियो वाम
 करस्य तु अंगुष्ठमूलगां नाडी परीक्षेत निषग्वरः अंगुली तिस्रुति सृभिर्नामि वहितः स
 शतं तच्चैष पासुरवंदुःखं जानीयात् कुशलो निषक सद्यः स्वातस्य सुप्तस्य क्षुत्तृष्णातपशी

मा० प्र०

५६

॥२४६॥

लिनः व्यायामश्रोतदेहस्य सम्पदादीन्बुध्यते वातेऽधिके भवेन्नाऽप्युक्तानर्जनात्
 ले पित्तव्यक्तमध्यमायां तृतायां गुणिगकफे तर्जनी मध्यमां धेवातपित्तेऽधिके स्फुटा अ
 नामिकायां तर्जनीयां व्यक्तावातकफे भवेत् मध्यमानामिका मध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके अं
 गुलान्नित्रये पित्तात्पुन्यक्तासान्निपातिनः वाता इक्रगतिर्नाडी पित्ताऽत्सुत्यगामिनी क
 फान्मंदगतिर्त्रेयासन्निपातादतिदुता वक्रमुत्सुत्यचलति धमनी वातपित्ततः बहे इ
 क्रंचमंदंचवातश्लेष्माधिकत्वतः उत्सुत्यमंदंचलति नाडी पित्तकफेऽधिके कामाक्रोधा
 देगवहाद्वाणाचिंता मयाश्रुता स्थित्वा स्थित्वा च वतियादन्ति स्थानच्युता तथा अति
 द्वाणा च श्रुता च प्राणान्दन्ति न संशयः ज्वरकोपेन धमनी सोष्मावेगवती भवेत् मद्गाने
 द्वाणा धातोश्चैव मंदतरामता च यत्नाद्बद्धितस्य स्यात्तस्य भवति स्थिरा सुखिने संस्थि

॥२४६॥

शब्देयातथावलवतामता अथयेनयनरोगाणां ज्ञानं स्यात्तदाह हेतुस्तदनुसंधासिपूर्वक
 पंतुलकृणं तथैवोपग्रयः पंचरोगविज्ञानहेतवः तत्रहेतोर्लक्षणमाह यत्तुनस्यादिनाये
 नतस्यतहेतुरुच्यतेनूगस्तेसमवहारायतत्यर्थायानुचक्ष्महे निदानंकारणंहेतुर्निमित्तं
 चनिबंधनं मूलमायतनंतत्रप्रत्ययोपिनिगद्यते तत्रहेतुर्माथीनां ज्ञानायहेतुर्यथा वर्णरू
 ढश्चमहिमानगुणातिमैथुनशोकचिन्ताभयादपोवातप्रकोपहेतवोवातजान्माथीनो
 धयंति शरत्कृष्णोष्णतीक्ष्णकोधतृष्णाक्षधाभिधातादयः पित्तप्रकोपहेतवः पित्तजान्मा
 थान्वोधयंति वृंशतमधुरस्निग्धगुणातादयः कफप्रकोपहेतवः कफजान्माथीनो धयंति
 अथसंप्राप्तेर्लक्षणमाह यथादुष्टेनदोषेणयथाचानुविसर्पता उत्पत्तिर्ह्यमयस्यासौ
 संप्राप्तिर्जातिरागतिः यथादुष्टेनदोषेणयथाकारणभेदेन दुष्टेनदोषेन यथाचानुविसर्प

भा० प्र०

पृ० ४

॥ २५० ॥

ता अनेकधा दोषाणां विसर्पणमूर्द्धस्तिर्यगादिगतिभेदेन तथा च विसर्पिता आमयस्या
उत्पत्तिः असौ संप्राप्तिः शास्त्रे व्यवहाराय संप्राप्तेष्वप्यायानाह जातिरागतिरिति संप्राप्ते
शेषाधिकमेतानाह संख्याविकल्पः प्राधान्यबलकालविशेषतः सामिद्यते यथा त्रैववक्ष्य
ते ऽष्टौ ज्वरा इति संख्यादिरूपाये विशेषास्ततः सा संप्राप्तिर्निश्चिते भेदे वती क्रियत इत्यर्थः
तत्र संख्या विवरोति यथा ज्वरो ह धातिसारः यदि धातु इत्यादिविकल्पं विवरोति दोषाणां
समवेतानां विकल्पोऽंगशक्यता समवेतानां दोषाणां अंगशक्यता हीनमध्याधिक
भेदेर्भागकल्पनाविकल्पः प्राधान्यं विवरोति स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादि
शेन व्याधेः स्वातंत्र्येण प्राधान्यं पारतंत्र्येण प्राधान्यं च न देदित्यर्थः यथा स्वातंत्र्यस्य ज्व
रस्य प्राधान्यं ज्वराधीनानां स्वासादीनां अप्रधान्यं बलं विवरोति हेत्वादिकास्तस्यावय

समुदिता न ४

॥ २५० ॥

वैवर्त्तनावलविशेषणं अत्रापि व्याधेरित्यनुवर्त्तते हेत्वादेः हेतुपूर्वरूपाणां कास्तेन सा
कल्पेन अवयवेः एकदेशेन व्याधेः वलनावलयोः विशेषणं विशेषबोधः कालं विवर्त्तते
नक्तं दिनं तुक्तं नोक्तं अधिकालो यथा मूलं नक्तमत्रावयवं रात्रिवाचकं एतेनैतदुक्तं य
स्मिन्नक्तादेरंशेषस्य दोषस्य प्रकोपउक्तोऽस्ति सोऽनुक्तदोषजस्य व्याधेः काल इत्यर्थः
नक्तादेरंशेषु वातादिप्रकोपउक्तो वा **भवेत्** ते व्यापिनोपि हन्नास्यो रधो मध्यो र्ध्वं संश्र
याः वयोद्वेगानि नुक्तानां तैतमध्यादिगाः क्रमात् इति ते वातपित्तादयः अतु सुवाता
दिको **यो यथा** वर्षा सुशिशिरे वायुः पित्तं शरदि उष्णके वसंते तु कफः कुप्यं देशेषु
तिरार्त्तवा संश्रमि **व्याधीनां** ज्ञानाय हेतुर्यथा मिथ्या हारविहारकुपितवाताद्यामाश्रया
मनरसदूषणकोष्ठाग्निवह्निर्निरसनरूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं बोधयंति तथा व्याधीनां सं

भा० प्र०

७१

॥२५१॥

रमादोषांशं सकल्पना प्रधात्यवलं कालांशं बोधयंति तेषु ज्ञातेषु चिकित्साविशेषश्च स्या
त् **अथ पूर्व रूपं सलक्षणमाह** पूर्व रूपं तु तद्येन विंशाद्भाविनमामयं सामान्यं च विशि
ष्टं च द्विविधं तदुदाहृतं सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनधिष्ठितं विशिष्टं माय इत्युक्तं
स्याद्विशेषैश्च समन्वितं दोषाणां विशेषाः च भातिशयनेत्रदाहाग्निमांशादयः तत्र पूर्व
रूपं व्याधानां ज्ञानाय हेतुर्यथा श्रमादयो भाविनं ज्वरं बोधयंति **अथ च तत्रैव श्रमादयोः**
तिशयितृषा युक्ताः भाविनं वातज्वरं नेत्रदाहयुक्ता भाविनं पित्तज्वरं वक्त्रिमांशयु
क्ता भाविनं कफज्वरं बोधयंति **अथ लक्षणं सलक्षणमाह** पूर्व रूपं विशिष्टं यत्तद्य
क्तं लक्षणं स्मृतं संस्थानं तिङ्गचिन्हे च व्यंजनं रूपमाकृतिं विशिष्टं पूर्व रूपं इषितं **अ**
वक्तुं रूपं तदेव संस्मृतं कथं कथं लक्षणं स्मृतं तस्य शास्त्रे व्यवहाराय पदव्यपिनाह सं

॥२५१॥

स्थानमित्यादि तद्वृत्तं च धेर्ज्ञानापदेतुर्यथा स्वेदावरोधः संतापः सर्वांगगृहणं तथा
युगपदेतद्वृत्तं ज्वरं बोधयति अथोपशयस्य तद्वृत्तमाह औषधान्तविहाराणा
मुपयोगं सुरवापहं नृणां मुपशयं विंशतिरहितसात्म्यमिति स्मृतः तत्र वातस्योपशयमा
ह मधुरलवणसाम्नस्निग्धनस्योष्णनिद्रागुरुर्विकरवस्तिस्वेदसंमर्दनानि दहन
जलदेशाभ्यां गसंतर्पणानि प्रकुपितपवमानं शोतमेतानि कुर्युः अथ पित्तस्योपश
यमाह तिक्तस्वादुकषायशीतपवनक्षायानिशावीजनज्योत्स्नाभृगृहयंत्रवारिजल
जस्त्रागात्रसंस्पर्शनं सपिः क्षारविरेकसेकरुधिरस्त्रावप्रदेहादिकं पानाहारवि
हारभेषजमिदं पित्तं पुंशंतिनयेत् अथ कफस्योपशयमाह रुक्क्षारकषायति
क्तकटुककायामनिष्ठीवनंधूमात्पुष्पजिरोविरेकवमनस्वेदोपवासादिकं तृणधा

तु निदानं विविधा हित सेवनं विविधानि नाना विधानि यन्महिता न्य सात्मान्या हार
विहारा दानि तेषां सेवनं श्रेष्ठं यथावायोः प्रकोपस्य निदानानि नीवारस्त्रिपुटः स
तीनचणकस्यामाकमुक्तादकी निष्पावाश्चमकुष्ठकश्चवरटामंगल्यकः कोइयः य
इयं कटुकं सतिक्ततुवरं ग्रातं चरुं कृत्यु स्वत्पात्रो विषमाशनं निरशनं मुक्ते ह्यः
जीर्णः शनं मुक्तं जीर्णतरं परिश्रमभरो यत्तादिको ह्वं वनं वाङ्म्यांतरणंतरं प्रपतनं
मागेति यानं यदा दंडं दिप्रहति स्तथोच्चपठनं धातुकृत्यो जागरं मार्गस्यावरणं यवायमृ
शतावातादिवेगादतिः अत्यर्थं वसनं विरेचनमतिस्त्रावोधिकं श्वासु जोरोगान्मांस
विहानतातिमदनश्चिंता चशोको मयं वर्षा वैशि शिरोदिनस्परजने मागेति तीयोध
नाः प्राग्वातस्तु हि नं शरीरमरुतो दुष्टे रमाहेतवः नीवारप्रसाधिकातीना इति नो के

भा० प०

पु३

॥२५३॥

त्रिषुटः खेसाराति लोसतीनः वर्तुलकायः निष्पावः कोलशिवसदृशफलोरजसिंविस्त
 स्यवाजमन्तंभवतिवाहोकोलाइतिवरटिकाकुसुमवाजं वरैरितिलोके मांग्यत्यको
 मंसूरः विषमाशनंमया वक्रसोकमकालेवाशुक्तंतद्विषमाशन अतियानं पदापदा
 सामतिचलनं तरोः प्रपतनं तरोरित्युपलक्षणं जागरणं रात्रौवातादिवेगादितिः आ
 दिशदेनविरामृत्ताशुचिकोकाररुद्धिदुत्तुषोच्छासनिशसंगृह्यते दिनस्यत्रिधावि
 भक्तस्य एवंप्रजनेश्चयस्ययस्यपुनरुक्तिस्तनतेनवातस्यातिवृद्धिर्बोध्या अथपित्त
 कोपकारणानियथा कहुम्लोष्मविदाहितीक्ष्णान्नवणकोधोपवासातपस्त्रासंभो
 गृत्तुषाक्षुधाभिहननमायाममद्यादिभिः शुक्लेजीर्णतिभोजनेचगरदिग्नीप्सेतथा
 पाणिनामध्यान्देचतथाईरात्रसमयेपित्तप्रकोपोभवत् निर्देहिइत्यमु कारमन्तंकु

प्राप्तं तृषां हृदि दाहं च जनयेत्याकंगच्छति तच्चिरात् अन्यच्च माषैस्तिलैः कुल-
सैश्च मत्स्यैर्मेषां मिश्रेण च गव्येन दधितक्रोणनृणां पित्तं प्रकुप्यति अथ श्लोष्मप्रको-
पकारणानि गुरुपटुमधुराम्लस्निग्धमाषैस्तिलैश्च दधेदिननिशशीतनिश्चे-
ष्टानिः प्रथमदिवसभागे रात्रिभागे पिचायेन वति हि कफकोपो मुक्तमात्रेव संते-
प्रथमदिवसभागे त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य प्रथमभागे एवं रात्रेश्च प्रथमे भागे ननु
सर्वेषां रोगाणां निदानं दुष्टादोषा एव किमन्यदप्यस्तीति संशये चरक आह नि-
दानार्थं करो रोगो रोगस्याप्युपलक्ष्यत इति रोगस्य निदानार्थं करः निदानाय रोगो
पित्तपलक्ष्यते दृश्यते अनहृष्टांतमाहृत्यथा ज्वरसंतापादक्तपित्तमुदीर्यते र-
क्तपित्ताज्वरस्ताभ्यांश्चासश्चाप्युपजायते प्रीहातिवृद्धाज्वरं जठराक्षोफ एव

भा० प्र०

पृ०

॥ २५४ ॥

च अत्रोभ्यो जातरंदुःखं यत्नश्चाप्युपजायेत पुत्रिण्यायादथोत्कासः कासात्संजायेत रु
यः अन्येत्वा कर्मधुकेनो रोगस्परोगश्चेति दानंतदा निदानमित्येवोच्येत तद्धि दायनिदा
नार्थकर इति वचनं बोधयति रोगस्परोगो निदानार्थकरः निदानकार्यकारणे सहायः नि
दानंतुरक्तपित्तादीनां कतिचिदोगाभ्युत्ति ज्वरादिहेतुरिति सिद्धांतः अतएवोभेस्येष्ट
मेव चरकः कश्चिद्विद्विरो गोरोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रणाम्यति प्रथमस्परोगस्य ज्वरादेर्योदुष्टो
षो हेतुः स एव यश्चाङ्गाविनोरक्तपित्तादेरपि हेतुः सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिताम
ला इति नियमात् तन्न रक्तपित्तादेः रूप इव तद्रूपायोगेन रोगत्वविधातः स्यात्ततः सर्व
ेषामिति वचनं सामान्यं निदानार्थकर इति विशेषवचनात् रोगस्य हेतोः रोगस्यैव चिन्न
माह कश्चिद्विद्विरो गोरोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रणाम्यति यथा ज्वरो रक्तपित्तमुत्पाद्य स्वयं प्रण

॥ २५४ ॥

म्यति ननु येन दोषो देकेण ज्वरो रक्तपित्तमुत्पादितवान् स तितस्मिन् ज्वरः कथं शा
 म्यति तन्न व्याधिसंभाव एव कारणमिति न दोषः न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरु
 तेपि च अन्यो हेत्वर्थमपि कुरुते स्वयंच न प्रशाम्यति यथा प्रतिश्रयायः उत्काशं क
 रोति स्वयंच न प्रशाम्यति तथा शो जठरगुल्मौ करोति स्वयंच न निवर्त्तत इति अथ
 दोषधातुमलादीनां क्षणानां च चिकित्सा माह सुश्रुतः अत्यन्तकुत्सिता वेतौ सदा
 स्थूलकृशौ नरो श्रेष्ठो मध्यगरीरस्तु स्थूलः कृशो न पूजितः कर्षपे दृंहयेच्चापि दोष
 धातुमालानभिषक्त नरो रोगान्वितो यावद्दोगेण रहितो भवेत्तदुपयेत्तु प्रवृद्धा दोषधा
 तुमलांसतत्तत्तै एते हेतुभिर्गोषधान्नविहारैर्हसयित्वा समीकुर्यात्तद्वृंहयेत् क्षीणान् दो
 षादींस्तप्तहृदि हेतुगोषधान्नविहारैर्वर्द्धयित्वा समीकुर्यात् अस्वस्थेन विधिना
 सदा स्थूलकृशौ नरो रक्षणं चाविमध्यस्य कुर्वीत नृशलो भिशक् ॥ अथ सुश्रुतः ॥ क्षपयेद्दृंहयेच्चापि ४ श्रुतिः

भा० प्र०

५५

॥२५५॥

स्वस्थो भवति मानवः तमेव कारयेद्द्वैद्यो यतः स्वास्थं सदे सितं स्वस्थस्य लक्षणमाह
 समदोषः समाग्निश्च समधातुः समक्रियः प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते
 समक्रियशरीरायु रूपकर्मा आत्मान्नशरीरं तन्नान्तरेपि विराममूत्रारिविलदोषधातुसम
 ताकांक्षानयानेरुचिर्भुक्तं जीर्यति पुष्टये रितिः स्वप्नावबोधौ सुखं गृह्णाते विषयान्
 यथा स्वमुचितान् प्रतिमनोवृत्तितः स्वस्थस्याभिहितं चतुर्दशविधं जंतोरिदं लक्षणं रुचिः
 शरीरकांतिः नन्वहर्निशर्तुमुक्तवयस्सुदोषाणां वृद्धेः कथं समदोषता उच्यते अहोरात्र
 प्रथमभागादिषु तत्तदोषवृद्धेः स्वस्थवृत्तौ कविधि निरूपयामास समदोषतेति न दोषः कि
 न्वयत्समत्वं हि दोषाणां निषग्निरवधार्यते न तत्स्वास्थ्यं विनावक्तुं शक्यमन्येन हेतुना तेन
 समदोषस्वस्थयोर्लक्षणमन्योन्यापेक्षं समदोषः स्वस्थः स्वप्ना समदोषः स्वस्थोऽभिहितं

स्थः १

॥२५५॥

दोषधातुमलानां स्वप्रमाणस्थितानां साम्यानुवृत्तिहेतुर्यद्व्यं यच्च स्वास्थ्यानुवृत्तिंकरो
 तिमृतचर्याध्यायेसेव्यत्वेनोक्तं तथा मात्रात्रितृतीये ध्यायेरक्तगालिषष्टिकयवगोधूम
 जंगलमांसजीवन्तीनां कदिव्योदकक्षारादितथायदोजस्करं रसायनं वाजीकरणं सर्व
 दान्नालनीयत्वेन निर्दिष्टं अथ दोषधातुमलानां वृद्धेर्निदानमाह तत्तद्वधिकरणहारवि
 हारातिनिषेवणात् दोषधातुमलादीनां वृद्धिरुक्ता भिषगवरैः अतिवृद्धानां तेषां लक्ष
 णान्याह वाते वृद्धेर्भवेत्कारुण्यं पारुष्यं चोष्णकामिता गात्रं मलं वलं चाल्पं गान्धस्फूर्तिवि
 निश्चिता विरामूत्रनेत्रगात्राण्यपातत्वं कृणमिंदियं शीतेच्छातिपमूर्च्छासुः पित्ते वृद्धेऽप्य
 निश्चिता विडादिशोक्तां शीतत्वं गौरवं चातिनिश्चिता संधिशोथित्यमुक्ते दोमुखसेकः क
 फेधिके रसे वृद्धेऽप्योजायते गान्धगौरवं मुखप्रसेकश्चर्दिश्चमूर्च्छासादोऽधमः कफः

भा० पु०

षट्

॥ २५६ ॥

प्रहृष्टं रुधिरं कुर्यात् गोत्रमारक्तवर्णकं लोचनं च तथा रक्तं शिरः परयतेपि च अन्य च
रक्तं तु कुरुते वृद्धं विसर्प्य ग्रीह विद्धीन् कुष्ठं वातास्रकं युत्वं शिरः पूर्णत्वकामत्वे गान्ना
रांगोरवनिशमदोदाहश्च जायते व्यंगाग्निनादसंमोहरक्तत्वे न मूत्रता गुदमेडास्पया
कार्त्रः पिडकामसकास्तथा रंजतुमांगमर्दोस्वक दारास्तापः करं धियु समेय इक्तव
द्युत्यानूरक्तश्रुतिविरेचनैः मांसं वृद्धं तु गराडौष्ठस्फिगुपस्थोरुवाङ्गु जंध्योः कुरुते
वृद्धिं तथा गान्नास्पगोरवं उदरे पात्र्वयोर्वृद्धिः कासश्चासादस्तथा दौर्गंधं स्निग्धता गान्ने
मेदो वृद्धो भवेदिति अन्य च प्रहृष्टं कुरुते मेदः श्रममत्येपि चेष्टिते तृडस्वेदगतगराडौष्ठ
शेगमेहादिजन्म च त्वांसं स्फिकजवरं ग्रीवास्तनानां लंवनं तथा वृद्धान्पस्थानि कुर्वन्ति
अस्थीन्यन्यानि चास्थिषु आचरन्ति तदा दंतान् विकारान्महतस्तथा मज्जा वृद्धसम

॥ ४ ॥

॥ २५६ ॥

स्नाद्धनेत्रगौरवमाचरेत् शुक्राश्रमरीशुक्रवृद्धौशुक्रस्पातिप्रवर्तनं मलप्रवृद्धावातो
 योजायते जठरेव यथा मूत्रेवृद्धे सुकुर्मूत्रमाधानं वसिष्ठे दाना स्वेदेवृद्धे तु दौर्गंधं त्व
 चिकंदुश्च जायते आर्तवातिप्रवृत्तिस्पादौर्गंधं चार्तवे भवेत् अंगमर्दश्च जायेत
 लिंगं स्पादार्तवाधिके स्तनयोरतिपीनत्वं कीरस्नावो मुखं ... तोदश्च तत्र भवति
 स्तन्याधिकस्य लक्षणं उदरादिप्रवृद्धिस्तु वृद्धगर्भेऽपि जायते स्वेदश्च गर्भवत्याः स्पा
 तप्रसवेव्यसनं महत् अथातिप्रवृद्धानां दोषधातुमलानां ह्यसमाहः तत्तद्वा सक
 राहारविहारपरिवेषणैः दोषधातुमलानां हि ह्यसोनिगदितो नृणां पूर्वपूर्वोतिष्ठ
 कृत्वा ह्यस्यैहियरस्परं तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्यसमं हितं अथ दोषधातु
 मलानां रूपस्य निदानान्याह असात्प्यानसदा क्रोधशोकचिंता भयश्रमैः अति

भा० प्र०

पृष्ठ

॥२५७॥

अवायानशनात्यर्थसंशोधनेरपि वेगानांधारणाच्चापिसाहसादनिधाततः दोषाणा
मयधातूनांमलानांचभवेत्क्षयः तेषांक्षीणान्याह वातरुयेऽल्पचेष्टत्वंमंदवाक्च
विसंज्ञता पित्तरुयेधिकः श्लेष्मावह्निमांशप्रभाक्षयः संधयः शिथिला मूर्च्छारौक्ष्ण्यं
हः कफरुये हृत्पीडाकरावशोषश्चत्वकशून्यातृप्सरुये शिराश्च पाहिमाऽमे
च्छात्वकारुष्यंरुयेसृजः गराडौष्टकंधारास्कंधवह्नेजवरसंधिषु उपस्थप्रोथ
पिंडीषुशुक्तागात्ररुक्षता तोदोधमन्यः शिथिलाभवेयुर्मांससंरुये जीहानिवृद्धिः
संधीनांशून्यतातनुरूक्षता प्रार्थनास्निग्धमांसस्यलिंगंस्यान्मेदसः क्षये अस्थिरु
लंतनोरौक्ष्ण्यंनखदंतत्रुटिस्रथा अस्थिक्षयेलिंगमेतदैद्यौराद्यैरुदाहृतं शुक्लाय
त्वंपर्वभेदः स्तोदःशून्यत्वमस्थिनि लिंगान्येतानि जायंतेनराणांमज्जसंरुये शुक्ल

क्षयेरनेत्राक्षिर्भयासेफसिमुष्कयोः चिरेण शुक्रसेकः स्यात्सेकेरक्ताल्पशुक्रता
अणौजः कुर्यात्स्यनिदानमाह ओजः क्षीयेतकोपस्याच्चित्तशोकश्रमादिभिः रूक्ष
ताक्षोष्णकटुकैः कर्षणैरपरैरपि अथहीणो जसो लक्षणं विभेति दुर्बलोभीक्ष्ण
चित्तयेष्टचित्तेंद्रियः दुःस्वासो दुर्मनो रूक्षः क्षामः स्यादो जसः कुर्ये पुरोधस्य रू
येपाश्वे हृदये च व्यथा भवेत् शशदस्यानिलस्योर्ध्वगमनं कुक्षिसंहतिः उदरसंको
चः मूत्रकुर्येऽल्पमूत्रत्वं वसौ तोदश्च जायेत स्वेदनाशस्वचोरोक्ष्यं चक्षुषोरपिरू
क्षतां संध्याश्वरोमकृपास्सुर्लिंगं स्वेदकुर्ये भवेत् आर्तवस्य स्वकाले चाभावस्त
स्यात्यता अवा जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्तवकुर्ये अभावः स्वत्यता वा स्यात्त
न्यस्याभावतस्तथा स्नानौपयो धरावेत ह्नरूक्षं सत्यं संकुर्ये अनुलतो भवेत्कुक्षि

भा.प्र.

७८

॥२५२॥

गर्भस्पासंदनंतथा इतिगर्भकृयेप्राज्ञैलक्ष्णं समुदाहृतं अथक्षीणानां धातुदोष
मत्तानां वर्धनमाह तत्तत्संवर्धनाद्वारविहारातिनिषेवणात् तत्तत्प्राप्यनरः शोधित
क्षयमपोहति आजसुवर्धतेनृणां सुस्तिग्धैः स्वादुभिस्तथा वृष्यैरन्यैर्विशेषात्तुक्षी
रमांसरसादिभिः अन्यच्च दोषधातुमत्तक्षीणो वलक्षीणोऽपि मानवः तत्तत्संवर्धनं
यद्यदन्नान्नं प्रकांक्षति यद्यदाहारयातसुक्षीणः प्रार्थयतेनरः तस्य तस्य सत्ता
मेन तत्तत्क्षयमपोहति तत्र केन क्षीणः किंकांक्षतीत्याकांक्षायामाह कषायकटु
तिक्तानिरूरुशीतलधूनि च यवमुज्ज्विलं गृध्रवातक्षीणोऽभिकांक्षति तिलमाष
कुलत्पादिविष्णान्नविकृतिं तथा मसुशुक्राम्नातक्राणिकांजिकंच तथा दधिक
दूतलवणोष्णानितीक्ष्णक्रोधं विदादि च शमयंदेशमुष्णं च पित्तक्षीणोऽभिकां

॥२५२॥

कृति मधुरसिग्धशीतानिलवणम्लगुरूणि च दधिकृरं दिवा स्वप्नं कफक्ष्णोऽ
 भिकां कृतिरसक्ष्णो नरः कां कृत्यं भोति शिरं मुकुः रात्रिनिशं हिमं चं इं भोक्तुं च मधु
 रं रसं इक्षुमां सरसं मं प्यं मधुसर्पिर्गुडोदकं शकृदादिमशुकानि सस्नेहलवणा
 नि च रक्तसिद्धानि मांसा निरक्तक्ष्णो भिकां कृति अन्नानि दधिसिद्धानि पांडवां
 श्ववहनपि स्थूलकव्यादमांसा निमांसक्ष्णो भिकां कृति पांडवामधुराम्नादिरस
 संयोगपाचिताः गुडं म्रप्रभृतयः मेदः सिद्धानि मांसा निग्राम्या नृपोदकानि च सक्ष्ण
 राणि विशेषेण मेदः क्ष्णोऽभिकां कृति अस्थिक्ष्णस्य थामां संमजा स्थिस्नेहसं
 युतं स्वेदस्तसं युतं इव्यं मज्जक्ष्णो भिकां कृति त्रिखिनः कुकुदः स्यां इं हंससारस
 योस्तथा ग्राम्या नृपोदकानां च शुक्रक्ष्णोऽभिकां कृति पचानं यावकानं च

भा० प्र०

उर्ण

॥२५८॥

च५

शाकानिविविधानिच मसूरमाषयूषं चमलक्षोणोऽभिकांरुति पेयामिक्षरसंक्षी
रंसगुडं वदरोदकं मूत्रक्षोणोऽभिलषति त्रयुसैवोरुका निच अभंगोदत्तनेमद्यं निवा
तशयनाशने गुरुप्रावरणं चैव स्वेदक्षोणोऽभिकांरुति बद्धमूलवणोऽभिलषति विहाही
निगुरूणि फलशाकानुपानानि स्त्रीवांस्त्यार्त्तवहये सुराशाल्यनमांसा निगोः क्षीरं
कंरांस्तथा आसवं दधि रूक्षानि स्तन्यक्षोणो भिकांरुति मृगाजा विवराहाणां गभीन्वा
भृतिसंस्कृतान् वसाशूल्यप्रकारादीभोक्तुं गर्भपरिरुये अथ वलनक्षणा माह सुषुप्त
मेत रसादिशुक्रयव्यंतपुष्टधातुनिमित्तकं चेष्टासुपाटवं यत्तु वलंतदभिधीयते अ
थ वलनस्य कथं निदानमाह अभिधाता इयाक्रोधाच्चिन्तया च परिश्रमात् धातूनां संरु
यात्वेनोकात् वलंसंक्षीयते नृणां अथ वलनस्य कथं माह गौरवं स्तब्धता गान्धेनानि।

५१९

॥२५८॥

स्तानिर्विवर्णता तद्धानि शवातरो योचनमापत्तिरुहणं अथवलवृद्धिनिदानमाह
दोषसाम्यकरं यत्तु वक्रिसाम्यकरं च यत् धातुपुष्टिकरं इदं वलंतदनिवर्हयेत् अ
थवलवृद्धिरुहणमाह कृशोपिवलवान्कश्चित्स्थूलोपत्यवलोयतः तस्माच्चेष्टापदु
त्वेनवलवतं विडुर्वुधाः इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमन्मिश्रभावविरचिते
तेभावप्रकाशेषष्टप्रकरणसमाप्तं संपूर्णं शुभमस्तु इति प्रथमखंडः समाप्तः
श्रीः॥ हेरम्बायलम्बोदराय गंगेयाय नमोनमोनमः अथ द्वितीयखण्डोद्वारव्याप्ति
धीयते तत्र प्रथमतः ज्वराधिकारं सनिदानचिकित्सापूर्वकमाह यतः समस्त रोगा
णां ज्वरो रज्जेति विश्रुतः अतो ज्वराधिकारोऽत्र प्रथमं निरख्यते मया तत्र ज्वरस्य प्र
थमासुत्यतिमाह सुश्रुतः दक्षायमानसंक्रुद्धरुद्धनिःश्वाससंभवः ज्वरोऽष्टधा प्रथ

भा० प्र०

८०

॥ २६० ॥

गंधसंधातागंतुजः स्मृतः अस्यायमर्थः दहृकर्तृकोयोऽपमानसेनसंकुक्षे ॥ ॥

॥ इति भावप्रकाशे वैद्यकशास्त्रे प्रथमखण्डसमाप्तः ॥

॥ पत्र संख्या २६० ॥

120
4



॥ २६० ॥